

PONTIS

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 5.

Törvény – Jog – Társadalom

2022

PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

5.

2022

PONTAS

A PTE BTK TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

5.

2022

Törvény – Jog – Társadalom

Pécs, 2022

PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

Online elérhetőség: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/pontes>

Az évkönyv DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES

Az 5. szám DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES.2022.05.01

Megjelenik a PTE BTK Történettudományi Intézet
(H-7624 Pécs, Rókus u. 2.) kiadásában.

Felelős kiadó: Dr. habil. Vitári Zsolt intézetigazgató
Szerkesztőség: H-7624 Pécs, Rókus utca 2.
E-mail: pontes.pte.btk.tti@gmail.com

Tanácsadó testület:

Bagi Dániel, Fischer Ferenc, Font Márta, Gózszy Zoltán, Grüll Tibor, Gyarmati György,
Harsányi Iván †, Hornyák Árpád, Khavanova, Olga, Nagy Levente, Ormos Mária †,
Pál Judit, Sashalmi Endre, Spannenberger Norbert, Swanson, John C., Sroka, Stanisław,
Vaday Andrea, Visy Zsolt, Vitári Zsolt, Vonyó József

Szerkesztőbizottság:

Barabás Gábor, Csibi Norbert, Gyimesi Réka

A számot szerkesztette:

Barabás Gábor – Csibi Norbert – Gyimesi Réka

Tartalom

Előszó	9
TANULMÁNYOK	
ZSOLDOS ATTILA	
Az Aranybulla útja a történeti mitológiába	13
LINDNER GYULA	
Vallás, politika és jog összefonódása egy Kr.e. 4. századi attikai feliraton	33
GRÜLL TIBOR	
„Non licet esse vos!“. A keresztényüldözés jogi alapjai a római császárkorban Nerótól Valerianusig (Kr. u. 64-260)	52
FONT MÁRTA	
A Pszkovi Jogkönyv: kijeви hagyományok és nyugati hatások	81
HORVÁTH BALÁZS	
„Ezen bajoknak megszüntetésére törvény kell, (...)”. Az első statisztikai törvény keletkezéstörténete és szerepe a magyarországi hivatalos statisztika megszilárdításában	107
PILKHOFFER MÓNIKA	
Az építészeti tervpályázatok 1908. évi rendelete és megszületésének okai: szabálytalanságok, visszaélések, összefonódások	138
GÓZSY ZOLTÁN	
Závodszy Levente, a Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásainak kutatója és kiadója	162
MÁRKUS BEÁTA	
„Munkatábor, tehát nem büntetőtábor” – Törvényen kívüli állapot a mohácsi láger példáján (1945)	179
POLYÁK PETRA	
„Szocialista törvényesség” a Rákosi-korszak felsőoktatási fegyelmi eljárásaiban	204

INTERJÚ

- „Mindig is érdekeltek a 12–13. századi – valljuk be – regények,
ezek a gesztának nevezett irományok”
Interjú Prof. Dr. Bagi Dániellel 237

NEKROLÓG

- Tilkovszky Loránt (1927–2021) emlékére 259

RECENZIÓK

SCHVÉD BRIGITTA

- Hiánypótló kötet a nagy világjárványokról. Járványtörténet
az ókori himlőjárványoktól napjaink koronavírus-pandémiájáig 265

CSÁKÓ JUDIT

- Dinasztikus kapcsolatrendszerek a 11. századi
Kelet-Közép-Európában 272

IGNÁCZ ÁGOSTON

- Dinasztikus kapcsolatok. Árpádok és Rurikidák 277

BARABÁS GÁBOR

- A kereszténység felvételétől a késő középkori plébánosi
testvérületekig 281

BANDI KRISTÓF BÁLINT

- Pécs új atlasza, nem csak pécsieknek 285

MALÉTH ÁGNES

- Adomány, alapítvány, zárandoklat 288

BÁRDONICSEK DOMINIKA

- Fejezetek az orosz, szovjet történelemből 291

BÖDŐ KRISZTIÁN

- Kossuth Lajos tevékenysége 1867 után 295

CSIBI NORBERT

- Fel nem dolgozott tapasztalatok 299

DOKTORI TÉZISEK

REICH SZABINA

- Székesfehérvár városszerkezete, gazdasági fejlődése és anyagi
kultúrája a kora Árpád-kortól a 16. századig 305

LOVAŠ ELDINA

- Eszék társadalma az 1814. évi népességösszeírásban 313

SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM

- Magyarország vezérigazgatója.
Széll Kálmán útja a miniszterelnökségig 318

CZEFERNER DÓRA

Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk
az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918).

Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés 326

POLYÁK PETRA

Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak
felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)

334

Szerzőink 343

Előszó

A *Pontes* ötödik kötetének tematikája ismét egy jubileumra reflektál. Az Évkönyvbe válogatott tanulmányok rendező elve az 1222. évi Aranybulla kiadásának 800. évfordulója kapcsán a törvény, a jog és a társadalom fogalmak mentén ragadható meg.

Elsődleges célunk ugyan nem a magyar történelemben kiemelkedő szerepet betöltő dekrétum minél alaposabb elemzése volt, a programadó tanulmányban azonban a téma legavatottabb szakértője, Zsoldos Attila a kérdéskör egy kifejezetten érdekes aspektusát, az Aranybullának a történeti mitológiába való beépülését ismerteti részletekbe menően.

A kötet írásai elsősorban – de nem kizárólag – a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézetében dolgozó kollégák kutatásainak eredményeit – illetve adott esetben kifejezetten a személyes véleményüket – reprezentálják, lévén Évkönyvünk egyik küldetése a helyi kutatási eredmények széleskörű ismertetése.

Ennek megfelelően a tanulmányok a Kr.e. 4. századtól egészen a jelenkorig nyújtanak betekintést a jog- és társadalomtörténeti kutatásokba. Lindner Gyula írása az ókori görög vallás, a politika és a jog összefonódását vizsgálja, míg Grüll Tibor tanulmányában a keresztényüldözések jogi hátterét mutatja be. Font Márta a Pszkovi Jogkönyv vonatkozásában vizsgálja a kijeji hagyományok és a nyugati hatások találkozását, Horváth Balázs pedig az első magyarországi statisztikai törvény megszületésének körülményeit elemzi. Pilkhoffer Mónika írásában a 20. század elejére kalauzol el bennünket, vizsgálódása fókuszában az építészeti tervpályázatok szabályozása áll. Gőzsy Zoltán egy 20. század eleji történész és pedagógus, Závodszy Levente pályaképét vázolja fel, míg Márkus Beáta a mohácsi láger példáján keresztül mutatja be a törvényen kívüli állapot egy sajátos esetét 1945-ből. Végezetül Polyák Petra nyújt betekintést a Rákosi-korszak felsőoktatán keresztül az ún. „szocialista törvényesség” kérdéskörébe.

A kötetben a tanulmányok mellett egy életút-interjú, számos recenzió, valamint az elmúlt időszakban Pécsen megvédett doktori értekezések tézisei olvashatók.

Reméljük a kötet egyes írásaiban – a szerkesztőkhöz hasonlóan – minden olvasó intellektuális örömet lel majd, és hálásan köszönjük minden szerzőnek, hogy hozzájárultak a kötet megszületéséhez!

PONTÁS

5. (2022)

TANULMÁNYOK

ZSOLDOS ATTILA

Az Aranybulla útja a történeti mitológiába

The Road of the Hungarian Golden Bull to Historical Mythology

The study focuses on the first steps of the road that lead the Golden Bull, issued by King Andrew II (1205–1235) in 1222, to the world of national myths. The Golden Bull was drafted primarily in order to solve an actual political crisis, yet it was understood in modern history as the strongest bulwark of a “thousand years-old Hungarian constitutionalism”.

The memory of the Golden Bull did not fade after the death of King Andrew II. This study, based on an example from the 14th century, illustrates how the provisions were incorporated into the legal practice of the Middle Ages. As early as 1318 the Golden Bull was conceived as a general privilege, that was meant to regulate the basic questions of the relations between the monarch and his subjects. This perception was corroborated by King Louis I (1342–1382) in 1351, when he inserted the text of the Golden Bull in his own laws. The interpretation of the Golden Bull changed decisively in the modern era. Thanks to the collection of medieval Hungarian customary laws by István Werbőczy, the so-called *Tripartitum*, the notion spread that the nobility had the right to call the ruler to account in case of any grievance they suffered, a claim based precisely on the Golden Bull.

Az 1222. évi Aranybullát egy jól meghatározható politikai válság megoldása érdekében alkotta meg II. András,¹ s hasonló célt szolgált a törvény 1231. évi megújítása is, ám bár kevesebb sikerrel. Az Aranybulla története 1231 után két ágra szakadt: más sors jutott egyes rendelkezéseinek és más a törvény egészének. Az előbbieket

¹ Zsoldos 2011. 1–38.

egy része a következő évszázad folyamán jól nyomon követhetően beépült az élő jogba, miközben maga a törvény, melyet 1222-ben hét eredeti példányban állítottak ki,² levéltárak mélyén porosodott ugyanezen időszakban.

A 13. század második felében hozott törvények mindegyikében felfedezhető hol több, hol kevesebb olyan rendelkezés, melyek indokoltan hozhatók kapcsolatba az Aranybulla hasonló intézkedéseivel. Az Aranybulla és a késő Árpád-kor törvényei közötti párhuzamok ugyanakkor nem árulkodnak valamiféle, kifejezetten az Aranybulla életben tartására irányuló szándékra, jóllehet legalább két esetben ez még érthető is lenne. IV. Béla 1267-ben kibocsátott törvénye³ ugyanis, ellentétben az 1222. évi Aranybullával, valóban az elégedetlen királyi szervienek nyomására született meg.⁴ A korábbiakban törvénytelen születésűnek bélyegzett, ám utóbb mégis trónra emelt III. András 1290. évi törvénye⁵ pedig elődje, IV. László király közel két évtizedes uralkodásának zűrzavarát lezárni hivatott új alapvetésnek tekinthető. A késő Árpád-kor harmadik törvényének, melyet szintén III. András bocsátott ki 1298-ban,⁶ már inkább a király minden erőfeszítése ellenére kibontakozó oligarchikus magánhatalmak⁷ ellenében hozott intézkedések adnak egyéni karaktert.

A három említett törvényben olvasható azon rendelkezések, melyek szembe-tűnően hasonlatosak a már az 1222. évi Aranybullában is feltűnőekkel, rendre magukon viselik azoknak a változásoknak a nyomait, amelyek az időközben eltelt évtizedekben következtek be. Ez a körülmény egyfelől magától értetődő, másfelől azonban erőteljes bizonyosság arra, hogy az Aranybulla, bár egy konkrét politikai krízis megoldása érdekében született, jelentős részben mégis olyan kérdésekkel foglalkozott, melyek az 1222. évi válság elmúltával sem váltak érdektelenné. Az Aranybulla által rendezni kívánt jelenségek némelyike ugyanis a későbbiekben is jelen volt a 13. századi Magyarország történetében, s megoldásukra így időről-időre választ kellett találni. Más 1222. évi döntések ellenben az új berendezkedés politikájának egyes elemei által elindított folyamatok további fejleményei során váltak egyfajta igazodási ponttá.

Az előbbi csoportba az Aranybulla olyan egyedi rendelkezései sorolhatók, melyek a megváltozott körülmények mellett is megőrizték időszerűségüket. Így tűnik fel az 1290. évi törvényben az ispánságok eladományozásának és az idegenek mál-

² Aranybulla 19.

³ KO 53–55.

⁴ Szűcs 1984. 342–350.; Zsoldos 2007. 99–111. (a további részleteket illetően eltérő álláspontot képviselve).

⁵ UGDS I. 173–176.

⁶ Kovachich 1818. 27–53.

⁷ Vö. Zsoldos 2017. 11–36.

tóságra emelésének jelentősen átdolgozott tilalma,⁸ vagy a tisztségthalmozás ellen az 1298. évi törvény töredékesen fennmaradt szövegéből elősejtlő intézkedés.⁹

A másik változatot az Aranybulla azon, egymással eleve összefüggésben lévő rendelkezései képviselik, melyek a nemesek — az 1222. évi Aranybullában még királyi szerviensek — legjelentősebbnek ítélt kiváltságait fogalmazzák újra, sosem teljességre törően, de az esetlegességet kizáró gyakorisággal. Személyes biztonságuk szavatolása 1267-ben éppúgy előkerül, mint 1298-ban.¹⁰ Az adómentesség kérdése, nem meglepő módon, valamennyi törvényben szerepel.¹¹ Ugyanez a helyzet a katonáskodás ügyében: az 1267. és 1290. évi törvény a lényegyet tekintve megismétli az Aranybullában foglaltakat, az 1298. évi ellenben csupán egy kiegészítő rendelkezés megfogalmazására szorítkozik.¹² Szintén rendszeresen foglalkoznak a késő Árpád-kor törvényei az örökös nélküli halálra készülő nemes birtokai feletti rendelkezési jogának kérdésével.¹³ A bíraskodás terén élvezett kiváltsággal ellenben egyedül az 1290. évi törvényben találkozunk.¹⁴ Végezetül: mind az 1267., mind az 1290. évi törvény foglalkozik azzal a fehérvári gyűléssel, melyen a nemesek szabadon megjelenhettek, hogy panaszaikra orvoslást nyerjenek.¹⁵

Joggal merülhetne fel az ellenvetés, persze, hogy mindezek a törvények csupán a törvényhozó akaratát tükrözik, s az Aranybulla egyes rendelkezéseinek ismétlődő felbukkanása a késő Árpád-kor törvényeiben éppen arra utal, hogy annak előírásai nem vertek gyökeret a mindennapi joggyakorlatban, s ezért kellett újra és újra törvénybe foglalni azokat. Ez az ellenvetés azonban megcáfolható, amint azt az alábbi példa világosan igazolja.

I. Károly magyar király és a vele édesanyja, Habsburg Klemencia¹⁶ révén közeli rokonságban álló Habsburgok korábban harmonikus kapcsolata igencsak megromlott az 1320-as évek végére, s a Visegrádon I. Károly magyar, III. Kázmér lengyel és I. János cseh uralkodók részvételével 1335-ben megrendezett királytalálkozó már egyértelműen I. Károly unokatestvérei, II. Albert és I. Ottó osztrák hercegek ellen irányult.¹⁷ A Habsburgok sem maradtak adósok: 1336-ban felkarrólták azoknak a magyar és szlavóniai előkelőknek a törekvéseit, akik még mindig vonakodtak elfogadni I. Károly uralkodói teljhatalmát, s arról álmodtak, hogy a

⁸ 1290: c. 2. (UGDS I. 173.).

⁹ 1298: c. 36. (Kovachich 1818. 39.).

¹⁰ 1267: c. 3. (KO 53–54.) 1298: c. 34. (Kovachich 1818. 39.).

¹¹ 1267: c. 1. (KO 53.), 1290: cc. 11., 35. (UGDS I. 174., 176.), 1298: cc. 30–31. (Kovachich 1818. 38.).

¹² 1267: c. 7. (KO 54.), 1290: c. 10. (UGDS I. 174.), 1298: c. 22. (Kovachich 1818. 35.).

¹³ 1267: cc. 6., 9. (KO 54., 54–55.) 1290: c. 26. (UGDS I. 175.).

¹⁴ 1290: c. 31. (UGDS I. 176.).

¹⁵ 1267: c. 8. (KO 54.), 1290: c. 25. (UGDS I. 175.).

¹⁶ Sroka 1998. 9., 10.

¹⁷ Skorka 2013. 454–463., vö. még Engel 2001a. 118–119.

13–14. század fordulója körüli évtizedeket jellemző oligarchikus magánhatalmuk helyreállítható. Közéjük tartoztak az egykor a Dunántúl csaknem egészét uralmuk alatt tartó Kőszegiek, akik közül többen is az osztrák hercegek szolgálatába álltak. A család hatalmát még a 13. század közepén megalapozó Kőszegi Henrik egyik unokája, akit a kortársak Herceg Péter néven emlegettek, valamint unokaöccsei – fivére, János fiai: Miklós, Péter és Henrik – megkísérelték átjátszani Szlavóniát az osztrák hercegek kezére. Bár a próbálkozás kudarcot vallott,¹⁸ a feszültség Magyarország nyugati határa mentén egészen 1341-ig fennmaradt.¹⁹

Időközben Herceg Péter unokaöccsei reménytelennek ítélték helyzetüket, s 1339 tavaszán visszatértek I. Károly hűségére. Az uralkodó ez alkalomból kibocsátott oklevele részletesen kifejti azokat a feltételeket, amelyek alapján egyezséget kötött korábban hűtlen alattvalóival.²⁰ Az alapkérdéseket az a királyi döntés rendezte, mellyel I. Károly visszafogadta az ország nemesei közé Kőszegi János fiait – akik addig, az osztrák hercegeknek tett hűségesküjük miatt, kizárták magukat az országlakosok közül –, s egyúttal teljes büntetlenséget biztosított számukra. Az oklevél azt sem hallgatja el: a királyi bocsánat elnyeréséhez vezető utat Miklós, Péter és Henrik azzal rövidítette le, hogy a Varasd megyében fekvő Orbolc nevű várakat²¹ átengedték I. Károlynak, akitől cserébe megkapták a Tolna megyei Tamási várat,²² melyet egyébként éppen apjuktól foglaltak el a király seregei 1316-ban.²³ Aligha lehet kétséges, hogy a cserét I. Károly azért tartotta a maga szempontjából előnyösnek, mert így kezébe került egy határmenti vár, melyre szüksége lehetett az osztrák hercegek ellenében, Kőszegi János fiait pedig egyúttal el is távolította a határ közeléből, hogy ne támaszthassanak további nehézségeket, ha esetleg újra meggondolnák magukat.

Az egyezés további részleteinek némelyike azzal áll összefüggésben, hogy Kőszegi János fiai – vagyis a Tamásiak, ahogy az 1339-ben kapott várukról nevezték őket és utódaikat a család 1444-ben bekövetkezett kihalásáig²⁴ – immár nem számítottak idegeneknek a Magyar Királyságban. Az ország határain belül tehát szabadon léphettek rokonságra az erre vállalkozókkal.²⁵ Az „ország határain belül” fordulat nem véletlenül tűnik fel a szövegben, a külföldi személlyel tervezett

¹⁸ 1338. nov. 11.: MNL OL DF 247 978., 1339. máj. 12.: MNL OL DL 87 690., a két oklevél kiadását lásd Engel 1989. 103–107., 107–112., vö. még Skorka 2017. 109–111.

¹⁹ Skorka 2014. 631–635.

²⁰ 1339. máj. 12.: MNL OL DL 87 690., vö. Engel 1989. 107–112.

²¹ Engel 1996. I. 381–382.

²² Engel 1996. I. 439., vö. még Miklós 2007. 325–334.

²³ Engel 1988. 112.

²⁴ Engel 2001b. (Héder nem 5. tábla: Tamási).

²⁵ 1339. máj. 12.: „specialiter quidem hoc eisdem gratiose annuentes concedimus, ut ipsi intra terminos regni nostri cum proceribus regni parantele et consanguinitatis proximitatem liberam habeant contrahendi audaciam” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 109.

házasságkötés előtt ugyanis tanácsos volt akkoriban kikérni a király előzetes engedélyét.²⁶ A szerényebb vagyonnal rendelkező nemesek ugyanakkor bátran (*absque omni timore*) a Tamásiak szolgálatába állhattak (*liberum habeant arbitrium serviendi*). Az érintetteknek – akár az egyik, akár a másik esetben – nem kellett tehát attól tartaniuk, hogy döntésükre az ellenséggel való cimborálás gyanúja vet súlyos következményekkel fenyegető árnyékot.

Az oklevél egyéb rendelkezései ugyanakkor félreérthetetlen kapcsolatban állnak az 1222. évi Aranybullában a királyi szervienseknek biztosított jogokkal, melyek azt követően, hogy IV. Béla király 1267. évi törvényében a királyi szervienseket a nemesekkel egyenrangúaknak ismerte el, a magyar nemesség kiváltságaivá váltak.

A Tamásiak jogot kaptak arra, hogy az uralkodó színe elé járuljanak, a királyi udvarban tartózkodhassanak és ott szolgálatot vállaljanak; mindezek a királyi szervienssé fogadó kiváltságolás közvetlen előzményeiként számon tartott királyi oklevelek rendszeresen felbukkanó elemei voltak.²⁷ Abban az esetben, ha ellenség támadna az országra „az ország régi szokását követve” kötelesek hadba vonulni, egyébként azonban csak akkor, ha a király zsoldot fizet nekik.²⁸ Ez a rendelkezés mindenben megfelel az 1222. évi Aranybullában és annak 1231. évi megújításában a királyi szerviensek hadakozási kötelezettségét szabályozó részeknek.²⁹ A Tamásiak birtokain a király bárói nem követelhetnek erővel szállásadást,³⁰ miként a királyi szerviensek is mentesültek ezen teher alól.³¹ Az ellenük vádaskodóknak nem ad hitelt a király vizsgálat nélkül,³² ahogy a királyi szervienseket sem lehetett

²⁶ 1343. jan. 5.: UB V. 6–7., vö. Engel 2001b. (Fraknoi [Nagymartoni, Gróf]).

²⁷ 1339. máj. 12.: „gratiose eisdem annuentes et concedentes, ut unacum aliis regni nostri fidelibus deinceps regiam nostram aulam et curiam continuantibus tam in nostra curia, quam alias in nostris processibus comode tempore oportuno prout alii nostri fideles, absque suspicione et contradictione nostram adeundi presentiam, manendi et congrua servitia exhibendi liberam habeant facultatem” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 108., vö. Váczy 1927. 263–264.

²⁸ 1339. máj. 12.: „nec sine pecuniali stipendio ad nostram exercitum ire nobiscum teneantur, eo tamen moderamine mediante, quod extranea potentia super regnum irruente observata antiqua consuetudine simul cum aliis regni proceribus proficiscantur pro patria pugnaturi” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 109.

²⁹ 1222: c. 7: „Si autem rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur, nisi pro pecunia ipsius [...]” – Aranybulla 16., 1231: c. 8: „Nobis facientibus exercitum extra regnum nobiles nobiscum ire non tenentur, nisi [...] stipendiarii” – CDES I. 268.

³⁰ 1339. máj. 12.: „precipientes universis regni nostri magnatibus et quibusvis baronibus prepotentibus, quatenus deinceps in perpetuum super eorum possessiones et tenutas [...] in preiudicium eorum descensum violentum facere on presumptant” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 110.

³¹ 1222: cc. 3., 13., 15. (Aranybulla 15., 16–17., 17.).

³² 1339. máj. 12.: „eis hominum obloquentium verba non credimus contra eos, nisi ipsius in regiam nostram presentiam evocatis plene super hoc in eorum presentia indagantes sciverimus veritatem” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 109.

valamely hatalmas kedvéért ítélet nélkül fogságba vetni.³³ Az a rendelkezés, hogy a birtokaikon élők felett kizárólag ők ítélkezhetnek,³⁴ csupán annyiban tér el az Aranybulla párhuzamos rendelkezésétől, hogy abban bizonyos súlyosabbnak ítélt ügyekben a megyésispánok ítélkezhettek,³⁵ ám az 1222 óta eltelt bő száz évben kifejlődött ennek a kiváltságnak egy teljesebb változata,³⁶ s a Tamásiak esetében már, érthető módon, azt alkalmazták. A Tamásiaknak nem kellett beérniük az 1339-ben megkapott birtokokkal: az oklevél kilátásba helyezi, hogy hűséges szolgálataikat a király jutalmazni fogja,³⁷ miközben arra is engedélyt kaptak, hogy az ország határain belül szabadon szerezhessenek birtokot akár vásárlás, akár csere révén.³⁸ E két rendelkezés azon a szálon kapcsolódik az Aranybullához, hogy a Tamásiakat a király visszafogadta az országlakosok soraiba: az Aranybulla ugyanis tilalmazta az idegenek javára történő birtokadományozást, illetve előírta, hogy az idegenek által vásárolt magyarországi birtokokat vissza kell szerezni.³⁹

A legérdekesebb kérdéseket ugyanakkor az a rendelkezés veti fel, mely szerint a Tamásiak lehetőséget kaptak arra, hogy a királytól kapott birtokaikkal szabadon rendelkezhessenek akár úgy, hogy még életükben eladományozzák azokat, akár végrendelet útján, ha már a halálra készülődnek.⁴⁰ Ennek szintén megtaláljuk a maga pontos megfelelőjét az 1222. évi Aranybullában, amely ugyanezt a jogot az örökös nélküli halállal szembenéző kényszerülő királyi szervienseknek biztosította, azzal a megszorítással, hogy a leányokat illető örökrészt a rendelkezés nem érintheti. Az Aranybulla azt is megjegyzi, hogy a végrendekezés elmaradása ese-

³³ 1222: c. 2. (Aranybulla 15.).

³⁴ 1339. máj. 12.: „universas etiam eorum possessiones prenotatas ac populus et iobagiones eorum atque famulos inpossessionatos in eisdem more iobagionum commorantes in quibuslibet causis civilibus et criminalibus a iudicatu et iurisdictione palatini, iudicis curie nostre, comitis, vicecomitis et cuiusvis alterius iustitiarum regni nostri, quos super hoc presentium auctoritate firmiter prohibemus, eorundem magistrorum Nicolai, Petri et Henrici heredumve ipsorum iudicio et iurisdictioni relinquentes perpetuo duximus eximendos” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 110.

³⁵ 1222: c. 5. (Aranybulla 15.).

³⁶ L. pl. 1335. júl. 12.: AO III. 186. – Hasonló kiváltság nélkül azonban a büntetőügyekre nem terjedt ki a nemesek ítélkezési joga a birtokaikon élők felett, lásd pl. 1343. okt. 5.: CD IX/1. 84., 1347. febr. 14.: MNL OL DL 98 065. (az utóbbi keltére és hitelére lásd AOKlt XXXI. 97. sz.).

³⁷ 1339. máj. 12.: „si vero ipsi aut ipsorum heredes cum eorum virtuosus meritis regie dilectioni se dignos effecerint retributionis, premio digni habeantur a regia maiestate” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 109.

³⁸ 1339. máj. 12.: „dantes eisdem licentiam et consensum possessiones, ubi poterunt in regno nostro, emendi pro pretio seu comparandi” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 110.

³⁹ 1222: c. 26. (Aranybulla 18.).

⁴⁰ 1339. máj. 12.: „hanc specialem gratiam eisdem fecimus concedentes, ut de omnibus eorum possessionibus et castro predictis in eorum vita pariter et in morte cuicumve vo[luerint] testandi, do[nandi] et legandi, prout eis videbitur, de gratia presentis nostre permissionis liberam habeant facultatem” – MNL OL DL 87 690., Engel 1989. 110.

tén a birtokok a rokonokra szállnak, azok hiányában pedig a királyra.⁴¹ A Tamásiakkal kötött egyezés ezen részét az teszi igazán érdekessé, hogy a rendelkezési jogot I. Károly különleges kegyére (*specialis gratia*) hivatkozva adta a hűségére megtért előkelőknek, pedig ez esetben is emlegethette volna az ország régi szokását (*antiqua regni consuetudo*), ahogyan az a hadkötelezettséget érintő rendelkezés esetében történt. Annak magyarázata, hogy I. Károly mégsem ezt a megoldást választotta, nagy biztonsággal kereshető abban, hogy a birtokkal való szabad rendelkezés lehetősége idegen test volt a középkori magyar birtokjog rendszerében. II. András minden bizonnyal azért foglalta bele mégis az Aranybullába, mert megfizethető ár volt a királyi szerviensek támogatásáért cserébe: a királyi szerviensek ugyanis jellemzően szerény vagyonnal rendelkeztek,⁴² így az engedmény jelentősebb hagyatéktól csak kivételesen ritka esetben fosztotta meg az uralkodót.

Abban a régi vitában ugyanakkor, mely a királyi hatalom és a nemesség között folyt a nemesi birtokok öröklésének kérdésében, a szabad rendelkezés jogának érvényre juttatása valójában egyik félnek sem állott az érdekében. A vita során ugyanis, amint az könnyen kitalálható, az uralkodók a maguk, a nemesek viszont a rokonság öröklési jogának kiszélesítésére törekedtek, a szabad rendelkezés lehetősége viszont mindkét törekvésnek az útjában állt. Az 1267. évi törvény például félreérthetetlenül tanúskodik emellett: az akkori nemesség nem a szabad rendelkezés jogának megerősítését akarta elérni IV. Bélával szemben, hanem azt sérelmezte, hogy a király az örökös nélkül meghalt nemesek birtokaira ráteszi a kezét, és eladományozza azokat, mielőtt a rokonság érvényesíthetné az örökléssel kapcsolatos jogait.⁴³ Az egymástól alapvetően eltérő királyi és nemesi felfogás egyidejű jelenlétére mi sem jellemzőbb, mint hogy 1278-ban az uralkodó az ország szokására (*regni consuetudo*) hivatkozva minősítette saját adományozási jogához tartozónak egy örökös nélkül meghalt nemes minden birtokát,⁴⁴ 1280-ban viszont egy nemes ugyancsak a szokásjog alapján vallotta magát fűgyermek és végrendelet hátrahagyása nélkül meghalt rokona (*cognatus*) örökösének, és tiltotta el a királyt a birtokok eladományozásától.⁴⁵ Ha tehát volt az Aranybullának olyan rendelkezése, amely esetében bizonyosak lehetünk abban, hogy valóban holt betű

⁴¹ 1222: c. 4. (Aranybulla 15.).

⁴² Zsoldos 1998. 48.

⁴³ 1267: 6. c.: „item volumus, quod si aliquem de nobilibus sine heredibus mori contingeret, possessiones et bona ipsius medio tempore non distraherentur, nulli donentur, nulli conferantur, nulli perpetuentur, donec cognati et generationes eiusdem decedentis ad nostram presentiam evocentur et ipsis ac baronibus nostris presentibus de eisdem ordinetur, sicut dictaverit ordo iuris; interim autem possessiones et bona ipsius decedentis cognati et generationes debeant conservare” – KO 54.

⁴⁴ 1278. s. d.: RA II/2–3. 219.

⁴⁵ 1280. máj. 21.: CD V/3. 26–27.

maradt, az éppen a birtokokkal való szabad rendelkezést biztosító passzus. Az ugyanakkor kétségtelen, hogy az Aranybullának még ez a rendelkezése sem ment feledésbe. 1340-ben ugyanis I. Károly régi híve, Magyar Pál gimesi várnagy és királyi kincstartó⁴⁶ szabad rendelkezési jogot kért a királytól birtokaira vonatkozóan, annak ellenére, hogy ahhoz – mint az oklevél írja – „az ország szokása szerint” eleve joga lenne.⁴⁷ Az udvarban forgoló emberként Magyar Pál nyilván tisztában volt azzal, hogy I. Károly engedélyének birtokában valósíthatja meg a legbiztosabban szándékát, mivel királya „parancsai a törvény erejével bírnak”, ahogy egy másik forrásunk⁴⁸ jellemzi I. Károly felfogását saját hatalma jellegéről. A szabad rendelkezés kérdése körüli bizonytalanságoknak végül az vetett véget, hogy I. Lajos király ennek az egyetlen rendelkezésnek az érvénytelenítésével foglalta bele saját törvényébe az 1222. évi Aranybulla szövegét,⁴⁹ ámbar az érvénytelenített rész csak tartalmában felel meg az Aranybullában olvasható szövegnek.⁵⁰

Az 1351. évi törvény önmagában is nyilvánvaló bizonyosságot szolgáltat arra, hogy az Aranybulla 1222-ben készített hét eredeti példánya közül legalább az egyik a 14. század közepén még fellelhető volt. A törvény azonban nem ekkor került elő első alkalommal 1222 után, hanem jó három évtizeddel korábban. Az esztergomi érseki levéltár gyűjteményében ma is megtalálható egy középkori irat, amelyben az Aranybulla szövege olvasható bármiféle magyarázat vagy kiegészítő információ nélkül.⁵¹ Az 1828-ban előkerült iratról eleinte úgy vélték, hogy a hét eredeti példány egyikét sikerült megtalálni,⁵² az okmány értelmezése körül

⁴⁶ Engel 1996. I. 317., Weisz 2015. 528–530.

⁴⁷ 1340. dec. 19.: „supplicans nobis et petens nos humili precum cum instancia, quatenus suas possessiones a nostra cum suo proprio sudore et labore maiestate obtentas ex voluntate nostre maiestatis et consensu ad sue voluntatis libitum disponendi seu ordinandi liberam haberet facultatem, et licet secundum regni consuetudinem liberam habeat potestatem, nichilominus[!] tamen ad sue intencionis firmitatem et fidelitatis ostensionem nostre maiestatis beneplacitum voluit requirere de eisdem” – Zichy I. 594.

⁴⁸ 1335. nov. 29.: „nos igitur mandatis eiusdem domini nostri regis, que legis habent vigorem obediens, ut tenemur et debemus” – olvasható Druget Vilmos nádor egyik oklevelében, l. HO V. 109.

⁴⁹ 1351. dec. 11.: „excepto solummodo uno articulo modo prenotato de eodem privilegio excluso, eo videlicet, quod nobiles homines sine herede decedentes possint et queant ecclesiis vel aliis, quibus volunt, in vita et in morte dare vel legare possessiones eorum vendere vel alienare, ymo ad ista facienda nullam penitus habeant facultatem, sed in fratres, proximos et generationes ipsorum possessiones eorumndem de iure et legitime, pure et simpliciter absque contradictione aliquali devolvantur” – DRH 1301–1457. 129–130.

⁵⁰ 1222: c. 4: „Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo, sicut ipse vulerit, disponat, Et si morte preventus disponere non potuit, proponqui sui, qui eum magis contingunt, obtineant. Et si nullam penitus generationem habuerit, rex obtinebit” – Aranybulla 15.

⁵¹ Esztergomi Prímási Levéltár, Acta Radicalia, V. 1., fényképmásolata: MNL OL DF 248 769.

⁵² Vö. N. N. 1828. 136.

kibontakozott vita aztán tisztázta, hogy nem valamelyik eredeti példányról van szó, hanem egy 14. század elején, minden bizonnyal 1318-ban készült másolat-ról.⁵³ A meghatározásban az irat írása mellett az okmányon függő pecsétek segítettek, melyek közül kettő minden kétséget kizáróan azonosítható László kalocsai érsek és János nyitrai püspök pecsétjével, a harmadik nagy valószínűséggel Benedek csanádi püspök személyéhez köthető, míg az elveszett negyedik alighanem az esztergomi érseké lehetett.⁵⁴ Az említett főpapokra vonatkozó archontológiai adatok⁵⁵ alapján így világos, hogy az irat egyedül az 1317 és 1328 közötti bő évtized folyamán készülhetett.

A közelebbi időpontot illetően azért számol elsősorban az 1318. évvel a kutatás, mert a másolat elkészítését régóta a magyar főpapok az évi kalocsai gyűléssel hozza kapcsolatba.⁵⁶ Ennek célja hivatalosan „a köz hasznáról, az egyházak szabadságáról és az ország jó állapotáról” való tárgyalás volt,⁵⁷ valójában azonban a főpapok az I. Károly királytól elszenvedett sérelmeik orvoslását akarták elérni. Céljuk megvalósítását, amint az László kalocsai érsek Benedek erdélyi püspökhöz írt leveléből kiviláglik,⁵⁸ a király által összehívott országos gyűléstől remélték. A prelátusok a pécsi és a váradi püspököt küldték követként a gyűlés összehívásának kieszközlésére Károlyhoz, aki, engedve a kérésnek, július 1-jére valóban országos gyűlést hívott össze a Pest melletti Rákosra.⁵⁹ Arról azonban, hogy az országos gyűlésre valóban sor került-e, nem állnak a rendelkezésünkre egyértelmű bizonyítékok.⁶⁰

A legkevésbé sem volt véletlen, hogy a magyar főpapok az országos gyűlés intézményének szántak kulcsszerepet terveikben. Kormányzati és bíraskodási feladatokat ellátó gyűlések tartása régi szokásnak számított a Magyar Királyságban. Ezek egyike volt a Szent István király ünnepén, augusztus 20-án, Fehérvárott tartott, melynek első nyomai a 12. század közepén már felismerhetőek forrásainkban.⁶¹ A gyűlések valójában a királyi tanács ülései voltak, melyek tárgyalásaiba bevonták a tisztségeket éppen nem viselő előkelőket is, és bizonyosra vehető, hogy ilyen gyűléseken születtek meg a korai Árpád-kor törvényei. Alkalmat adtak a gyűlések ugyanakkor arra, hogy a király személyesen gyakorolja legfőbb uralkodói kötelezettségét, az igazságszolgáltatást, meghallgatva és orvosolva alattvalói

⁵³ Knauz 1861. 205–218., vö. Kumorovitz 1968. 65–70., l. még Torma 1885. 349–352.

⁵⁴ Knauz 1861. 208–210.; Bodor – Fügedi – Takács 1984. 26., 29., 31. sz.

⁵⁵ Engel 1996. I. 65., 72., 67.

⁵⁶ Knauz 1861. 211–213.

⁵⁷ 1318. (febr.?): „de communi utilitate et libertate ecclesiarum et bono statu regni” – MES II. 744–745.

⁵⁸ 1318. márc. 22.: CD VIII/2. 168–169.

⁵⁹ 1318. márc. 14.: CD VIII/2. 163–164. 1318. márc. 15.: CD VIII/2. 165.

⁶⁰ Engel 1988. 123., Kristó 2003. 337.

⁶¹ Zsoldos – Thoroczkay – Kiss 2016. 120–124. (a vonatkozó rész Zsoldos A. munkája).

panaszait. Az Aranybullában egy efféle archaikus gyűlés évente történő megrendezésére vállalt kötelezettséget II. András, feljogosítva a királyi szervienseket az azon való megjelenésre.

A 13. század második felében azonban a gyűlések jellege jelentősen átalakult. A bíraskodás nem tűnt el teljesen, ám a gyűlések az ország egészét érintő politikai kérdések megtárgyalására hivatott „általános gyűlés”-sé váltak (*congregatio generalis*). Az új típusú gyűlések viszonylag rendszeres megtartására az 1270-es évek második felétől került sor, s az ország főpapjai jelentős politikai szerephez jutottak ezek révén, kiváltképp III. András uralkodása idején.⁶² Ennek emléke 1318-ban élénk lehetett, hiszen 1317 novemberéig még Várad püspöke volt az az Imre,⁶³ aki már III. András idején is betöltötte méltóságát, míg Esztergom az idő szerinti érseke, Tamás, a III. András mellett döntő kormányzati befolyással rendelkező Lodomér esztergomi érsek unokaöccse volt,⁶⁴ s kézenfekvő annak feltételezése, hogy nagybátyja politikai törekvéseinek örököseként tekintett magára. I. Károly maga is viszonylag rendszeresen tartott általános gyűléseket,⁶⁵ ám ezek csak távolról emlékeztettek a 13–14. század fordulója körüli évtizedek hasonló gyűléseire, mert politikai jelentőségük meg sem közelítette azokét.⁶⁶ A király olykor távol is maradt azoktól, mivel még főpapjaitól sem tűrte el hatalma korlátozását.⁶⁷ Ez ad magyarázatot arra, hogy 1338-ban, amikor a magyar főpapok XII. Benedek pápa elé tárták I. Károlytól elszenvedett sérelmeiket, levelükben különös hangsúllyal említették meg, hogy a „király úr lelke üdvösségének kockáztatásával és a királyi méltósággal járó jó erkölcsök sérelmére, trónra léptétől kezdve mostanig egyetlen egyszer sem ült nyilvánosan törvényt, a főpapokat, főurakat és az országlakosokat pedig, az ország jogai és szabadságai sérelmére, az ország és az országlakosok nagy kárára a szokott gyűlések tartásától eltiltotta”, jöllehet „Magyarország régi szent királyainak rendelkezése szerint a főpapok vannak arra hivatva, hogy az országot és királyait tanácsukkal vezéreljék, a mint hogy eddig vezérelték is”.⁶⁸ A panasz jelentős mértékben eltúlzott,

⁶² Gericz 1987. 265–309.

⁶³ Engel 1996. I. 76.

⁶⁴ 1306. nov. 29.: MES II. 565; 1320. febr. 25.: MES II. 771.

⁶⁵ C. Tóth 2020. 20–21. Megjegyzendő, hogy az itt „országos gyűlés”-ként értékelt események megítélése terén korántsem beszélhetünk kikristályosodott szakmai konszenzusról, vö. Pálosfalvi 2020. 18–19., 21–22.

⁶⁶ Zsoldos 2013. 213–224.; Zsoldos 2018. 615–625.

⁶⁷ Engel 2001a. 121–122.

⁶⁸ (1338. szept. 20. e.): „dominus rex contra statum sue salutis et contra bonos mores regie dignitatis a primordio sui regni usque impresenciarum nullam dederit audienciam generalem; prelati eciam et principibus ac regnicolis contra jura et libertates regni inhiabit generalia consilia et parlamenta alias consueta, in ipsius regni et regnicolarum magnum cum prejudicio detrimentum [...], licet ex antiqua institutione sanctorum regum regni Ungarie ipsum regnum eiusdem reges consilio duci debeant et hactenus ducti sunt prelatorum” – Kegyeri okl. 3., keltére I. Fraknoi 1901. 161.

mindazonáltal nem sok kétséget hagy afelől, hogy az általános gyűlések megtartásának szorgalmazása mindenekelőtt saját korábbi politikai befolyásuk visszaszerzése érdekében volt fontos a magyar főpapoknak. Alkalmassá eszköznek ítélték ehhez a fehérvári gyűlések évenkénti megtartásának előírásával kezdődő 1222. évi Aranybullát, s ezért keresték elő a kalocsai vagy az esztergomi káptalan levéltárának mélyéről 1318-ban.

Az elkészített másolattal aligha lehetett más a főpapok célja, mint az, hogy az Aranybulla szövegét a meghirdetett gyűlésen előterjessék és a királlyal megerősíttessék. Ha valóban így volt, ami bizonyosra vehető, akkor egy későbbiekben uralkodónak tekinthető felfogás első jelentkezése azonosítható ekkor. Az említett elképzelés az Aranybullára mint általános érvényű szabadságlevélre tekint, mely rendezi az alapkérdéseket a király és alattvalói kapcsolatrendszerében, s legfeljebb kiegészítésekre szorul, szükség szerint. Tartalmi jellemzői alkalmassá is tették erre a szerepre az Aranybullát, kiváltképpen azért, mert főbb rendelkezései, mint láthattuk, időközben beépültek az élő jogba.

Az Aranybulla 1318-ban feltűnő ezen értelmezését a királyi hatalom 1351-ben fogadta el,⁶⁹ s ettől kezdve az egész középkoron át ez lett az uralkodó felfogás. Ennek megfelelően általánossá vált, hogy az uralkodók időről-időre megerősítették az Aranybullát,⁷⁰ gyakran saját törvényükbe illesztve be annak szövegét.⁷¹ A késő középkor magyarországi jogfelfogását és -gyakorlatát összegző munkának, Verbóci István *Tripartitum*ának a nemesség alapvető kiváltságait felsoroló része javarészt az 1222. évi Aranybulla rendelkezéseire vezethető vissza, miközben a *Tripartitum* itt és egy további részében is megemlékezik arról, hogy a magyar király, megkoronázása előtt, „arra nézve, hogy ezen András király úr végezményét és törvényeit megtartja, az ország főpapjai, bárói és mágnásai, valamint előkelői és nemesei előtt, esküt szokott letenni”.⁷²

Az Aranybulla középkori utóéletének a korábbiakban egymástól elvált két ága így egyesült újra. Meglehet, véletlen, de ha valóban az, akkor a figyelemre méltóbbak közül való, hogy a *Tripartitum* 1561. évi kiadásával egybekötve került elő a zágrábi érsekség könyvtárából a középkori magyar krónikák azon egyetlen szövegváltozata, mely jól felismerhetően utal az Aranybullára: „a királyságban második András [...] következett [...], aki Magyarország nemességének a szabadság igen nagy kiváltságát adományozta. Ennek a törvénynek a megtartására szokott felesküdni koronázásakor Magyarország valamennyi ki-

⁶⁹ Engel 2001a. 152–154., 155–156.

⁷⁰ DRH 1301–1457. 143–145. (az 1384. évi törvény).

⁷¹ DRH 1301–1457. 160–174. (az 1397. évi törvény), DRH 1301–1457. 309–313. (az 1440. évi törvény), DRH 1458–1490. 142–150. (az 1464. évi törvény).

⁷² *Tripartitum*, Partis II, tit. 14., vö. Partis I, tit. 9. (Hármaskönyv 250–251., vö. 66–69.).

rálya”.⁷³ A szöveg a 16. század közepe táján keletkezhetett ma ismert formájában,⁷⁴ de bizonyosan valamely korábbi krónika kivonata, mely önálló bővítményeket is tartalmaz. Ez utóbbiak egyike az Aranybullával kapcsolatos idézett rész.⁷⁵ Aligha lehet véletlen, hogy ugyanebből az időszakból ismert az Aranybulla első magyar nyelvű fordítása is,⁷⁶ mely talán a méltóságát 1554 és 1562 között betöltő Nádasdy Tamás nádor számára készült.⁷⁷ Ez semmiképpen sem lehetetlen, mert a 16. század közepén már folytak azok a munkálatok, amelyek eredményeként 1584-ben első alkalommal jelent meg nyomtatásban a középkori és kora újkori magyar törvények gyűjteménye, s kéziratos törvénygyűjtemények bizonyosan voltak Nádasdy birtokában is.⁷⁸ Az Aranybullával kapcsolatos elképzelések ezt követően indultak el azon az úton, amelyen továbbhaladva a magyar történeti köztudat idővel egyre inkább valamiféle „középkori alkotmány”-ként kezdett gondolni a törvényre.

Ekkor és ebben az értelmezési keretben nyerte el az Aranybulla nevezetes „ellenállási záradéka” a maga különös jelentőségét.⁷⁹ Az Aranybulla szövegének végén ugyanis az olvasható: „azt is elrendeltük, hogy ha mi vagy a mi utódaink közül valaki valamely időben ezen rendelkezéseink ellen akarna cselekedni, ennek az oklevélnek az erejénél fogva mind a püspököknek, mind a többi jobbágyoknak és országunk nemeseinek együttesen és külön-külön a jelenben és a jövőben mindörökké szabadságukban álljon, hogy a hűtlenség minden vétke nélkül nekünk és a mi utódainknak ellenállhassanak és ellentmondhassanak”.⁸⁰ Az Aranybullát oklevél formájában bocsátotta ki II. András, s ebben az értelemben a szöveg nem más, mint a *sanctio* néven ismert formula, mely rendszerint az oklevélbe foglalt királyi akarat megsértői számára helyez kilátásba büntetést. Különleges vonását az adja meg, hogy ebben az esetben a *sanctio* az oklevél kibocsátójára is vonatkozik, joggal értelmezhető tehát egyfajta kötelezettségvállalásnak II. András részéről. Az

⁷³ Chronicon Knauzianum: „Andreas secundus [...] successit in regnum [...], qui privilegia libertatis maxima concessit nobilitati Vngariae, ad cuius decreti observationem universi Hungariae reges tempore coronationis ipsorum solent iurare” – SRH II. 338., a (csekély módosítással) idézett magyar szöveg Kulcsár Péter fordítása, lásd KM II. 63.

⁷⁴ Knauz 1875. 684.

⁷⁵ Vö. Domanovszky 1905. 534–536., 537.

⁷⁶ MNL OL DL 1595., vö. Dóry 1906. 449–454.

⁷⁷ Dóry 1906. 448–449.

⁷⁸ Mikó 2021. 82–84., 99–103.

⁷⁹ A kérdésre összefoglalóan lásd Degré 1980. 366–371.; Péter 2008. 41–55.

⁸⁰ 1222: (c. 31.): „statuimus eciam quod, si nos vel aliquis successorum nostrorum aliquo umquam tempore huic dispositioni contraire voluerint, liberam habeant harum auctoritate sine nota infidelitatis tam episcopi quam alii iobagiones ac nobiles regni nostri universi et singuli presentes ac posterii resistendi et contradicendi nobis et nostris successoribus in perpetuum facultatem” – Aranybulla 19., az idézett magyar szöveg Szilágyi Loránd fordítása, l. ÁT 69.

Aranybulla kiadásának már ismert körülményei nem sok kétséget hagynak afelől, hogy a *sanctio* ezen formája ugyanazt a célt szolgálta, mint magának az Aranybullának a kibocsátása: a királlyal szembefordult előkelők leszerelését. Szerfelett tanulságos ebből a szempontból az Aranybulla 1231. évi megújításának párhuzamos rendelkezése. Akkor az egyház követeléseinek semlegesítése érdekében bocsátotta ki II. András az Aranybulla új változatát, érthető tehát, hogy a *sanctio* is ennek megfelelően módosult: „saját akarunktól hozzájárulván, hogy ha akár mi, akár a mi fiaink és a mi utódaink ezt az általunk engedélyezett szabadságot meg akarják sérteni, az esztergomi érseknek jogában álljon, hogy szabályszerű előzetes megintés után, minket és őket a kiközösítést kötelékével fenyítsen meg”.⁸¹ Az sem érdektelen éppen, hogy ebben az utóbbi esetben fogalmat alkothatunk a rendelkezés gyakorlati értékére vonatkozóan. Róbert esztergomi érsek ugyanis, amikor 1232. február 25-én egyházi tilalmat mondott ki az országra, döntésének indokai között megemlítette, hogy az 1231. évi Aranybulla rendelkezéseinek végrehajtása elmaradt, így azt gondolhatnánk, hogy feljogosítva érezte magát az abban szereplő *sanctio* alkalmazására. Valójában azonban nem arra hivatkozva hirdette ki az egyházi büntetést, lépését félreérthetetlenül az 1231. március 3-án kelt pápai bullában⁸² kapott felhatalmazásából vezette le.⁸³ Világos tehát, hogy a kortársak más módon értelmezték ezen *sanctiones* szerepét, mint a kései utókor, mely valamiféle, az uralkodói hatalmat korlátozó „alkotmányos garancia”-t olvasott ki belőlük.

I. Lajos király, mint láthattuk, 1351-ben módosított formában foglalta bele törvényébe az 1222. évi Aranybulla szövegét, megváltoztatva a nemesi birtok öröklésrendjét. Néhány hónappal később egy újabb ponton érvénytelenítette az Aranybulla eredeti rendelkezéseit. Az Aranybullában II. András az egyházi tized természetben való megfizetését írta elő, szembehelyezkedve országa főpapjainak azon törekvésével, mely viszont a pénzben történő fizetést részesítette előnyben.⁸⁴ Az Aranybulla 1231. évi változatából ez a rendelkezés kimaradt, aligha függetlenül attól, hogy III. Honorius pápa már 1223-ban hangot adott nemtetszésének ezzel kapcsolatban.⁸⁵ 1351-ben mégis bekerült a rendelkezés az akkor átírt szövegbe, igaz, csak néhány hónapig maradt érvényben. Az egyház ugyanis a 14. század közepén éppúgy nem hagyta szó nélkül a maga érdekeinek sérelmét, miként a koráb-

⁸¹ 1231: „spontanea conscientes, ut sive nos sive filii nostri et successores nostri hanc nobis concessam libertatem confringere voluerint, Strigoniensis archiepiscopus premissa legitima admonitione nos vinculo excommunicationis et eos innodandi habeat potestatem” – CDES I. 268–269., az idézett magyar szöveg Szilágyi Loránd fordítása, l. ÁT 77.

⁸² 1231. márc. 3.: VMHH I. 93–94.

⁸³ (1232. febr. 25.): „auctoritate igitur summi pontificis, qua fungimur in hac parte” – CDES I. 275.

⁸⁴ 1222: c. 20: „decimo argento non redimatur, sed, sicut terra protulerit, vinum vel segetes persolvantur et si episcopi contradixerint, non iuvabimus ipsos” – Aranybulla 17.

⁸⁵ 1223. márc. 29.: VMHH I. 38., 38–39.

biakban sem. I. Lajos a konfliktus elmérgesedésének megelőzése érdekében ezért 1352 őszén hatályon kívül helyezte (*revocare*) az Aranybulla tizedfizetésre vonatkozó részét, és elrendelte az egyházi tized pénzben (*in pecunia*) történő megfizetését. Döntését a tizedfizetésre kötelezettek számára szóló parancslevelében tette közzé, melynek a veszprémi és az erdélyi egyházmegyékbe küldött példányai ismertek,⁸⁶ de nem lehetnek kétségeink afelől, hogy hasonló utasítások érkeztek valamennyi egyházmegyébe. Az eset egyértelműen bizonyítja, hogy I. Lajos minden olyan esetben, amikor valamilyen megfontolásból kívánatosnak tartotta, habozás nélkül változtatott az 1222. évi Aranybulla szövegén, akár 1351 után is. Zsámboki Miklós nádor ellenben 1352. augusztus 20-án az Aranybullára és annak előző évi megerősítésére hivatkozva tartott „nádori tisztségének kötelezettsége szerint” országos gyűlést főpapok és bárók társaságában Fehérvárott, s hozott ítéletet egy panaszos ügyében, mindenben megfelelően az 1222. évi Aranybulla előírásának.⁸⁷

Az Aranybulla rendelkezései közül azok tehát, amelyeket a királyi hatalom szempontjából közömbösnek tekintettek, új életre kelhettek. Ugyanez történt az „ellenállási záradék” esetében is, melyet változatlan formában foglalt bele a maga törvénybe I. Lajos, értelemszerűen annak 1222. évi változatában. Aligha történhetett volna meg ez, ha úgy ítéli meg, hogy az bármi módon veszélyeztetheti, vagy akár csak korlátozhatja uralkodói auctoritását. A jelenség I. Lajos esetében még magyarázható lenne a királyi hatalom az idő szerinti szilárdságával, ám utódai szintén az ellenállási záradékkal együtt erősítették meg az Aranybullát. Az érem másik oldalára vetve egy pillantást az látjuk, hogy a késő középkorban a királyi hatalommal szemben fellépők egyetlen alkalommal sem kerestek tetteikre igazolást az Aranybullában.

Az ellenállási záradék értelmezésében a változás első jelei már a középkor végén megmutatkoztak. A változást nevezhetjük ugyan „fejlődés”-nek akár, közelebb járhat azonban a valósághoz, ha félreértések és kiterjesztő értelmezések egymásra rétegződéseként gondolunk a történetekre. A kora újkorban kibontakozó folyamat kezdetén a *Tripartitum* áll. Verbőci még világosan az Aranybullában

⁸⁶ 1352. szept. 20.: VeR 177. (441. sz.), UGDS II. 89–90.

⁸⁷ 1352. aug. 24.: „nobis in festo Beatissimi Stephani primi regis Hungarorum regni libertate a serenissimo principe domino Andre olym rege Hungarorum illustri vigore sui privilegii aurea bulla vallati data et concessa ac tandem tempore procedente per dominum nostrum, dominum Lodovicum eadem gracia ipsius regni Hungarici gubernaculo feliciter presidente et corone similiter sui regalii privilegii munimine confirmata requirente in congregacione eiusdem regni sui circa ipsum festum fieri debenda iuxta debitum officii nostri palatinatus unacum venerabilibus in Christo patribus dominis [...] episcopis, necnon viris magnificis [...] per regiam benignitatem pro faciendo quibuslibet querulantibus recto iudicio, necnon pro quibusdam suis et regni sui negociis restaurandis et reformandis in socios nobis deputatis ceterisque ecclesiarum prelatibus et baronibus regnique nobilibus ad ipsam congregacionem congregatis in Alba Regali existentibus [etc.]” – MNL OL DL 4301., vö. Wenzel 1873. 3–15.

foglaltak esetleges megsértéséhez kapcsolta az ellenállási jogot,⁸⁸ amivel erőteljesen korlátozta annak érvényét. Az ellenállási jogot megfogalmazó *sancti*óban említett „országunk nemesei” (*nobiles regni nostri*) kifejezést ugyanakkor saját kora nemességfogalmával azonosította,⁸⁹ ami érthető félreértés, mindazonáltal alapvetően eltér az Aranybulla jól felismerhető szándékától, mely az ellenállás jogát kizárólag az egyházi és világi báróknak, valamint a tradicionális nemesség tagjainak (*tam episcopi, quam alii iobagiones ac nobiles regni nostri*) adta meg,⁹⁰ „az ország nemesei”-től még megkülönböztetett királyi szervienseknek viszont nem.⁹¹ Verbóci azzal, hogy az ellenállás jogát megtette a magyar nemesség kardinális jogai egyikének, szélesre tárta az ajtót azon kiterjesztő értelmezés előtt, mely szerint a nemesség az Aranybulla ellenállási záradékára hivatkozva kérheti számon az uralkodótól bármely sérelmét.

Ezen értelmezésnek, amint az magától értetődik, nem sok köze van az Aranybulla történeti valóságához, ennek azonban nincs különösebb jelentősége.⁹² Az Aranybulla ugyanis ezen a ponton elhagyja a történelmet, s átlép a nemzeti mítoszok világába, felsegítve megalkotóját a millenniumi emlékműre, ámbar – sajátos ellentmondás – csak mellékalakként. A valóságos II. Andrásnak, az Aranybulla királyának maradt a történelem, melyben azonban méltó hely illeti meg.

⁸⁸ Vö. Degré 1980. 369.

⁸⁹ Vö. Tripartitum, Partis II, tit. 14: „quamvis etiam regnante sanctissimo ipso prothorege nostro Stephano et aliorum quoque succedentium regum temporibus multi fuerint in hoc regno nobiles conditionaria tamen quadam servitute collectarumque ex parte colonorum suorum solutione regibus ipsis obnoxii erant atque tenebantur, a qua primum per hunc Andream regem ipsi nobiles, qui eo tunc servientes dicebantur exempti fuerunt atque immunes” – Hármaskönyv 250.

⁹⁰ 1222: 31. c.: Aranybulla 19.

⁹¹ Vö. Mályusz 2003. 39–40.

⁹² Cieger 2010. 406–407.

Források

- AO = Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
- AOKt = Anjou-kori Oklevéltár I–XV. (1301–1331), XVII–XXXIV. (1333–1350), XXXVI–XXXVIII. (1352–1354), XL. (1356), XLII. (1358), XLIV. (1360) XLVI–L. (1362–1366). Szerk. Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Papp Róbert – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Budapest – Szeged, 1990–2021.
- Aranybulla = Az Aranybulla. (A hétszázötvenedik évfordulóján). Közzéteszi Érszegi Géza. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1972. 5–26.
- ÁT = Árpád-kori törvények. Latinból fordította Szilágyi Loránd. Budapest, 1961.
- CD = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.
- CDES = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Marsina, Richard. Bratislavae, 1971–1987.
- MNL OL DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- DRH 1301–1457 = Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis – Vera Bácskai. Budapest, 1976.
- DRH 1458–1490 = Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis – Geisa Érszegi – Susanna Teke. Budapest, 1989.
- Hármaskönyv = Werbőczy István Hármaskönyve. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. (Magyar Törvénytár 1000–1895. Milleniumi emlékkiadás) Budapest, 1897.
- HO = Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr – Budapest, 1865–1891.
- Kegyúri oklt = Oklevéltár a magyar királyi kegyuri jog történetéhez. Közli Fraknói Vilmos. Budapest, 1899.
- KM = Krónikáink magyarul I–III. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Budapest, 2006–2008. (Történelmi Források III.)

- KO = Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery Imre. Budapest, 1927.
- MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andreas Hegedűs – Tiburcius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli. Strigonii – Budapestini, 1999.
- RA = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest, 1923–1987.
- SRH = Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Budapest, 1999.²
- UB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Wagner, Hans – Lindeck-Pozza, Irmtraut et al. Graz – Köln – Wien, 1955–1999.
- UGDS = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Zimmermann, Franz – Werner, Carl et al. Hermanstadt – Köln – Wien – București, 1892–1991.
- VeR = Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1953. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.)
- VMHH = Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae, 1859–1860.
- Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre– Nagy Iván –Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest–Budapest, 1872–1931.

Felhasznált irodalom

- Bodor – Fügedi – Takács 1984 = Bodor Imre – Fügedi Erik – Takács Imre: A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján. Szerk. Bodor Imre. Budapest, 1984.
- Cieger 2010 = Cieger András: A pecsét sok oldala. Az Aranybulla mint emlékezeti hely. In: Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor. Budapest, 2010. 403–412.

- Degré 1980 = Degré Alajos: Az ellenállási jog története Magyarországon. Jogtudományi Közlöny (új folyam) 35. (1980), 366–371.
- Domanovszky 1905 = Domanovszky Sándor: A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905), 397–419., 518–547.
- Dőry 1906 = Dőry Ferenc: Az aranybulla XVI. századi magyar fordítása. Magyar Nyelv 2. (1906), 448–454.
- Engel 1988 = Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988), 89–146.
- Engel 1989 = Engel, Pál: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Hrsg. v. Dienst, Heide – Lindeck-Pozza, Irmtraut. Eisenstadt, 1989. 85–113.
- Engel 1996 = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. Budapest, 1996. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.)
- Engel 2001a = Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest, 2001. (História Könyvtár – Monográfiák 17.)
- Engel 2001b = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Budapest, 2001. (Magyar Középkori Adattár)
- Fraknói 1901 = Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal a Magyar Királyság megalapításától a konsztanci zsinatig. (Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal I. kötet 1000–1417) Budapest, 1901.
- Gerics 1987 = Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest, 1987.
- Knauz 1861 = Knauz Nándor: Aranybulla. Magyar Történelmi Tár 10. (1861), 205–218.
- Knauz 1875 = Knauz Nándor: Két krónika. I. Az esztergomi rövid krónika. II. A zágrábi krónika. Századok 9. (1875), 623–625., 684–699.
- Kovachich 1818 = Josephus Nic. Kovachich: Sylloge decretorum incltyi Regni Hungariae. Pesthini, 1818.
- Kristó 2003 = Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). Századok 137. (2003), 297–347.
- Kumorovitz 1968 = Kumorovitz L. Bernát: Fejér György „felfedezi” az Aranybulla „eredeti” példányát. Magyar Könyvszemle 84. (1968), 65–70.
- Mályusz 2003 = Mályusz Elemér: A karizmatikus királyság. In: Mályusz Elemér: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. Budapest, 2003. 22–44. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.)
- Miklós 2007 = Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. Budapest, 2007. (Varia Archaeologia Hungarica XXIII.)

- Mikó 2021 = Mikó Gábor: A középkori Magyar Királyság törvényei és a Corpus Juris Hungarici. Budapest, 2021. (Arpadiana V.)
- N. N. 1828 = N. N.: Hazai régiség Esztergomból. Hazai 's Külföldi Tudósítások 1828: 17. sz. 136.
- Pálosfalvi 2020 = Pálosfalvi Tamás: A középkori magyar országgyűlések. In: Fazeakas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás: Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig. Budapest, 2020. 9–176. (A magyar országgyűlések története)
- Péter 2008 = Péter, László: Ius resistendi in Hungary. In: Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956. Ed. Péter, László – Rady, Martyn. London, 2008. 41–55.
- Skorka 2013 = Skorka Renáta: A csökkentett vámtarifájú út kialakulása I. Károly uralkodása alatt. Történelmi Szemle 55. (2013), 451–470.
- Skorka 2014 = Skorka Renáta: A Habsburgok és a magyar Anjouk kapcsolatainak kronológiája IV. (Luxemburgi) Károly uralkodása alatt. Világtörténet 4. [36.] (2014), 631–659.
- Skorka 2017 = Skorka Renáta: A „mohó farkas” utóda. Egy Kőszegi Habsburg-szolgálatban. Világtörténet 7. [39.] (2017), 93–124.
- Sroka 1998 = Sroka, Stanisław A.: A magyar Anjouk családi története. Kraków, 1998.
- Szűcs 1984 = Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a közneesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 341–394.
- Torma 1885 = Torma Károly: Adalék az esztergomi Aranybulla-másolat provenienciájához. Századok 19. (1885), 349–352.
- C. Tóth 2020 = C. Tóth Norbert: A „korai rendiség” és a „rendi állam” között – országgyűlések 1301–1440 között. Vázlat. In: Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás – H. Németh István – Pap József – Szijártó István. Budapest – Eger, 2020. 9–23.
- Váczy 1927 = Váczy Péter: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. Századok 61. (1927), 243–290., 351–414.
- Weisz 2015 = Weisz Boglárka: Ki volt az első kincstartó? A kincstartói hivatal története a 14. században. Történelmi Szemle 57. (2015), 527–540.
- Wenzel 1873 = Wenzel Gusztáv: Adalék 1352-ből az arany bulla néhány cikkének alkalmazásához és magyarázatához. Budapest, 1873. (Értekezések a történeti tudományok köréből, III/2.)
- Zsoldos 1998 = Zsoldos Attila: Közsabad nemzetségek. Mediaevalia Transilvanica 2. (1998:1), 43–60.

- Zsoldos 2007 = Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Budapest, 2007. (História Könyvtár – Monográfiák 24.)
- Zsoldos 2011 = Zsoldos Attila: II. András Aranybullája. Történelmi Szemle 53. (2011), 1–38.
- Zsoldos 2013 = Zsoldos Attila: A magyar király és főpapjai a vienne-i zsinat év-tizedében. In: Peritia Linguarum. A vienne-i zsinat és a nyelvek oktatása. Szerk. Maróth Miklós. Piliscsaba, 2013. 213–224. (Studia Philologica II.)
- Zsoldos 2017 = Zsoldos Attila: A Druget-tartomány története 1315–1342. Budapest, 2017. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)
- Zsoldos 2018 = Zsoldos Attila: A gyűlések rendje. In: Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére. Szerk. Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos. Budapest, 2018. 615–625.
- Zsoldos – Thoroczkay – Kiss 2016 = Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely: Székesfehérvár története az Árpád-korban. (Székesfehérvár története I.) Székesfehérvár, 2016.

LINDNER GYULA

Vallás, politika és jog összefonódása egy Kr.e. 4. századi attikai feliraton

Religion, Politics and Law in an Attic Inscription

The article aims to shed light on the complex issues of polis-religion in Classical Athens through the example of a 4th century ritual norm from Attica. According to the inscription, the priest of Apollo Erithaseos is responsible for the trees in the sanctuary, but can only impose fines on the transgressors with polis authorities (*archon basileus, bule*). The priest is acting according to the decisions of the council and the popular assembly, and he is required to report the violations to the magistrates, while it seems that the god/Apollo is entirely absent from the administration and maintenance of his own cult. The inscription shows how religion, politics, and law can relate to each other in a culture, where religion does not exist as a separate sphere of society.

Apollón Erithaseos szentélykörzetének a működésével foglalkozik az a Kr.e. 4. század végén keletkezett attikai felirat, amely az alábbi gondolatmenet alapját képezi.¹ A feliraton a kultuszhely papja beszél a saját, a démostársai (azaz saját

¹ „ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἐριθασέου π[ρ]οαγορεύει καὶ ἀπαγορεύει ὑπέρ τε ἑαυτ[οῦ] καὶ τῶν δημ[ο]τῶν καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων [...] ἂν μὲν δοῦλος εἴ ὁ λη[φ]θῆις, μαστιγῶ[σ]ται πεντήκοντα πληγὰς καὶ παραδώσει [α]ὐτὸν καὶ τοῦ δεσπότη τοῦνομα ὁ ἱερεὺς [τ]ῶι βασιλεῖ καὶ τεῖ βουλευεῖ κατὰ τὸ ψήφισμα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων. ἂν δὲ ἐλεύθερος εἴ, θωάσει αὐτὸν ὁ ἱερεὺς [ς] μετὰ τοῦ δημάρχου πεντήκοντα δραχμαῖς καὶ παραδώσει τοῦνομα αὐτοῦ τῶι βασιλεῖ καὶ τεῖ βουλευεῖ κατὰ τὸ ψήφισμα τῆς βου[λ]ῆς καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων.” – IG II² 1362 = LSCG 37. A felirat az attikai Eupyrídai démosában került elő, a mai Kamatero területén (Kamatero Athén egyik elővárosa), de hogy honnan került oda, nem világos (kis mérete miatt – 21,5x31,5x6 cm – akár oda is vihették). Ma az Athéni Epigráfiai

lakóhelye, települése polgárai)² és az athéni nép nevében a szentélykörzet fáinak védelmében: tiltása szerint nem szabad fát vágni, sem fát, leveles ágat, vagy száraz gallyat gyűjteni a szentélykörzet területén, és az összegyűjtött ágakat sem lehet onnan kivinni. Ha valaki megszegi a rendelkezést, szabad emberként pénzbüntetést, rabszolgaként testi fenyítést, 50 korbácsütést kockáztat. A pap köteles jelenteni a kihágást elkövető személy nevét – rabszolga esetén az illető gazdáját is – a hatóságoknak, az archón basileusnak és a bulénak, amint azt az athéni népgyűlés korábbi határozata megszabta.³

A feliratot kutatói konszenzus alapján az ún. *lex sacrák*, szent törvények közé soroljuk. Ezek a szövegek a szó klasszikus értelmében ugyan sem szentnek, sem törvénynek nem minősülnek és a legtöbb ide tartozó felirat sem nevezi magát így, a kutatás – a kritikus hangok és alternatív javaslatok ellenére (rituális norma, kultuszszabály, rituális/kultikus előírás) – mégis használja a 19. század végén meghonosodott elnevezést.⁴ *Lex sacrák*nak sokféle feliratot tartanak: törvény (*nomos*) vagy népgyűlési határozat (*pséphisma*), polisok közötti szerződés, jóslat, egy-egy kultusz egyéni alapítására vonatkozó felirat, kultuszközösségek (*thiasos*; *eranos*; *orgeón*) vagy papi testületek egy-egy kultuszhely működését érintő rendelkezései, ünnepi-áldozati naptárak egyaránt ebbe a kategóriába sorolhatók.⁵

Múzeumban őrzik (leltári száma: EM 7990). Apollón mellékneve (Erithaseos) máshonnan nem ismert, egyedül Hézychios utal rá (E 5833, s.v. Erithaseus: Ἀπόλλων ἐν τῇ Ἀρτικῇ). A felirat a Hegyi Dolores szerkesztette *Görög Vallástörténeti Chrestomathiában* is olvasható Sarkady János fordításában (20. oldal). A felirathoz l. Gubbiotti 2019. 93–108. Az alábbiakban az évszámok Kr.e. értendők.

- 2 A 'démós' többjelentésű szó a görögben: nemcsak a 'nép'-et jelenti, hanem azon attikai településeket, községeket is, amelyek Kleisthenéstől (kb. 508-tól) elkezdve az athéni polgárok lakóhely szerinti azonosítását tették lehetővé (azaz minden athéni polgár egy-egy démos lakosa, *démotése* volt). Az Attikai-félszigeten 139 démosról, településről tudunk, ezek polgárai adják az athéni polgárok összességét.
- 3 A korábbi népgyűlési határozat az IG II³ 1, 292 számú felirat lehet, amely a szentélyek védelmét többek között a demarchosok és a bulé hatáskörébe utalta (l. 16–23). Ugyanez a felirat említi (55. sor) egy bizonyos Philokratés rendeletét, amely szintén a szentélyek földjének védelmével foglalkozott. A pap névtelensége növeli a rendelkezés érvényességét és kényszerítő erejét, hiszen az így nem köthető egyetlen személyhez és időszakhoz.
- 4 Korpuszukhoz l. LGS; LSS; LSAM; LSCG; NGSL. A korpusz történetéhez l. Petrovic 2015. 343–347. A feliratok szövegében olykor megjelenik a hieros nomos (szent törvény) kitétel (LSCG 154 A 9; 16; LSS 45,69). A leges sacrae-hoz általánosan l. Lupu 2009. 3–112.; Carbon – Pirenne-Delforge 2012. 163–182.; Parker 2014. 57–70.; Harris 2015. 53–83; Harris – Carbon 2015. 1–51.; Petrovic 2015. 339–352.; Parker 2018. 1–15.; Németh 2018. 64–66. Internetes adatbázisukhoz l. *Collection of Greek Ritual Norms* (vö. CGRN - <http://cgrn.ulg.ac.be/> (letöltve: 2022.01.07.)). Rituális normák magyarul: Németh 1994; Kató 2009; Németh 2018; továbbá *Görög Vallástörténeti Chrestomathia* 19–32.
- 5 Az ún. *lex sacrák* közé sorolt szövegek sokfélesége miatt egyesek úgy vélik, hogy nem helyes az elnevezés használata, hiszen az túlzottan képlékeny, és olyan szövegeket fog egybe és mossa el

Általánosan azt lehet mondani, hogy ezek a feliratok az egyes kultuszok szabályait rögzítő normatív előírások voltak, amelyek a rituálé helyével és résztvevőivel, illetve a rituális cselekménnyel foglalkoztak. Efféle rendelkezéseket gyakran szentélykörzetek bejáratánál állítottak ki tájékoztató jelleggel a kultusz résztvevőinek okulására, a kultuszhely működésének a biztosítására. Formális kritériumaik nehezen ragadhatók meg: a rituális norma a kultuszhoz, egy adott helyen folyó vallási praxishoz (akár egy polis ünnepéhez) kapcsolódott, előírásokat fogalmazott meg a kultusz működésével, az ünnep rendezésével kapcsolatban, és gyakran utalt arra az ősi vallási hagyományra, amely a kultuszhelyen, ünnepeken zajló rituálékat hosszú időn át megszabta (a rendelkezések tehát nem egyszeri alkalmakat, eseteket szabályoztak).⁶ Ennek jegyében a rituális normák a kultusz/ünnep jövőbeni résztvevőit tájékoztatták, hogy milyen öltözékben, testi-szellemi állapotban kell/lehet a szentélykörzeten belül tartózkodni, az ünnepi felvonuláson megjelenni, hogyan, mikor és mit lehet áldozni, mit lehet és mit nem lehet csinálni a kultuszhelyen, vagy az ünnep során és ezek megszegése milyen büntetést vonhat maga után. De efféle kultikus előírások szabályozták egyes szentélykörzetek papságának státuszát, jogait és kötelességeit is.⁷

Ezek a rituális normák a kultuszhelyek működését és ilyen módon a görög vallás számos olyan aspektusát mutatják meg, amelyet irodalmi szövegek kevésbé tárgyalnak. A görög vallást érintő kutatások nehézsége ugyanis éppen abban áll, hogy a görögység vallási élményei, a vallás praktikus oldalából eredő tapasztalataik jórészt rejtve maradnak előttünk: ismerünk számos rituálét, kultuszt, ünnepet, amelyekről irodalmi forrásaink vagy a régészet tanúságtétele alapján rendelkezünk információkkal, de a rituálé, vagy a kultuszhelyeken folyó vallási praxis lényegéről, annak egyes elemeiről alig-alig tudunk meg valamit.⁸ A görög polisok szétterjedt vilá-

közöttük a különbségeket, amelyek egyébként meglehetősen távol állnak egymástól. Az alábbiakban igyekszem kerülni a 'lex sacra' elnevezést és helyette 'rituális normaként' hivatkozom ezekre a szövegekre. Népgyűlési határozathoz l. például LSCG 4; 8; 13; 15; 40; 41; kultikus közösség rendelkezéséhez l. például LSCG 45., 46., 49; jóslathoz l. LSCG 180.; a kultusz egyéni alapítását rögzítő felirathoz l. LSCG 58.; áldozati naptárakhoz l. 26. lábjegyzet.

⁶ Az ősi/atyai hagyományra történő utalást a feliratok a *kata ta patria* formulával fejezik ki. Ennek alkalmazásához l. például LSCG 5., 8., 15., 31., 36., 46.

⁷ A papság szerepéhez l. például LSCG 67.; LSCG 119.; LSS 77.; LSS 121.; LSS 129.; LSAM 40.; LSAM 50.; LSAM 59.; LSAM 73.

⁸ Egy példa a számos közül: tudjuk, hogy a görögök áldozatot mutattak be egy-egy ünnepen, és talán azt is ki tudjuk olvasni egyes szövegekből, képzőművészeti ábrázolásokból, hogy miképpen tették ezt, de az áldozati rituálé számos összetevőjéről, a rituálé közben elhangzó szavakról alig tudunk meg valamit. Hogyan daraboltak föl egy ökröt Zeus ünnepén, és milyen imát mormoltak az állat fölött, mit énekeltek az áldozati lakoma közben, milyen gesztusokat, mozdulatokat kellett bemutatni az istentisztelet részeként; volt-e valamiféle szent szöveg, amelyet fölolvastak a rituálé közben; volt-e a rituálé során valamilyen előadás, pl. az istenhez kapcsolódó egyik-másik történetet megjelentették-e valamilyen módon stb.

gában istenek és hérosok tiszteletére létesített kultuszok százaival találkozunk, azok működésére vonatkozóan mégis nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre.

Az efféle szövegek éppen ezt az űrt hivatottak betölteni, még ha tudásunk hiányosságait ezek a feliratok sem képesek maradéktalanul orvosolni. Fontosságukat a specifikusra hangsúlyt helyező szemléletük adja: megtudjuk, hogy mit nem lehet csinálni egy adott kultuszhely területén, és így akár ráláthatunk a görög vallás regionális, vagy pánhellén szintjére is, azokra a párhuzamokra, amelyek a szétterjedett görög világ különböző kultuszait a Fekete-tengertől az Ibériai-félszigetig összekötik, és közöttük hasonlóságokat állítanak föl: például rámutatnak arra, hogy mit (nem) lehetett tenni görög kultuszhelyeken.

Azonban a rituális normák hiányosságai is éppen specifikus jellegükből fakadnak: leginkább azt tudjuk meg, ami az adott kultuszhelyen sajátos vallási elemként, legtöbbször tiltásként volt jelen, amit kifejezetten a szentélykörzetet fölkeresőknek kellett tudniuk, ha az adott helyen akarták tisztelni az istent. Specifikus, egyszeri sajátosságokat tehát kiemelnek a szövegek, de általános, köztudott dolgokat már kevésbé: ami kifejezetten fontos, hogy a kultuszban résztvevő személy megfelelően használja a kultuszhely területét, épületeit, azt hangsúlyozzák a feliratok, amit viszont mindenki tud, hiszen másutt is így csinálják, arról nem szólnak a szövegek.⁹

Hogy milyen volt a hagyományos áldozat Apollón Erithaseos kultuszhelyén, nem tudjuk, föltehetően olyan, mint más kultuszhelyeken, vagy ahogyan azt egyes irodalmi szövegek elmesélik.¹⁰ Azt viszont megtudjuk, hogy Apollón Erithaseos szentélykörzetén belül a fák gyűjtése, kivágása, a lehullott ágak összeszedése tiltott dolognak minősült. Talán a szomszédos kultuszhelyek megengedőbbek voltak a gallyak összegyűjtésével szemben? Talán azért kellett a tiltást a kultuszt fölkereső emberek tudomására hozni, mert másutt más szokás volt érvényben? Aligha: efféle tiltások számos rituális norma rendelkezései között szerepelnek, azt tehát Hellas-szerte elterjedt vallási előírásként értelmezhetjük.¹¹

⁹ Egy jellemző példa: a 3. században a kyrénéi Hekaté-kultuszhelyen nem volt megengedett a füstölő használata. A kultuszhelyre vonatkozóan csupán ennyit közöl a felirat. Más istenek nyilvánvalóan szeretik, sőt megkövetelik a füstölő használatát kultuszhelyeiken, de Hekaté, valószínűleg alvilági aspektusa okán, azt nem tűri meg. A normától való eltérést tehát mindenképpen rögzíteni kell és a kultuszt fölkereső személyek tudomására kell hozni. De hogy egyébként mit és hogyan lehetett áldozni Hekaté szentélyében, arról semmit sem tudunk, nyilván utóbbi esetben kevesebb specifikációra volt szükség (azaz: minden másban a szokásos gyakorlat, vallási praxis volt érvényben). A témában l. Parker 2012. 17–30.; Parker 2018. 1–15.

¹⁰ Az áldozati rituálé leírásához l. például *Odysseia* 3,430–472.; 12,353–365.; 12,394–396.; *Pausanias* 7,18,11–13.; *Plut. Aristeidés* 21.; a képzőművészeti ábrázolásokhoz l. *Van Straten* 1995; az áldozathoz újabban l. *Faraone – Naiden* 2012; *Naiden* 2015. 463–474.

¹¹ Favágást, lehullott ágak összeszedését tiltó rendelkezésekhez l. például. *LSCG* 36., 37., 47., 57., 65., 78., 91., 118., 148.; *LSS* 36., 81.; ill. *Dillon* 1997. 115; *Gubbiotti* 2019. 93–108.

Van azonban ennek a rövid feliratnak néhány olyan vonása, amely a szöveg szűkszavúsága ellenére is igen sokrétű vallási problematikákat idéz meg. Ilyen például politika és jog szerepe az athéni vallásban. A rituális normák ugyanis gyakran utaltak a feliratot állító személy, a polis, a polis egy kisebb csoportja, vagy a kultuszhely papságának autoritására. Emiatt a rendelkezés megszegése a közösség által alkotott büntetőjog hatálya alá esett, miközben az isteni intervenció, büntetés lehetősége jóval ritkábban merült föl. A szóban forgó felirat rendelkezéseinek Apollón Erithaseos papja szerzett érvényt. Érdekes módon azonban a pap joghatósága nem az isteni büntetés lehetőségéből, vagy valamiféle isteni fölhatalmazásból eredt, hanem a papi intézmény politikai jellegéből: abból, hogy a pap a népgyűlés által vallási feladatra kijelölt athéni polgárként a polis-kultuszok egyikének volt a vezetője. Úgy tűnik tehát, hogy Apollón nem vett részt a saját kultuszhelyén garázdálkodók megbüntetésében, azt kizárólag emberekre és politikai testületekre hagyta.¹²

Látnivaló, hogy a pap ugyan a saját nevében adja ki a feliratot, személye mögött azonban démostársai (*démotés*) és maga az athéni nép áll. Azáltal, hogy utal saját démosára, azaz településére, ahol a kultuszhely fekszik, jelzi: ő maga athéni polgárként nyilatkozik, rendelkezése egyúttal az athéni nép autoritását és felhatalmazását is maga mögött tudja (ahogy ezt a kijelentés harmadik elemében látjuk). A büntetés-végrehajtás is részben a pap illetékessége alá tartozik: a kihágást elkövető szabad embert (*eleutheros*) a démarchossal együtt bírságolja meg 50 drachmára, ügyét jelenti a basileusnak és a tanácsnak (*bulé*), akik azt kivizsgálva további intézkedéseket hoznak. Nem egyértelmű, hogy a rabszolga (*dulos*) megkorbácsolása kinek a hatásköre: azt a pap, a kultuszszemélyzet más tagja, de akár a *bulé* vizsgálatát követően a letartóztatásokért felelős tizenegyek is végrehajthatták.¹³

A feliratot kiadó pap státuszára történő rákérdezés annál is inkább indokolt, hiszen a papság az ókori Athénban egészen máshogy működött, mint ahogy azt modern államokban látjuk: utóbbiak a szakrális tudás letéteményeseiként, annak továbbörökítőiként vagy tanítóiként, egy szélesebb egyházi intézményrendszer tagjaiként tekintenek a papságra, amely foglalkozás speciális szakképzettséget és isteni elhívást igényel. Ehhez képest Athénban egyes papi címeket sorsoltak, összhangban a polis demokratikus politikai gyakorlatával, esetleg a nép választotta őket, másokat bizonyos *genosok* (nemzetség) tartottak kézben, és azok rokon-családi körben öröklődtek nemzedékről-nemzedékre.¹⁴

¹² A rituális normák megszegőinek isteni büntetéséhez l. például LSCG 55., .9; LSAM 19, 7–8.; LSAM 20., 41–44.

¹³ A tizenegyek szerepéhez l. Bolonyai 2003. 24., 25., 31., 35.

¹⁴ Papok és más vallási tisztségviselők sorsolásához, választásához l. AP 54., 6–7., 57., 1., 60., 1. LSCG 12,2–7; LSCG 13,19–20; vö. Platón *Törvények* 690 c, 741 b; 759 b–c. A papság témájához l. Sourvinou-Inwood 2000a. 38–55.; Lambert 2010. 143–175.; Burkert 2011. 151–156. Az athéni *genosok* listájához l. Parker 1996. 284–327.

A népgyűlés által kijelölt és elsősorban a bulé ellenőrzése alatt álló papok, vallási feladatot ellátó személyek (pl. az ünnep- és versenyrendezők) megbízatása gyakran meghatározott időre (1 évre) szólt, akárcsak a politikai tisztségviselőké, hozzájuk hasonlóan a pap is előzetes (*dokimasia*) és utólagos vizsgálatoknak (*euthyné*) volt alávetendő, ha jól végezte munkáját a polis kitüntette, ha viszont nem tett eleget vallási kötelességeinek, ugyanúgy büntethető és elszámoltatható volt, mint a fenti példában a szentély fáit jogtalanul megkárosítók. Pap bárkiből lehetett, aki a közösség tagja volt, azaz rendelkezett polgárjoggal és így választható volt különböző tisztségekre, sőt, olykor maguk a politikai vezetők is bemutathattak áldozatot. A papi státusz tehát nem életforma, hanem elsősorban hivatal és az ezzel járó megtiszteltetés volt, nem véletlen, hogy egyes kultuszok papjai papi tisztségük mellett más foglalkozást is űztek.¹⁵ Ráadásul a papi megbízatás mindig egy adott kultuszhely területére korlátozódott: Apollón Erithaseos papja kizárólag a rábízott kultuszhelyért volt felelős és csak itt szabhatott ki büntetéseket, más kultusz fölött semmilyen illetékességgel nem rendelkezett.

A vallási autoritás efféle szétaprózódása a polis demokratikus politikai gyakorlatából következett: a különböző állami kultuszok papjait más, szintén a polis által kijelölt vallási grémiumok, testületek ellenőrizték, így megakadályozandó, hogy egyetlen polgár kezében túlzott vallási hatalom összpontosuljon.¹⁶ Apollón Erit-haseos papját is más politikai testületek ellenőrizték, és a büntetést sem egyedül, hanem a démarchossal együtt volt köteles kiróni. Ugyanez a jelenség más rituális norma esetében is megfigyelhető: pl. az athéni Héphaisteia ünnepén az áldozatot bemutató kultikus személyzet (*hieropoioi*) csak kisebb büntetéseket szabhatott ki, miközben a nagyobb büntetési tételek ügyében már a bíróság volt illetékes, az andaniai misztériumokat szabályozó felirat pedig aprólékosan tárgyalja, hogy az ünnep ideje alatt ki milyen feladatkörrel bír és miben jogosult dönteni.¹⁷

A papi tisztségek szekuláris jellege nem meglepő annak tükrében, hogy az athéni papi címeket betöltő személyek sok esetben semmiféle vallási előképzett-

¹⁵ Papok tisztasága: Aischinés 1,19–21; papok utólagos ellenőrzése: Aischinés 3,18; papok kitüntetése: IG II² 410; IG II² 776; SEG 33,115; papok büntetése: Ps-Démostenés 59,116–117; papok fizikai alkalmassága: Anaxandridés fr. 40,10 K–A; papi hivatal melletti más tevékenység: LSCG 69,1–6. Platón (*Törvények* 759 c) is beszél a papok előzetes ellenőrzéséről: a pap legyen legalább 60 éves, ép testű és törvényes származású, mentes a vérbűntől és más vétkektől, tiszttségét pedig egy évig töltsse be.

¹⁶ Ahogy ugyanez a logika más demokratikusan kijelölt, sorsolt politikai tisztségek esetében is megfigyelhető. Vö. Aristotelés *Politika* 1322 b. Aristotelés a papi hivatalt a polis más, elsősorban politikai jellegű tisztségeinek sorában említi. Politikai tisztségviselő által bemutatott áldozathoz l. AP 58,1 (az archón polemarchos áldoz Artemisnek, Enyaliosnak, a háborús halottaknak, ill. Harmodiosnak és Aristogeitónnak).

¹⁷ LSCG 13, 26–30; LSCG 65, 9; 77.; 106.; 11.; 162–163. A vallási autoritás szétaprózódásához és a tisztségviselők kölcsönös ellenőrzéséhez l. Harris 2021. 26–27.

séggel nem rendelkeztek, legföljebb annyira, amennyire egy polgár vallási ügyekben képzett lehetett a családi rituálékon vagy a polis-ünnepeken való részvétel és az ott szerzett kultikus tapasztalatok okán. Gyakran a vallási cselekmények bemutatásánál nem is volt szükség pap(ok) jelenlétére, az áldozatot bárki bemutathatta a kultuszhely rendelkezéseire figyelve.¹⁸

A papság politikai akaratból fakadó megbízatása és ilyen módon a politika szférájából eredő joghatósága a vallás politikába való beágyazottságával magyarázható. A görög világban ugyanis a politika szféráját – ahogy a társadalmi lét minden szegmensét (gazdaság, művészet, háború) – át- meg átszötték a vallási rituálék. Politikai intézmények, a politika különböző aspektusai a vallásból nyerték létjogosultságukat: a polisoknak védőistenei voltak, a polis sikeres politikai tevékenységeiért gyakran egy vagy több isten volt felelős (l. alább), politikai testületek ülései – így pl. az athéni népgyűlés munkája – tisztítórítuálékkal és imákkal kezdődtek, a népgyűlési határozatok és törvények szövegében lépten-nyomon istenekre és különböző rituáléokra történő utalásokkal találkozunk, a politikai tisztviselők kijelölésénél pedig a vallás nem elhanyagolható szempontként merülhetett föl, pl. az athéni archónok esetében bizonyos családi kultuszhelyek meglétét előzetesen ellenőrizték.¹⁹

A fentiek tükrében érdemes közelebbről megvizsgálni az Apollón Erithaseos kultuszhelyére vonatkozó rendelkezést, hogy abban vallási és politikai/jogi autoritás miképpen fonódott össze. A kultuszban szolgálatot teljesítő pap státuszáról keveset tudunk, tehát nem világos, hogy az eredetileg egy a polis által kijelölt papi címek egyike volt, vagy egy nemzetség tartotta kézben a kultuszhely irányítását. A 4. század második felére a fenti különbségtételnek egyébként sem volt már jelentősége, hiszen az athéni állam az 5. század közepétől igyekezett a genos-papságok működésére is rátenni a kezét.²⁰

A felirat a kultuszhely adminisztrációjában az archón basileus, a bulé és az athéni nép szerepét emeli ki. Az archón basileus Athén vallási életének vezetője volt, a kilenc fős archóni testület vallási és szakrális ügyekért felelős tisztviselője. Ő rendezett bizonyos ünnepeket (Lénaia, eleusisi misztériumok, fáklásfutá-

¹⁸ Aristotelés *Politika* 1322 b; Aristotelés *Politika* 1329a; Hérodotos 1,132; Aristophanés *Madarak* 848; Isokratés szerint pap bárkiből lehet (2,6). IG II² 1358,23 = LSCG 20 B23 (a települést vezető démarchos által bemutatott áldozat); vö. LSCG 69,27–28.; 92,38.; 119,6. De az IG II² 1177 = LSCG 36,3–7 alapján a peiraieusi Thesmophoreionba nem lehetett bemenni és ott tisztítószertartásokat végezni a pap jelenléte nélkül.

¹⁹ Aristophanés *Acharnaibeliek* 44; AP 55,3; népgyűlés és vallás kapcsolatához l. AP 43,6. Vö. „Religion was also a potential source of power, and, as with all sources of power in the Greek polis, those who had responsibility for religious practices affecting the common good had to be closely monitored, and their powers carefully circumscribed.” – Harris 2021. 28.

²⁰ Lambert 2010. 143–175.

sok), intézte a templomokhoz tartozó földek bérbeadását, továbbá ő elnökkölt a papi tisztségeket érintő és a gyilkossági ügyekben folytatott perekben (l. alább).²¹

A bulé, Athén 500 fős tanácsa, a népgyűlés döntés-előkészítő testülete volt. A bulé valláshoz és különböző rituálékhoz való kötődése szembetűnő irodalmi és epigráfiai források alapján: a testület Zeus Bulaios és Athéné Bulaia védnöksége alatt állt, a tanácsstagok a tanácsházba (*buleutérion*) való belépéskor hozzájuk imádkoztak, Hestia Bulaia szobránál pedig az esküket tették le a viták során. A bulé tagjai kezdőáldozatot (*eisitétéria*) mutattak be hivatali megbízatásuk elején, és minden egyes gyűlés tisztítórituáléval kezdődött, majd a hírnök a közös munka tisztaságát biztosító átkokat és imákat olvasott föl.²² A bulé sikeres munkájáért a hivatali év lejáratkor koszorút kaphatott és feliratot állíthatott: a Kr.e. 357/356. év *buleutései* a 12 istennek, a 333/332. év buléja Démokratia istennőnek (a demokrácia perszifikációjának), a 332/331. év buléja pedig Héphaistosnak.²³ Az attikai kultuszok papjai is elsősorban a bulénak tartoztak felelősséggel: számos felirat jelzi, hogy a kultuszok működéséről szóló éves beszámolókat a papok a bulénak mutatták be.²⁴ A fentiek alapján kijelenthető, hogy a pap, így pl. Apollón Erithaseos papjának vallási ügyekben való illetékesége és joghatósága más athéni politikai testületek és hivatalok szakrális jellegű hatalmával egészült ki.

Az Apollón Erithaseos kultuszhelyét szabályozó kultikus előírás kiadása mögött az Eupyridai démosa állt. Az attikai települések politikai-társadalmi funkciójukon túl ugyanis vallási-kultikus jelleggel is bírtak, saját ünnepeik, áldozataik, rituáléik voltak, amelyekről a démos politikai gyűlése döntött, és gyakran maga a démos vezetője (démarchos) mutatott be áldozatot vagy gyakorolt joghatóságot egy adott kultusz fölött (mint esetünkben is).²⁵ Eupyridai démosából ugyan nem került elő áldozati naptár, de a szóban forgó felirat alapján látjuk, hogy a település lakói Apollónt bizonyosan tisztelték, amely kultusz ráadásul pánattikai jelentőséggel bírt, hiszen a pap és a démarchos mellett az athéni népre és a polis vezető politikai intézményeire is történik utalás a feliraton. A kicsiny attikai község Apollón-szentélykörzete tehát az attikai polis-kultuszok egyike volt, nem pusztán egy lokális jelentőségű kultuszhely.

A démosok vallást érintő rendelkezései nem meglepők annak tükrében, hogy az Attikai-félsziget legnagyobb települése, Athén szintén saját hatáskörében, népgyűlési döntések révén szabta meg, hogy mely isteneknek kell ünnepeket ülni és

²¹ AP 47,4.; 57,1–4.

²² Eisitétéria: Démostenés 21,114–115.; 19,190. A témában l. Rhodes 1972. 132. A tanácsházban álló istenszobrokhoz l. Paus. 1,3,5.

²³ IG II² 2790.; IG II² 2791 = SEG 21,679.; IG II² 2792.

²⁴ IG II² 410.; 661.; 689.; 775.; 780.; 783.

²⁵ Démarchos által bemutatott áldozathoz l. IG II² 1358,23 = LSCG 20 B23.

azt is, hogy ott milyen rituálék során mekkora anyagi ráfordítás révén kell tisztelni az isteneket. Athén és az egyes attikai települések egyaránt ünnepi/áldozati naptárakban hozták a köz tudomására, hogy egy adott helyen, ünnepen milyen isteneket hogyan tisztelnek.²⁶ Ezeket a naptárakat is a rituális normák közé soroljuk: Athénban ilyenek volt a 6. század eleji solóni törvényhozás vagy a 410 és 399 között zajló jogkodifikáció egyes vallási tartalmú feliratai, amelyek a népgyűlés által jóváhagyott és a polis által évtizedeken keresztül követetett, állami ünnepeket felsoroló áldozati naptárak voltak.²⁷

Ezek a szövegek gyakran igen részletesen, hónap és nap szerinti bontásban tárgyalják az egyes közösségek fontos ünnepeit és specifikálják az ott bemutatandó áldozatokat. Az egyes attikai démosok áldozati naptárai egyértelműen mutatják, hogy az attikai települések – akárcsak maga Athén városa – mint önálló önkormányzatisággal bíró politikai-társadalmi egységek, saját kultuszokkal és azok felügyeletével megbízott papokkal, vallási tisztségviselőkkel rendelkeztek. Ezzel magyarázható, hogy Apollón Erithaseos papja a saját démosa vezetőjével, tehát alapvetően egy politikai hivatalos betöltő személlyel együtt volt köteles döntéseket hozni a szentélykörzet területén elkövetett jogtalanságok ügyében, politikai testületekkel, hivatalokkal együttműködve intézte a kultusz ügyeit, gyakorolt joghatóságot egy a vallási tevékenység számára elválasztott és körülhatárolt terület fölött, amely vallási tekintetben az istenség tulajdonát képezte. A pap keze meg volt kötve, önállóan, saját hatáskörben, politikai fölhatalmazás és a megfelelő politikai szervek jóváhagyása nélkül nem járhatott el.

Látnivaló, hogy a vallást és az attikai kultuszokat, ünnepeket érintő rendelkezések (így a szóban forgó felirat is), legtöbbször a polis, illetve az egyes települések törvényhozó tevékenységének a termékei voltak, amelyek vallás, politika és jog elválaszthatatlanságát mutatják. Ez a modernitás embere számára furcsának tűnhet: egyház és állam, egyházi és politikai/jogi intézményrendszer szétvál(ás)tásával a 18–19. század folyamán vallás, politika és jog a társadalmi tapasztalás egészen eltérő szegmenseibe sorolódott.²⁸

²⁶ Skambonidai – IG I² 188 = LSCG 10; Erchia – LSCG 18, marathóni Tetrapolis – LSCG 20; Kollytos – IG II² 1195 = LSCG 38; Teithras – SEG 21,542; Thorikos – SEG 23,147 = NGSL 1.

²⁷ IG I³ 237bis–241.; vö. Solón fr. 81–86. A Nikomachos-féle áldozati naptár töredékei előkerültek: LSS 10; LSCG 17. Az athéni áldozati naptár körüli bonyodalmakhoz, politikai csatározásokhoz l. Lysias 30. beszédét; ill. Parker 1996. 43–44., 152–153.; Todd 1996. 101–132.

²⁸ Ezt azonban az ókori athéni aligha értette volna: a „vallás” szó ugyanis nem szerepelt a szótárában, és a jog mint absztrakt kategória sem igazán volt értelmezhető a számára. A „politika” szót természetesen ismerte, de alatta a polisszal, azaz a közösséggel kapcsolatos dolgok összességét értette (*ta politika*), amely csak részben fedi a mi modern „politika” fogalmunkat. Ehhez a szemléletbeli különbséghez l. Lindner 2020a. 59–61.

Ezzel szemben a görögség vallása – amint azt korábban láttuk – beágyazott, az élet minden területén jelenlévő tudásanyagot jelentett, a politikum, a gazdaság, a művészet, a katonáskodás és akár az igazságszolgáltatás sem volt elképzelhető istenek, áldozatok, eskük, fogadalmak, tehát mindazon dolgok nélkül, amire mi, jobb híján a ‚vallás’ szót alkalmazzuk. Bár maga a görög ember ilyen kijelentést aligha tett volna, de mi, sok évszázad távolából és külső szemlélőként értelmezhetjük úgy: vallás, politikai döntéshozatal és jog a görög ember életében egymástól elválaszthatatlan, egymást kiegészítő, átszövő intézményként volt jelen, s mint ilyen a három egymástól nehezen megkülönböztethető.²⁹

Mindez abból adódott, hogy Athénban vallási és politikai szféra szétvál(ászt)ása teljességgel ismeretlen volt (ahogy egyébként más görög polisban is): a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és a vallási kérdésekben való döntéshozatal egyaránt a polispolgárok (*polités*) kezében volt. A bulé és a népgyűlés irányította a közeletet, hozott törvényeket, és intézte a vallás dolgait. Ezek egyikéhez sem kellett sajátos fölhatalmazás vagy speciális szaktudás: ugyanazok szavaztak a Spárta ellen indítandó háború ügyében, mint abban, hogy az egyes ünnepeken mekkora áldozatot kell bemutatni, és milyen módon kell fölvonulni az isten tiszteletére, ahogy abban is, hogy mely idegen isten kultuszát kell meghonosítani a városban: pl. a thrák eredetű Bendis kultuszát egy dódónéi jóslat hatására 430 körül az athéni nép engedélyezte, amint az egy 3. századi feliratból ismert.³⁰

Athén különböző politikai fórumai gyakran szabályoztak vallási kérdéseket, sőt a vallás olyan lényegi aspektusait is ők határozták meg, mint az, hogy kiket tisztelhet a polis istenként, vagy azt, hogy ki/mi minősül istennek: l. pl. a demokrácia megszemélyesítését jelentő Démokratia-kultusz bevezetését az államforma 403-as restaurálását követően,³¹ vagy a hellénisztikus uralkodóknak, Antigonos

²⁹ Bremmer 1994. 2–4.; Eidinow 2015. 54–79.; Lindner 2020a. 54–65.

³⁰ „ἐπειδὴ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων δεδωκότος τοῖς Θραιξὶ μόνοις τῶν ἄλλων ἔθνῶν τὴν ἔγκλησιν καὶ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν μ[α]ντείαν τὴν ἐν Δωδώνῃς [...]” – IG II² 1283 = LSCG 46. Hasonló példa az a 332–331-re datálható eset, amikor a népgyűlés kitioni kereskedőknek engedélyezi, hogy Peiraieusban bérbe vegyenek egy földet és Aphroditének alapítsanak kultuszt (IG II² 337). A népgyűlés itt a ciprusi kereskedőknek tett gesztussal az athéni külkereskedelmi kapcsolatok erősítését célozta meg. Idegen istenek kultuszának bevezetéséhez Athénban l. Versnel 1990. 102–123.; Parker 1996. 152–198. Az athéni népgyűlés vallási ügyekben való döntéseire l. AP 43,6.

³¹ Démokratia kultuszának bevezetését a 30 zsarnok uralmának megdöntését követően, a demokratikus államrend restaurálásával köthetjük össze (schol. Aisch. 1,139). Zeus Stoájában Euphranór elveszett festménye Théseust Démos (a nép perszifikációja) és Démokratia társaságában ábrázolja 340 körül (Pausanias 1,3,3; Plin. *NH* 35,129). Az IG II² 1496,131–132; 140–141 említi a Démokratianak bemutatott áldozatot a stratégosok részéről a 332–331-es és a 331–330-as években. A kultuszhoz l. LIMC III.1, s.v. Démokratia; Parker 1996. 228–229., 236–237; Smith 2011. 124–126.

Monophthalmosnak és Démétrios Poliorkétésnek megszavazott kultuszokat 307 körül.³² Ezeket a döntéseket egytől-egyig a polis politikailag aktív része, a polispolgárok hozták meg.

Az athéni polis vallási rendszere ilyen módon emberi konstrukcióként áll előttünk, amelyet akár a politikai-társadalmi változások is befolyásolhattak: pl. egy-egy isten kultuszának a meghonosítása az athéni bel- és külpolitika változásainak a függvényében értelmezhető, amint azt a fenti példák is sugallják. A thrák Bendis akkortájt kap kultuszt, amikor Athén a thrák uralkodóval igyekszik diplomáciai kapcsolatot kiépíteni a peloponnésosi háború kezdetén; Démokratia kultuszának a bevezetése a demokrácia restaurálásával függ össze az 5. század végén; a hellénisztikus uralkodók athéni kultusza a szebb napokat látott polis sajátos gesztusa a korszak, a 4–3. század fordulójának jelentős politikusai számára.

Az athéni polgári identitás fontos eleme volt a vallás: a polgár családja (oikos), démosa, nemzetsége (genos), phratriája (kb. atyafiság, rokon hálózat) és phyléje (kb. törzs) tagjaként nemcsak társadalmi formációkban, hanem egyúttal kultikus közösségekben is részt vett. Polgári státuszából következően a társadalom különböző szintjein volt jelen áldozatoknál és egyéb rituális cselekményeknél, részt kapott az áldozati lakomából, ott volt az ünnepi fölvonulásokon, és azokon akár kultikus feladatokat is elláthatott. Periklés híres temetési beszédében nem véletlenül jelenti ki, hogy az athéni demokratikus életmód egyik pillére a sokféle ünnepi alkalmon, áldozati lakomán (*thysia*) való részvétel.³³ Amikor 427-ben az athéniak a plataiaiakat polgárjogban részesítették, a népgyűlési határozat kimondta, hogy a polgárjoggal együtt a vallási cselekményekben való részvétel lehetőségét is megkapják a boiót városka lakói.³⁴

Egyházi intézményrendszer híján tehát a polis volt a szerkezeti váz, amelyben a vallás működött, a polis volt hivatott döntést hozni vallási dolgokban, alkotta meg a lokálisan tisztelt istenek összességét (*pantheon*), finanszírozta az ünnepeket, kultuszokat, felügyelte és legitimálta azok működését – pl. áldozati naptárak kiadásával – és szabta meg a vallásgyakorlat határait: mit szabad és mit nem az istenekkel szemben. A vallási kihágás, istentelenség (*asebeia*) szankcionálása éppen ezért beépült az athéni jogrendbe – mint istentelenség ügyében indított közvédas eljárás, *graphé asebeias* –, és súlyos, gyakran száműzéssel vagy halálbüntetéssel végződő bírósági tárgyalásokat eredményezett.³⁵

³² Plut. Démétrios 10–13, 23–24.; illetve Parker 1996. 258–262.; Chaniotis 2005. 431–432.; Chaniotis 2007. 139–140.; Chaniotis 2011. 157–195.

³³ Thukydides 2,38.

³⁴ Ps-Dém. 59,104.

³⁵ Az *asebeia* fogalma alá tartozott a templomrablás (*hierosylia*), szent földek művelés alá vétele, az istenség tulajdonának megkárosítása (pl. Athénban a szent olajfák ágainak levágása – Lysias 7. beszéd; AP 60.2.), misztériumok kigúnyolása, kultikus előírások megszegése, idegen istenek

Ugyancsak a polis volt az, amely törvényhozási és jogszolgáltatási folyamatai során többségi döntéseken alapuló akaratát az istenek védnöksége alá helyezte és az istenekre mint a politikai tett védelmezőire utalt, akár úgy is, hogy a törvény-szövegek elejére következetesen a *theoi* (istenek) szót illesztette,³⁶ a törvényeket hordozó sztéléket szentélykörzetekben állította ki, vagy törvényeit istenektől, legtöbbször a Delphoiban jóslatai révén megnyilatkozó Apollóntól eredeztette.³⁷ Ennek tükrében nem meglepő, hogy Xenophón szerint a Pythia a helyes vallásos-ságot (*eusebeia*) a polis törvényeinek való engedelmesség révén tartotta elérhetőnek: ha ugyanis a polis törvényei Delphoiból származnak, akkor azok az isten akaratát tükrözik, ha pedig valaki a polis törvényeivel szembeszegül, egyúttal az isten akaratát is semmibe veszi és istentelenséget követ el.³⁸

Athéni tragédiaírók nagy előszeretettel hivatkoztak a közösség, a polis isteni eredetű törvényeire: Aischylos szerint Pallas Athéné ad örök időkre érvényes törvényt Athénnek, Sophoklésnél a törvények az égben fogannak, nem emberi természetből születnek, Euripidésnél pedig éppen az isteneket éri kritika, hogy bár törvényeket adnak az embereknek, maguk mégsem követik azokat.³⁹ Filozófusok ugyanígy isteni eredetűnek vagy isteni védelem alatt állónak tartották az emberi törvényeket: Hérakleitos úgy vélte, hogy a polis törvényei egyetlen isteni törvényből erednek, Platón pedig az athéni törvényekről közli, hogy azok testvérei a Hadésban vannak, ha tehát Sókratés vét ellenük, akkor az alvilági istenek fognak a polis törvényeinek a segítségére sietni és érvényt szerezni nekik.⁴⁰

kultuszának behozatala a közösség engedélye nélkül, nem megfelelő áldozatok és rituálék bemutatása egyes ünnepeken, égi jelenségekről való tanítás. Asebeia-perben ítélték el Sókratés 399-ben, de a hagyomány tud Prótagoras, Anaxagoras, Prodikos, Aspasia, a mélosi Diagoras, a megarai Stilpón, a kyrénéi Theodóros elleni istentelenségi vádakról. A témában l. „ἀσέβεια πλεονεξία ὕβρις. ἀσέβεια μὲν ἢ περὶ θεοῦς πλημμέλεια καὶ περὶ δαίμονας ἢ καὶ περὶ τοὺς κατοικομένους, καὶ περὶ γονεῖς καὶ περὶ πατρίδα.” – Aristotelés *Virt. vit.*, 1251 a. Xen. Emlékeim Sókratésről, 1,1,1; Platón Sókratés védőbeszéde, 24 c.; Favorinus ap. Diog. Laert. 2,40.; Aristophanés *Madarak*, 1071–1073.; Lysias 6,17.; Plut. *Per.* 32.; Diog. Laert. 9,52.; Démosthenés 21,126.; Ps-Démosthenés 59,116–117.; továbbá: Fahr 1969; Versnel 1990. 123–131.; Parker 1996. 199–217.; Parker 2005. 61–81.; Bremmer 2007. 11–26.; Bowden 2015. 325–338.

³⁶ A feliratos anyaghoz l. Harris 2006. 53. 38. lábjegyzet.

³⁷ Plut. *Théseus*, 36.; Lykurgos, 5–6; Solón, 9; 14. Lykurgoshoz és Spárta isteni eredetű törvényeireh l. Xen. *Lakedaimóniak állama* 8,5; az athéni Kleisthenés és Delphoi kapcsolatához l. AP 21,6. Solón Zeustól kérte törvényei sikerét: Solón fr. 31. Vö. Malkin 1989. 129–153.

³⁸ Xen. *Emlékeim Sókratésről*, 1,3. Antiphón 4,1,2 szerint összefüggés van a polis törvényének megsértése és az isten elleni vétek között. Hasonló gondolathoz l. Antiphón 1,27.; Lysias 14,42.

³⁹ Aisch. *Eumenisek*, 484.; Soph. *Oid. király*, 863–870.; Eur. *Ión*, 442–443.

⁴⁰ Hérakleitos B 114 DK; Platón *Kritón*, 54 c. Isteni és emberi törvény azonosságához l. Dém. 43,66–67. Istenek és törvény, vallási szféra és törvény összefüggéséhez l. Harris 2006. 50–57.; Harris 2010. 124–126.; Harris 2021. 17–36.

Nem véletlen az sem, hogy az athéni demokratikus államrend szakrális aspektusára vonatkozóan számos szöveg áll rendelkezésünkre: a 4. századi szónok, Aischinés szerint az athéni demokrácia biztonságát az istenek és a törvények teszik lehetővé,⁴¹ Démosthenés hasonlóan beszélt az istenek találmányának és ajándékának tartott athéni törvényekről.⁴² Ugyanez a logika csapódott le a demokrácia isteni rangra való emelésében, ahol a demokratikusan működő polis törvényeinek megsértése egy istennő, Démokratia sérelmét is maga után vonta. Athénban tehát a polgárok nem tettek különbséget világi és szakrális törvény között, ahogy mi ezt a különbségtételt – manapság – kétségtelenül hangsúlyoznánk: a polis törvényeit az istenekre vezették vissza, és bizonyos törvények vallási erejüknel fogva voltak érvényesek a polispolgárokra.

Az athéni igazságszolgáltatás számára ugyanígy a vallási háttér jelentett biztos alapot, a vallásból eredő elrettentő és visszatartó erő ugyanis képes volt tekintélyt adni bizonyos bírói fórumoknak: pl. a gyilkossági ügyeket tárgyaló és üléseit szentélykörzetekben tartó bírói testületeknek, amelyeket egyébként az athéni mitikus tradíció szerint szintén istenek alapítottak.⁴³ Az athéni jog a gyilkossági ügyek számos fajtáját megkülönböztette: a szándékos gyilkosságokat az athéni ex-archónokból álló Areiospagos (Arés-dombi tanács) ítélte meg (amely egyébként a mérgezési, gyújtogatási és egyéb, elsősorban szakrális ügyekben járt el); a jogos emberölést az Apollón Delphinios kultuszhelye mellett, az idegenek megölését pedig a Palladion mellett ülésező bírói testület tárgyalta.⁴⁴ Mindegyik gyilkossági ügyben illetékes bíróság ülését az archón basileus, az athéni vallásért felelős tisztségviselő vezette, amelyek ráadásul szabad ég alatt zajlottak, így védekezve a gyilkossággal együtt járó rituális *miasma* (tisztátalanság) ellen, a tárgyalások előtt a peres felek szigorú esküt tettek, a gyilkost pedig eltiltották az agorától, az áldozati rituáléktól és a libációtól.⁴⁵

A bírói testületek közül kiemelkedett az Areiospagos, amely a legősibb, s mint ilyen a legtekintélyesebb jogszolgáltatási fórum volt Athénban. Az Areiospagos példáján keresztül jól látható, hogy a jogszolgáltatás és a perek lefolytatása mennyiben kötődött a vallás szférájához. Az itt folyó perek egy igen archaikus és szigorú eskü-

.....
⁴¹ Aischinés 3,196.

⁴² Dém. 25,16.

⁴³ Dém. 23,81.

⁴⁴ AP 57,4; vö. Harrison 1971. 36–43.; Bolonyai 2003. 23. Az Areiospagos alapítását az athéniai Athénéhoz kötötték. Ehhez l. Aisch. Eumenisek, 470–489. Antiphón 6,3 szerint a gyilkossági ügyekben való helyes döntés nemcsak az istenek miatt szükségszerű, ártatlan ember elítélése viszont az isteneket sérti (6,6). Vö. „[...] the beliefs and practices of religion were not kept separate from the world of law and politics. The Greeks based the legitimacy of their laws on the approval of the gods and drew on religious beliefs about pollution when formulating and enforcing their laws about homicide.” – Harris 2021. 33.

⁴⁵ A bírósági eskühöz l. Antiphón 5,11–12.; vö. AP 55,5. A gyilkost érintő tiltásokhoz l. Dém. 20,158. A rituális miasmához l. Parker 1983.

formulával kezdődtek, a peres feleknek kos, bika és malac szétbontott testrészeire (vagy közé) kellett állniuk és így kellett esküt tenniük a saját és rokonaik életére, házuk pusztulására. A fel- és az alperes a tárgyalás során az Anaideia (Könyörtelenség) és a Hybris (Erőszak) kövein volt köteles állni, a perben győztes fél pedig az Arésdomb tövében található Semnai Theai (Tiszteletreméltó Istennők) kultuszhelyén mutatott be áldozatot, amely istennők egyébként a bíróságon elhangzó eskükben is szerepeltek.⁴⁶ Az istenek, a vallás különböző aspektusai, akár a bírósági tárgyalások helyszínét, akár a perek lefolytatását, akár a bírósági ítékezés folyamatát nézzük, egyértelműen formálták az athéni polgárok jogszolgáltatáshoz fűződő viszonyát.

Az Apollón Erithaseos szentélykörzetét szabályozó kultikus előírás is ezt a fent röviden áttekintett, de szélesebb perspektívába illeszkedő vallástörténeti problematikát idézi föl: hogyan kapcsolódott össze egy kultuszhely adminisztrációjában vallás, politika és jog. A felirat alapján ugyanis azt látjuk, hogy a pap – akinek vallási jellegű megbízatása politikai testületek döntésétől függött és őt a polis tisztségviselőinek a sorába illesztette – politikai intézményekkel együtt gyakorolt joghatóságot egy kultuszhely fölött, amelynek a működését foltehetőleg a polis finanszírozta. A kutatás a polis-vallás modelljeként nevezi meg ezt a jelenséget: eszerint a polis volt a vallást hordozó, legitimáló, kontrolláló és finanszírozó intézmény, a polis artikulálta a vallást és adott neki ideológiát, a vallás és benne a rituálék, kultuszok pedig biztosították a polis-társadalom kohézióját.⁴⁷

Amit ugyanis mi athéni/attikai vallásként, az athéni kultuszok összességéként szemlélünk, az nem az Athénban tisztelt istenek kijelentését, kinyilatkoztatását, vagy a rájuk vonatkozó próféciákat tükrözi (ahogy azt más, főként monoteista vallási rendszerek esetében megszokhattuk), hanem gyakran egy politikai közösség akaratát, népgyűlési határozatokba és törvényekbe foglalt emberi szándékot. Amit (athéni) emberek jónak láttak, abba még az isten(ek)nek sem volt föltétlen beleszólása. Ez persze nem jelenti azt, hogy az istenek ne avatkoztak volna bele a vallás dolgába, a polisok küldöttségei gyakran kérték ki különböző jósdák véleményét vallási kérdésekben. De ilyen esetekben is az emberek döntöttek: mikor, mely istent/jósdát és milyen ügyben, milyen kérdéssel keresnek föl.⁴⁸

⁴⁶ Az Areiospagoszhoz l. AP 3,6.; 8,2.; 8,4.; Sommerstein 1989. 13–17.; Wallace 1989. Az archaikus eskükhöz l. Dém. 23,67–69.; Ps-Dém. 59,10.; Lysias 10,11.; Aischinés 2,87. Az Anaideia és a Hybris köveihez l. Pausanias 1,28,5. A Semnai Theaihoz l. Pausanias 1,28,6.; Deinarchos 1,47.; 1,87.

⁴⁷ A témában l. Sourvinou Inwood 2000a. 13–27.; Sourvinou Inwood 2000b. 38–55. A polis-vallás modelljének kritikájához l. Kindt 2009. 9–34.; Eidinow 2011. 9–38.; Harrison 2015. 165–180.; Lindner 2018. 76–78.; Lindner 2020b. 10–24., 112–115. A vallás társadalmi kohéziós erejéhez l. Platón Törvények, 738 d–e; 771 b–772 a.

⁴⁸ Hér. 4,15.; 7,178.; Dém. 21,52.; 43,66.; isteni jóslatra történő hivatkozás a rituális normákban: LSCG 5,4–5.; LSCG 5,25–26.; LSCG 46.; LSCG 178,2–3. Vö. Platón *Allam* 427 b–c: az ideális államban a szentélyek, kultuszok, ünnepek alapításakor Apollón véleményét kell kikérni.

Az Apollón Erithaseos kultuszhelyét szabályozó felirat a görög polis-vallás efféle jelenségeit világítja meg. A fenti okfejtés ugyanakkor nem akarja azt sugallni, hogy a polis-valláson kívül ne lennének a vallásnak más megnyilvánulási formái, az egyénnek ne lennének más eszközei vallási igényei, identitása megélésére, formálására.⁴⁹ Csupán azt vizsgáltuk, hogy egy rövid felirat miképpen mutat rá a közösség alapját jelentő és a polis által finanszírozott kultuszok működése mögött meghúzódó komplex politikai és jogi mechanizmusokra. A görög kultúrában vallás, politika, jog egymástól elválaszthatatlan tudásanyagot jelentett: ezt az Apollón Erithaseos kultuszát ápoló papnak is éreznie kellett, amikor a saját nevében megfogalmazta rendelkezését a szentélykörzet fájáról.

⁴⁹ Lásd az elektív, azaz egyéni választáson alapuló kultuszokat, például az eleusisi misztériumokat, az orphikus-bakchikus misztériumokat; a mágia eszköztét; a kultuszközösségekhez (*thiasoi*, *orgeónes*), egyéni alapítású vallási csoportokhoz való tartozást. A témában l. Faraone – Obbink 1991; Kindt 2009. 9–34.; Edmonds 2011; Eidinow 2011. 9–38.; Taylor – Vlassopoulos 2015; Lindner 2018. 71–82.; Lindner 2020b.

Források

- Aischinés = Aischinés szónoklatai: Aischinis Orationes. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart – Lipcse, 1997.
- Aisch. = Aiszkhülosz drámái. Budapest, 1971.
- Antiphón = Antiphón szónoklatai: Antiphontis Orationes et Fragmenta. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart, 1982.
- AP = [Aristotelés]: Athéni állam. In: Németh, György (szerk.): Államéletrajzok. Budapest, 2003.
- Aristophanés = Arisztophanész vígjátékai. Budapest, 2002.
- Aristotelés = Arisztotelész: Politika. Budapest, 1984.
- Deinarchos = Deinarchos szónoklatai: Dinarchi Orationes. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart, 1967.
- Dém. = Démosthenés szónoklatai: Demosthenis Orationes. I–IV. Oxford Classical Texts. Oxford, 2002–2009.
- Diog. Laert. = Diogenész Laertiosz. A filozófiában jeleskedők élete és nézetei I–II. Budapest, 2005.
- DK = Diels, Hermann – Kranz, Walther: Die Fragmente der Vorsokratiker. Berlin, 1903.
- Eur. = Euripidész összes drámái. Budapest, 1984.
- Hér = Hérodotosz: A görög-perzsa háború. Budapest, 2007.
- Homérosz: Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények. Budapest, 1971.
- IG = Inscriptiones Graecae. Berlin, 1877–.
- LGS = von Prott, J. (Ed.): Leges Graecorum Sacrae. vol. 1. Fasti Sacri. Ziehen, L. (Ed.): vol. 2: Leges Graeciae et Insularum. Lipcse, 1896–1906.
- LIMC = Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. Zürich – München – Düsseldorf, 1981–1999.
- LSAM = Sokolowski, F. (Ed.): Lois sacrées de l'Asie mineure. Párizs, 1955.
- LSCG = Sokolowski, F. (Ed.): Lois sacrées des cités grecques, Párizs, 1969.
- LSS = Sokolowski, F. (Ed.): Lois sacrées des cités grecques. Supplement. Párizs, 1962.
- NGSL = Eran Lupu: Greek Sacred Laws – A Collection of New Documents. Leiden, 2005.
- Lysias beszédei. Budapest, 2003.
- Paus. = Pausanias: Görögország leírása. Máriabesnyő – Gödöllő, 2000.
- Platón = Platón összes művei kommentárokkal. Budapest, 1998–.
- Plut. = Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. Budapest, 1978.
- SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum. Leiden, 1923–.
- Soph. = Szophoklész drámái. Budapest, 1983.
- Thuk. = Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. Budapest, 1985.
- Xen. = Xenophón: Emlékeim Szókratészről. Budapest, 1986.

Felhasznált irodalom

- Bolonyai 2003 = Bolonyai Gábor: 44 bekezdés az athéni igazságszolgáltatásról. In: Bolonyai Gábor (szerk.): *Lysias beszédei*. Budapest, 2003. 18–41.
- Bowden 2015 = Bowden, Hugh: *Impiety*. In: Eidinow, Esther – Kindt, Julia (Ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford, 2015. 325–338.
- Bremmer 1994 = Bremmer, Jan N.: *Greek Religion*. Oxford, 1994
- Bremmer 2007 = Bremmer, Jan N.: *Atheism in Antiquity*. In: Martin, Michael (Ed.): *The Cambridge Companion to Atheism*. Cambridge, 2007. 11–26.
- Burkert 2011 = Burkert, Walter: *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Stuttgart, 2011
- Carbon – Pirenne-Delforge 2012 = Carbon, Jan-Mathieu – Pirenne-Delforge, Vinciane: *Beyond Greek „Sacred Laws”*. *Kernos* 25. (2012), 163–182.
- Chaniotis 2005 = Chaniotis, Angelos: *The Divinity of Hellenistic Rulers*. In: Erskine, Andrew (Ed.): *A Companion to the Hellenistic World*. Oxford, 2005. 431–445.
- Chaniotis 2007 = Chaniotis, Angelos: *Religion und Mythos*. In: Weber, Gregor (Ed.): *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra*. Stuttgart, 2007. 139–157.
- Chaniotis 2011 = Chaniotis, Angelos: *The Ithyphallic Hymn for Demetrios Poliorketes and Hellenistic Religious Mentality*. In: Iossif, Panagiotis P. – Chankowski, Andrzej S. – Lorber, Catherine C. (Ed.): *More Than Men, Less Than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship*. Leuven – Paris, 2011. 157–195.
- Dillon 1997 = Dillon, Matthew P. J.: *The Ecology of the Greek Sanctuary*. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 118. (1997), 113–127.
- Edmonds 2011 = Edmonds, Radcliffe G. III (Ed.): *The 'Orphic' Gold Tablets and Greek Religion. Further Along the Path*. Cambridge, 2011
- Eidinow 2011 = Eidinow, Esther: *Networks and Narratives. A Model for Ancient Greek Religion*. *Kernos* 24. (2011), 9–38.
- Eidinow 2015 = Eidinow, Esther: *Ancient Greek Religion: Embedded... and Embodied*. In: Taylor, Claire – Vlassopoulos, Kostas (Ed.): *Communities and Networks in the Ancient Greek World*. Oxford, 2015. 54–79.
- Fahr 1969 = Fahr, Wilhelm: *ΘΕΟΥΣ ΝΟΜΙΖΕΙΝ. Zum Problem der Anfänge des Atheismus bei den Griechen*. Hildesheim – New York, 1969
- Faraone – Naiden 2012 = Faraone, Christopher A. – Naiden, Fred S. (Ed.): *Greek and Roman Animal Sacrifice. Ancient Victims, Modern Observers*. Cambridge, 2012.
- Faraone – Obbink 1991 = Faraone, Christopher A. – Obbink, Dirk (Ed.): *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*. Oxford, 1991

- Gubbiotti 2019 = Gubbiotti, Sara: Regolamento ateniese per la protezione degli alberi sacri ad Apollo Erithaseos. *Axon* 3. (2019). 93–108.
- Harris 2006 = Harris, Edward: *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens*. Cambridge, 2006.
- Harris 2010 = Harris, Edward: Is Oedipus Guilty? Sophocles and Athenian Homicide Law. In: Harris, Edward – Leão, Delfim – Rhodes, Peter J. (Ed.): *Law and Drama in Ancient Greece*. London – New York, 2010. 122–146.
- Harris 2015 = Harris, Edward: Toward a Typology of Greek Regulations about Religious Matters. A Legal Approach. *Kernos* 28. (2015), 53–83.
- Harris 2021 = Harris, Edward: Religion and the Rule of Law in the Greek Polis. In: Papaioannou, Sofia – Serafim, Andreas – Demetriou, Kyriakos (Ed.): *Rhetoric and Religion in Ancient Greece and Rome*. Berlin, 2021. 17–36.
- Harris – Carbon 2015 = Harris, Edward – Carbon, Jan-Mathieu: The Documents in Sokolowski's *Lois sacrées des cités grecques (LSCG)*. *Kernos* 28. (2015). 1–51.
- Harrison 1971 = Harrison, Alick Robin Walsham: *The Law of Athens* vol. 2. New York, 1971.
- Harrison 2015 = Harrison, Thomas: Beyond the „Polis”? New Approaches to Greek Religion. *Journal of Hellenic Studies* 135. (2015), 165–180.
- Kató 2009 = Kató Péter: Dionüsziosz álma: egy vallásos egyesület Philadelphiában. *Vallástudományi szemle* 5. (2009:3), 95–108.
- Kindt 2009 = Kindt, Julia: Polis Religion – A Critical Appreciation. *Kernos* 22. (2009), 9–34.
- Lambert 2010 = Lambert, Stephen: A Polis and its Priests. Athenian Priesthoods before and after Pericles' Citizenship Law. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 59. (2010:2), 143–175.
- Lindner 2018 = Lindner Gyula: Kerényi, Meuli, Burkert és a görög vallástörténet-írás új útjai. *Ókor* 17/2. (2018), 71–82.
- Lindner 2020a = Lindner Gyula: Bevezetés a görög vallás tanulmányozásába. In: Bélyácz Katalin – Dévényi Anna – Gózszy Zoltán (szerk.): *Árkádia Kiskönyvtár. Történelem*. 4. Ókor. Pécs, 2020. 38–68.
- Lindner 2020b = Lindner Gyula: *Personal Religion in Classical Athens*. Budapest, 2020.
- Lupu 2009 = Lupu, Eran: *Greek Sacred Law. A Collection of New Documents*. Leiden – Boston, 2009.
- Malkin 1989 = Malkin, Irad: Delphoi and the Founding of Social Order in Archaic Greece. *Métis. Anthropologie des mondes grecs anciens* 4. (1989), 129–153.
- Naiden 2015 = Naiden, Fred S.: Sacrifice. In: Eidinow, Esther – Kindt, Julia (Ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford, 2015. 463–474.
- Németh 1994 = Németh György: Mit szabad egy szentélyben? A Hekatompedon-felirat előírásai. *Antik tanulmányok* 38. (1994: 1–2), 13–21.

- Németh 2018 = Németh György – Réfi Oszkó Dániel – Seres Dániel: Görög rituális normák. *Vallástudományi szemle* 14. (2018:2), 63–83.
- Parker 1983 = Parker, Robert: *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford, 1983.
- Parker 1996 = Parker, Robert: *Athenian Religion: A History*. Oxford, 1996.
- Parker 2005 = Parker, Robert: *Law and Religion*. In: Cohen, David – Gagarin, Michael (Ed.): *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Oxford, 2005. 61–81.
- Parker 2012 = Parker, Robert: *Epigraphy and Greek Religion*. In: Davies, John – Wilkes, John (Ed.): *Epigraphy and the Historical Sciences*. Oxford, 2012. 17–30.
- Parker 2014 = Parker, Robert: *What are Greek Sacred Laws?* In: Harris, Edward – Rubinstein, Lene (Ed.): *The Laws and The Courts in Ancient Greece*. London, 2004. 57–70.
- Parker 2018 = Parker, Robert: *Greek Religion 1828–2017: the Contribution of Epigraphy*. *Chiron* 48. (2018), 1–15.
- Petrovic 2015 = Petrovic, Andrej: *Sacred Law*. In: Eidinow, Esther – Kindt, Julia (Ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford, 2015. 339–352.
- Rhodes 1972 = Rhodes, Peter John: *The Athenian Boule*. Oxford, 1972.
- Smith 2011 = Smith, Amy C.: *Polis and Personification in Classical Athenian Art*. Leiden – Boston, 2011.
- Sommerstein 1989 = Sommerstein, Alan H.: *Aeschylus: Eumenides*. Cambridge, 1989.
- Sourvinou-Inwood 2000a = Sourvinou-Inwood, Christiane: *What is Polis-Religion?* In: Buxton, Richard (Ed.): *Oxford Readings in Greek Religion*. Oxford, 2000. 13–37.
- Sourvinou-Inwood 2000b = Sourvinou-Inwood, Christiane: *Further Aspects of Polis-Religion*. In: Buxton, Richard (Ed.): *Oxford Readings in Greek Religion*. Oxford, 2000. 38–53.
- Taylor – Vlassopoulos 2015 = Taylor, Claire – Vlassopoulos, Kostas (Ed.): *Communities in the Ancient Greek World*. Oxford, 2015.
- Todd 1996 = Todd, Stephen: *Lysias Against Nikomachos: The Fate of the Expert in Athenian Law*. In: Foxhall, L – Lewis, David (Ed.): *Greek Law in Its Political Setting. Justifications not Justice*. Oxford, 1996. 101–132.
- Van Straten 1995 = Van Straten, Folkert T.: *Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden – New York – Köln, 1995.
- Versnel, 1990 = Versnel, Hendrik S.: *Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes. Three Studies in Henotheism. Inconsistencies In Greek and Roman Religion I*. Leiden – New York – Köln, 1990.
- Wallace 1989 = Wallace, Robert W.: *The Areopagos Council, to 307 B.C.* Baltimore, 1989.

GRÜLL TIBOR

„*Non licet esse vos!*”*A keresztényüldözés jogi alapjai a római császárkorban
Nerótól Valerianusig (Kr. u. 64–260)***“Non licet esse vos!” – The Legal Basis of the Persecution of Christians in the
Roman Empire from Nero to Valerian (AD 64–260)*

The Roman legal system did not discriminate the citizens on the basis of their religious affiliation. We are aware of individual cases in which certain ethnic groups and/or religions – mostly Greeks, Egyptians, Jews – have suffered certain disadvantages or restrictions, but we have no knowledge of a case in which the practice of a religion was forbidden *in toto*. It seems that until the persecution of Diocletian, which is already outside the time frame of this study, Roman laws (*leges publicae populi Romani*) did not name Christianity, therefore they could not prohibit its practice. Although imperial letters – such as Trajan’s, Hadrian’s, or Marcus Aurelius’ *sacrae litterae* – were also considered legal sources, and these occasionally referred to the Christians by name, they did not speak of the legal basis for the persecution, but only regulated the order of proceedings against Christians who have been already arrested. Thus, to the best of our knowledge, we would search in vain for the origin of the “You are not allowed to exist!” (*non licet esse vos*) quoted by Tertullian in the Roman laws of the 1st–3rd century AD. The Roman legislators were aware of the origin and essence of Christianity, so instead of an open ban – which, I repeat, would have been unprecedented in the history of Roman law – they tried to repress them by laws and regulations about which they knew exactly that Christians would not obey them because they could not without breaking their religious precepts.

* Itt mondok köszönetet Prof. Dr. Herger Csabáné egyetemi tanárnak (PTE ÁJK Jogtörténeti Tanszék), hogy a tanulmányt jogi szempontból átnézte – az esetlegesen benne maradt hibákért természetesen minden felelősség a szerzőt terheli.

„Ez a birodalom, amelynek szolgálai vagytok, polgári és nem zsarnoki uralom” – írta Kr. u. 197-ben a Római Birodalom előljáróinak (*Romani imperii antistites*) címzett *Apologeticus*ában a karthágói Tertullianus.¹ Megfogalmazásában a *civilis dominatio* arra utalt, hogy a római államszervezet működésének minden szintjén jelen volt – mert jelen kellett lennie – a jogszerűségnek, hiszen ez garantálta a birodalom működését. Tertullianus fő célja az volt, hogy *Apológiájában* megvédje a keresztényeket a jogellenes és igazságtalan eljárásoktól, annak bizonyításával, hogy az őket illető vádak alaptalanok. Vitathatatlan tény ugyanis, hogy a keresztényeket ténylegesen létező jogszabályok alapján ítélték el a római bíróságok:

„Mivel igazságunk valamennyi váddal fölveszi a harcot, végül a törvények tekintélyét szegezük szembe vele, midőn vagy azt hangoztatják: a törvények meghozatala után semmiféle vitának helye nincsen, vagy hogy a szükséges engedelmességet még kényszeredetten is az igazság elé kell tennünk, ezért a törvények dolgában szállok vitába most veletek, mint a törvények őreivel. Nos, legelső sorban: micsoda kemény kegyetlenséggel mondjátok ki a megállapítást: nem szabad léteznetek!² És ezt minden emberségesebb megfontolás nélkül parancsba adjátok. Erőszakot és mintegy fellegvárból fenyegető jogtalan hatalmat hirdettek, ha megtagadjátok szabad létezésünket, csupán mert így akarjátok, és nem azért, mivel a nemlétezésünk szükségessé valami”³

A jogvégzett Tertullianus mindenekelőtt azzal érvel, hogy a törvényeket, ha rosszszak, meg lehet változtatni, hiszen „emberi szerzemény a törvény, nem az égből pottyant alá”⁴ Erre számos példa akad magában a római történelemben is: a XII táblás törvények például előírták, hogy a nem fizető adósból darabokat vághattak

¹ „Hoc imperium, cuius ministri estis, civilis, non tyrannica dominatio est,” – Apol. 2.14. – Az *Apologeticus* kritikai szövegkiadása: CCSL I 77-172, ed. Dekkers. (A könyv utolsó kommentáros kiadása: Waltzing 1919.)

² Borleffs szerint a *non licet esse vos* arra vonatkozott, hogy a keresztények testületeit *collegia illicita* vagyis „nem engedélyezett testület”-nek nyilvánították. (Ezek működését a *Lex Iulia de collegiis* szabályozta.) Bár a *collegium* szó nem fordul elő Tertullianusnál, de ez teljesen ekvivalens a *corpus* kifejezéssel, amely az Apol. 39.1-ben szerepel: *corpus sumus de conscientia religionis* (Borleffs 1952. 132). Véleményem szerint a *non licet esse vos* sokkal tágabb értelmű, és arra utal, hogy a rómaiak célja a kereszténység teljes megszüntetése lehetett.

³ „Cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum esse post leges aut ingratissimas necessitas obsequii praeferatur veritati, de legibus prius concurrat vobiscum ut cum tutoribus legum. Iam primum, cum dure definitis dicendo: „Non licet esse vos!” et hoc sine ullo retractatu humaniore praescribitis, vim profiteri et iniquam ex arce dominationem, si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere” – Apol. 4.3-4. Városi István ford. Tertullianus idézett fordításai az Ókeresztény Írók XII. kötetében jelentek meg (lásd a Források között Vanyó 1986); az ebből hiányzó művek fordítását magam készítettem.

⁴ „ab homine concepta est, neque enim de caelo ruit” – Apol. 4.5; Tertullianus jogi műveltségéről l. Barnes 1971. 194-206.; Balfour 2017.

ki a hitelezők; a Papinius-féle törvények megengedték a *pater familias*nak, hogy megölje saját gyermekét; a *leges Iuliae* pedig büntették a gyermektelenséget – ezeket a kegyetlen és igazságtalan törvényeket azonban a szokás elítélte, és végül hatályon kívül helyezték őket, az utóbbit példának okáért maga „a legállhatatosabb Severus császár hatálytalanította”.⁵

Miután Tertullianus kimutatta, hogy a római hatóságok „csupán a keresztény nevet” – vagyis a magukat kereszténynek valló embereket – büntetik, akik nem-hogy köztörvényes bűnöket, de még erkölcsi kihágásokat sem követtek el, követeli ezeknek a törvényeknek a hatályon kívül helyezését. De milyen törvényekét? Már Timothy Barnes is furcsállta, hogy miközben *de iure* egyetlen törvény, senatusi határozat vagy császári rendelet nem tiltotta be a kereszténységet, Tertullianus soha nem említi meg ezt a tényt.⁶ A fenti idézet azonban egyértelműen mutatja, hogy a kereszténységgel „a törvények tekintélyét (*legum auctoritas*) szegték szembe”.⁷

Mi lehetett hát a keresztények elítélésének törvényi alapja? Ennek megválaszolásához először is azt kell megfigyelnünk, milyen vádakot fogalmaztak meg a keresztények ellen. Az *Apologeticus*ban több ilyen is találunk: „híresztelik rólunk, hogy elvetemült gonosztevők vagyunk, gyermekgyilkossággal járó titkos szertartások s a belőlük származó lakomák okán”;⁸ továbbá: „azt mondják nekünk: nem imádjátok az isteneket, és fittyet hánytok a császárokért való áldozatokra”.⁹ A morális és vallási jellegű vádak gazdaságiakkal is kiegészültek: „azt mondják, hogy az üzleti életben haszontalanok vagyunk”.¹⁰ Ez a három vagy négy vádpont – amely sok egyéb hazug rágalommal egészült ki – valójában bőven elegendő volt ahhoz, hogy a keresztényeket az „állam ellenségeinek”¹¹ kiáltsák ki, és főbenjáró büntetéssel sújtsák.¹² Ehhez nem kellett – legalábbis eleinte – külön „keresztényellenes törvényeket” hozni, elegendő volt, ha a már meglévő törvényeket alkalmazták velük szemben, akiket ezekkel a főbenjáró bűnökkel vádoltak.

⁵ „Severus constantissimus principum exclusit” – Apol. 4.8.

⁶ Barnes 1971. 27–28.

⁷ Tertullianus máshol is hivatkozik keresztényellenes törvényekre: „Christianum puniunt leges” – Tert. Nat. I. 6.4; „Christianum legibus humanis reum” – Tert. Fuga 12.9.

⁸ „dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo inde et post convivium incesto” – Apol. 7.1.

⁹ „deos, iniquitis, non colitis et pro imperatoribus sacrificia non penditis” – Apol. 10.1, vö. 27.1.

¹⁰ „infructuosi [in] negotiis dicimur” – Apol. 42.1.

¹¹ „publici hostes” – Apol. 35.1.

¹² Másutt is megismétli, hogy a fő vádak: a szentségtörés, az állam ellenségei, és a felségsértés voltak ellenük („sacriligi, hostes publici, maiestatis rei” – Tert. Scap. 4.8).

1. Az *institutum Neronianum* kérdése (64)

A keresztények üldözése, mint az köztudott, Nero idejében, pontosabban a Rómát 64-ben sújtó tűzvész után kezdődött, amiről Tacitus számolt be részletesen 120 körül megjelent *Annales* című történeti munkájában:

„De sem emberi segítségre, sem a princeps ajándékainak vagy az istenek engesztelésének a hatására nem akart eltávozni az a gyalázatos hiedelem, hogy parancsra tört ki a tűzvész. Ezért a híresztelés elhallgattatása végett Nero másokat tett meg bűnösnek, és a legválogatottabb büntetésekkel sújtotta azokat, akiket a sokaság bűneik miatt gyűlölt és *christianusok*nak nevezett. Christust, akitől ez a név származik, Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus *procurator* kivégeztette, de az egyelőre elfojtott véstes babonaszó újból előtört, nemcsak Iudaeában, e mételey szülőházájában, hanem a városban is, ahová mindenünnen minden szörnyű és szégyenletes dolog összefolyik, s hírnévre talál. Így hát először azokat fogdosták össze, akik ezt megvallották, majd az ő vallomásuk alapján hatalmas sokaságra nem is annyira a gyűjtogató vádját, mint inkább az emberi nem gyűlöletét bizonyították rá. És kivégzésüket még csúfsággal is tetézték, hogy vadállatok bőrébe burkoltan kutyák marcangolásától pusztuljanak, vagy keresztre feszítve, és mikor bealkonyodott, meggyújtva éjszakai világításul lángoljanak. Nero a kertjeit ajánlotta fel e látványosság céljára, és cirkuszi játékokat rendezett, amelyen kocsisruhában a nép közé vegyült, vagy kocsi szállításra szállt. Ebből, bár bűnösök voltak, és a legsúlyosabb büntetést érdemelték, számalom támadt, mivel nem a közjó érdekében, hanem egy ember kegyetlensége miatt kellett pusztulniuk.”¹³

Tacitus tudósítása jól mutatja, hogy Rómában a 2. század elején már elég pontos információkkal rendelkeztek a kereszténység eredetéről.¹⁴ Ugyanakkor megdöbbenő, mekkora gyűlölet vette körül a *Christianus* nevet, és valószínűleg nemcsak a római felsőbb körökben. Tacitus jelzői önmagukért beszélnek: „véstes babonaszó” (*exitiabilis superstitio*); „mételey” (*malum*); „szörnyű, vagy szégyenletes dolog” (*atrocitas aut pudenda*). A történetíró azt is leszögezi, hogy „a sokaság bűneik miatt gyűlölte” őket (*per flagitia invisos vulgus*), továbbá „bűnösök voltak, és a legsúlyosabb büntetést érdemelték” (*sontes et novissima exempla meritos*). Természetesen élhetünk a gyanúperrel, hogy itt saját korának előítéleteit és a keresztényellenes perek gyakorlatát vetítette vissza Nero korába.

¹³ Tac. Ann. XV. 44. Borzsák István ford.

¹⁴ Eltekintve attól, hogy Pontius Pilatus címét helytelenül adja meg, praefectus helyet procuratornak nevezve őt (Fuchs 1950; Koestermann 1967; Prchlik 2017). A nagy tűzvész és a keresztényüldözés összefüggéséről l. Beaujeu 1960; Pollini 2017; Walsh 2019. 143–174.

Tertullianus, amikor a keresztényüldözések okait és törvényes hátterét kutatja, visszanyúl a Nero-féle üldözésig, amelyről azt írja az *Ad nationes*ban:

„Nero alatt megerősödött a kárhoztatás. Itt vegyétek tekintetbe üldözőnk személyiségét: ha a császár istenfélő, a keresztények istentelenek; ha igazságos, ha tiszta, akkor a keresztények igazságtalanok és tisztátalanok; ha [a császár] nem közellenség, akkor mi vagyunk a nép ellenségei. Hogy milyenek vagyunk, azt a kárhoztató maga mutatta meg: Üldözőnk azzal mutatta meg valódi jellemünket, hogy azokat büntette, akik neki ellentmondtak. „És mégis, miután minden [intézkedését] eltörölték, Nerónak ez az egy törvénye fennmaradt, amely épp annyira igazságos, amennyire elüt alkotójától.”¹⁵

Tertullianus a rá olyannyira jellemző gúnyos-szarkasztikus modorban, a paradoxont mint retorikai érvet vonultatja fel annak bizonyítására, hogy a keresztények üldözése igazságtalan: csak a „rossz császárok” vetemedtek üldözésre, a „jó császárok” békén hagyták a keresztényeket. Az idézet második mondata természetesen ironikus: még százötven év elteltével is minden valamennyire is művelt római tudta, hogy az *iniustus* („igazságtalan”) és *incestus* („vérfertőző”) Nerót a szenátus *hostis publicusszá*, azaz „közellenséggé” nyilvánította.¹⁶ A következtetés egyszerű: ha valakiket egy *ilyen* császár kárhoztatott, azok nyilvánvalóan csakis az ő ellentétei lehettek. A szöveg legfontosabb utalása az utolsó mondatban található. Ugyancsak közismert tény volt a rómaiak előtt, hogy a „haza ellenségé”-nek nyilvánított személyeket az „emlékezet eltörlése” (*damnatio memoriae*) néven ismert halmazati büntetéssel is sújtották.¹⁷ Az *erasis omnibus* ablativus absolutus nyilvánvalóan az *institutum*ra vonatkozik, vagyis „miután minden intézkedése eltöröltetett”. De mit jelent az *institutum* ebben a szövegösszefüggésben? A neves holland egyháztörténész, Jan Willem Philip Borleffs (1896–1969), Tertullianus számos művének *princeps editora*, 1932-ben a leideni egyetemen tartott székfoglalójában foglalkozott az *institutum Neronianum* lehetséges értelmezéseivel.¹⁸ Korábban többen úgy vélték, hogy a Tertullianus által használt *institutum* egyszerűen a *lex*

¹⁵ „Nerone damnatio invaluit, ut iam hinc de persona persecutoris ponderetis: si pius ille princeps, impii Christiani; si iustus, si castus, iniusti et incesti Christiani; si non hostis publicus, nos publici hostes: quales simus, damnator ipse demonstravit, utique aemula sibi puniens. „Et tamen permansit erasis omnibus hoc solum institutum Neronianum, iustum denique ut dissimile sui auctoris” – Nat. I. 7.8–9. Grüll T. ford.

¹⁶ „codicilles praeripuit legitque se hostem a senatu iudicatum et quaeri, ut punia tur more maiorum, Dio LXIII. 27.2b” – Eutropius 7.1; cf. Suet. Nero 49.2: Vö. Jonquières – Hollard 2008. 152.

¹⁷ Maga a *damnatio memoriae* kifejezés egyébként modern eredetű, összefoglalóan l. Flower 2006.

¹⁸ A jelentősen átdolgozott és kibővített előadás cikk formájában húsz év múlva jelent meg az általa szerkesztett *Vigiliae Christianae* folyóirat hasábjain (Borleffs 1952), l. még Bourgery 1938; Zeiller 1955; Moreau 1961; Saumagne 1961.

szónak felel meg, de Borleffs részletes vizsgálattal kimutatta, hogy ez tévedés.¹⁹ Véleménye szerint – amivel magam is teljes mértékben egyet értek – a karthágói egyházatya egyszerűen Suetonius passzusát idézte: „Sok régi büntető és tiltó rendelkezést támasztott fel és vezetett be maga is”.²⁰ Suetonius több ilyen rendelkezést is felsorol, ezek között említve a keresztények üldözését:

„Korlátot szabott a tékozlásnak: az ingyenes teljes étkeztetések helyett csak az élelmiszeradagok kiosztását engedélyezte; megtiltotta, hogy a kocsmákban egyéb főtt ételt, mint káposzta- és egyéb főzeléket árusítsanak, pedig azelőtt ilyen helyen mindenféle ételt kiszolgáltak. *Halálbüntetést szabott a keresztényekre, erre a káros, új babonának hódoló népségre*; betiltotta a kocsihajtók szórakozását, akiknek ősi kiváltságuk volt, hogy keresztül-kasul bejárják a várost, és csak úgy tréfából raboljanak, fosztogassanak; a pantomimszínészek pártjait pedig, a színészekkel együtt, kitiltotta Rómából”.²¹

Borleffs arra is felhívta a figyelmet, az *instituta* a fenti intézkedések során – így a keresztények esetében is – nem feltétlenül jelentette *törvények* kibocsátását, hanem csupán különleges *ad hoc* jellegű intézkedésekről lehetett szó.

Ezt a retorikai érvet még alaposabban kidolgozta az *Apologeticus*ban, ahol a „ti feljegyzéseitek” (*commentarii vestri*) megjelöléssel már forrásaira is utal:

„KérjeteK tanácsot történelmi följegyzéseitektől, és úgy találjátok azokban, hogy Nero volt az első, aki császári kardját veszettül suhogtatta a keresztény gyülekezetre, amikor ez főleg Rómában terebélyesedett. Mi azonban még dicsekszünk is azzal, hogy ilyen ember kezdte kárhoztatásunkat. Aki ugyanis őt ismeri, megérti könnyen, hogy amit Nero kárhoztatott, más, mint valami igazán jó, nem lehet”.²²

Ám sem ebben a Tertullianus-idézetben, sem az általa hivatkozott római történetíróknál, vagyis minden bizonnyal a *locus classicus*nak számító Suetonius és Tacitus szöveghelyein nem szerepelt utalás a Nero-féle üldözés jogi hátterére.²³ A modern történelmi kutatás – noha túlnyomórészt elfogadta Tacitus *testimonium*ának hitelességét²⁴ – a korszellemnek engedve igyekszik kisebbiteni a

¹⁹ Borleffs 1952. 141–143.

²⁰ „multa sub eo et animadversa severe et coercita nec minus instituta” – Suet. Nero 16.2.

²¹ Suet. Nero 16.2–3. Kis Ferencné és Kopeczky Rita ford., kiemelés tőlem G. T.

²² „Consulite commentarios vestros; illic reperietis primum Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem Caesariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intellegere potest non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum” – Apol. 5.3. Városi István ford.

²³ Suet. Nero 16.2–3; Tac. Ann. XV. 44. – Egyébként ez is alátámasztja Borleffs hipotézisének helyességét.

²⁴ Polydore Hochart már 1890-ben felvetette, hogy a Tacitus Jézus Krisztusról szóló testimoniumát a humanista könyvgyűjtő, Poggio Bracciolini (1380–1459) illesztette bele az *Annales* szövegébe (Hochart 1890). Bár a „kegyes család” teóriát azóta számos nagy tekintélyű filológus, teológus és egyháztörténész visszautasította, máig akadnak védelmezői, l. Carrier 2014. contra Blom 2019.

Nero-féle keresztényüldözés jelentőségét, és azt a Traianus és Hadrianus alatti üldözések visszavetítésének tartja.²⁵

2. Plinius és Traianus levélváltása a keresztények ügyében (110/111)

Ahogy a bevezetőben láttuk, a keresztények üldözésének okairól az *Apologeticus*-ban írt hosszas fejtegetést Tertullianus. Legfőbb érve, hogy a pogányok nem ismerik a kereszténységet, csupán hazug szóbeszédnek és előítéletek alapján gyűlölik őket; az ellenük folytatott eljárások pedig a római jog alapelvei alapján is teljességgel jogszerűtlenek. Jogtörténeti szempontból is figyelemre méltó, hogy a szerző nem idéz keresztények ellen hozott rendeletek szövegeiből, csupán Plinius és Traianus keresztények ügyében folytatott nevezetes levélváltását hozza fel, mint amelyre – úgy tűnik – legalább részben a korabeli joggyakorlat is épült.²⁶ Tertullianus így foglalja össze a két levelet:

„Amikor Plinius Secundus tartományát kormányozta, néhány keresztényt elítélt. Mivel azonban mások is sorra következtek hamarosan, meghökkent a sokaság miatt és tanácsot kért Traianus császártól, hogy a jövőben mitévő legyen? Hozzáfűzte jelentéséhez: az áldozattól való makacs vonakodáson kívül semmi mást nem tudott meg vallásuk lényegéről, csupán annyit, hogy hajnal előtt gyülekeznek, Krisztust Istenükként énekkel dicsérik, és szorosabbra fűzik erkölcsi fegyelmüket, amelyek alapján tilos a gyilkosság, a házasságtörés, a csalás, az árulás, és más egyéb gonoszság. Traianus akkor visszaírt neki, hogy ezt a fajzatot ugyan nem kell kutatnia, de büntesse meg mégis feljelentés esetén.”²⁷

²⁵ L. pl. Shaw 2015, contra Gatti 2019. Shaw felvetése azért is furcsa, mert a modern történeti kutatás szerint – amit részben a kortárs keresztény források is megerősítenek – a „jó császárok” idején, ha nem is szűnt meg, de jelentősen alábbhagyott a keresztények üldözése a Római Birodalomban. Ráadásul maga Tacitus említi, hogy a keresztények „hatalmas tömegeit” (*multitudo ingens*) érintette az üldözés.

²⁶ Plin. Epist. X. 96–97. – Ez a furcsaság már régóta felkeltette a kutatók figyelmét, akik észrevették, hogy míg pl. Hadrianusnak Minucius Fundanushoz írt levelét idézte Melitón, Szardeisz püspöke, továbbá Lyon mártír püspöke, Jusztinosz, addig ezek a második századi szerzők nem hivatkoztak a Plinius–Traianus levélváltásra; ezzel szemben Tertullianus a Hadrianus–Fundanus levelezést nem ismerte (Davies 1913. 410). – Plinius levelének késő antik utóéletével jelentős szakirodalom foglalkozik, amiről újabban I. Corke-Webster 2017.

²⁷ „Plinius enim Secundus, cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsus, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cetero ageret, consuluit tunc Traianum imperatorem, adlegans praeter obstinationem non sacrificandi nihil aliud se de sacramentis eorum comperisse quam coetus antelucanos ad canendum Christo ut deo et ad confoederandum disciplinam, homicidium adulterium fraudem perfidiam et cetera scelera prohibentes. Tunc Traianus rescripsit hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.” – Tert. Apol. 2.6–7. Városi István ford.

A klasszikus ókori történetírók gyakorlatát követve Tertullianus nem szó szerint, hanem meglehetősen „kreatívan” idézi forrását.²⁸ Talán csak két-három kifejezést vett át szó szerint (*obstinationem non sacrificandi* = „az áldozás megtagadásában mutatott csökönység”), az *inquirendos* („nyomozandók”) vagy a *puniri oportere* („büntetni kell”). Érdekesek az eltérések is, például a bűnök felsorolásában, amiket a keresztények megtagadnak: *homicidium adulterium fraudem perfidiam et cetera scelera prohibentes* („emberölés, házasságtörés, csalás, árulás és egyéb vétkek”); míg az eredetiben ez áll: *furta ne latrocinia ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent* („rablás, házasságtörés, esküszegés, sikkasztás”), tehát a keresztények elleni egyik fontos vádpont, az emberölés, eredetileg nem is szerepelt Pliniusnál.²⁹ Még érdekesebb, hogy az első mondatban szereplő *quibusdam gradu pulsus* szószerkezetet nemcsak a magyar, hanem egyéb nyelvű fordításokban is alaposan félreértették: például angolra rendszerint a „megfosztották őket rangjuktól” (*degraded from their rank*) kifejezéssel adták vissza.³⁰ Plinius azonban nem beszél ilyenfajta büntetésről, csupán arról számol be, hogy a kereszténységgel vádolt római polgárokat Rómába küldte kihallgatásra (*cives Romani in urbem remittendi*). Egyes vélemények szerint itt Tertullianus saját korának gyakorlatát vetítette vissza Traianus korába: Hadrianus ugyanis a *decurio*-testületek tagjait nem engedte halálbüntetéssel sújtani, kivéve az apagyilkosság (*parricidium*) esetét.³¹ Mások ezzel szemben arra hívják fel a figyelmet, hogy felségsértési ügyekben (*crimen laesae maiestatis*) a római jog nem ismerte a *honestiores* és a *humiliores* közötti különbséget, így a 2. század második felétől kezdve bárkivel szemben, akire ezt rábizonyították, lehetett halálbüntetést alkalmazni.³² Valójában a *gradu pulsus* a gladiatori viadalok és a katonaság nyelvéből származó *gradu pellere* szókapcsolatból származik, és Tertullianus egyéb műveiben is fellelhető,³³ de éppen az ellenkezőjét jelenti annak, amire a legtöbb fordító gondolt: Plinius nem „megfosztotta őket rangjuktól” (pl. polgárjoguktól),

²⁸ A vonatkozó részek az eredeti Plinius- és Traianus-levéiben: „*pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri* (Epist. X. 96.3) – *essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta ne latrocinia ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent*” – Epist. 96.7. „*Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum et vocabuntur*” – Epist. 96.9. „*conquirendi non sunt; si deferantur et arguantur, puniendi sunt*” – Epist. 97.2. – Az eltérések ellenére Davies szerint „the passage in Tertullian is in all essentials a quite accurate summary of the Plinian account” – Davies 1913. 409.

²⁹ Néhány klasszikus tanulmány a levélváltásról: Sherwin-White 1964; Sainte-Croix 1964; Bickerman 1968.

³⁰ Davies 1913. 409.

³¹ Ulp. Dig. XLVIII. 19.15.

³² Paul. Sent. V. 29.2.

³³ Tert. Fuga 10; Apol. 27; Marc. IV. 9.17.

hanem „visszavonulásra kényszerült” ügyükben. A *damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsus* mondat jelentését tehát így kellene visszaadni: „néhány keresztényt elítélt, néhány esetben azonban visszavonulásra kényszerült”.

Jogi szempontból elég abszurdnak tűnik, hogy csaknem száz évvel annak keletkezése után még mindig az *optimus princeps* e levelére hivatkozva folytattak le peres eljárásokat keresztények ellen a Római Birodalomban. Tertullianus helyesen ismerte fel a helyzet tarthatatlanságát. Maga Plinius is elismerte, hogy a keresztények nemhogy nem követnek el köztörvényes bűnöket, hanem meg is esküsznek arra, hogy ilyeneket soha, semmilyen körülmények között nem fognak megtenni. Márpedig a római jog – bizonyítás esetén – csak ezeket a *delictum*okat, illetve *crimen*eket bünteti. Ráadásul a szentségtörőnek, vérfertőzőnek, felségárulónak és ki tudja még mi mindennek tartott keresztények ügyében *tilos volt a nyomozás* – ami miatt a hatóságok nem tudtak meggyőződni ezen állítások hazug voltáról. Ugyanakkor, ha a keresztényeket – csak azért, mert kereszténynek vallják magukat – feljelentik, büntetendők. Tertullianus itt észrevett még egy furcsaságot: az ókorban gyakorta alkalmazott kínvallatást általában arra használták, hogy beismerő vallomást csikarjanak ki a gyanúsítottakból. A keresztények esetében viszont épp fordítva történt: miután a vádlott kényszerítés nélkül, nyíltan beismerte, hogy ő keresztény, a kínzással arra akarták rávenni, hogy *tagadja meg* ezt a vallomását, vagyis a szokványos eljárással szemben, melynek során a hazugot akarják vallatással igazmondásra bírni, itt az igazmondót próbálják hazugságra rávenni. Könnyen belátható, hogy mindez nem pusztán jogi csúrcsavar és szofisztikus okoskodás Tertullianus részéről, hanem valóban olyan *justizmord*, amely példa nélkül álló a római jog történetében. A keresztények elleni küzdelem – összegzi gondolatait a szerző – „csupán a név ellen folyik”.³⁴

3. Hadrianus levele Minucius Fundanushoz (122/123)

Justinos, aki 165-ben maga is mártírhalált szenvedett, Antoninus Pius császárnak ajánlott *Első apologiájának* végén idézte Hadrianus leiratát Gaius Minucius Fundanusnak, aki Asia provincia *proconsul*aként szolgált Kr. u. 122/123-ban. A kutatók egy része – köztük a neves francia jogtudós Henri Grégoire – ezt úgy értelmezte, hogy Hadrianus teljes szabadságot biztosított a keresztényeknek, és ha közülük valakit köztörvényes bűncselekménnyel vádoltak, megillette őket az ilyenkor szokásos törvényes bírói eljárás.³⁵ Más jogtudósok azonban épp az ellenkező értelmet tulajdonítják a *rescriptum*nak: szerintük Hadrianus egyáltalán

³⁴ Tert. Apol. 2.19.

³⁵ Grégoire 1951. 138–139.

nem mentette fel a keresztényeket, hanem csupán méltányos eljárást biztosított számukra, amennyiben bíróság elé kerültek.³⁶ Az előbbi vélekedés alapját az képezi, hogy a helytartó a *ius coercitionis* alapján beidézhetette a vádlottakat, de csak köztörvényes bűnökben ítélezhetett felettük; míg a másik vélemény szerint a helytartónak a keresztényekre vonatkozó különleges törvényeket kellett végrehajtania.³⁷ De lássuk magát a szöveget:

„Minucius Fundanusnak. Leveledet, amit írtál nekem, átvettem Serenius Graianustól, a kitűnő férfiútól, kinek te most utóda vagy. Nincs kedvemre, hogy elintézetlen ügyet hagyjak hátra, nehogy az emberek emiatt nyugtalanodjanak, vagy hogy ezzel indítékot adjak a zavarkeltők gonosztetteihez. A provinciák kormányzóinak kérésére írom, hogy megfontoltan lépjenek fel a keresztények ügyében, bíróságok előtt vonják felelősségre őket, ügyükben ennek megfelelően járjanak el, nem engedve egyesek követelőzésének, vagy hangoskodásának. Mert inkább az a méltányos, hogy valakinek rágalmazását te kivizsgáljad. Ha a felhozott vádat igazolni is tudják, a bűncselekménnyel arányos büntetést szabj ki, de ha valaki csak a rágalmazás kedvéért teszi ezt, Herkulesre, büntesd meg inkább őt túlkapása miatt, járj el ellene úgy, ahogy méltányosnak találod.”³⁸

A szöveg értelmezésekor érdemes figyelembe vennünk az *Első apologia* tartalmát, amely így foglalható össze: (1) A keresztényeket jogilag nem definiálható vádak alapján tartóztatják le (3.1); (2) ezt követően, anélkül, hogy ezekre a vádakra utalnának, pusztán a keresztény voltuk beismerése alapján ítélik őket halálra (3.1; 2.4; 4.5–6; 7.4), annak ellenére, hogy a kereszténység nem is szerepelt az ellenük felhozott eredeti vádak között; (3) a megfigyelő arra következtethet, hogy a kereszténység megvallása a vádak bizonyítékául, míg annak megtagadása a vádak cáfolatául szolgál a bíróság előtt (4.4–5); (4) ezeket a pereket nem magánkezdeményezésre folytatják le (7.5); (5) hanem a letartóztatásokat és a halálos ítéleteket az „istenfélő tömegek” követelésére és az ő jóakaratauk megnyerése miatt viszik véghez (2.3); (6) a tömeg által felhozott vádak vallásos jellegűek: például az „ateizmus” vagy a „fel-

³⁶ Moreau 1956. 48.

³⁷ Keresztes 1967a. 120.

³⁸ „Μινουκίῳ Φουνδανῶ. 6. Ἐπιστολῆν ἐδεξάμην γραφεῖσάν μοι ἀπὸ Σερηνίου Γρανιανοῦ, λαμπροτάτου ἀνδρός, ὄντινα σὺ διεδέξω. 7. οὐ δοκεῖ οὖν μοι τὸ πρᾶγμα ἀζητήτων καταλιπεῖν, ἵνα μήτε οἱ ἄνθρωποι ταράττωνται καὶ τοῖς συκοφάνταις χορηγία κακοουργίας παρασχεθῆ. 8. ἂν οὖν σαφῶς εἰς ταύτην τὴν ἀξιῶσιν οἱ ἐπαρχιώται δύνωνται διίσχυρίζεσθαι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ὡς καὶ πρὸ βήματος ἀποκρίνεσθαι, ἐπὶ τοῦτο μόνον τραπῶσιν, ἀλλ’ οὐκ ἀξιώσεσιν οὐδὲ μόναις βροαῖς. 9. πολλῶ γὰρ μᾶλλον προσῆκεν, εἴ τις κατηγορεῖν βούλοιοτο, τοῦτο σε διαγινώσκειν. 10. εἴ τις οὖν κατηγορεῖ καὶ δείκνυσί τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας, οὕτως διόριζε κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ ἀμαρτήματος· ὡς μὰ τὸν Ἡρακλέα, εἴ τις συκοφαντίας χάριν τοῦτο προτείνειο, διαλάμβανε ὑπὲρ τῆς δεινότητος, καὶ φρόντιζε ὅπως ἂν ἐκδικήσεις.” – Just. I. Apol. 68.6–10. Vanyó László ford.

ségsértés” (2.3; 4.7; (7) a keresztények elleni eljárások alapvetően különböznek a nem-keresztények elleni perekétől, amelyekben csakis a bizonyítékok megléte vagy azok hiánya alapján ítélik el vagy mentik fel a vádlottakat (4.4); a nyilvánvaló következtetés az, hogy a keresztényekkel is hasonlóan kellene bánni, és ennek megerősítésére szolgál a Hadrianus-féle leirat. Valójában tehát itt sincs szó semmiféle különleges, csakis a keresztényekre vonatkozó törvényekről.

4. A Septimius Severus és Caracalla alatti üldözések (202/203–217)

„Szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy bárki zsidóvá legyen. Ugyanilyen intézkedést hozott a keresztényekkel kapcsolatban is”.³⁹ Eusebius *Egyháztörténete* is üldözőnek mutatja be Severust,⁴⁰ akinek Kr. u. 202/203-ban hozott elnyomó intézkedései leginkább Egyiptomban eredményeztek mártírokat: köztük Órigenész apját, Leónidészt, akit Alexandriában fejeztek le. Ugyanakkor Karthágóban egy magas rangú nőt, Vibia Perpetuát és annak szolgálját, Felicitast végezték ki brutális módon, amelyről az egyik legkorábbi mártírrakta: a *Passio Perpetuae et Felicitatis* számol be.⁴¹ Paul Keresztes egyenesen a deciusi üldözések előzményének tartja Septimius Severus intézkedéseit, amely szerinte elsősorban a keresztény konvertiták, neofiták és katekumenek ellen irányult; ám a törvény legfőbb érdekessége, hogy egy platformon említi a judaizmust és a kereszténységet mint két alapvetően missziós jellegű vallást⁴² – utoljára a római jogtörténetben.

Septimius Severus 211-ben halt meg Eboracumban (ma York). Utódja fia, az a Lucius Septimius Bassianus lett, akit gúnynéven Caracallának emlegettek, s aki 209-től már társcsászárként uralkodott. A gladiátorjátékokért rajongó, testvérét meggyilkoltató, zsarnokként uralkodó Bassianus/Caracalla nevét az a rendelet őrizte meg, amit 212-ben adott ki, s amelyben a római polgárjogot minden szabad születésűre római alattvalóra kiterjesztette.⁴³ Szerencsénkre annak szövege egy Apollónopolitész Heptakomiasban elkőkerült papiruszon görög fordításban ránk maradt:⁴⁴

³⁹ HA, Sept. Sev. 17.1. Sipos Flórián ford.

⁴⁰ Eus. HE VI. 1.5–6.

⁴¹ Az *acta* hitelességét többen is megkérdőjelezik, például azon az alapon, hogy az itt említett afrikai proconsul, egy bizonyos Minucius Timinianus, egyelőre nem ismert más forrásokból. Ugyanakkor a *passio* szövegezése, továbbá egyértelmű montanista vonásai arra engednek következtetni, hogy annak végső redaktora talán maga Tertullianus lehetett, l. Keresztes 1970a; Leal – Maspero 2010; Kitzler 2015. 17–22.

⁴² Erről a kérdéstről bővebben l. Grüll 2015, további szakirodalommal.

⁴³ Dio LXXVII. 9.4–5.

⁴⁴ P. Giss. 40, részletes elemzését l. Wolff 1976.

„[Imperator Caesar Ma]rcus Aureli[us Severus] Antoninu[s] A[ugustu]s mondja: Mivel senkinek sem illendőbb számot adnunk cselekvésünk okairól és meggondolásainkról, én is méltán adhatok hálát a halhatatlan isteneknek, hogy [amikor ilyen merénylet történt], engem épségben megőriztek. Éppen ezért úgy vélem, akkor (5) tehetek eleget nagyságomhoz és istenfélelmemhez méltón az ő nagyságuknak, ha annyiszor százezer embert emelek a római istenek kultuszának részesei közé, ahány százezren embe-reim alattvalóim közé emelkednek. Adományozom tehát az oikumenében élő valamennyi embernek a római polgárjogot úgy, hogy a *dediticiusok* kivételével senki se maradjon ki adományaimból, mert a (10) sokaságnak nemcsak viselnie kell mindent együtt, hanem immár a győzelemben is részesednie...”⁴⁵

Az ókori források és a modern történétírók is csupán anyagi megfontolást sejtettek e meglepő intézkedés mögött: így ugyanis mindenkitől be lehetett szedni az örökösödési adót, ráadásul minden polgár sorozhatóvá vált a legiókba.⁴⁶ A rendelet papiruszon fennmaradt töredékéből azonban feketén-fehéren az is kiderül, hogy a *Constitutio Antoniniana* vallási célokat is szolgált: egyrészt háláadás volt az isteneknek, amiért Caracallát megmentették „Geta összeesküvésétől” (ez alkalommal a polgárokat az egész birodalomban áldozatok bemutatására szólították fel), másrészt azt a reményét fejezte ki, hogy valamennyi szabad polgár egyesül majd a hagyományos római istenek tiszteletében. Ennek ellenére Paul Keresztes szerint a rendelet nem kifejezetten a keresztények ellen irányult.⁴⁷ Eusebius nem tud üldözésekről Caracalla idején,⁴⁸ sőt a császár dajkája, gyermekkori játszópajtása és még kamarása is keresztények voltak.⁴⁹ Ugyanakkor ennek ellentmondani látszik, hogy a kortárs Tertullianus négy művében is (*Ad Scapulam*, *De corona*, *De fuga in persecutione*, *Scorpiacae*) fokozódó üldözésekről számolt be Caracalla idején, és számos egyéb művében is utalt a keresztények szenvedéseire. A *Scilli-*

⁴⁵ „[Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Μάρκος Αὐρήλιος Σεουήρος] Ἀντωνίνο[ς] Εὐ[ὐσεβή]ς λέγει | [- - -] ἡ μάλλον ἀν[- - - τὰς αἰτίας καὶ τοῦ[ς] λ[ογι]σμοῦ[ς] | [- - -] θεοῖς [τοῖς ἀθ[αν]άτοις εὐχαριστήσασαι, ὅτι τῆ[ς] τοιαύτη[ς] | [- - -] ἡς με συ[νε]τήρησαν. τοιγ[α]ροῦν νομίζω [ο] ὕτω με | (5) [- - -] ὡς δὴ[ν] αἰσθαι τῆ μεγαλειότητι αὐτῶν τὸ ἱκανὸν ποι[εῖν] - - - ὅσ[α]κις ἐὰν ὕ[π]εισέλω[ω]σιν εἰς τοὺς ἐμοὺς ἀν[θρ]ώπους | [- - -] ἢ θεῶν συ[νε]σ[υ]νέν[γκοι]μι. δίδωμι τοῖς συνάπα[σιν] - - - κατὰ τ[ῆ]ν οἰκουμένην πολ[ιτ]εῖαν Ῥωμαίων, μένοντος | [τοῦ δικαίου τῶν πολιτευμ]άτων, χωρ[ίς] τῶν [δε]δεικτικῶν. ὁ[φ]εῖλει γὰρ τὸ | (10) [- - -] ἢ εἰν πάντα α[. . .] α ἥδη κ[α]ὶ τῆ νίκη ἐνπεριε[λ]ληφ - - -] ἀγμα[. . .] λώσει [τὴν] μεγαλειότητα [το]ῦ Ῥωμα[ί]ο[υ] [- - -]. περὶ τοὺς [. . .] ἢς γεγενῆσθα[ι] ἤπερ δ[- - -] | [- - -] ἀλειφ[- - -] ὦν τῶ[ν] ἐ[κ]άστης | [- - -] ἠτω[- - -] . . . [. . .] ἢς [- - -]...” Borzsák István ford. kisebb módosítással

⁴⁶ De Blois 2014.

⁴⁷ Keresztes 1970b. 450.

⁴⁸ Eus. HE VI. 8.7, 21.2.

⁴⁹ Flexsenhar 2019. 70-75.

umi mártírok aktája Kr. u. 180-ban, Vigellius Saturninus consulsága alatt történt üldözésről számol be. Valószínű, hogy a kötelező *supplicatio* elmulasztása a keresztények – különösen a montanisták – részéről Mauretániában, Numidiában és Africában is üldözésekhez vezetett; ez volt a közvetlen kiváltó oka a *Scapulához* címzett vitairatnak (212); míg a *De fuga de persecutione* és a *Scorpiacae* a következő évben, az üldözések felerősödése után keletkezett (213).

5. Az első összbirodalmi üldözés: Decius rendelete (249–251)

A Severus Alexander meggyilkolásával kezdődő „harmadik századi válság” időszaka, amely Diocletianus hatalomra kerülésével ért véget (Kr. u. 235–284), politikai, társadalmi, gazdasági és ökológiai szempontból is megrendítette a Római Birodalmat.⁵⁰ E fél évszázad alatt 26 császár és legalább ugyanannyi trónkövetelő lépett fel, többnyire a hadseregből kiemelkedve. Miközben a birodalmat három részre szakították (nyugaton Carausius, keleten a palmyrai Zenobia alapított ellencsászárságot), barbár népek tömegei (északon és nyugaton a kárpok, gótok, vandálok, alemannok; keleten a perzsák; délen a gaetulok és garamantok) ostromolták a *limes* védvonalait. A gazdasági összeomlást az ezüstpénz szinte teljes elértéktelenedése jelezte, de a bronz váltópénzek is eltűntek a piacról, így az szinte a primitív cseregazdálkodás szintjére süllyedt vissza. A parasztok nem tudták fizetni az adókat, ezért elhagyták földjeiket, és rablóbandákba verődve fosztogatták az állami raktárakat. És mintha mindez még nem lett volna elég: Kr. u. 249–262 között súlyos feketehimlő-járvány sújtotta a Birodalmat, amelynek leírását Cyprianus karthágói püspök hagyta ránk.⁵¹

Ebben a kétségbeejtő helyzetben szinte természetes, hogy a pogányok a keresztényeket, a keresztények pedig a pogányokat vádolták a csapásokért.⁵² A császárok mindent megtettek a birodalom egységének fenntartásáért, melynek érdekében minden erővel helyre akarták állítani a római istenek megrendült tiszteletét.⁵³ A pannoniai származású Caius Messius Decius (Kr. u. 249–251) hatalomra kerü-

⁵⁰ A korszakra vonatkozó hatalmas szakirodalomból néhány fontosabb írás: Alföldy 1974; Birley 1976; Strobel 1993; Witschel 1999; Sommer 2015.

⁵¹ Bruun 2007; Harper 2015.

⁵² Ezt már Tertullianus is kiemelte: „meggyőződésük szerint minden nyilvános szerencsétlenségnek, a népre zúduló valamennyi csapásnak a keresztények az okai. Ha a Tiberis a városfalakig emelkedik, ha a Nílus nem árad szét a szántóföldeken, ha változatlan az időjárás, ha megmozdul a föld, ha éhínség, ha járvány lép fel, rögtön halljuk az üvöltést: Oroszlánok elé a keresztényeket!” – Apol. 40.1–2. Egyes kutatók szerint a Cyprianus-féle járványnak is közvetlen köze lehetett Decius rendeletének kiadásához (Harper 2016).

⁵³ Alföldy 1989.

lése előtt Philippus Arabs császár megengedő politikát folytatott a keresztényekkel, sőt lehetséges, hogy ő maga is megtért.⁵⁴ Eusebius szerint⁵⁵ Decius egyenesen a Philippus elleni gyűlöletből vezetve indította el a nagy keresztényüldözést.⁵⁶ Ezen rendelet(ek) szövegét azonban ezúttal sem ismerjük, ami tág teret ad a találgatásoknak. Egyesek szerint a keresztényeket nem nevesítették: egyszerűen minden polgárt köteleztek a római isteneknek történő áldozat bemutatására, és az erről szóló pecsétes tanúsítvány beszerzésére. Ezzel Decius célja a birodalom vallási egységének helyreállítása lehetett.⁵⁷ A jogtudósok egy részének az a véleménye, hogy a deciusi rendelet hatálya minden állampolgárra kiterjedt,⁵⁸ mások ellenben úgy vélik, hogy az tartalmazott egy speciálisan a keresztényekre vonatkozó záradékot is. Allen Brent véleménye szerint a Decius-féle rendelet „mélyen vallási indíttatású” volt, és összefüggött azzal a feltevéssel, hogy a „vaskorban” élő, mély krízisektől áthatott Római Birodalom csak az ősi vallás helyreállítása révén tud újra „aranykori” állapotok közé kerülni.⁵⁹ Már Caracalla 212-es rendelete – amely római polgárjoggal ruházta fel a Birodalom csaknem minden szabad alattvalóját – megteremtette ennek az egységnek az alapját, és kifejezte azt a reményét, hogy a polgárok újra visszatérnek az ősi istenek tiszteletéhez (lásd a 4. pontban). Az áhított – és Augustus, valamint Traianus alatt „megvalósult” – *aureum saeculum* visszatéréséhez azonban szükség van az istenek kiengesztelésére (*pax deorum*).⁶⁰ A bajok azonban akkorára nőttek, hogy azok megszüntetéséhez minden római polgárnak össze kellett fognia.

A Decius alatti üldözésekről négyféle forráscsoportból értesülünk: (1) a *libelli Deciani* (összesen 46 darab, Egyiptomból⁶¹); (2) Cyprianus karthágói püspök levelezése, különös tekintettel azokra a levelekre, amelyeket bujdosása idején írt,⁶² továbbá a *De lapsis* című munkája, amely nem sokkal az üldözések után íródott; (3) az Eusebius *Egyháztörténetében* megőrzött dokumentumok: Dionysius

⁵⁴ Egyes késő antik keresztény források (Eusebius, Ióánnés Chrysostomos, Babylas) beszámolnak megtéréséről, ezért Hironymus és Orosius krónikái az első keresztény császárként tartják számon. Egyesek nem fogadják el hitelesnek a későbbi beszámolókat (Pohlsander 1980); míg mások szerint Philippus kereszténnyé lett (York 1972); a középutasok szerint csak annyit tudhatunk biztosan, hogy Philippus érdeklődött a kereszténység iránt és szimpatizált vele (Bowersock 1994. 126).

⁵⁵ Eus. HE VI. 39.1.

⁵⁶ Szilágyiné 2019. 58–59.

⁵⁷ Rives 1999; Pohlsander 2016.

⁵⁸ Mommsen 1899. 568.; Meyer 1910. 18.

⁵⁹ Brent 2010. 177–181., 189–191.

⁶⁰ Alföldy 1989; Hekster 2008. 70–72.; Luijendijk 2008. 158–159.; Pohlsander 2016.

⁶¹ A szövegek máig legteljesebb gyűjteménye: Knipfing 1923. (41 darab papirusz), vö. Schubert 2016.

⁶² Cypr. Epist. V-XLIII.

alexandriai püspök levele 251-ből,⁶³ amelyben összefoglaló beszámolót ad az itteni üldözésekről; továbbá egy másik levél 259/260-ból, amelyben saját letartóztatását és szökését írja le;⁶⁴ (4) Pionius smyrnai presbiter mártíráktája (*Martyrium Pionii*).⁶⁵ James Rives is megjegyezte, hogy bár ezek a források rendkívül értékesek, egyik sem idézi magát a rendeletet.⁶⁶ Az Egyiptomban előkerült *libellusok* alapján azonban nem is kétséges, hogy voltak császári rendeletek, mivel a papirusz-bizonyítványokat is ezekre hivatkozva állították ki: κατὰ τὰ προσεταγμένα, vagy κατὰ τὰ προσταχθέντα, vagy κατὰ τὰ κελευσθέντα szöveggel.⁶⁷

Decius nem sokkal trónra lépése után, valamikor Kr. u. 249 őszen vagy tél elején adta ki rendeletét. Ez egy formális császári rendelet (*edictum Caesaris*) lehetett, nem pedig a tisztségviselőknek kiadott utasítás (*mandata*).⁶⁸ Fergus Millar érvelése szerint a *libellusok* szövegének csaknem szó szerinti egyezése arra mutat, hogy a császári rendeletet nyilvánosan tették közzé, így az áldozatbemutatók pontosan követhették annak szövegezését, amikor megfogalmazták kérelmüket,⁶⁹ de lényegében ugyanez lehetett a helyzet akkor is, ha a *libellusok*at írnokok fogalmazták meg. A rendelet lényege az volt, hogy a Birodalom valamennyi lakója számára kötelezően előírta a hagyományos isteneknek szóló áldozatok bemutatását, meg kellett kóstolniuk az áldozati állat húsát, továbbá meg kellett esküdniük arra, hogy mindig is ezt tették. Legegyszerűbb, ha idézzük az egyik fennmaradt *libellus* szövegét:

„Az áldozat felügyelőinek (τοῖς ἐπὶ τῶν θουσιῶν ἡρημένους), Aurélia Sueristől, akinek anyja Taesis, Theadelphia faluból. Mindig is az volt a szokásom, hogy áldozzam az isteneknek és tiszteljem őket (ἀεὶ μὲν θύουσα καὶ εὐσεβοῦσα), és most, a te jelenlétedben, a parancsoknak megfelelően (κατὰ τὰ προσταχθέντα), étel- és italáldozatot mutattam be ([ἔ]θουσα καὶ ἔσπισα), megkóstoltam az áldozati húst, és arra kérek, hogy igazold ezt a cselekedetemet. Minden jó! Mi, Aurélios Serénos és Aurelios Hermas, láttuk, hogy

⁶³ Eus. HE VI. 41-42.

⁶⁴ Eus. HE VI. 44.

⁶⁵ A neves francia egyháztörténész, Henri Baptiste Grégoire erősen érvelt amellett, hogy a Passio Pionii Marcus Aurelius alatt keletkezett (Grégoire et al. 1961); a kitűnő francia epigráfus, Louis Robert, továbbá Timothy D. Barnes azonban a szöveget autentikus beszámolóknak tartja a Decius-féle üldözésekről (Barnes 1968b; Robert 1994).

⁶⁶ Rives 1999. 136; explicit módon utal a császárra: „κατὰ τὰ κελευσθέντα ὑπὸ τῆς θείας χρίσεως” – P. Oxy. XII 1464.

⁶⁷ Keresztes 1975a. 762.

⁶⁸ Cyprianus rendelet(ek)ről beszél (edictum, Laps. 27; edicta, Epist. LV. 9.2), míg Novatianus bizonytalanabban fogalmaz: edicta vel leges (apud Cypr. Epist. XXX. 3.1), a római hitvallók pedig „törvények”-ről beszélnek (leges, Cypr. Epist. XXXI. 3 és 5). A Passio Pionii a görög diatagma kifejezést használja (3.2), míg az alexandriai Dionysiusnál a prostagma szót találjuk (Eus. HE VI. 41.1 és 10), mindkét utóbbi a latin edictum fordítása.

⁶⁹ Millar 1977. 255-256.

áldozol. Én, Hermas, aláírtam. Caesar Gaius Messius Quintus Trajanus Decius Pius Felix Augustus császár első évében, Pauni hónap 26-án.”⁷⁰

John Knipfing szavait idézve: „A *libellus* egyidejűleg volt magánbeadvány és hivatalos igazolás, még pontosabban a birodalom egyik polgárának kérelme (βιβλιδιον) a helyi hatóságokhoz, amelyben azt kérte tőlük, hogy azok aláírásukkal hitelesítsék a pogány istenek iránt tanúsított hűségét, és adjanak írásos igazolást arról, hogy jelenlétükben áldozatot mutatott be azoknak.”⁷¹ A kérelmezők, akik csaknem minden esetben az Aurélios vagy Aurélia *gentiliciumot* viselték – vagyis római polgárok voltak⁷² –, a *libellusok* elején minden esetben megszólítják „az áldozatok felügyeletével megbízott bizottságot” (τοις ἐπι τῶν θυσίων ἡρημένοις), ami arra utal, hogy minden városban és faluban állítottak fel ilyen testületeket. A *Papyrus Rylands* 12. (Arsinoé, 250. június 14.) egy bizonyos Aurélios Sabinos πρῦτανις-t szólít meg, ami arra utal, hogy a városi tisztviselőket is bevonták a bizottságokba. Cyprianus leveleiben említést tett a Rómában, Karthágóban, Alexandriában és Hispaniában működő hasonló bizottságokról.

James Rives szerint a Decius rendeletében megfogalmazott elvárás példa nélküli volt a Római Birodalom és a római vallás addigi történetében. Az állam egészen eddig nem követelte meg, hogy minden egyes polgára *aktívan* vegyen részt az istenek tiszteletében, megelégedett azzal, hogy polgárai passzív résztvevői voltak a vallási ünnepeknek és áldozatbemutatóknak. Rives azt írja, hogy Decius *edictuma* „rendkívül innovatív és fontos lépés volt a vallási szervezet radikális átalakítása felé a római világban”, ami a „lokális”-tól elmozdulást jelentett a „globális” irányába.⁷³ A kutatók között ugyanakkor élénk vita folyik a rendelet pontos célját illetően. Először Edward Gibbon vetette fel, hogy a rendelet kifejezetten a kereszténység ellen irányult, mivel ilyen módon lehetett kiszűrni az áldozatmegtagadókat, akik túlnyomórészt nyilvánvalóan keresztények lehetettek – bár a kutatók ebben a kontextusban általában nem ejtenek szót a zsidókról, akiket szintén negatívan érintett a kötelező áldozatbemutató.⁷⁴ Ezen a felfogáson sokat enyhített a *libellusok* felfedezése, minthogy a papiruszokon szereplő kérvényezők – nevük és foglalkozásuk alapján – minden bizonnyal pogányok

⁷⁰ P. Ryl. II 112a; Theadelphia, 250. június 20.

⁷¹ Knipfing 1923. 345.

⁷² Inaris neve mellett nem szerepel az Aurélia (Knipfing 1923. #35), így Paul Keresztes szerint ő nem lehetett polgár. Ha ez igaz, akkor a rendelet hatálya nem csak a polgárookra, hanem a Birodalom valamennyi lakosára kiterjedt. Keresztes 1975a. 762-763.

⁷³ Rives 1999. 135. Véleményem szerint Rives kissé túlhangsúlyozta a Decius előtti római vallás-gyakorlat „lokális” jellegét, vö. Selinger 2004. 35-36.

⁷⁴ Rives úgy érvelt, hogy a zsidókat kivették a rendelet hatálya alól. A jeruzsálemi Talmud (Avódá Zará 5:3, 44d) azt állítja, hogy Diocletianus 304-es negyedik ediktuma alól, amely elrendelte a nyilvános áldozatbemutatót, a zsidók felmentést kaptak, és talán ebben is Decius rendeletét vehették mintául (Rives 1999. 138. 16. sz. jegyzet).

voltak.⁷⁵ Ugyanakkor Paul Keresztes felhívta a figyelmet arra – ami, valljuk be, elég gyakori jelenség az ókori történelem kutatásában –, hogy az irodalmi és a papiruszforrások ellentmondásosak: az előbbieken ugyanis nincs nyoma annak, hogy a keresztényeken kívül másokat is áldozatbemutatásra kényszerítettek volna, míg az utóbbiakban, úgy tűnik, csak a nem-keresztények vannak reprezentálva.⁷⁶

Természetes, hogy a keresztények a Decius-féle rendeletet üldözésként értelmezték, hiszen – irodalmi forrásaink szerint – ugyanígy értették a római hatóságok és a csöcselék is. A rendelet megkövetelte az áldozatbemutatást, az áldozati állapot megkóstolását, és egy esküt, amelyben azt állították, hogy mindig is a pogány isteneknek áldoztak. Nyilvánvaló, hogy a keresztényeknek ezt vissza kellett utasítaniuk.⁷⁷ Eusebius *Egyháztörténetében* fennmaradt Alexandria püspökének, Dionysiusnak az antiochiai püspökhöz, Fabiushoz címzett levele, amelyben leírta a rendelet megjelenése utáni helyzetet Alexandriában.⁷⁸ Dionysius négyféle kategóriába sorolta a keresztényeket: az elsőbe azok a főként a *honestiores* kategóriába tartozó hívők estek, akik, miután név szerint felszólították őket, hogy mutassanak be áldozatot, ezt szó nélkül megtették. Őket nevezték „áldozatbemutatóknak” (*sacrificati*), vagy „bukottaknak” (*lapsi*).⁷⁹ A keresztények egy része elmenekült, de a bujdosás során vagy éhen halt, vagy betegségekől, vagy rablók kezétől pusztult el. A menekülők másik csoportját azok alkották, akiket elfogtak: ők általában a börtönökben elszenvedett kínzások hatására bemutatták az áldozatot. A negyedik, legkisebb csoport volt a hitvallóké, akik visszautasították az áldozatbemutatást, és az elszenvedett kínzások ellenére is kitartottak a hitben, és mártírokként haltak meg.⁸⁰ A keresztényekre a büntetést nem az áldozatot felügyelő bizottságok,

⁷⁵ Mindeddig csak egy-két olyan név került elő (pl. Theodóros és Thekla), amit keresztények is viselhettek, de sem ez, sem a pogány nevek használata nem egyértelmű bizonyíték, mivel a Christianos megnevezés sehol sem szerepel (Knipfing 1923. 358–360.). Aurélia Ammonus például Petesuchos krokodil-istenség papnője volt. Wilcken, GCP I.2. #125.

⁷⁶ „There is no indication whatsoever in Eusebius’ and Dionysius’ reports that any except Christians were ordered to sacrifice” – Keresztes 1975a. 766. Ezért téves metodikailag Anne Marie Luijendijk következtetése, aki egyedül a libellusok vizsgálata alapján kijelentette, hogy Decius rendelete egyáltalán nem a keresztények ellen irányult. Luijendijk 2008. 157–161.

⁷⁷ A bálványimádás lényegéről I. Tertullianus szerint az áldozati állapot egy „átkozott éték”, ami tisztátalanná teszi az ajkat, amely belekóstol. Cypr. Epist. XXXI. 7.1. A keresztény és kortárs zsidó felfogás egyébként nem különbözött egymástól a bálványimádás kérdésében, ahogyan ezt Tertullianus említett művének és a Misna Avódá Zará traktátusának összehasonlítása is bizonyítja. Binder 2012.

⁷⁸ Eus. HE VI. 41.10–11.

⁷⁹ A „bukottakról” szól Cyprianus *De lapsis* című műve (Kr. u. 251), vö. Ameling 2008.

⁸⁰ Eus. HE VI. 41.15–23; cf. Keresztes 1975a. 765.

hanem egy fellebbviteli hatóság, például a helytartó szabta ki, bár arra is van példa, hogy maga Decius elnökölt egy ilyen bíróságon.⁸¹

Cyprianus *A bukottakról (De lapsis)* írt traktátusában amellet érvelt, hogy azokat a keresztényeket, akik önként – csupán a fenyegetések hatására – végzeték el a bálványáldozatot, nem szabad az eucharisztia szentségében részesíteni. Sokan azért buktak el, mert nem tudtak lemondani örökölt vagyonukról, vagy féltek otthonuk, birtokuk elvesztésétől;⁸² a nőket pedig azért róttá meg, mert nem tudtak lemondani ékszereikről, ruháikról, kozmetikumaikról és felcicomázott hajviselőtükréről.⁸³ Más volt a helyzet azokkal, akik az üldözés elől elmenekültek és megúszták a kínzásokat, és a bálványimádást is, őket egyébként *stantesnak*, vagyis „állóknak” (vagy talán „állva maradtak”-nak) nevezte. Nem melleleg maga Cyprianus is ebbe a csoportba tartozott. Szemben a meglehetősen rigorista Tertullianusszal, aki a *De fuga in persecutione* című írásában nem engedte meg a az üldözés előli menekülést, Cyprianus ebben nem látott semmi kivetnivalót, hiszen ő is igehelekkel tudta alátámasztani álláspontját. Más kérdés volt azoknak az esete, akik „nem mocskolták be a kezüket szentségtörő áldozatbemutatással, az arról kapott igazolással mégis megfertőzték lelkiismeretüket”.⁸⁴ Úgy tűnik, ezeket a személyeket visszafogadta az egyház, és csak kisebb mértékű penitenciára ítélte.

6. A Valerianus-féle üldözés (257–260)

Decius 251-ben bekövetkezett meggyilkolása után azonnal abbamaradt az üldözés.⁸⁵ Ahogy Cyprianus írta: „Az Egyház visszanyerte békéjét, és ami nem is olyan régen a hitetlenek szemében nehéznek, a hitszegők számára lehetetlennek tűnt, az a nyugalom isteni segítséggel és az ő megtorlása révén helyreállt. Ismét öröm

⁸¹ Martyrium Pionii 19–20; Cypr. Epist. XXII. 1.1; XXXVIII. 1.2; XXXIX. 2.1; LVI. 1; Eus. HE VI. 41.18, 21, 23; ez egy kétszintű jogi eljárás volt, amelynek első szakaszát a helyi magistratusok végezték el, de az áldozatmegtagadás esetén a fellebbviteli szakasz már a helytartó illetékességi körébe tartozott. Clarke 1973; Szilágyiné 2019. 66–67.

⁸² Cypr. Laps. 10.1.

⁸³ Cypr. Laps. 30.5–7. – A bukottak (lapsi) száma – különösen a hitvallókkal szembeállítva – nagyon nagy lehetett, ami jelentős gondot okozott az egyházban, hiszen szép számban akadtak közöttük papok, diakónusok, sőt püspökök is (Keresztes 1975b. 82). A későbbi források (pl. Pophyrios, frg. 36. ed. Harnack) jelentősen eltúlozták a Decius-féle üldözés mártírjainak számát, Vö. Eus. HE VI. 41–42.

⁸⁴ Cypr. Laps. 27.1.

⁸⁵ Decius és társcsászárat, Herennius Etruscust a gótok ölték meg az Abritus (Moesia Superior, ma Razgrad, Bulgária) mellett vívott csatában. Utódja Trebonianus Gallus lett, akit a hadsereg kiáltott ki, valamint Decius fia, Hostilianus, aki Rómában lépett trónra, és valószínűleg még abban az évben a járvány elvitte.

tölti el a lelkeket, az üldözések viharai és fellegei elvonultak, megint nyugalom és derű ragyog ránk” (*Laps.* 1.1-2). A nyugalom azonban csak rövid ideig tartott. 253-ban Valerianus és fia, Gallienus került trónra, akik felújították az üldözést, mégpedig Deciusnál is nyiltabb módon és erőteljesebben.⁸⁶ Az alexandriai Dionysius levele szerint – amit Eusebius idéz⁸⁷ – Valerianus eleinte nagyon is támogatta a kereszténységet, sőt az udvara is tele volt keresztény tisztviselőkkel, de Macrinus, aki mindenféle okkult egyiptomi praktika híve volt, meggyőzte őt arról, hogy forduljon a keresztények ellen.⁸⁸ Forrásaink szerint Valerianus az egyházi hierarchiát vette célba: a helytartóknak megparancsolta, hogy idézzék bíróság elé a püspököket, betiltotta a keresztények összejöveteleit és a temetők látogatását, valamint kényszerlakhelyekre (Egyiptomban például kietlen, nomádok lakta sivatagi falvakba) telepítette őket.

Az *Acta Proconsularia Sancti Cyprian*iból kiderül, hogy a püspököknek el kellett volna ismerniük a római isteneket, s ha ezt nem tették meg, száműzetésbe kellett vonulniuk. Cyprianus leveleiből azonban az is kiténik, hogy nem csak a püspököket, hanem a diakónusokat és az egyszerű híveket – köztük gyermekkorúakat is – gyakorta bányamunkára ítélték (*damnatio ad metalla*).⁸⁹ Az is igaz ugyanakkor, hogy bebörtönzötteket más keresztények látogathatták, ami jelentősen könnyítette az elzártak sorsán.⁹⁰ Ez a relatíve vértelen üldözés egészen 258 nyaráig volt érvényben, amikor egy második rendeltet is kiadtak, melynek lényegét Cyprianus így foglalta össze Successus püspöktársához írt levelében:

„Valerianus császár leiratban megparancsolta a senatusnak, hogy végezzenek ki minden püspököt, presbitert és diakónust; a senatorokat, lovagokat és előkelő férfiakat pedig fosszák meg rangjuktól és javaiktól, azután ha vagyonuk elkobzása után is kitartanak a kereszténység mellett, szabjanak ki rájuk főbenjáró büntetést. Az előkelő asszonyokat vagyonelkobzás után száműzetésbe kell küldeni, a császári család tagjainak pedig (akár korábban, akár most tettek hitvallást) szintén foglalják le a javait, és megbilincselve valamelyik császári birtokra toloncolják őket. Utasításához Valerianus császár mellékelte annak a levélnek a másolatát, amelyet a provinciák helytartóihoz intézett ügyünkben. Mindennap reméljük, hogy ez megérkezik, erős hittel készen állva a szenvedés elviselésére, és várva – az Úr jószágából

⁸⁶ Alföldi 1938; Keresztes 1975b; Haas 1983.

⁸⁷ Eus. HE VII.10.1-4.

⁸⁸ Alföldi András szerint ez csak „tündérmese”, amely „híhetetlen” (Alföldi 1938. 339, 340), de Keresztes megvédi annak hitelességét, mivel Macrinus volt a *procurator summarum rationum*, aki pontosan tisztában volt a Birodalom kétségbeesítő gazdasági helyzetével, amin a keresztények elkobzott vagyonával is javítani igyekezett. Keresztes 1975b. 89.

⁸⁹ Cypr. Epist. LXXVI-LXXVIII.

⁹⁰ Cypr. Epist. LXXVII. 3.

és kegyelméből – az örök élet koszorúját. Tudnotok kell azt is, hogy Xistust és vele együtt négy diakónust augusztus 6-án a temetőben kivégezték. De a hivatalnokok mindennap folytatják az üldözést Rómában is: akit előállítanak, kivégzik, és javaikat lefoglalják a kincstár számára.”⁹¹

A rendelet lényegében a következőket tartalmazta: (1) a püspököket, papokat és diakónusokat azonnal (*in continenti*) meg kell ölni; (2) a (keresztény) szenátorokat, más magas rangúakat (*egregii viri*) és lovagokat meg kell fosztani javaiktól és rangjuktól, és ha ennek ellenére kitartanak a kereszténység mellett, főbenjáró büntetés legyen a részük; (3) a *matronae* veszítsék el javaikat és küldjék őket száműzetésbe; (4) a *familia Caesaris* tagjai, akik már korábban vagy jelenleg is kereszténynek vallják magukat, veszítsék el vagyonukat, és bilincsbe verve küldjék őket a császári birtokokra. Cyprianus szerint Rómában megölték Sixtus pápát és négy diakónusát,⁹² a *Passio Sanctorum Martyrum Fructuosi Episcopi, Auguri et Eulogi* pedig a tarracói püspök és négy diakónusa mártírhalálát örökítette meg. A *Passio Agapii et Secundini* szerint a két püspököt az első rendelet nyomán először száműzetésbe küldték, majd a második *edictum* kiadása után Numidia helytartója kivégeztette őket.⁹³ A *Passio Sanctorum Montani et Lucii* szerint a papok hasonló üldöztetést szenvedtek, és számos helyen csak a laikus keresztények maradtak meg, akiknek azonban továbbra is meg volt tiltva az összejövetelek tartása. A Valerianus-féle üldözés nem ért véget azonnal, mikor a császár 260-ben a perzsák fogságába esett, hanem talán a '60-as évek közepéig is eltartott.⁹⁴ Keresztes szerint ezen rendeletek azért voltak különlegesek, mert korábban az szinte példa nélkülinek számított, hogy magas rangú rómaiakat pusztán vallási hovatartozásuk miatt megfosszanak vagyonuktól, státuszuktól és életüktől, mégpedig nem bírósági tárgyalások során hozott egyedi döntésekkel, hanem a „kollektív bűnösség” elve alapján. Grégoire szerint a keresztények elleni fellépésnek tisztán „fiskális okai” voltak: a császár így akarta feltölteni a kiürült *fiscust*.⁹⁵ Keresztes 1975-ben megjelent cikkében még nem tudott arról, hogy ezt bármilyen dokumentum alátámasztaná,⁹⁶ de még ugyanabban az évben publikáltak egy töredékes oxyrhynchusi papyruszt,⁹⁷ amelyben nevek felsorolása mellett kétszer is szerepelt a „keresztényeké”

⁹¹ Cypr. Epist. LXXX. Szabó Ádám Ágoston ford.

⁹² Cypr. Epist. LXXX.1-4.

⁹³ Erről bővebben l. Birley 1991.

⁹⁴ Keresztes 1975b. 87-88.

⁹⁵ Grégoire 1951. 49. – Keresztes éles szemű megfigyelése szerint a rendelet sem a *honestiores*, sem a *matronae* esetében nem adott lehetőséget a kereszténység elutasítására, hanem egyszerűen elrendelte a vagyonelkobzást, ami valóban megerősíti azt a feltételezést, hogy az üldözés végső oka gazdasági jellegű volt.

⁹⁶ „We do not know if there were any confiscations resulting from it” – Keresztes 1975b. 92.

⁹⁷ P. Oxy. XLIII 3119.

(Χρηστιανῶν) megjelölés.⁹⁸ A papirusz dátuma Valerianus és Gallienus „7. éve”, vagyis Kr. u. 259/260. Valószínűleg L. Mussonius Aemilianus *praefectus*-helyettes leveléről van szó, aki az alexandriai Dionysius püspököt száműzetésre ítélte, és a keresztények vagyonekobbzását elrendelte.⁹⁹

A perzsa fogságba esett Valerianus után még legalább tíz „katonacsászár” követte egymást a trónon.¹⁰⁰ Végül 284-ben Diocletianus került hatalomra, aki az előzőeknél nagyobb sikerrel próbálkozott meg a „harmadik századi válság” krízisjelenségeinek felszámolásával. Ennek része volt, hogy – Decius nyomán – megkísérelte a Birodalom vallási egységének helyreállítását, aminek során – Valerius mintájára – 303-ban nyílt, több fokozatú üldözést indított a keresztények ellen, amely különösen a keleti tartományokban okozott minden addiginál nagyobb pusztítást az Egyház körében.¹⁰¹ Az üldözések kora azonban lejárt: előbb Galerius a 311-ben Serdicában kibocsátott rendeletével vetett véget az üldözésnek, majd Constantinus és Licinius 313-ban Mediolanumban kibocsátott rendeletükkel a Birodalom valamennyi vallását – így a kereszténységet is – egyenjogúnak nyilvánították.

Összegzés

A római jogrendszer nem ismerte a polgárok vallási hovatartozás szerinti megkülönböztetését. Egy *civis Romanus* elviekben nem lehetett sem etnikuma, sem anyanyelve, sem kultúrája (pl. ruházkodási vagy étkezési szokásai), sem vallása alapján diszkriminálni. Van tudomásunk olyan egyedi esetekről, amikor bizonyos népcsoporthoz és/vagy vallásokhoz tartozó személyeket – többnyire görögöket, egyiptomiakat, zsidókat – értek bizonyos hátrányok: például kiűzték őket Róma területéről; betiltották bizonyos szokásaikat (pl. az orgiasztikus bacchanáliákat Itáliában; az emberáldozatot a punoknál; vagy a körülmétélést, ami a zsidók mellett az egyiptomiakat is érintette); sőt legyilkolták bizonyos csoportjaikat (pl. a druidákat) – de nincs tudomásunk olyan esetről, amikor egy vallás gyakorlását *in toto* megtiltották volna. Úgy tűnik, egészen a diocletianusi üldözésekig – amely már kívül esik e tanulmány időbeli keretein – a római törvények (*leges publicae populi Romani*) nem nevesítették a kereszténységet, így értelemszerűen be sem tilthatták annak gyakorlását. A császári levelek, leiratok ugyan szintén törvényerejűnek számítottak,¹⁰² és ezekben név szerint szerepeltek a *Christianusok* – példa

⁹⁸ A név írásmódjához l. Montevecchi 1999. 157.; Shandruk 2010. 212.

⁹⁹ Whitehorne 1977; Blumell 2013.

¹⁰⁰ Gallienus vallásbékét teremtett (Sage 1983); Aurelianus csak tervezte, de nem tudta kivitelezni az üldözést (Hurley 2012); a Diocletianusig tartó korszakról összefoglalóan l. Keresztes 2016.

¹⁰¹ Sainte-Croix 1954; Keresztes 1983; Davies 1989; Woods 2001.

¹⁰² „quod principi placuit legis habet vigorem,” Ulp. Dig. I. 2.6.

rá Traianus, Hadrianus vagy Marcus Aurelius is -, de ezek sem beszélnek az üldözések jogi alapjairól, csak a már letartóztatott keresztények elleni eljárások rendjét szabályozták. Így a Tertullianus által idézett „non licet esse vos” eredetét - jelenlegi ismereteink szerint - hiába is keresnénk az 1-3. századi római jogforrások között.

A római jogalkotók tisztában voltak a kereszténység lényegével, ezért a direkt tiltás helyett - ami, ismétlem, előzmény nélküli lett volna a római jog történetében - olyan, a *ius divinum* és a *ius publicum* körébe tartozó, általános érvényű törvényekkel és rendeletekkel próbálták meg visszaszorítani az új vallást, amelyekről pontosan tudták, hogy a keresztények nem fognak engedelmessé válni azoknak, mert vallásuk előírásai miatt nem tehetik. Ilyen vízvázaló volt az állam isteneinek történő kötelező áldozatbemutatás, amelybe természetesen a császári ház kultusza is beletartozott. A keresztényeket ezen a ponton lehetett megfogni, mivel a császárkultusz visszautasítása nem csupán felségsértésnek (*crimen laesae maiestatis*), hanem egyben hazaárulásnak (*crimen laesae maiestatis populi Romani*) is minősült, amelynek büntetése még a római polgárok esetében is halál volt.¹⁰³ Napjainkban hasonló jelenségnek lehetünk tanúi Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. A keresztények kiszorítása a politikából, a társadalmi és gazdasági élet egyre több területéről nem úgy történik, hogy egyszerűen betiltják a keresztény vallás gyakorlását, hanem olyan törvények, rendeletek sorát hozzák meg, amelyekről tudják, hogy a keresztények - ha keresztények akarnak maradni - nem tarthatják be azokat, így a törvényszegőkkel szembeni szankciókat (jelenleg még „csupán” pénzbüntetést, állásvesztést, de súlyosabb esetben akár börtönbüntetést is) érvényesíthetik velük szemben.

¹⁰³ Chilton 1955. - Tacitus szerint Augustus lányának és unokájának erkölcsstelen életmódját „valósággyalázás és felségsértés súlyos elnevezésével illette” (*laesae religiones ac violata maiestas*, Tac. Ann. III. 24.3. Borzsák István ford.), vagyis akár a keresztények állítólagos erkölcsstelensége is büntetőjogi kategória lehetett a római bíróságok előtt.

Források

- CCSL = Corpus Christianorum Series Latina, vol. I. (Tertulliani Opera I.), ed. Dekkers, Eligius et al., Turnhout, 1954; vol. II. (Tertulliani Opera II.). Ed. Gerlo, Alois et al., Turnhout, 1954.
- Cypr. Epist. = Cyprianus, Levelek (Epistulae). In: Szent Cyprianus levelei. Szerk. Orosz Atanáz Budapest, 2014. (Ókeresztény örökségünk 19.)
- Cypr. Laps. = Cyprianus, A bukottakról (De lapsis). In: Szent Cyprianus művei. Szerk. Vanyó László. Budapest, 1999. 211–240. (Ókeresztény írók 15.)
- Dio = Cassius Dio, Római történelem (Ρωμαϊκὴ Ἱστορία). In: Dio's Roman History, vols. I–IX. Ed. Cary, Earnest. London – New York, 1989. (Loeb Classical Library)
- Eus. HE = Eusebius, Egyháztörténet (Historia Ecclesiastica). In: Eusebiosz Egyháztörténete. Ford. Baán István. 2. kiad. Budapest, 2020. (Ókori keresztény írók 3.)
- GCP = Wilcken, Ulrich – Mitteis, Ludwig (Hrsg.): Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. Hildesheim, 1963.
- HA Sept. Sev. = Historia Augusta, Septimius Severus élete (Vita Septimii Severi). In: Császárok története. Debrecen, 2003. 187–206. Sipos Flórián ford.
- Just. I. Apol. = Justinus, Első apologia (Apologia prima). In: A II. századi görög apologeták. Budapest, 1984. 64–119. Vanyó László ford.
- P. Giss. = Papyri Gissenses. In: Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen, Bde. I–III. Ed. Kornemann, Ernst – Eger, Otto Giessen, 1910–1912.
- P. Oxy. = Oxyrhynchus Papyri. In: The Oxyrhynchus Papyri, vols. I–LXXXVI. Ed. Grenfell, Bernard P. – Hunt, Arthur S. London, 1898. – Oxford, 2020.
- P. Ryl. = Rylands Papyri. In: Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library, vol. 1. Ed. Hunt, Arthur S. Manchester, 1911.
- Paul. Sent. = Paulus, Vélemények (Sententiae). In: Sententiarum receptarum libri quinque qui vulgo Iulio Paulo adhuc tribuuntur. Ed. Baviera, Johannes. Firenze, 1940. 317–417. (Fontes Iuris Romani Anteiustiniani II.)
- Plin. Epist. = Plinius Caecilius Secundus, Levelek (Epistulae). In: Ifjabb Plinius: Levelek. Budapest, 1981. (Bibliotheca Classica)
- Suet. Nero = Suetonius, Nero élete (Vita Neronis). In: Suetonius összes művei. Budapest, 2004. 214–249. (Sapientia Humana) Kis Ferencné és Kopeczky Rita ford.
- Tac. Ann. = Tacitus, Évkönyvek (Annales). In: Tacitus összes művei, II. köt. Budapest, 1980. (Bibliotheca Classica) Borzsák István ford.
- Tert. Apol. = Tertullianus, Apologeticum (Védőbeszéd). Ford. Városi István. In: Vanyó 1986. 61–150.

- Tert. Fuga = Tertullianus, De fuga in persecutione (Menekülés az üldözés idején). Ford. Vanyó László. In: Vanyó 1986. 363–382.
- Tert. Marc. = Tertullianus, Markion ellen (Adversus Marcionem). Ford. Nagy Imre. In: Vanyó 1986. 489–770.
- Tert. Nat. = Tertullianus, A népekhez (Ad nationes). Ford. Grüll Tibor.
- Tert. Scap. = Tertullianus, Scapulához (Ad Scapulam). Ford. Vanyó László. In: Vanyó 1986. 357–362.
- Ulp. Dig. = Ulpianus, Joggyűjtemény (Digesta). In: Corpus Iuris Civilis, Bde. I–III. Ed. Kroll, W. – Krueger, Paul – Mommsen, Theodor Berlin, 1892–1895.
- Vanyó 1986 = Vanyó László (szerk.): Tertullianus művei. Budapest, 1986. (Ókeresztény Írók XII.)

Felhasznált irodalom

- Alföldi 1938 = Alföldi, Andreas: Zu den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts. *Klio* 31. (1938), 323–348.
- Alföldy 1974 = Alföldy, Géza: The Crisis of the Third Century as seen by Contemporaries. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 15. (1974:1), 89–111.
- Alföldy 1989 = Alföldy, Géza: Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms. In: Werner, Eck (Ed.): *Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit: Kolloquium zu Ehren von Friedrich Vittinghoff*. Köln, 1989. 53–102.
- Ameling 2008 = Ameling, Walter: The Christian lapsi in Smyrna, 250 AD (Martyrium Pionii 12-14). *Vigiliae Christianae* 62. (2008:2), 133–160.
- Balfour 2017 = Balfour, Ian L. S.: Tertullian and Roman Law. *Studia Patristica* 94. (2017), 11–21.
- Barnes 1968a = Barnes, Timothy D.: Legislation against the Christians. *Journal of Roman Studies* 58. (1968:1–2), 32–50.
- Barnes 1968b = Barnes, Timothy D.: Pre-Decian Acta Martyrum. *Journal of Theological Studies* 19. (1968), 509–531.
- Barnes 1971 = Barnes, Timothy D.: *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Oxford, 1971.
- Beaujeu 1960 = Beaujeu, Jean: *L'incendie de Rome en 64 et les Chrétiens*. Bruxelles, 1960. (Collection Latomus 69.)
- Bickerman 1968 = Bickerman, Elias Joseph: Trajan, Hadrian and the Christians. *Rivista di filologia e di istruzione classica* 96. (1968), 290–315.
- Binder 2012 = Binder, Stéphanie Éloïde: *Tertullian, On Idolatry and Mishnah Avodah Zarah: Questioning the Parting of the Ways between Christians and Jews*. Leiden, 2012.

- Birley 1976 = Birley, Anthony Richard: The third century crisis in the Roman Empire. *Bulletin of the John Rylands Library* 58. (1976:2), 253–281.
- Birley 1991 = Birley, Anthony Richard: A Persecuting Praeses of Numidia under Valerian. *Journal of Theological Studies* 42. (1991:2), 598–610.
- Blom 2019 = Blom, Willem: Why the Testimonium Taciteum Is Authentic: A Response to Carrier. *Vigiliae Christianae* 73. (2019:5), 564–581.
- Blumell 2013 = Blumell, Lincoln H.: The Date of P. Oxy. XLIII 3119, the Deputy-Prefect Lucius Mussius Aemilianus, and the Persecution of Christians by Valerian and Gallienus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 186. (2013), 111–113.
- Borleffs 1952 = Borleffs, Jan Willem Philip: Institutum Neronianum. *Vigiliae Christianae* 6. (1952:3), 129–145.
- Bourguery 1938 = Bourguery, Abel: Le problème de l'Institutum Neronianum. *Latomus* 2. (1938:2), 106–111.
- Bowersock 1994 = Bowersock, Glen Warren: *Roman Arabia*. 3rd ed. Cambridge (MA), 1994.
- Brent 2010 = Brent, Allen: *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge, 2010.
- Bruun 2007 = Bruun, Christer: The Antonine plague and the 'third-century crisis'. In: Hekster, Olivier – de Kleijn, Gerda – Slootjes, Daniëlle (Ed.): *Crises and the Roman Empire*. Leiden, 2007. 201–217. (Impact of Empire 7.)
- Carrier 2014 = Carrier, Richard: The Prospect of a Christian Interpolation in Tacitus, *Annals* 15.44. *Vigiliae Christianae* 68. (2014:3), 264–283.
- Chilton 1955 = Chilton, Cecil W.: The Roman Law of Treason under the Early Principate. *Journal of Roman Studies* 45. (1955:1–2), 73–81.
- Clarke 1973 = Clarke, Graeme W.: Double-Trials in the Persecution of Decius. *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 20. (1973), 118–123.
- Corke-Webster 2017 = Corke-Webster, James: The Early Reception of Pliny the Younger in Tertullian of Carthage and Eusebius of Caesarea. *Classical Quarterly* 67. (2017:1), 247–262.
- Davies 1913 = Davies, G. A. T.: Tertullian and the Pliny-Trajan Correspondence (Ep. 96). *Journal of Theological Studies* 17. (1913), 407–414.
- Davies 1989 = Davies, Peter S.: The Origin and Purpose of the Persecution of AD 303. *Journal of Theological Studies* 40. (1989:1), 66–94.
- De Blois 2014 = De Blois, Lukas: The constitutio Antoniniana (AD 212): Taxes or religion? *Mnemosyne* 67. (2014:6), 1014–1021.
- Flexsenhar 2019 = Flexsenhar III, Michael: *Christians in Caesar's Household. The Emperors' Slaves in the Makings of Christianity*. University Park (PA), 2019.
- Flower 2006 = Flower, Harriet I.: *The Art of Forgetting: Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture*. Ann Arbor (NC), 2006.
- Fuchs 1950 = Fuchs, Harald: Tacitus über die Christen. *Vigiliae Christianae* 4. (1950:2), 65–93.

- Gatti 2019 = Gatti, Pierluigi Leone: Much Ado about Nothing: An Answer to BD Shaw's The Myth of the Neronian Persecution. *Augustinianum* 59. (2019:1), 201–215.
- Grégoire 1951 = Grégoire, Henri Baptiste: Les persécutions dans l'Empire romain. Bruxelles, 1951.
- Grégoire – Orgels – Moreau 1961 = Grégoire, Henri Baptiste – Orgels, Paul – Moreau, Jacques: Les martyres de Pionios et de Polycarpe. *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres et des sciences morales et politiques* 47. (1961), 72–83.
- Grüll 2015 = Grill Tibor: „Kitérők és betérők”: Zsidó és keresztény vallási misszió az ókorban. In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Miskolc. 2015. 11–23.
- Haas 1983 = Haas, Christopher J.: Imperial Religious Policy and Valerian's Persecution of the Church, AD 257–260. *Church History* 52. (1983:2), 133–144.
- Harper 2015 = Harper, Kyle: Pandemics and Passages to Late Antiquity: Rethinking the Plague of c. 249–70 described by Cyprian. *Journal of Roman Archaeology* 28. (2015), 223–260.
- Harper 2016 = Harper, Kyle: Another eyewitness to the plague described by Cyprian, with notes on the “Persecution of Decius”. *Journal of Roman Archaeology* 29. (2016), 473–476.
- Hekster 2008 = Hekster, Olivier: Rome and its Empire A.D. 193–284. Edinburgh, 2008.
- Hochart 1890 = Hochart, Polydore: De l'authenticité des Annales et des Histoires de Tacite. Paris, 1890.
- Hurley 2012 = Hurley, Patrick: Some Thoughts on the Emperor Aurelian as “Persecutor”. *Classical World* 106. (2012:1), 75–89.
- Janssen 1979 = Janssen, Laurens F.: 'Superstitio' and the Persecution of the Christians. *Vigiliae Christianae* 33. (1979:2), 131–159.
- Jonquière – Hollard 2008 = Jonquière, Céline de – Hollard, Virginie: La „damnatio memoriae” dans les oeuvres historiques de Suétone et de Tacite. *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 19. (2008), 145–163.
- Keresztes 1964 = Keresztes, Paul: Law and Arbitrariness in the Persecution of the Christians and Justin's First Apology. *Vigiliae Christianae* 18. (1964:4), 204–214.
- Keresztes 1967a = Keresztes, Paul: The Emperor Hadrian's Rescript to Minucius Fundanus. *Phoenix* 21. (1967:2), 120–129.
- Keresztes 1967b = Keresztes, Paul: Hadrian's Rescript to Minucius Fundanus. *Latomus* 26. (1967:1), 54–66.
- Keresztes 1970a = Keresztes, Paul: The Emperor Septimius Severus: a Precursor of Decius. *Historia* 19. (1970:5), 565–578.

- Keresztes 1970b = Keresztes, Paul: The Constitutio Antoniniana and the Persecutions under Caracalla. *American Journal of Philology* 91. (1970:4), 446–459.
- Keresztes 1975a = Keresztes, Paul: The Decian libelli and Contemporary Literature. *Latomus* 34. (1975:3), 761–781.
- Keresztes 1975b = Keresztes, Paul: Two Edicts of the Emperor Valerian. *Vigiliae Christianae* 29. (1975:2), 81–95.
- Keresztes 1983 = Keresztes, Paul: From the Great Persecution to the Peace of Galerius. *Vigiliae Christianae* 37. (1983:4), 379–399.
- Keresztes 2016 = Keresztes, Paul: The Imperial Roman Government and the Christian Church II. From Gallienus to the Great Persecution. In: Temporini, Hidegard et al. (Ed.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 23.1., Berlin, 2016. 375–386.
- Kitzler 2015 = Kitzler, Petr: From Passio Perpetuae to Acta Perpetuae. *Recontextualizing a Martyr Story in the Literature of the Early Church*. Berlin, 2015.
- Knipfing 1923 = Knipfing, John R.: The Libelli of the Decian Persecution. *Harvard Theological Review* 16. (1923), 345–390.
- Koestermann 1967 = Koestermann, Erich: Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann. 15, 44, 2ff.), *Historia* 16. (1967:4), 456–469.
- Ladocsi 2018 = Ladocsi Gáspár: *Keresztényüldözés a Római Birodalomban*. Budapest, 2018.
- Leal – Maspero 2010 = Leal, Jerónimo – Maspero, Giulio: Revisiting Tertullian's authorship of the Passio Perpetuae through quantitative analysis. In: Grzybek, Peter – Kelih, Emmerich – Mačutek, Ján (Ed.): *Text and Language. Structures, Functions, Interrelations, Quantitative Perspectives*. Wien, 2010. 99–108.
- Luijendijk 2008 = Luijendijk, Anne Marie: *Greetings in the Lord: Early Christians and the Oxyrynchus Papyri*. Cambridge (MS), 2008.
- Meyer 1910 = Meyer, Paul M.: *Libelli aus decianischen Christenverfolgung*. Berlin, 1910. (Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe, Anh. 5.)
- Millar 1977 = Millar, Fergus: *The Emperor in the Roman World (31 BC-AD 337)*. London, 1977.
- Mommsen 1899 = Mommsen, Theodor: *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1899. (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft, Bd. 1. Abt. 4.)
- Montevecchi 1999 = Montevecchi, Orsolina: *Nomen Christianum*. In: *Bibbia e papiri: luce dai papiri sulla Bibbia greca*. Institution de Teologia Fonamental, Seminari de Papirologia; Institution de Teologia Fonamental, Barcelona, 1999. 155–172.
- Moreau 1956 = Moreau, Jacques: *La persécution de Christianisme dans l'Empire romain*. Presses Universitaires de France, Paris, 1956. (Mythes et religions 32.)

- Moreau 1961 = Moreau, Jacques: Das juristische Problem. In: Die Christenverfolgung im Römischen Reich. Berlin, 1961.
- Pohlsander 1980 = Pohlsander, Hans A.: Philip the Arab and Christianity. *Historia* 29. (1980:4), 463–473.
- Pohlsander 2016 = Pohlsander, Hans A.: The Religious Policy of Decius. In: Temporini, Hildegard et al. (Ed.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 16.3. Berlin, 2016, 1826–1842.
- Pollini 2017 = Pollini, John: Burning Rome, Burning Christians. In: Bartsch, Shadi – Freudenburg, Kirk – Littlewood, Cedric (Ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Nero*. Cambridge, 2017. 212–236.
- Prchlik 2017 = Prchlik, Ivan: Auctor nomini eius Christus. Tacitus' Knowledge of the Origins of Christianity. *Acta Universitatis Carolinae Philologica* 16. (2017:2), 95–110.
- Rives 1999 = Rives, James B.: The Decree of Decius and the Religion of Empire. *Journal of Roman Studies* 89. (1999), 135–154.
- Robert 1994 = Robert, Louis (Ed.): *Le martyre de Pionios, prêtre de Smyrne*. Texte édité, traduit et commenté. Washington (DC), 1994.
- Sage 1983 = Sage, Michael M.: The Persecution of Valerian and the Peace of Gallienus. *Wiener Studien* 96. (1983), 137–159.
- Sainte-Croix 1954 = Sainte-Croix, Geoffrey E. Maurice de: Aspects of the Great Persecution. *Harvard Theological Review* 47. (1954:2), 75–113.
- Sainte-Croix 1964 = Sainte-Croix, Geoffrey E. Maurice de: Why Were the Early Christians Persecuted? A Rejoinder. *Past & Present* 27. (1964:1), 28–33.
- Saumagne 1961 = Saumagne, Charles: Tertullien et l'Institutum Neronianum. *Theologische Zeitschrift* 17. (1961), 334–355.
- Schubert 2016 = Schubert, Paul: On the Form and Content of the Certificates of Pagan Sacrifice. *Journal of Roman Studies* 106. (2016), 172–198.
- Selinger 2002 = Selinger, Reinhard: *The Mid-Third Century Persecutions of Decius and Valerian*. Frankfurt am Main, 2002.
- Shandruk 2010 = Shandruk, Walter: The Interchange of ι and η in spelling χριστ- in Documentary Papyri. *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 47. (2010), 205–219.
- Shaw 2015 = Shaw, Brent D.: The Myth of the Neronian Persecution. *Journal of Roman Studies* 105. (2015), 73–100.
- Sherwin-White 1952 = Sherwin-White, Adrian Nicholas: The Early Persecutions and Roman law Again. *Journal of Theological Studies* 3. (1952:2), 199–213.
- Sherwin-White 1964 = Sherwin-White, Adrian Nicholas: Why Were the Early Christians Persecuted? An Amendment. *Past & Present* 27. (1964), 23–27.
- Sommer 2015 = Sommer, Michael: „A vast scene of confusion”. Die Krise des 3. Jahrhunderts in der Forschung. In: Babusiaux, Ulrike – Kolb, Anne (Ed.):

- Das Recht der „Soldatenkaiser“. Rechtliche Stabilität in Zeiten politischen Umbruchs. Berlin, 2015. 15–30.
- Strobel 1993 = Strobel, Karl: Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert“. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr. Stuttgart, 1993. (Historia Einzelschriften 52.)
- Szilágyiné 2019 = Szilágyiné Heinrich Andrea: Decius császár vallássegységesítő rendelkezésének hatása a keresztényekre. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica* 37. (2019:1), 57–71.
- Walsh 2019 = Walsh, Joseph J.: *The Great Fire of Rome: Life and Death in the Ancient City*. Baltimore (MD), 2019.
- Waltzing 1919 = Waltzing, Jean-Pierre: *Tertullien, L'Apologétique, texte établi d'après la double tradition manuscrite, appareil critique*. Liège – Paris, 1919.
- Whitehorne 1977 = Whitehorne, John Edwin George: P. Oxy. XLIII 3119: A Document of Valerian's Persecution? *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 24. (1977), 187–196.
- Williams 2020 = Williams, Daniel H.: Persecution and the Ambiguity of Roman Law. In: Williams, Daniel H. (Ed.): *Defending and Defining the Faith. An Introduction to Early Christian Apologetic Literature*. Oxford, 2020. 81–110.
- Witschel 1999 = Witschel, Christian: *Krise – Rezession – Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.* Frankfurt am Main, 1999. (Frankfurter althistorische Beiträge 4.)
- Wolff 1976 = Wolff, Harmurt: *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis* 40. Köln, 1976.
- Woods 2001 = Woods, David: 'Veturius' and the Beginning of the Diocletianic Persecution. *Mnemosyne* 54. (2001:5), 587–591.
- York 1972 = York, John M.: The Image of Philip the Arab. *Historia* 21. (1972:2), 320–332.
- Zeiller 1955 = Zeiller, Jacques: *Institutum Neronianum. Loi fantôme ou réalité?* *Revue d'histoire ecclésiastique* 50. (1955), 393–399.

FONT MÁRTA

A Pszkovi Jogkönyv: kijevi hagyományok és nyugati hatások

The Pskov Judicial Charter: Kievan Traditions and Western Influences

The settlement of Pskov (Pleskau) was formulated in the North-western corner of Kievan Rus'. Due to the smallness of the territory belonging to the city and its less important role in the Baltic trade, it was considered the „younger brother” of Novgorod. That is why fewer attention was given to Pskov in historiography. As a result of its border-position, Pskov was connected more loosely to the other regions of the Rus', compared to Novgorod, and from its early existence was more under the influence of its Western neighbours, such as Lithuania, Livonia and Hanseatic League. This position left its mark on Pskov society and its legislation.

Pszkov a Rusz északnyugati részén kialakult város, amelynek sorsa hosszú időn keresztül összefonódott Novgorodéval. A Baltikum kereskedelmében Novgorodhoz hasonló szerepet játszott, mint a Hanza kereskedőhálózat keleti láncszeme. Novgorodtól való függetlenedése hosszú folyamat volt. Az vezetett a sikerhez, hogy Pszkov hosszú ideig a maga javára tudta fordítani a körülötte formálódó különböző hatalmi érdekek egymásnak feszülését. A Német Lovagrend és Litvánia közelsége azonban nemcsak veszélyt jelentett, hanem azt is, hogy olyan szokások is megjelentek, amelyek a Rusz más részén ismeretlenek voltak. Ebbe enged betekintést az a sajátos jogi szabályozás, amelyet a Pszkovi Jogkönyv (PSG) tár elénk.

Pszkov – a település kialakulásától az önállóság megszűnéséig

Pszkov (ókeletiszláv Пльсков, ebből származik a német változat: Pleskau) a település nevével megegyező nevű tótól délkeletre, kb. 17 kilométernyire fekszik. A település magja a Velikaja és a Pszkova folyók találkozásánál emelkedő 15–17 m magas platón található. Elhelyezkedése tipikus, a térség többi korai településéhez hasonló: a korai központ kis területű, a folyók találkozásában emelkedő magasla-

ton jött létre, amely három oldalról jól védhető. Pszkov korai területe nem lehetett több három hektárnál. A település kezdetei a 9. századra nyúlnak vissza, finnugor, szláv és skandináv népesség lakta.¹ A település korai voltáról és skandináv lakóiról ad hírt a *Régmúlt idők elbeszélése*: Pszkóból származott Olga fejedelemszszony, aki a térség adóztatását megszervezte.² A régióban kezdetben fontosabb szerepet játszott Izborszk, amely a „varégek hívása” történetben szerepel – aligha véletlenül.³ A kereskedelem ütőere a „varégoztól a görögökig” vezető víziút volt, amelynek a déli szakaszát a Dnyeper alkotta. Az út északi részén két fő ág alakult ki: az egyik a Finn-öböltől a Néva, Ladoga-tó, Volhov, Ilmeny-tó, Lovaty vonalon csatlakozott a Dnyeperhez (Szmolenszk környékén); a másik a Rigai-öböltől a Nyugati-Dvinán (Daugava) át érte el a Dnyepert (Polock érintésével). Mindkettő előnye, hogy viszonylag kis szakaszon kellett a hajókat egy-egy szárazföldi részen (volok) átvontatni.⁴ Az utóbbinak egy mellékvonala volt, amely a Finn-öbölből a Narva folyón, a Csud-tavon (Peipussee), a Pszkovi-tavon és a Velikaja folyón át érte el a Nyugati-Dvinát. Pszkov ennek köszönhette a gazdasági központ szerepét. Izborszk kedvezőtlenebb fekvése miatt hátrányba került.

Pszkov gazdasági szerepe a település növekedésén figyelhető meg. A régészeti feltárások nyomán megállapítható, hogy a 11. század közepére kialakult a vár melletti váralja rész, amellyel a település 15 hektár nagyságúra nőtt. Ez a terület a 12. század végére megduplázódott, ekkor népesült be a Pszkova folyón túli Zapszkovje és a Velikaja túlszárnyán a Zavelicsje városrész.⁵ Pszkov regionális központtá vált, átvette Izborszk szerepét, hozzá tartozott a Velikaja mentén kiemelkedő Osztrov is. A pszkovi terület korai települései voltak Voronacs, Velje, Kolozse, Opocska és Kotyelno. A 15. századból továbbiakat ismerünk: Gdov, Vibor, Vrev, Vologyimirec, Kobilje, Krasznyj és Visgorod.⁶ A kereskedelem elképzelhetetlen volt a környék bekapcsolása nélkül, mivel az exportban az erdei javak, a prémek, a viasz és a méz játszották a fő szerepet. A behozott javak között a textíliák, a nemesfém és az ékszerek voltak a legfontosabbak.⁷ Pszkov közvetítő szerepet játszott Novgorod és Litvánia, később Moszkva nyugat felé irányuló kereskedelmében.⁸

¹ LexMA VII. 311.; Mühle 1991. 165.; a régészeti kutatás eredményeiről I. Jakovleva – Salmina – Koroleva 2017. 146–169.

² RIE 38, 59.; Bölcs Jaroszlav pedig ott záratta börtönbe egyik testvérét. RIE. 116.; Franklin – Shepard 1996. 133–134., 188.

³ RIE 31.; Ha a krónika keletkezési idejét figyelembe vesszük, akkor a fontossági sorrend még a 12. század elején is hasonló volt.; Curta 2019. I. 283–284.; Izborszk régészeti kutatásának eredményeiről I. Lopatin 2017. 130–145.

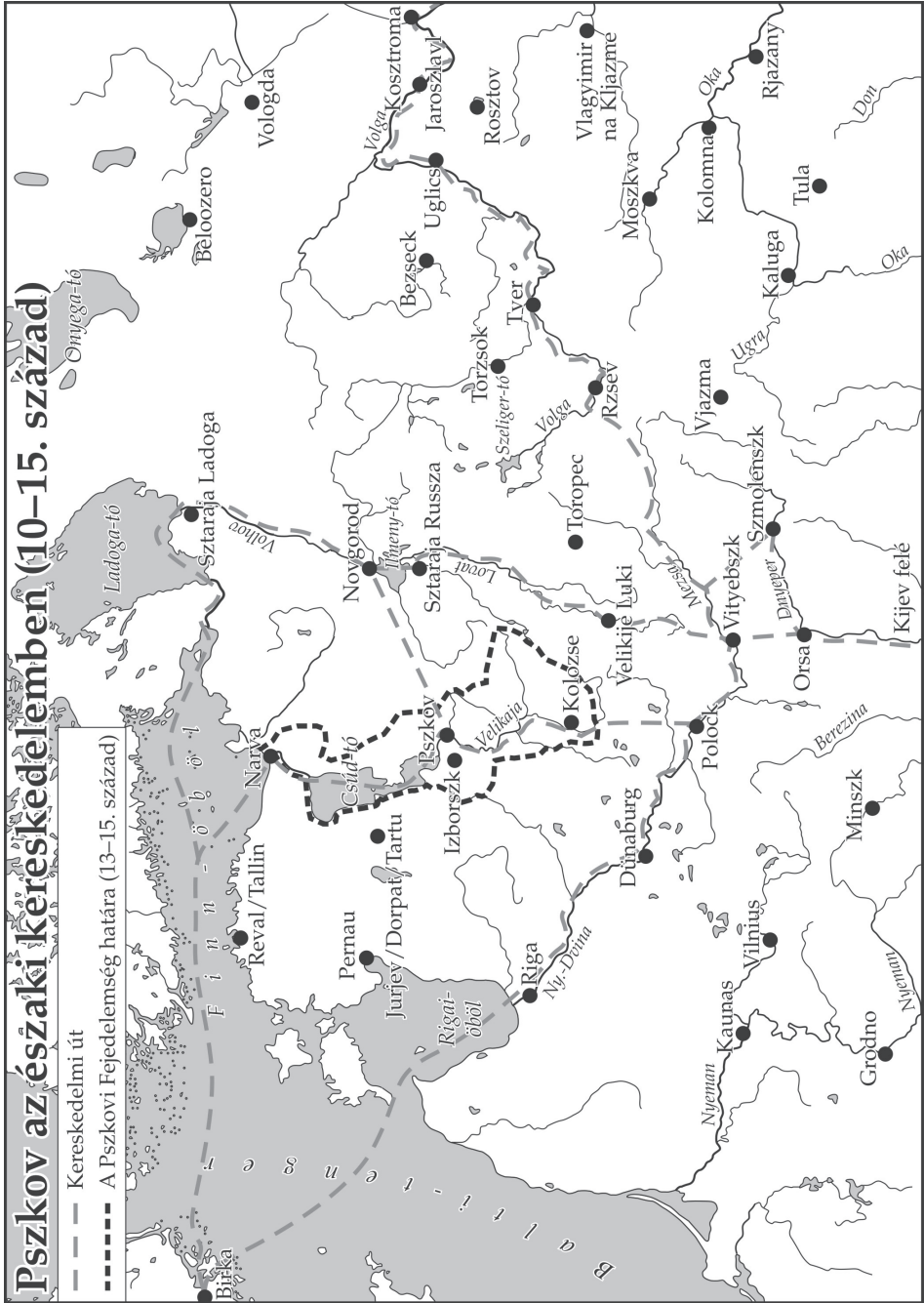
⁴ Polgár 2019. 73–74.

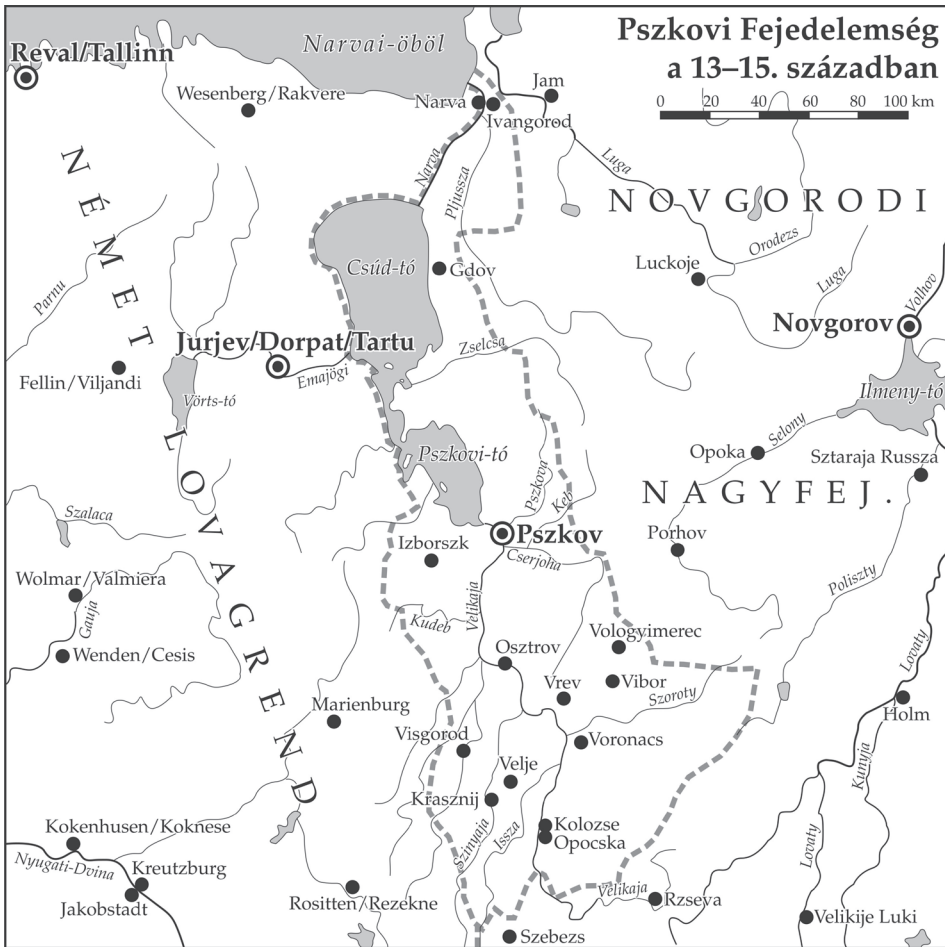
⁵ Mühle 1991. 285–286.

⁶ Naszonov 1951. 81–87.; Pickhan 1992. 300.; Baranowski 2008. 14.

⁷ Polgár 2019. 15–66.

⁸ Goehrke 1981. 480.; Kollmann 2000. 780–781.

Pszkov a Novgorodhoz tartozó terület nyugati határán fekszik. A 12. század végén a Baltikumban megtelepedő Livóniai Kardtestvérek 1201-ben megalapították Riga, 1213-ban Dorpat (Tartu) püspökségét. Terjeszkedtek az észtek és a litvánok által lakott területen. Novgorod számára veszélyt a Kardtestvérek és a Német Lovagrend egyesülése (1236) jelentett, amikor a határmenti Pszkovot megtámadták.⁹ Az 1242. április 5-én lezajlott ún. jégcsata a novgorodiak győelmét hozta.¹⁰ Gertrud Pickhan úgy vélekedik, hogy ezt követően kezdődött az a folyamat, amely Pszkovnak Novgorodtól való függetlenedését eredményezte.¹¹ Novgorod és Pszkov szemben-

⁹ Hunyadi - Pósn 2011. 98–102.

¹⁰ Selart 2015. 127–170.; Isoaho 2006. 67–78.

¹¹ LexMA VII. 301–311. (Pickhan, Gertrud)

állítására korábbi példa is akad. 1136-ot követően, amikor a novgorodiak elkergették a Kijevből küldött fejedelmet, Vszevolod Msztyiszlavicsot, Novgorod függetlenné vált Kijevtől, és maga választotta fejedelmeit.¹² A Novgorodból elűzött fejedelmet a következő évben a pszkoviak hívták magukhoz, aki haláláig Pszkov élén maradt.¹³ A kutatók egy része innen datálja Pszkov függetlenségének kezdetét.¹⁴

Novgorodban és Pszkovban is – mint a 12. századi Rusz számos központjában – megerősödött a vecsének nevezett terület befolyása. A vecse (вѣче / вѣще / вѣце) szó eredete a 'veščati' (вѣщати) 'beszélni, hírül adni, megígérni' igéből származik.¹⁵ Tartalmát tekintve pedig egy 'népgyűlés', amelyen a település és a hozzá tartozó terület (szabad) lakosai vettek részt, nyilvánítottak véleményt és hoztak döntéseket (pl. a fejedelem személyéről). A vecse létszámára vonatkozóan nincsenek adatok, de az biztosra vehető, hogy a pszkovi vecse a novgorodinál nagyságrendekkel kisebb létszámú lehetett. Novgorod területe északi, északkeleti irányban folyamatosan növekedett, kialakult az öt területbe szervezett adminisztratív körzete, az ún. pjatynák.¹⁶ Pszkovban erről nem tudunk, hiszen területe egy keskeny sávra terjedt ki. Pszkov terjeszkedésének gátat szabtak szomszédai, Novgorod, Szmolenszk, Tver és Moszkva, valamint a Német Lovagrend és a megerősödő Litvánia. Pszkov függetlenségének garanciája a szomszédok közötti lavírozás volt: Novgoroddal szemben Litvánia befolyásának engedett, később Tverrel szemben Moszkvát részesítette előnyben. Ez addig volt tartható, amíg valamelyik szomszédja nem erősödött meg annyira, hogy Pszkov függetlenségét fenyegetse.

Pszkov *de facto* önállósága a 13. század végén következett be,¹⁷ amikor a litván dinasztiaiból hívtak fejedelmet. Dovmant (Daumantas) volt az első egyike, aki a keleti szláv szomszédságban megvetette lábát. Számára Pszkov hívása azt jelentette, hogy biztos hátországot tudva maga mögött kimaradhatott a litván dinasztikus küzdelmekből. 1266-tól haláláig (1299) Pszkov fejedelme maradt. Dovmant nevét viseli egy városrész, amely ezidőben keletkezett. Nagy valószínűséggel a krónikairás is az ő ideje alatt indult meg.¹⁸ Pszkov és Novgorod különállását a két város közötti szerződés, a bolotovói egyezmény deklarálta 1342-ben (vagy 1348-ban).¹⁹ Novgorod lemondott arról, hogy tisztségviselőt (poszadnyik) küldjön Pszkovba és

¹² Gyóni 2018. 170-175.

¹³ NPL 209-210.; Franklin - Shepard 1996. 343.

¹⁴ Naszonov 1951. 117.; Janyin 1992.

¹⁵ Szreznjevskij I. 501-502.; LexMA VIII. 1438-1440. (Angermann, Norbert)

¹⁶ Birnbaum 1981. 55-81.

¹⁷ L. Goehrke 1981. 452.

¹⁸ EMC II. 1244-1245. (Gippius, Alexei A.); Dovmant személyéről egy hagiografikus jellegű elbeszélést őrzött meg a pszkovi krónikairás (PSZRL V. 1-46.), amelyet többször önálló szöveggént is publikáltak. l. pl. PLDR 1981. 50-57.; magyar fordításban részletei olvashatók: Szili 2005. 83-86.

¹⁹ Legkorábban a 15. század végi moszkvai évkönyv említi. l. PSZRL XXV. 177.; Janin 1992.; Baranowski 2008. 12.; Valerov 2004. 260-270.; Gyóni 2018. 234-235.

rajta keresztül befolyást gyakoroljon a település ügyeire. A novgorodi érsek pedig, akinek joghatósága alá Pszkov tartozott, nem bízhatta helyi képviselőjét novgorodi illetőségű személyre.²⁰

Pszkov ekkor ismét litván fejedelmet választott, Olgerd (1345–1377) egyik fiát. A 13. század végi helyzettől eltérően, ekkor egy jelentősen megerősödött Litvánia állt a háttérben, ami szükségszerűen a litván befolyás növekedését eredményezte. Pszkov kárvallottja lett Litvánia és a Német Lovagrend, illetve Litvánia és Moszkva összecsapásainak. Például, amikor az 1426. évi hadjárat idején a litvánok adófizetésre kötelezték.²¹ Pszkov helyzetét befolyásolta a keleti határainál Tver és Moszkva vetélkedése, amelyben az utóbbi mellé csatlakozott. A 15. században a függetlenség egyre kevésbé volt tartható: a moszkvai fejedelem, II. Vaszilij (1425–1462) előbb hűségsküt követelt, majd 1442-ben a pszkovi vecse megkerülésével akart

²⁰ A térkép Mühle 1995. 318–319. és Jakovleva – Salmina – Koroleva 2017. 150. alapján készült.

²¹ Hellmann 1981. 756–762.; Baranowski 2008. 13.

fejedelmet állítani. 1499-ben III. Ivánnal (1462–1505) megállapodást kötöttek, amelyben még meg tudták őrizni a szabadság bizonyos elemeit. 1510-ben III. Vaszilij (1505–1533) bevonult a városba, és a terület egy bizonyos részét ki kellett üríteni az oda telepítendő moszkvaiak számára.²²

Mind Novgorod, mind Pszkov berendezkedésében meghatározó lett a vecse működése, ami a 12. század során a Rusz egészére jellemző volt. A vecse és a fejedelem viszonyában az északi régióban már ekkor is a vecse akarata érvényesült. A regionális különbségek a 13. század közepétől felerősödtek.²³ Novgorod mentes volt a mongol jelenléttől és sikerrel szállt szembe a svéd, a litván és a lovagrendi terjeszkedési kísérletekkel. Önállóságát fejezte ki a krónikák szóhasználata: „Novgorod Nagyságos Úr” (Господин Великий Новгород), amit a szakirodalom is átvett. Pszkov függetlenedése után ugyancsak használható lenne ez a kifejezés, amit monográfusa, Gertrud Pickhan meg is tett (Gospodin Pskov).²⁴ Pszkov nemcsak a terület nagyságában különbözött Novgorodtól. A földrajzi adottságokból adódóan az agrárgazdaságnak nagyobb súlya volt, így az éhínségeket gyorsabban leküzdötték.²⁵ Mind Novgorod, mind Pszkov az adóként begyűjtött javakkal kapcsolódott be a kereskedelembe. Árucikkeiket a Hanza német kereskedői továbbították,²⁶ akikkel Novgorod már a 12. század végén szerződést kötött.²⁷ A Balti-tenger partján fekvő Reval (Tallin) és Riga, valamint Gotland szigete közvetítette a novgorodi és pszkovi árukat. A nagyságrendre vonatkozó néhány példa: 1311-ben Pszkov ötvenezer prémet adott át a német kereskedőknek, 1405-ben Rigában négy százötvenezer prémet és 1435 font viaszt raktak hajóra.²⁸

Másképp alakult a vecse és a fejedelem kapcsolata Novgorodban és Pszkovban (l. alább), az utóbbiban a fejedelem nem volt kizárva a város életéből. Szembetűnő, hogy Pszkovban nem tapasztalható az elégedetlenségnek felkelésekben való megnyilvánulása, a bojár csoportok kisebb száma miatt konszenzus teremtődött.²⁹ Ez a békés egyensúly borult fel a 15. század végén, amikor a Moszkva-barát bojárcsoport vette kezébe az irányítást.

²² Goehrke 1981. 456–460.

²³ Font 1998. 124.

²⁴ Pickhan 1992.

²⁵ Goehrke 1981. 474.

²⁶ Az északnyugati Ruszról fennmaradt egy flamand utazó, Guillebert de Lannoy (1386–1462) leírása. Lannoy 1413-ban járt Novgorodban és Pszkovban, beszámolója főleg az előbbiről szól. Részleges magyar fordításának Pszkovot érintő részét l. Szili 2005. 88.

²⁷ GVNP 55–56.; magyarul l. pl. Szili 2005. 55–56.

²⁸ Kollmann 2000. 781.

²⁹ Kollmann 2000. 782.

Jogi előzmények: a kijevi törvényalkotás és forrásai – kódexek, kéziratok, kompilációk

A Kijevi Rusz törvényeit kései kéziratok őrizték meg. A ma ismert, legkorábbi kódexek a 14. század végéről származnak, a széttagoaltság idejéből. A számos, különböző helyen keletkezett kézirat közös gyökerei kimutathatók, de egyben a regionális eltérések is tetten érhetők. A tradíció szempontjából megkülönböztethető a szokásjog (*Zakon russzkij / Закон русский*), és a délszláv (bolgár, szerb) közvetítéssel a Ruszba eljutott, egyházi szláv nyelvre fordított bizánci jogi szövegek kompilációja.³⁰

A szláv nyelvű szakirodalom fogalomhasználata nem könnyíti az eligazodást, hiszen a különböző kéziratok keletkezéstörténetének rekonstrukciója nyomán születnek más nyelvre nehezen lefordítható fogalmak. Például a *szvod*, *izvod* (*свод, извод*), amelyek a másutt is ismert fogalmi meghatározások mellett szerepelnek; mint a csoport (*gruppa / группа*), ág (*vetv' / ветвь*), másolat (*szpizszok / список*), archetípus (*arhetyp / архетип*).³¹ A jogi szövegek tartalmi leírása során alkalmazott fogalomhasználat is különbözik az európai latin kultúrkörben használatostól. Ez alapvetően a szláv nyelvű írásbeliség következménye: *usztav*, *zakon*, *pravda* (*устав, закон, правда*). A *zakon* a 'szokás, tradíció, szokásjog' értelmű (l. a mai *obicsaj / обычай* jelentését), az ókeletiszláv *pokon* (*нокон*) pedig a görög *nomos*-nak felel meg.³² Az *ustav* jelentése 'rend, rendelkezés', és általában a hitvilággal kapcsolatos fogalom,³³ míg a *pravda* a *praviti* ('elrendelni') ige származéka és általában 'szabály' értelmű.³⁴

A törvények különböző tartalmú szövegekkel kompilálva kerültek a kódexekbe, sokszor a narratív források (*letopiszek / летопись*) közé ékelve.³⁵ A 12. század elején keletkezett, de csak 14. század végi másolatban fennmaradt *Régmúlt idők elbeszélése* (*Poveszty vremennih let / Повесть временных лет*, legrégebbi kézírata 1377-ből származik) őrizte meg a Rusz és Bizánc közötti szerződéses szövegét,³⁶ amelyet a 10. századi események mellé helyezett a 12. század elejének krónikása. A 912., 944. és 971. év alatt rögzített szerződések szövege különböző, de minden esetben utal arra, hogy a krónikás valahonnét másolta. A szerződések azt rögzítették, hogy a Bizáncban tevékenykedő ruszbeli kereskedők ügyében a Rusz szokása, a 'Rusz törvénye szerint' (*no русскому закону*) kell eljárni. A szokásjog elemei

³⁰ Kaiser 1980. 46-50.; Feldbrugge 2009. 125-130.; Weickhardt 1995.

³¹ Kaiser 1992. 129-138.

³² Szreznyevszkij 1902. I. 922-923.

³³ Szreznyevszkij 1902. III. 1277-1279.

³⁴ Szreznyevszkij 1902. II. 1343., 1345-1346.; Font 2005a. 72-73.

³⁵ Juskov 1950. 27-33.; Zimin 1999. 31-52.; Feldbrugge 2009. xv-xvii.

³⁶ RIE 39-41., 41-46., 51-55., 68-69.; Malingoudi 1994.

részben skandináv eredetűek,³⁷ részben a szlávokhoz köthetők. A *Zakon Russzkij* bizonyosan nem írásban rögzített kodifikációra utal.³⁸

A Rusz északnyugati részén a világi ügyekkel kapcsolatos jogi dokumentumok kétféle típusban folytatódtak. Az egyiket a kereskedelmi megállapodások jelentik, ebben az északnyugati terület kereskedővárosai (Novgorod, Pszkov, Szmolenszk, Polock) voltak érintettek.³⁹ Megállapodásaik a Balti-tengeri kereskedelemről szólnak, amely a Hanza városok közül elsősorban Lübecket érintette, valamint a Balti-tenger parti Rigát. A másik a *Russzkaja Pravda* (*Русская Правда*) hagyománya.

Bölcs Jaroszlav idején (1019–1054) rögzítették először írásban a szokásjog bizonyos elemeit, a törvénykönyv (*Pravda*) feltehetőleg a nagyfejedelem uralkodásának második felében keletkezett.⁴⁰ Az eredeti szöveget nem ismerjük, mivel a 11–12. század folyamán több változtatáson esett át, amely a későbbi kéziratokban is módosult. Jaroszlav kodifikációja az ún. *Rövid Pravda* (*Краткая Правда*), amelynek csak egy-egy passzusát lehet elválasztani a fiai idején, 1072 körül készült kiegészítéseitől.⁴¹

A *Russzkaja Pravda* néven ismert törvény az alábbi elemekből áll:⁴²

Rövid (*Kratkaja*) Pravda (11. század második fele)

- Bölc Jaroszlav nevéhez köthető Pravda (1030–1040-es évekből, kérdés van-e korábbi, Novgorodban keletkezett része, mivel az Első Novgorodi Évkönyv (NPL) 1016. évéhez rögzítve őrzött meg egy változatot)
- Jaroszlav fiainak Pravdája (1072 körül)
- az ún. novgorodi paragrafusok, speciális novgorodi rendelkezések a 'hídépítő ácsokról' (*mosztnyik / мостник*) és az adószedők (*virnyik / вирник*) ellátásáról (*покон вирный*)

Bővebb (*Prosztrannaja / Пространная*) Pravda (12–13. század fordulója)

- Rövid Pravda
- Vlagyimir Monomah (1113–1125) rendelkezései
- a 12–13. századi kiegészítések

Rövidített (*Szokrascsonnaaja / Сокращенная*) Pravda

³⁷ Stein-Wilkeshuis 1991.

³⁸ Más véleményen van Szverdlov 1988. 8–11.

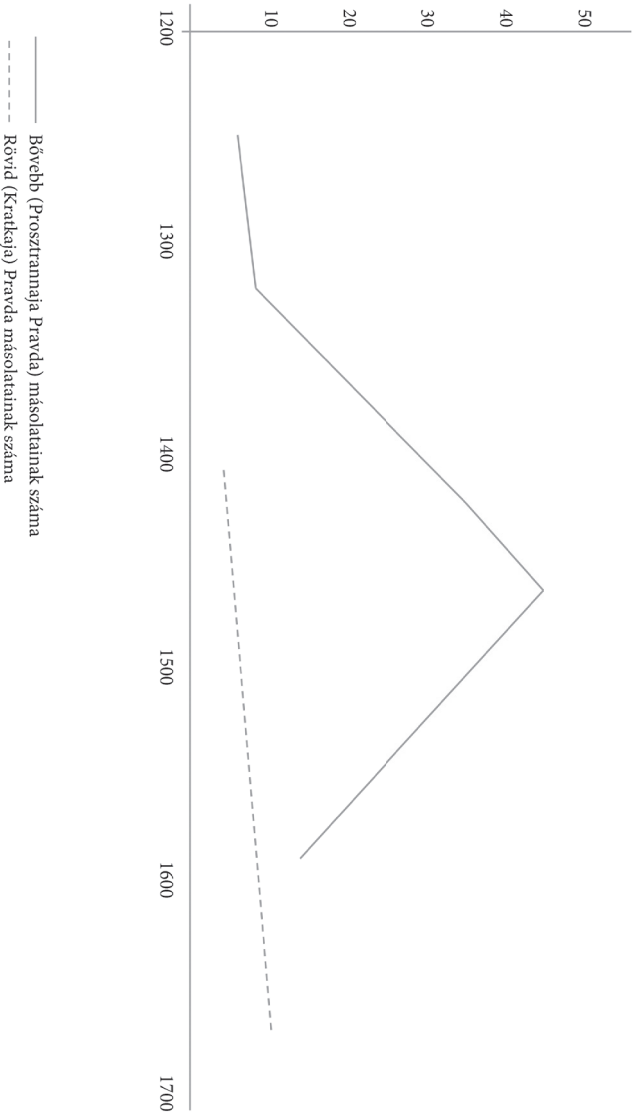
³⁹ Scsapov 1976. 140–181.; Zimin 1999. 279–320.; Angermann – Friedland 2002; Graichen – Hammel-Kiesow 2013. 49–63.

⁴⁰ MRL 15.; Font 1998. 48.

⁴¹ Juskov 1950. 199–201., 341–346.; Larin 1975. 52–94.; Kaiser 1980. 60–61.; Kaiser 1992. 14–44.; Baranowski 2005. 13–43. (Text)

⁴² Jelen tanulmányban figyelembe vett kiadásai: Zakonodatyełsztvo 27–129.; Kaiser 1992. 14–40.; Baranowski 2005; a forrásról l. Feldbrugge 1977; Baranowski 2000; Font 2000; Font 2005b.

1. ábra: A Pravda fennmaradt kéziratainak száma

Forrás: Kaiser 1980. 45.

A világi törvényektől elkülönülten rögzítették a 11. században az egyházi rendelkezéseket, Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav nagyfejedelemek egyházi szabályzatait (*usztav*),⁴³ amelyek számos kódexben és szövegváltozatban maradtak fenn. A legkorábbiak Novgorodban. A korai kódexek kevesebb számú passzusból álló *usztav*-ot jelenítenek meg, a bővülés későbbi átfogalmazást sejtet.⁴⁴ Vlagyimir *usztavja* 9-19, Bölcs Jaroszlavé 39-56 artikus hosszáig. Nagyon változatos a fennmaradás módja: őrzött részeket a 13. századi legendagyűjtemény, a *Kijevi Paterikon*, de a 16. századi moszkvai *Sztoglav* és *Sztyepennaja knyiga* is. Mindkét *usztav* redakciói között akad egy-egy latin nyelvű verzió, amely a lengyel uralom alatti *Russia Minor* területén keletkezett a 15. század vége és a 18. század közötti időszakban.⁴⁵ Szerepelnek a későbbi egyházi rendelkezések között is.

További egyházi rendelkezéseket tartalmaznak az ún. *Kormcsije knyigi* (KK),⁴⁶ amelyek a bizánci egyházjogra (*Nomokanon*) vezethetők vissza. A szláv nyelvre fordított legkorábbi szöveg a 11. században keletkezhetett, és ez a korai verzió minden bizonnyal a *Syntagma* 14 artikusát foglalta magába.⁴⁷ A szláv nyelvre fordítása valószínűleg Bulgáriában készült 1270-1280 körül, a keleti szlávokhoz került változata pedig Dragoszlav szerb másoló kézírata lehetett.⁴⁸ Első keleti szláv másolata Novgorodban bukkant fel.⁴⁹ A KK számos későbbi másolata ismert, amelyek ugyancsak Dragoszlav szövegét használták fel a 14-16. században. Ezeket a *szvodokat* egyetlen 15. századi és számos 16-17. századi kódex tartotta fenn. Az 1653-ban nyomtatásban megjelent változatot a továbbiakban hivatalos egyházjognak tekintették.

⁴³ Scsapov 1976. 13-139.; Font 2011. 45. (4-5. táblázat)

⁴⁴ Scsapov 1976. 12-84., 85-139.

⁴⁵ Scsapov 1976. 60-62., 125-127.

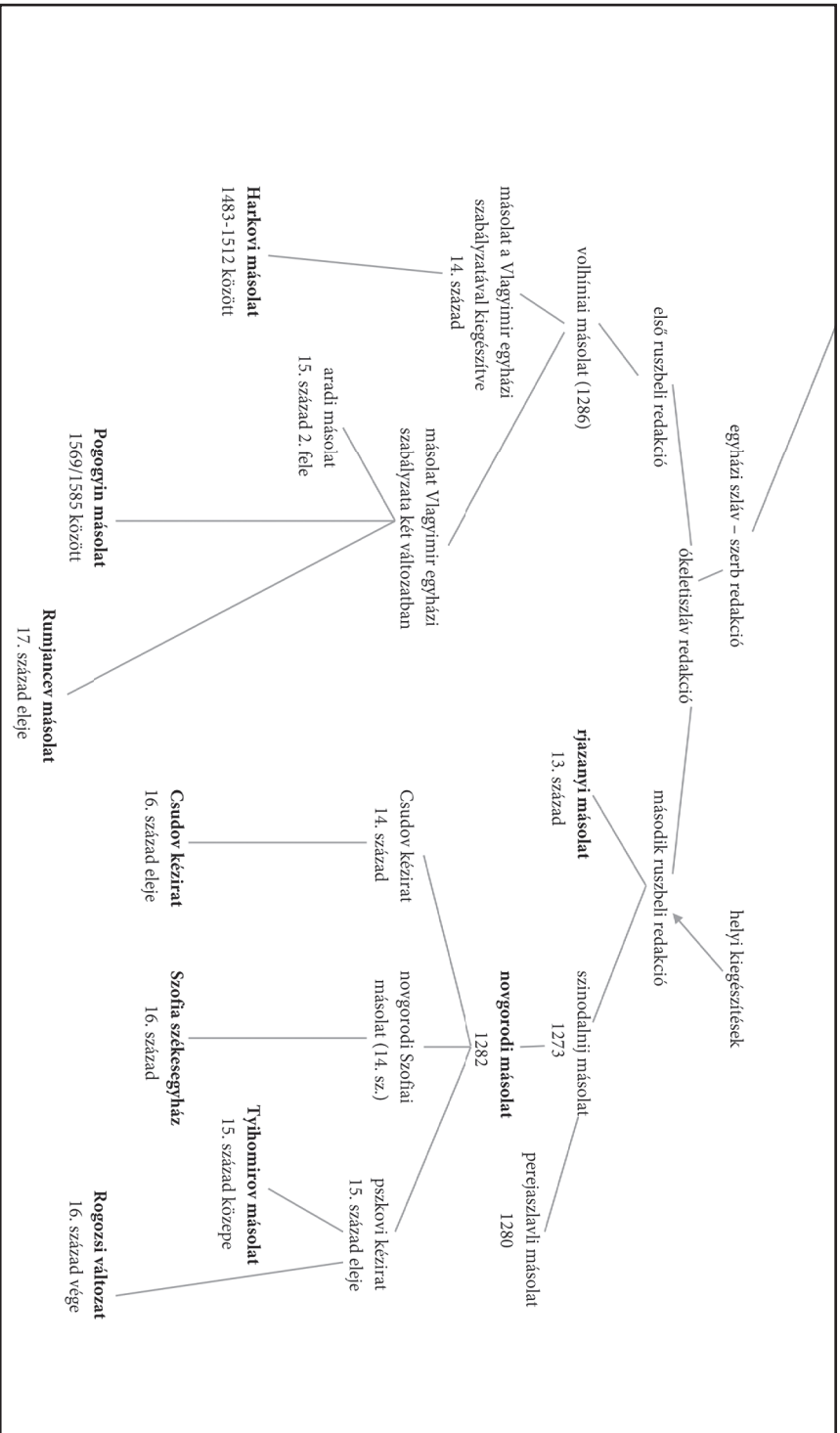
⁴⁶ Hammer 1957. 4.; Scsapov 1978. 33-39.; Kaiser 1980. 19-21.; Feldbrugge 2009. xviii. A 'кормчие книги' jelentése 'iránymutató könyvek'.

⁴⁷ A *Syntagma* a bizánci egyházjog elemeiből összeállított kompiláció.

⁴⁸ Scsapov 1978. 146-151.

⁴⁹ A Rusz északi régiójában a Bővebb Pravda szövegével kompilálták. l. Feldbrugge 2009. 125.

2. ábra: A Kormicsije Krivici szövegének kódexei és szvodjai

Forrás: Scsapov 1978. 48. 160. (kövér szedéssel a fennmaradt szövegek)

A KK paragrafusainak felhasználásával készült szövegkompiláció a *Merilo Pravednoje* (MP),⁵⁰ amely kezdő sora (és első kézírata) alapján feltételezhetően Tverben keletkezett a 14. század második felében. A szöveg két részből áll: az első 69 paragrafus görög eredetű és a peres eljárásokra vonatkozik; a második rész 275 passzust tartalmaz és a bizánci *Procheionra* és *Eclogára* vezethető vissza.⁵¹ A 15. század folyamán hozzátartozták a Bővebb Pravda passzusait.⁵² Újabb típusú kompilációt képviselnek a világi és egyházi rendelkezéseket vegyesen tartalmazó kéziratok, amelyben helyet kaptak a fejedelmekkel kötött szerződések, a szintén a Ruszban összeállított, bizánci elemekből álló az egyházra vonatkozó rendelkezések is. Vegyestartalmú egyházi és világi szövegek kombinációja a *Zakon Szudnyj Ljudyem* (ZSL),⁵³ amelynek a 14. század közepétől kezdve maradtak fenn szövegváltozatai. A ZSL szintén tartalmazza a Bővebb Pravda passzusait,⁵⁴ ahogy a MP is.⁵⁵ A ZSL-nek ugyancsak létezik egy rövidebb és egy hosszabb redakciója. A ZSL korai változata valószínű Novgorodban keletkezett,⁵⁶ bonyolult szövegstruktúrája hasonlóságot mutat mind a KK, mind a MP korai változataival, ez mindkét kompilációnak novgorodi használatát bizonyítja.

⁵⁰ A 'мѣрило правѣдное' jelentése az 'igazságosság mértéke' vagy 'törvény szabályozta mérték'. Szabadabb fordítása 'az igazság zsinórmértéke' lehetne.

⁵¹ Feldbrugge 2009. 92–93.

⁵² Zimin 1999. 156.

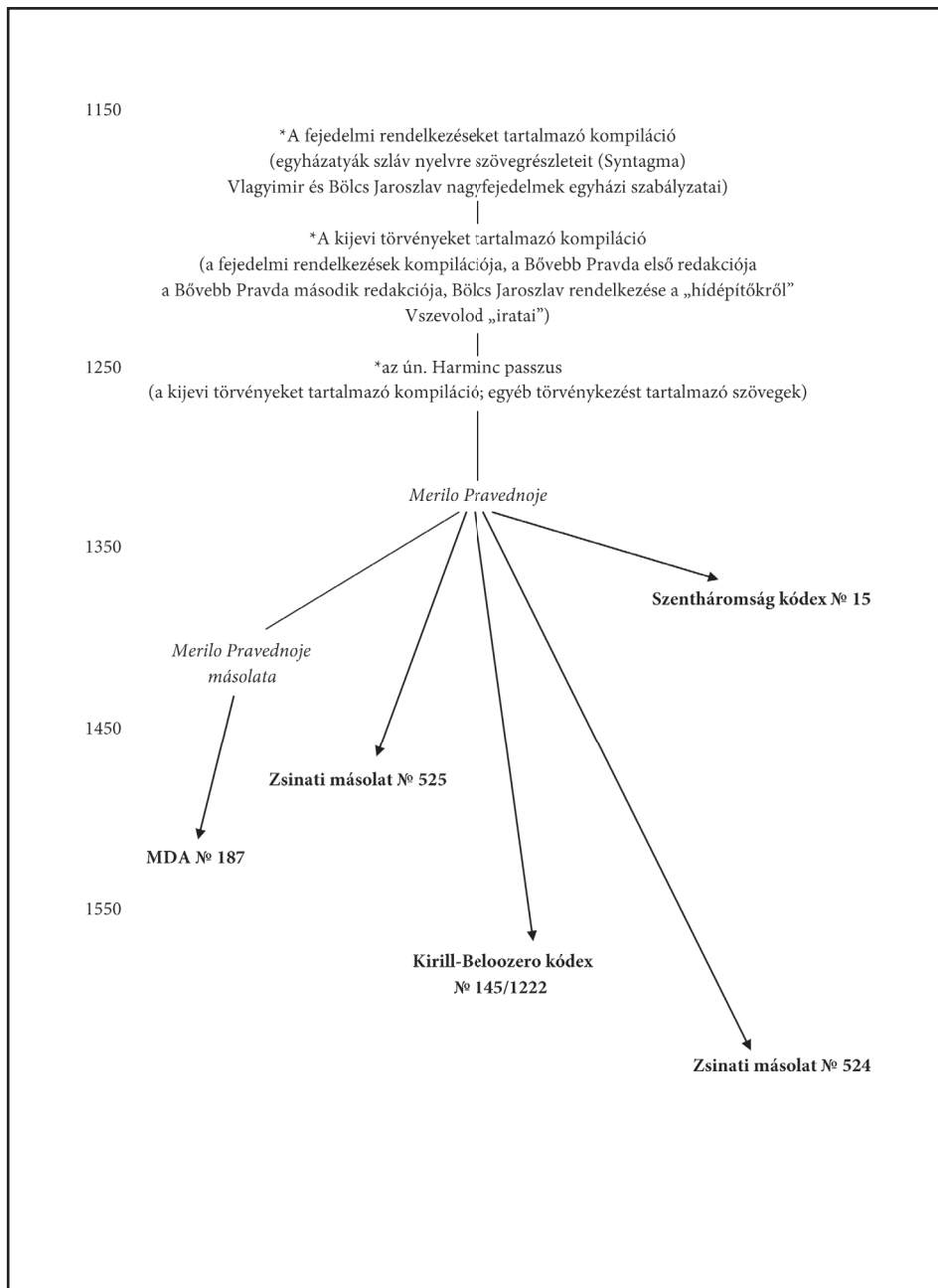
⁵³ A 'закон судный людем' jelentése az 'ítélkezés [alapjául szolgáló] törvény világiak számára'.

⁵⁴ Juskov 1950. 27–56.; Kaiser 1980. 29–36.; MRL 7–9.; Zimin 1999. 178. 72. jz.

⁵⁵ Kaiser 1980. 22–24. (MP), 46–50. (ZSL)

⁵⁶ L. Kleimola bevezetőjét: ZSL xviii.

3. ábra: A Merilo Pravednoje szerkezete és a szöveget tartalmazó kódexek

Forrás: Juskov 1950. 27-55.; Kaiser 1980. 18-61.; Font 2005. 70-71. alapján
(csillaggal jelölve a feltételezett szvodok, kövér szedéssel a fennmaradt kódexek)

A Pszkovi Jogkönyv (PSG)

Egyedül Novgorod és Pszkov törvényalkotásában jelent meg a speciális helyi jogot tartalmazó Jogkönyv (*Szudnaja gramota / Судная грамота*), amelynek legkorábbi novgorodi változata (NSG) 1280 körülről, a legkorábbi pszkovi (PSG) 1397-ből ismert. Tartalmukat tekintve ugyanúgy korábbi elemeket őriznek, de alapvetően új törvényalkotás produktumai.⁵⁷ Kelet-Európa középkori törvényalkotásának a *Russzkaja Pravda* és az 1497. évi moszkvai *Szugyebnyik* után a legfontosabb dokumentuma.⁵⁸

A független Pszkov sajátos helyzetéről elsőként a krónikaírás adott hírt, amelyet a kutatás egyöntetűen a 13. század utójára helyez, Pszkov első litván fejedelme időszakára. A pszkovi történetírást a lokális szemlélet jellemzi, nyelvében dominál a helyi dialektus. A 15. század második felében kezdett figyelemmel lenni a krónikaírás a tágabb környezet eseményeire. Nem véletlenül Pszkov egyre inkább rá volt kényszerülve, hogy figyelemmel kísérje a szomszédságában történeteket.⁵⁹ A pszkovi történetírást három krónika-szerkesztmény képviseli, amelyek a 15–17. század termékei. Az első pszkovi krónika tükrözi a város önállóságáért vívott küzdelmét, nem véletlenül Dovmont fejedelem hívásával (vagy inkább befogadásával) kezdődik. A krónikaírás helyszíne a város legjelentősebb temploma, a Szentháromság (*Troica / Троица*) Székesegyház lehetett. A korai krónika szövege az 1464–1469-es évekig tárgyalja az eseményeket, ezt a szöveget a 16. században (1547 táján) dolgozta át a Jeleazar kolostor apátja, Filofej. A második krónika-szerkesztés 1486-ból származik,⁶⁰ az utolsó szakaszát a III. Ivánhoz közelálló kör szemlélete szerint átdolgozták, ami Moszkva egyre erősödő befolyását mutatja. A harmadik szövegverzió az első kettőnél erősebben kompilált, és a 16. század legvégéről származik.⁶¹

Pszkov függetlenségét és a térségben betöltött gazdasági és politikai szerepét a szomszédaival kötött szerződések (*договорные грамоты*) mutatják.⁶² A Livóniai renddel tíz évre békét kötöttek 1417. szeptember 29-én; Kazimir lit-

⁵⁷ L. NSG, PSG, Baranowski 2008.

⁵⁸ Feldbrugge 2009. 211. Ma már túlhaladott álláspont Alekszejevé, aki 1980-ban még provinciálisnak tartotta, amely „befejezetlen feudalizációt” tükröz. L. Alekszejev 1980. 228–231. Ettől különbözik a szerző későbbi szövegkiadása: Alekszejev 1997.

⁵⁹ Valerov 2014. 14.; Grabmüller 1975.

⁶⁰ A krónika-szerkesztmények számozása nem a keletkezés sorrendjét tükrözi, hanem az első kiadásokat követi.

⁶¹ Grabmüller 1975. 131–132., 150–160.; PSZRL V. 9–44.; EMC II. 1244–1245. (Gippius, Alexei A.)

⁶² A kereskedelem mindennapjaiba enged betekintést, hogy a korabeli tárgyalásokhoz német-orosz szótár is készült. L. Horoskevics 2002. 211–226.

ván fejedelemmel kereskedelemről tárgyaltak (1440. december 30.); a Német Lovagrenddel való tárgyalásokról három dokumentum is fennmaradt: 1417-ből, 1448-ból és 1503-ból.⁶³

A pszkovi önállóság időszakának legfontosabb dokumentuma a Jogkönyv (PSG), amely két kódexben maradt ránk. A korábbi a 16. század elején keletkezett (Voroncov kézirat), a másik a 16. század közepi, Moszkvában összeállított Uvarov kódexben a krónikaszüvegek mellé kompilálva őrződött meg. A kéziratok 19. század közepi felfedezését követően számtalan kiadásban tették közzé, de a szöveg elemzése csak Cserepnynin 1940. évi munkájával kezdődött meg.⁶⁴

A PSG 120 paragrafust tartalmaz, számozás az eredetiben nincs, csak a szövegkiadások során alakult ki. A 120 paragrafus eredetét és keletkezését illetően Cserepnynin kilenc – majd később nyolc – részre bontotta. A legutolsó és leg részletesebb kommentárokkal ellátott kiadásban Baranowski többnyire az orosz Alekszejev álláspontját fogadta el. A két kódexben található szöveg között csak paleográfiai eltérések mutathatók ki, így valószínű, hogy a két szöveg közös előzményre (*szvod*) vezethető vissza. Az első pszkovi törvénygyűjteményt (*redakció*) 1397-ben állították össze, a másodikat 1409 és 1424 között (1420 körül), a harmadik redakció 1462 után keletkezett.⁶⁵ A datálás számos vita során tisztázódott.

A PSG egy bevezetővel kezdődik, amely korábbi rendelkezésekre utal: „*Ez a dokumentum Alekszander nagyfejedelem okleveléből és Konsztantyin fejedelem okleveléből és a pszkovi szokásjog irataiból lett kimásolva [és jóváhagyva] egész Pszkov által 1397-ben [?] a vecsén, az apák, az öt katedrális papjai, a szerzetespapok, diakónusok, papok és Isten minden szolgájának áldásával.*”⁶⁶ Sajnos sem a személyekre utalás, sem a megadott évszám nem egyértelmű. A nevezett személyek apai nevét nem említi a dokumentum, így több személy is szóba jöhet. Elsőként Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij, aki 1236–1240 és 1242–1246 között Novgorod fejedelme volt, és ekkor Pszkov is a novgorodi terület része volt. A tveri illetőségű Alekszandr Mihajlovics 1327–1337 között volt Pszkov fejedelme, a rosztovi Alekszandr Fjodorovics pedig 1410–1424 között megszakításokkal 12 évig állt a fejedelemség élén. Konsztantyin fejedelem pedig a moszkvai I. Vaszilij (1389–1425) testvérével,

⁶³ GVNP 318–321., 321. (No. 334–335, 337.); Feldbrugge 2009. 210–211.

⁶⁴ Jelen írásunkban a szövegkiadások közül a PSG 1988, PSG 1992. és PSG 2008. évi kiadásait használtuk. Mindegyik *bilinguis*, az 1988. évi az eredeti szöveget és mai orosz fordítását adja közre, az 1992. évi az eredeti mellett angol, a 2008. évi az eredeti mellett német nyelvű fordítást közöl – mindegyik kommentárokkal. A kutatásban megfogalmazódott vélekedéseket és hipotéziseket Baranowski munkája foglalja össze, l. Baranowski 2008. 11–33., 400–407., és minden paragrafus után külön-külön.

⁶⁵ L. Baranowski 2008. 385–389.; Alekszejev 1997. 99.

⁶⁶ Ford. Font M.; Az eredetiben a 'dokumentum' helyén is 'gramota' áll, amelynek jelentése szélesebb a magyar 'oklevél' szónál. L. Szezynevszkij 1902. I. 578–583.

Konsztantyin Dmitrijevicszel azonosítható, aki háromszor is felbukkant pszkovi fejedelmeként: 1407/1408, 1412/1413, 1414. Törvénysszöveg egyikük neve alatt sem maradt fenn. Problémát okoz az évszám is. A keleti szláv krónikákban a számokat betűvel jelölték, de itt a szükséges négy betű helyett csak három szerepel, a negyedikre a sorok fölötti rövidítésből lehet következtetni, de többféleképpen.⁶⁷ A későbbi datálás mellett szól, hogy az említett öt székesegyház együttesen csak 1462 után létezett. A kutatásban a két redakció és a kódex keletkezésének dátumai keverednek. Alekszejev álláspontja szerint a PSG a fejedelem és a vecse közös alkotása, amely különböző dokumentumok egyesítését végezte el. Az első redakcióját jelöli 1397, a második 1409–1424 között készülhetett, végül 1462 után született a fennmaradt kompiláció.⁶⁸ A vecse „egész Pszkov” – világiak és egyháziak – egyetértését hangsúlyozza, de ez korántsem jelenti azt, hogy egyszerre mindannyian jelen is voltak.⁶⁹

A korábbi törvényalkotáshoz képest a PSG újdonsága a polgárjog szabályozása, illetve jelzi annak megnövekedett jelentőségét. A 120 paragrafus közül 17 foglalkozik a vagyon és a vagyonszerzés különböző formáival, további 40 a vagyonyügyletek típusaival. A magántulajdon elleni vétségek 17 paragrafusban fordulnak elő, míg a peres eljárás szabályozását 27 paragrafus foglalja össze. A kép ennél bonyolultabb, hiszen egy-egy paragrafuson belül több dologról is esik szó.

A PSG megkülönbözteti az ingatlantulajdont (*otsina / отчина*) és az ingóságok (*zsivot / живом*) birtoklását (9–13).⁷⁰ Az előbbi szabályozása nemcsak a szántóföldekre, hanem a halászhelyekre is kiterjedt. További különbségeket rögzít a megszerzés módja szerint: szerződés, öröklés, elbirtoklás, „megtalálás” és növekmény (9).⁷¹ A *Russzkaja Pravdá*hoz képest lényeges eltérés, hogy az okleveleknek már bizonyító erejük volt. Amennyiben nem volt oklevél (végrendelet, szerződés), a tulajdonhoz jutást bíróság előtt kellett igazolni a szomszédok tanúskodásán keresztül, akik esküvel (régí ruszbeli szokás szerint a kereszt megcsókolásával) támasztották alá állításukat. Ha egyházi birtok került szóba, ez esetben csak a közönség előljárója (*sztaroszta / староста*) lehetett tanú (70).⁷² A PSG ismeri a javak használati jogát, amely nem válik tulajdonná (*kormlja / кормля*) (72).⁷³ Ilyen volt,

⁶⁷ A betűsor: #СИЕ, a sor főtött 'O'áll. #S = 6000, И = 900, E = 5, O = 70. Feloldása lehet: 6905, 6975, 6970; a Bizáncból átvett „világ teremtésétől” kezdődő évszámítás 5508-cal több a Kr. u. számított éveknél, így a három lehetséges évszám 1397, 1497, 1462.

⁶⁸ A többféle kutatói álláspontot és érvelést összefoglalja Baranowski 2008. 34–46., aki Alekszejev 1997. hipotézisét tartja elfogadhatónak. Baranowski 2008. 41., 385.

⁶⁹ Alekszejev 1995. 57.; Baranowski 2008. 46.

⁷⁰ Baranowski 2008. 69–84.; Zárójelben a paragrafusok számát adjuk meg, Baranowski 2008. szerint pedig a kommentárokat.

⁷¹ Baranowski 2008. 69–74.

⁷² Baranowski 2008. 252–253.

⁷³ Baranowski 2008. 254–257.

amikor - végrendelet szerint - a túlélő házastársat illetve meg a vagyonból származó jövedelem, vagy a közösség tisztségviselőinek javadalmazása.

Szerződések szabályozták a kölcsönügyleteket, amelyről kisebb érték esetén szóbeli megállapodás született, különben feljegyzés készült, amelynek másolatát a Szentháromság Székesegyházban helyezték el (14, 16-18, 45, 103).⁷⁴ Vitás kérdésben, ha nem volt fellelhető a székesegyházi másolat, az ügyet érvénytelenítette a bíróság. Szerződéseket írtak a vásárlásokról (pl. 46-47),⁷⁵ a javak cseréjéről (114),⁷⁶ az adományról, az ajándékokról, az őrzésre átadott javakról. Az özvegyen maradt házastárs végrendelet nélkül is élete végéig élvezhette a közös javakat, hacsak újra meg nem házasodott (88-89).⁷⁷

A magántulajdon elleni vétségek rövidebb formában tartalmazzák a korábbi szokásokat. Az egyszerű lopás pénzbüntetést vont maga után, a kárvallottnak jogában állt felkutatni az ellopott holmit, és akinél megtalálták, igazolnia kellett, hogyan jutott hozzá. A lopás minősített esetének számított a többször elkövetett lopás (8)⁷⁸, az egyházi intézményből lopás, vagy a ménes megkurtítása, a fejedelem vagy a poszadnyik udvarából való lopás (46, 57).⁷⁹ A gyújtogatást (7)⁸⁰ halállal büntették. A testi sértések közül a Pravdából csak a szakáll kitépése és a gyilkosság maradt a törvényben. Mindkettő pénzbüntetést vont maga után. A szakáll kitépésért plusz „kártérítést” kellett kapnia az elszenvedőnek (két rubel), a gyilkosságért fizetett pénzbüntetés a fejedelmet illetve meg (97).⁸¹

A PSG nevezte először az árulást büntettnek, és az árulót (*perevetnik / переветник*) halállal büntették (7).⁸² Ez a pszkovi gyakorlat bekerült később a moszkvai törvények közé.

A PSG differenciált igazságszolgáltatási rendszert mutat. Novgorodtól eltérően a fejedelem sem volt kitiltva a város ügyeiből, bíróságán az általa állított tisztségviselő (*namesztnyik / наместник / 'helyettes'*) is szerephez jutott (1),⁸³ ami az ügyek nagyobb számát feltételezi. Namesztnyiket állíthatott az egyházfő (*vladika / владыка*) is, aki a novgorodi érseket jelentette, hiszen Pszkov nem volt önálló püspökség, hanem egyházi értelemben az önállóság után is Novgorodhoz tartozott. Azt elérték a pszkoviak, hogy a *vladika* nem állíthatott novgorodi személyt a psz-

⁷⁴ Baranowski 2008. 84-91., 97-103., 199-201., 334-337.

⁷⁵ Baranowski 2008. 201-205.

⁷⁶ Baranowski 2008. 368-370.

⁷⁷ Baranowski 2008. 299-304.

⁷⁸ Baranowski 2008. 68-69.

⁷⁹ Baranowski 2008. 201-204., 226-228.

⁸⁰ Baranowski 2008. 65-68.

⁸¹ Baranowski 2008. 323-324.

⁸² Baranowski 2008. 65-68., 393.

⁸³ Baranowski 2008. 46-52.

kovi *namesztnyik* pozíciójába, hanem a helyiek közül kellett választania. A fejedelem és a vladika bírói fóruma elkülönült, nem intézkedhettek egymás ügyeiben (2).⁸⁴ Igazságszolgáltatási feladatköre volt a vecse által választott tisztségviselőnek, a *poszadnyik*nak is. Új elem a korábbi gyakorlathoz képest, hogy a tisztségviselőnek a vecse előtt esküt kellett tenni (keresztet csókolni) arra, hogy esküje szerint fog ítélni, nem vesz el a város vagyonából, nem lesz bosszúálló, a rokonságának nem fog kedvezni, ártatlant nem büntet és a bűnösnek nem kegyelmez sem a bíróságon sem a vecsén (3).⁸⁵ Sem a fejedelem, sem a *poszadnyik* nem ítélezhetett a vecse helyszínén, hanem a fejedelem az udvarában, a *poszadnyik* pedig a hivatalában (4).⁸⁶ A pszkovi területhez tartozó településeken „százados” (*szotszkij / сотский*) nevű elöljárók működtek, akiknek a feladata volt a helyi igazságszolgáltatás. A *szotszkij* tartott terepszemlélt, amikor vitás birtokügyek miatt a helyszínen kellett vizsgálni. Ilyenkor ő is eskütételre volt kötelezve (78).⁸⁷ A fejedelem, a *poszadnyik* és a *szotszkij* közös igazságszolgáltatása egy legfelsőbb bírói fórum működését jelzi (12),⁸⁸ őket együttesen jelentette a *goszpoda* (*зочнода*), azaz ’urak’ elnevezés (106).⁸⁹ Ritkán, de a vecse egésze is hozhatott ítéletet, például a gyűjtőgatók esetében, akikre a legsúlyosabb büntetés volt kiszabható, vagy magas rangú személyek ügyében.

A peres eljárás új szereplői, akit a korábbi dokumentumok nem ismertek, a *poszobnyikok* (*пособник*), akik a helyettes szerepét töltötték be például nők, gyermekek, némák, szellemi korlátozottak esetében, illetve eljártak mindazok helyett, akik nem jelenhettek meg világi bíróság előtt, mint például a szerzetesek, apácák (71).⁹⁰ A bíróság elé idézést két tisztségviselő, a *prisztav* (*простава*) és a *podvojszkij* (*подвойский*) közvetítette. A peres eljárás során változatlanul szerepeltek a tanúk, ahogy a *Pravdá*ban is: szemtanúk (*vidok / видок*), hallomásból ismerettel rendelkezők (*poszluh / послух*), a szomszédok (*szuszegyi / суседи*) és a kívülállók (*сторонные люди*, azaz nem rokonok) (22, 24).⁹¹ Fajsúlyosabb bizonyító erővel bírtak az írott dokumentumok (*gramota, zapisz, rjadnyica / грамота, запись, рядница*), amelyek másolatait őrizték a Szentháromság székesegyházban. A bírósági döntésekről is készültek oklevelek, ez volt a *szudnaja gramota* (*судная грамота*, ’ítéletlevél’). Az oklevél kiállításának a tarifáját is megszabták: a föld-

⁸⁴ Baranowski 2008. 52-54.

⁸⁵ Baranowski 2008. 55-57.; a *poszadnyik* szerepéről l. Langer 1984.

⁸⁶ Baranowski 2008. 57-62.

⁸⁷ Baranowski 2008. 277-278.

⁸⁸ Baranowski 2008. 79.

⁸⁹ Baranowski 2008. 343-353.

⁹⁰ Baranowski 2008. 253.

⁹¹ Baranowski 2008. 112-120.

tulajdont igazoló oklevélért öt *gyenygát* (*денъга*),⁹² az ítéletlevélért vagy a pecsételésért egy-egy *gyenygát* kellett fizetni. A döntés néhány esetben párbaj nyomán született meg (11, 13).⁹³

A fejedelem, a *poszadnyik* és a *szotszkij*, azaz a *goszpoda* a szerepe hasonlóságot mutat a Hanza városok élén álló 'die Herren' csoporttal. A vecse és a hívott fejedelem a novgorodi berendezkedésre emlékeztet egy lényeges különbséggel. Novgorodban a hívott fejedelem a vecsének alárendelt szerepbe került, nem lakhatott a városban, és a város életébe nem szólhatott bele. Pszkovban a fejedelem és a vecse hatalmi dualizmusa figyelhető meg.⁹⁴ A kamatok és a kölcsönügyletek tekintetében tetten érhető a korábbi ruszbeli hagyomány, de differenciáltabban, az írásbeliség egyértelmű előtérbe kerülésével. Az igazságszolgáltatás a korábbi időszakhoz képest sokkal differenciáltabb képet mutat.

A PSG 120 paragrafusában nem találjuk nyomát a szolgálásnak, ami nem a jogi szabályozás, hanem a társadalmi változások eredménye. A PSG-ban új elnevezésű társadalmi csoport az *izornyikok*. Az elnevezés az 'izori' / 'izornyci' szóból származik, amely a 17. századi északorosz dialektusban a kolostori gazdaságnak egy olyan földterületét jelölte, amelyet a parasztoknak művelésre átengedtek.⁹⁵ A PSG szerint évente egyszer, Fülöp napján (november 14.) távozhatt az *izornyik* ura földjéről (42).⁹⁶ A szakirodalom sokféle vélekedését hosszan tárgyalja Baranowski,⁹⁷ cáfolja azokat a nézeteket, amelyek mindenképpen feudális függésnek kívánták beállítani az *izornyikok* helyzetét. Véleménye szerint gazdasági és nem jogi természetű függésről van szó.

Összegzés

Megállapítható, hogy a Kijevi Rusz felbomlása után az egyes régiókban a 13–15. században kimutatható a korábbi szokás- és kodifikált jog tovább élése.⁹⁸ Az északnyugati régióban (Novgorod, Pszkov, Szmolenszk) továbbra is jelen volt a kereskedelmi szerződések gyakorlata, amelynek első nyomai a Bizánccal kötött kereskedelmi szerződések voltak. Novgorod és Pszkov szerződéseiben tükröződik

⁹² A 14. század vége óta a Ruszban forgalomban lévő legkisebb értékű ezüstpénz, súlya 0,92 gr; a moszkvai rubel 1/100, a novgorodi és pszkovi rubel 1/220 része. Később általában 'pénz' jelentésben terjedt el.

⁹³ Baranowski 2008. 78., 81–84.

⁹⁴ Baranowski 2008. 400.

⁹⁵ Baranowski 2008. 168. A szó csak a PSG-ből ismert, l. Szreznjevskij 1902. I. 1075.

⁹⁶ Baranowski 2008. 166–186. Az *izornyikokkal* további tizenkét paragrafus is foglalkozik.

⁹⁷ Baranowski 2008. 166–186.

⁹⁸ Kaiser 1980. 60.

a Hanza-városokkal való kapcsolat, és a Baltikum térségében felmerült a germán szokásjog hatása is.⁹⁹ A PSG azzal a további sajátossággal rendelkezik, hogy a magánjog rögzítése olyan szintre jutott, amely a korabeli Rusz egyetlen más központjában sem.

A passzusok belső ellentmondásai abból adódnak, hogy a különböző időszakok eltérő szabályozásait tartalmazza, és tükröződik benne a szétagoltság korának jogi gondolkodása. Közel áll a ZSL-hez, de hiányoznak a bizánci jogra utaló citátumok, ennyiben különbözik a korabeli egyéb törvénygyűjteményektől, a NSG-tól is. Nem véletlen, hogy egy-egy eleme mintaként szolgált az 1497. évi moszkvai Jogkönyv (*Szuzgyebnyik*) egyes passzusai számára.¹⁰⁰

A PSG a Rusz egyedülálló dokumentuma, amelynek egyedisége Pszkov sajátos helyzetéből fakad. Úgy véljük, Pszkov kisebb méreténél fogva kénytelen volt szorosabban kötődni nyugati szomszédjaihoz, Litvániához és a Német Lovagrendhez, amit elősegítettek a litván dinasztíából származó fejedelmek is, akik Pszkov életére hatást tudtak gyakorolni, hiszen nem voltak kizárva a fejedelemség mindennapjaiból. A PSG tulajdonnal kapcsolatos részletes szabályozása és a Novgorodból ismert társadalmi elégedetlenség hiánya nemcsak a bojársoportok közötti kompromisszumot sejteti, hanem a szolgaság hiányának okait is felvillantja. A kereskedelem intenzitása sokak számára lehetővé tette a tulajdonszerzést.

A PSG-nek a Ruszban sajátos jogi szabályaira minden bizonnyal hatással volt a Hanza-szövetséggel való kapcsolata (l. 'goszpoda' = 'die Herren'). Pszkov Litvániához való szoros kötődése más összefüggést is felvet. Litvániában Lengyelországon keresztül megjelent a magdeburgi jog az uralkodó döntése nyomán, nem volt szükség német származású lakosság betelepülésére.¹⁰¹ A litván központ, Vilnius 1432-ben városjogot szerzett, Magdeburg jogát kapta.¹⁰² Hogy a magdeburgi jog beszivárgott-e a pszkovi jogalkotásba, annak eldöntéséhez összehasonlító szövegvizsgálatra lenne szükség.¹⁰³

⁹⁹ Feldbrugge 1977; Feldbrugge 2009. 53–56.

¹⁰⁰ Baranowski 2008. 400–407.; Kollmann 2000. 765.

¹⁰¹ Gönczi MS-1. 37. (kézirat) Ezúton köszönöm Gönczi Katalinnak, hogy kéziratát publikálás előtt rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁰² Gönczi MS-1. 38.

¹⁰³ A lipcsei Tudományos Akadémia projektje (*Ius Saxonico-Maideburgense in Oriente*) vizsgálta a magdeburgi jog hatását. A kutatásról 2008 és 2021 között megjelent öt kötet. A Litvániára és Ukrainára vonatkozó részek kéziratban maradtak. l. Gönczi MS-1. és Gönczi MS-2. A keleti szláv jogi dokumentumokkal való összevetés nem volt a projekt része.

Források

- Dovmont legenda = Elbeszélés a jámbor Dovmont fejedelemről és vitézségéről (részlet). In: A középkori orosz történelem forrásai. Főszerk. Szvák Gyula. Szerk. és ford. Szili Sándor. Budapest, 2005. 83-86. (Az orosz történelem válogatott kútfői 1.)
- GVNP = Грамоты Великого Новгорода и Пскова. ред. Гейман, Василий и другие. Москва–Ленинград, 1949.
- Kaiser 1992 = The Laws of Rus’ – Tenth to Fifteenth Centuries. Transl. and ed. Kaiser, Daniel H., Salt Lake City, 1992. (The Laws of Russia. Series I: vol. 1.)
- Lannoy útleírása = Guillebert de Lannoy útleírása Novgorodról és Pszkovról (részlet). In: A középkori orosz történelem forrásai. Főszerk. Szvák Gyula. Szerk. és ford. Szili Sándor. Budapest, 2005. 87-89. (Az orosz történelem válogatott kútfői 1.)
- MRL = Medieval Russian Laws. Transl. Vernadsky, George. New York, 1969.
- MP = Мерило Праведное по рукописи XV в. ред. Тихомиров, Михаил Н. Москва, 1961.
- NPL = Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. изд. Насонов, Арсений. Москва – Ленинград, 1959.
- NSG = Новгородская Судная Грамота. Российское законодательство X-XX вв. В девяти томах. отв. ред. Янин, Валентин Л. т. I: Законодательство Древней Руси. Москва, 1988. 300-320.
- PSG 1988 = Псковская Судная Грамота. Российское законодательство X-XX вв. В девяти томах. отв. ред. Янин, Валентин Л. т. I: Законодательство Древней Руси. Москва, 1988. 321-329.
- PSG 1992 = The Pskov Judicial Charter. In: The Laws of Rus’ – Tenth to Fifteenth Centuries. Transl. and ed. Kaiser, Daniel H., Foreword by Hellie, Richard. Salt Lake City, 1992. 87-105. (The Laws of Russia. Series I: vol. 1.)
- PSG 2008 = Text und Erläuterungen. In: Baranowski, Günter: Gerichtsurkunde von Pskov. Frankfurt am Main, 2008. 34-377.
- PLDR 1981 = Памятники литературы Древней Руси. XIV век - начало XV века. ред. Лихачев, Дмитрий С. Москва, 1981.
- PSZRL V = Псковская летопись. вып. 1-2. ред. Клосс, Борис М. Москва, 2003.
- PSZRL XXV = Московский летописный свод конца XV века. ред. Клосс, Борис М. Москва, 2004.
- RIE = Régmúlt idők elbeszélése: A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. Jegyz. Balogh László – Ferincz István – Font Márta – Kovács Szilvia – Polgár Szabolcs – Zimonyi István. Tanulmányok: Balogh László – Ferincz István – Font Márta – Kovács Szilvia. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. Budapest, 2015. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.)

- Szili 2005 = A középkori orosz történelem forrásai. Főszerk. Szvák Gyula. Szerk. és ford. Szili Sándor. Budapest, 2005. (Az orosz történelem válogatott kútfői 1.)
- Zakonodatylsztvo = Законодательство Древней Руси. ред. Янин, Валентин Л. Москва, 1984. (Российское законодательство X–XX вв. т. 1.)
- ZSL = Zakon Sudnyj Ljudem (Court Law for the People). Transl. with Commentaries and Introduction Dewey, H. W. – Kleimola, Ann M. Ann Arbor, 1977. (Michigan Slavic Materials 14.)

Felhasznált irodalom

- Alekszejev 1980 = Алексеев, Юрий Г.: Псковская Судная Грамота и ее время. Ленинград, 1980.
- Alekszejev 1997 = Алексеев, Юрий Г.: Псковская Судная Грамота. Текст. Комментарии. Исследование. Псков, 1997.
- Angermann – Friedland 2002 = Angermann, Norbert – Friedland, Klaus (Hrsg.): Novgorod. Markt und Kontor der Hanse. Köln – Weimar – Wien, 2002.
- Baranowski 2000 = Baranowski, Günter: Zum Abgaben- und Gebührenwesen in der Kiever Rus'. In: Lingelbach, Gerhard (Hrsg.): Staatfinanzen – Staatsverschuldung – Staatsbankrotte in der europäischen Staaten- und Rechtsgeschichte. Köln – Weimar – Wien, 2000. 1-22.
- Baranowski 2005 = Baranowski, Günter: Die *Russkaja Pravda* – ein mittelalterliches Rechtsdenkmal. Frankfurt am Main, 2005. (Peter Lang's Rechtshistorische Reihe Bd. 321.)
- Baranowski 2008 = Baranowski, Günter: Die Gerichtsurkunde von Pskov. Frankfurt am Main, 2008. (Peter Lang's Rechtshistorische Reihe Bd. 364.)
- Birnbaum 1981 = Birnbaum, Henrik: Lord Novgorod the Great. Essays in the History and Culture of a Medieval City-State. Part one: The Historical Background. Los Angeles, 1981. (UCLA Slavic Studies 2.)
- Curta 2019 = Curta, Florin: Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300). I-II. Leiden – Boston, 2019.
- EMC = Dunphy, Graeme (Ed.): Encyclopedia of Medieval Chronicle. I-II. Leiden – Boston, 2010.
- Feldbrugge 1977 = Feldbrugge, Ferdinand J. M.: The Law of Land Tenure in Kievan Russia. Russian Law in Historical Perspectives. Red. Buttler, W. E. Leiden, 1977. 1-28.
- Feldbrugge 2009 = Feldbrugge, Ferdinand: Law in Medieval Russia. Leiden – Boston, 2009. (Law in Eastern Europe 59.)
- Font 1998 = Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest – Pécs, 1998.

- Font 2000 = Font Márta: Hasonlóságok és különbségek a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz törvényhozásában. In: Font Márta – Kajtár István (szerk.): A magyar államiság első ezer éve. Pécs, 2000. 29-52.
- Font 2005a = Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Budapest, 2005.
- Font 2005b = Font Márta: Állam – államszervezés – kodifikáció. Megjegyzések a Kijevi Rusz első törvényeiről. In: Béli Gábor – Kajtár István – Szekeres Róbert (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok VIII. Pécs, 2005. 125-141.
- Font 2011 = Font, Márta: Das Fortleben der Gesetzgebung der Kiever Rus' auf dem Gebiet der Ostslawen. In: Béli, Gábor et al. (Ed.): Institutions of Legal History with Special Regard to Legal Culture and History. Bratislava – Pécs, 2011. 33-46.
- Franklin – Shepard 1996 = Franklin, Simon – Shepard, Jonathan: The Emergence of Rus' 750–1200. London – New York, 1996.
- Goehrke 1981 = Goehrke, Carsten: Groß-Novgorod und Pskov/Pleskau. In: Handbuch 1981. 432-483.
- Gönczi MS-1 = Gönczi, Katalin: Das sächsisch-magdeburgische Recht in Litauen und Weißrussland. Manuskript, Stand: Dezember 2021.
- Gönczi MS-2 = Gönczi, Katalin: Die europäische Rechtskultur in der Ukraine am Beispiel des sächsisch-magdeburgischen Rechts. Manuskript, Stand: Dezember 2021.
- Grabmüller 1975 = Grabmüller, Hans-Jürgen: Die Pskover Chroniken: Untersuchungen zur russischen Regionalchronistik im 13–15. Jahrhundert. Wiesbaden, 1975.
- Graichen–Hammel-Kiesow 2011 = Graichen, Gisela – Hammel-Kiesow, Rolf: Die deutsche Hanse. Eine heimliche Supermacht. Hamburg, 2013.
- Gyóni 2018 = Gyóni Gábor: A középkori Novgorod politikátörténete. Budapest, 2018.
- Hammer 1957 = Hammer, Darell P.: Russia and the Roman Law. The American Slavic and East European Review XVI. (1957), 1-13.
- Handbuch 1981 = Handbuch der Geschichte Russlands. Band I. (Hrsg.) Hellmann, Manfred – Zernack, Klaus – Schramm, Gottfried. Stuttgart, 1981.
- Hellmann 1981 = Hellmann, Manfred: Das Großfürstentum Litauen bis 1569. In: Handbuch 1981. 718-850.
- Horoskevics 2002 = Choroškevič, Anna L.: Der Kredit in Hansehandel mit Pleskau nach dem Materialien des Gesprächs- und Wörterbuches von Tönnies Fonne. In: Angermann, Norbert – Friedland, Klaus (Hrsg.): Novgorod. Markt und Kontor der Hanse. Köln – Wien – Weimar, 2002. 211-226. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. Neue Folge LIII.)
- Hunyadi – Pószán 2011 = Hunyadi Zsolt – Pószán László: Krisztus katonái. A középkori lovagrendek. Debrecen, 2011.

- Isoaho 2006 = Isoaho, Mari: *The Image of Aleksandr Nevsky in Medieval Russia. Warrior and Saint*. Leiden – Boston, 2006.
- Jakovleva – Salmina – Koroleva 2017 = Jakovleva, Elena A. – Salmina, Elena V. – Koroleva, Elvira V.: Pskov. In: Makarov 2017. 146-169.
- Janyin 1992 = Янин, Владимир Л.: «Болотовский договор» о взаимоотношениях Новгорода и Пскова в веках. *Отечественная история* 36 (1992:6), 3-14.
- Juskov 1950 = Юшков, Серафим В.: *Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение*. Москва, 1950.
- Kaiser 1980 = Kaiser, Daniel H.: *The Growth of the Law in Medieval Russia*. Princeton, 1980.
- Kollmann 2000 = Kollmann, Nancy S.: *The Principalities of Rus' in the Fourteenth Century*. In: Jones, Michael (Ed.): *The New Cambridge Medieval History VI*. (c. 1300 – c. 1415). Cambridge, 2000. 764-794.
- Langer 1984 = Langer, Lawrence N.: *The „posadnichestvo” of Pskov. Some Aspects of Urban Administration in Medieval Russia*. *Slavic Revue* 43. (1984), 46-62.
- Larin 1975 = Ларин, Борис А.: *Лекции по истории русского литературного языка*. Москва, 1975.
- LexMA = *Lexicon des Mittelalters*. Bände I–IX. Red. Avella-Widhalm, Gloria et al. München, 2003.
- Lopatin 2017 = Lopatin, Nikolaj V.: Izborsk. In: Makarov 2017. 130-145.
- Makarov 2017 = Makarov, Nikolaj A. (Hrsg.): *Die Rus' im 9–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*. Mainz, 2017.
- Malingoudi 1994 = Malingoudi, Jana: *Die russisch-byzantinischen Verträge aus diplomatischer Sicht*. Thessaloniki, 1994.
- Mühle 1991 = Mühle, Eduard: *Die städtische handelszentren der nordwestlichen Rus'. Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte (bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts)*. Stuttgart, 1991. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 32.)
- Nazonov 1951 = Насонов, Арсений Н.: *Русская земля и образования территории древнерусского государства*. Москва, 1951.
- Pickhan 1992 = Pickhan, Gertrud: *Gospodin Pskov. Entstehung und Entwicklung eines städtischen Herrschaftszentrums in Altrussland*. Berlin, 1992. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Osteuropäisches Institut an der Freien Universität Berlin, Historische Veröffentlichungen 47.)
- Polgár 2019 = Polgár Szabolcs: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750-1000)*. Budapest, 2019. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 32.)
- Scsarov 1976 = Щапов, Ярослав Н.: *Древнейшие княжеские уставы XI-XV вв*. Москва, 1976.
- Scsarov 1978 = Щапов, Ярослав Н.: *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв*. Москва, 1978.

- Selart 2015 = Selart, Anti: Livonia, Rus' and Baltic Crusades in the Thirteenth Century. Leiden - Boston, 2015.
- Stein-Wilkeshuis 1991 = Stein-Wilkeshuis, Martina: A Viking Age Treaty Between Constantinople and Northern Merchants, With Its Provisions on Theft and Robbery. *Scando-Slavica* 37. (1991), 35-47.
- Szreznjevskij 1902 = Срезневский, Измаил И.: Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. I-III. Санкт-Петербург, 1902.
- Szverdlov 1988 = Свердлов, Михаил Б.: От Закона Русского к Русской Правде. Москва, 1988.
- Valerov 2004 = Валеров, Алексей В.: Новгород и Псков. Очерки политической истории Северо-Западной Руси XI-XIV вв. Санкт-Петербург, 2004.
- Weickhardt 1995 = Weickhardt, George G.: Pre-Petrine Law and Western Law: The Influence of Roman Law and Canon Law. *Harvard Ukrainian Studies* 19. (1995), 756-783.
- Zimin 1999 = Зимин, Александр А.: Правда Русская. Москва, 1999.

HORVÁTH BALÁZS

„Ezen bajoknak megszüntetésére törvény kell, (...)”

*Az első statisztikai törvény keletkezéstörténete és szerepe
a magyarországi hivatalos statisztika megszilárdításában*

*The Antecedents of the First Hungarian Statistical Act and Its Significance in
Consolidating Official Statistics in Hungary.*

The paper presents the preparations and “history of making” of the first Hungarian Statistical Act enacted in 1874, beginning with the presentation of the period before the law was enacted through the analysis of its first drafts till the passing of its final version by the Hungarian Parliament. The author describes the multiple motivations for the need of a statistical law, the reasons that played major roles in the creation of the 1874 Act. Furthermore, the study demonstrates the impact, the results and also the failures of the law on state and administrative level, and also reflects on the opinions of contemporary statisticians and that of literature. The author emphasizes the role of Károly Keleti, the first director of the statistical office, in achieving the successful implementation of the Statistical Act. The research illustrates the close connection between the making of Act No. XXV of 1874 and the institutionalisation of official Hungarian statistics. Based on the examination of the first statistical law, the author also repeatedly reflects on the conditions and acceptance of statistics in 19th century-Hungary.

I. Bevezetés: a 19. századi statisztikai törvények szerepének és megalkotásának vizsgálata

A vesztes 1848–49-es szabadságharcot követő neoabszolutista Habsburg-kormányzat nem tette lehetővé a magyar tudományos (és politikai) körökben mind

többször hangoztatott hazai hivatalos statisztikai szervezet megalakítását. Az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezés értelmében visszaszerzett nagy fokú állami önrendelkezés nyomán azonban a statisztikatudomány magyarországi intézményesítésének megvalósítása is elérhető közelségbe került. Néhány hónappal az Andrássy-kormány megalakulását követően, 1867. május 25-én a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium III., kereskedelmi osztályának ötödik szakosztályaként megalakuló statisztikai divízió felállításával pedig létrejött a magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat egyik legfontosabb – és mindmáig működő – eleme: a mai Központi Statisztikai Hivatal (KSH) jogelődje.¹

Ellenben az új intézmény munkájának megszervezése, annak működtetése és a hozzá kapcsolt, magyar viszonylatban merőben újnak számító feladatok beillesztése a közigazgatási rendszer struktúrájába már nem volt ilyen zökkenőmentes, és a fiatal szervezetnek fennállása első évtizedeiben számos problémával kellett megbirkóznia. Ezek között említendő meg az egyes minisztériumokban fellelhető és oda beérkező statisztikai anyag megszerzése, az adatgyűjtések lebonyolítása, a határidők ellenőrzése, illetve a törvényhatóságokkal, adatszolgáltató közegekkel való hatékony kapcsolattartás és a hivatal hatás- és feladatkörének elismertetése.²

A nevezett problémák feloldását célozta a hosszas előkészítő munka után – melyben kiemelkedő szerepe volt a Hivatal első igazgatójának, Keleti Károlynak – megszületett első statisztikai törvény; az 1874. évi XXV. törvénycikk az országos statisztika ügyének szervezéséről.³ A törvény előzményeinek, megalkotásának, illetve következményeinek vizsgálata és elemzése fontos adalékokkal szolgál a hazai hivatalos statisztika intézményesítésében játszott szerepét illetően. Az intézménytörténet mellett a kutatás tudománytörténeti szempontból is érdekes, hiszen – legalábbis részben – reflektál a statisztikatudomány 19. századi helyzetére, és bemutatja egy új, még a korszakban sem teljesen elfogadott diszciplína magyarországi törvényi keretének kialakítását. Ez utóbbival szoros összefüggésben említendő meg a törvény előkészítése során időről időre megjelenő nemzetközi példák és hatások, melyek érezhetően rányomták bélyegüket a törvényjavaslat megalkotására és indokolására is.

¹ Bokor 1896. 25.; György 1885. 7. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1885.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

² Bokor 1896. 41–43.; Buday 1911. 1–2. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/MSK/MSK_036.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

³ KSH 1994. 5.

II. A tanulmány forrásbázisa és szakirodalma

A téma részletes feldolgozásához elengedhetetlen forráscsoportot képeznek az országgyűlési naplók és irományok. A főrendi- és a képviselőházi ülések – szó szerinti – jegyzőkönyveiből következtetni lehet a hivatalos statisztika politikusok általi megítélésére, a diszciplína politikai jelentőségére; tehát arra, hogyan viszonyultak a képviselők és a kormány tagjai a statisztika törvényi szabályozásához. A korszakban az országgyűlési képviselők előszeretettel használták fel érvelésük során a rendelkezésre álló statisztikai adatokat igazuk bizonyítására, ezáltal önmagukat is érdekeltté téve a statisztikai hivatal megfelelő működését biztosító törvényi szabályozás mihamarabbi keresztülvitelében.

Az országgyűlési irományok tartalmazzák az egyes törvényjavaslatokat és az azokat érintő módosító javaslatokat, a különböző (jogi, pénzügyi, központi) bizottságok beszámolóit és jelentéseit, így ezek szintén mellőzhetetlenek a kérdés vizsgálata során. Az országgyűlés mellett a minisztertanács is több alkalommal foglalkozott a hazai hivatalos statisztika helyzetével, fontosabb kérdéseivel, de ki-mondottan a törvényi szabályozás megteremtésével is.

További fontos forrásbázist jelentenek a statisztikai szakosztály, illetve később a Hivatal működésének fejlesztését és a hivatalos statisztika törvényi szabályozásának elérését célzó emlékiratok, javaslatok és feliratok. E téren külön kiemelendő a Hivatal első vezetőjének, Keleti Károlynak a munkássága. Az említett dokumentumokat az intézmény az 1868-tól kiadott *Hivatalos statisztikai közlemények* című sorozatában adta közre más, – többek között – a Hivatal vagy az Országos Statisztikai Tanács munkáját bemutató írások, jelentések mellett.

A statisztika törvényi szabályozását illetően annak megvilágítása is érdekes, hogy miként viszonyult hozzá a közvélemény és a publicisztika; hogyan tekintetek a statisztikára mint tudományra, illetve magukra az adatgyűjtésekre. Ennek érzékeltetésére öt folyóirat (napi- vagy hetilap) anyagát használtam fel, ezek az alábbiak: *Budapesti Közlöny*, *Fővárosi Lapok*, *A Hon*, *Vasárnapi Ujság* és a *Pesti Napló*. A folyóiratok esetében módszeres, több tárgyszó szerinti áttekintésről van szó, mely az 1868 és 1875 közötti évekre terjedt ki.

A téma szakirodalmát tekintve elsősorban két egykorú, a statisztikai hivatal 19. századi működését ismertető kiadványra kell hivatkozni, amelyek egyúttal forrásműként is szolgálnak. György Aladár (1844–1906)⁴ 1885-ben kiadott mun-

⁴ Újságíró és statisztikus, számos folyóirat, így *A Hon* és a *Vasárnapi Ujság* munkatársaként is dolgozott. 1882-ben lépett a KSH kötelékébe a hivatal beltagjaként. Egyik legjelentősebb munkájának tekintik az 1886-ban megjelent, a hazai köz- és magánkönyvtárak statisztikai adatait tartalmazó kiadványt. Farkas 2014. 255–256.

kája (*Magyarország hivatalos statisztikája, történelme és fejlődése*) a statisztikai szakosztály, majd hivatal történetének csaknem első két évtizedét tárgyalja, kellő részletességgel, míg Bokor Gusztáv (1877–1936)⁵ *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete* című, a hivatal első 25 évét tárgyaló kötete az intézmény mélyreható, alapos vizsgálatát és működésének elemzését tartalmazza. Előbbi kötetet – a párizsi Sociéte de Statistique fennállásának 25., valamint a londoni Statistical Society 50. évfordulója alkalmából – francia nyelven is megjelentették.

A hivatalos statisztika törvényi szabályozásának első szakaszát illetően kevésbé jelentős, de ugyanakkor a Hivatal története szempontjából kiemelkedő szakirodalmi összeállításként említendő meg a következő két kiadvány. A Buday László (1873–1925)⁶ által szerkesztett *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911)* című monumentális munka a Bokor-féle kötet méltó utódjának, folytatásának tekinthető; azzal a kikötéssel, hogy Buday az egyes adatgyűjtéseket és azok módszertanát sokkal részletesebben tárgyalta. (Ebben az 1897. évi második statisztikai törvény eredményessége is közre játszott.) Míg a *Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből* című válogatáskötet a kezdetektől az 1990-es évekig tekinti át röviden a statisztikai szolgálat történetét, elsősorban a KSH-ra fókuszálva.

A fentnevezett köteteken kívül Keleti Károly azon műveit, tanulmányait is felhasználtam, amelyekben kitér a statisztikai törvény bevezetésének mikéntjére és indokolására. A tanulmány megírásához emellett a *Statisztikai Szemlében* közreadott írásokat, a korszak nagyobb hazai adatgyűjtései alapján készített munkákat, valamint egyéb műveket és cikkeket is felhasználtam.

III. Történeti előzmények: a hazai hivatalos statisztika a törvényi szabályozást megelőzően

III. 1. A magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat megalakulása

Az 1848–49-es szabadságharc időszakában rövid ideig működő Országos Statisztikai Hivatal⁷ kényszerű megszűnését követően hosszú évekig nem nyílt lehető-

⁵ Jogász, statisztikus; 1896 májusában ideiglenes alkalmazottként lépett a KSH szolgálatába. Hivatali munkássága alatt a munkaközvetítés statisztikájáról, az első oroszországi népszámlálásról és a Nemzetközi Statisztikai Intézetéről jelentek meg írásai. 1897 októberében kilépett a KSH-ból. Nádudvari – Rettich 2014. 120.

⁶ Statisztikus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja; 1914 és 1920 között a KSH igazgatója. Legismertebb műve az 1921-ben megjelent *A megcsonkított Magyarország*, melyben az I. világháború és a trianoni békediktátum által elrendelt határváltozások okozta gazdasági és társadalmi következményeket mutatta be. Kovács – Marton 2014. 132–133.

⁷ A Hivatal vezetését – Szemere Bertalan belügyminiszter felkérésének eleget téve – a korszak neves földrajzi írója és statisztikusa, Fényes Elek látta el. Kovács 2014. 203.

ség a magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat megteremtésére. A hazai adatgyűjtések lebonyolításáért és az adatok közzétételéért is az osztrák statisztikai hivatal (*Statistisches Bureau*) felelt, melynek szervezőmunkáját a Helytartótanács segítette. A fennálló politikai rendszer magyarországi elutasíthatósága ugyanakkor élesen kirajzolódott az elrendelt statisztikai összeírások végrehajtása során, és ennek következtében – több esetben – a publikált adatok sem számítottak hitelesnek és pontosnak.⁸

A magyar tudományos élet képviselői felismerték és egyben fel is karolták a problémát: 1860. május 7-én Csengery Antal⁹ javaslatára megalakult a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Statisztikai Bizottsága. A szervezet – bár sem közigazgatási, sem politikai jog- vagy hatáskörrel nem bírt – megpróbálta összegyűjteni, rendszerezni, értékelni és publikálni a magyar korona országaira vonatkozó statisztikai adatokat.¹⁰ Ebbéli erőfeszítéseit számos esetben siker koronázta, és a bizottság folyóiratában, a *Statisztikai Közleményekben* időről időre hírt adott az ország gazdaságának, társadalmi viszonyainak egyes aspektusairól. Ugyanakkor, a bizottság tagjai az 1860/61. évi, általuk megindított népszámlálás¹¹ sikertelenségét látva felismerték, hogy magasabb szintű politikai szabályozás és jogkör nélkül nem képesek betölteni a statisztikai hivatal szerepét, így munkásságukat ezt követően e cél elérésének – is – szentelték. A bizottság által 1863. március 30-án jóváhagyott, az országos statisztikai hivatal megszervezéséről szóló javaslat bár sikeresen eljutott a Helytartótanácsához, a november 30-án érkezett válaszban a kormányzserv csupán egy bizottság felállítását irányozta elő a kérdés megvitatására. A kiegyezést megelőző időszakban az MTA Statisztikai Bizottsága által megindított népszámláláshoz hasonló – azaz magáncélú, az állami koordinációt mellőző – adatgyűjtést szervezett 1867 elején Schvarz Gyula (1839–1900)¹² az elemi tanodák viszonyairól tíz felvidéki megyében, a kassai kereskedelmi és iparkamara közreműködésével.¹³ Látható, hogy a hazai tudományos élet képviselői közül többen felismerték az országos statisztikai szervezet hiányát, illetve felállításának és a statisztikai adatgyűjtések megszervezésének szükségességét. Változást az 1867. február 20-án megalakult Andrassy-kormány hozott, amely már

⁸ Erre a legjobb példa az 1850/51. és az 1857. évi népszámlálás, melyek esetében már a – magyar és osztrák – kortársak is tisztában voltak a felmérések pontatlanságaival. KSH 1993. 16.

⁹ Csengery Antal (1822–1880) politikus, közgazdász, publicista, az MTA másodelnöke, a Magyar Földhitelintézet titkára, majd egyik igazgatója. Kovács – Ternovác 2014. 152.

¹⁰ Bokor 1896. 10–11.

¹¹ Konek 1861. 3–21.

¹² Történész, jogtörténész, művelődéspolitikus, egyetemi tanár; számos alkalommal választották országgyűlési képviselővé is. Működésének – egyik – fókuszában a hazai közoktatás színvonalának felmérése és lehetőség szerinti fejlesztése állt. Szinnyei 1908. 726–727.

¹³ Bokor 1896. 17.

rendelkezett a szükséges jogosítványokkal a magyarországi hivatalos statisztika megteremtését illetően.

A kiegyezést követően Gorove István (1819–1881) földművelés-, ipar- és kereskedelmügyi miniszter – Fest Imre államtitkár javaslatára – az ismert közgazdasági és statisztikai író, a Magyar Földhitelintézetnél tanácsjegyzőként dolgozó Keleti Károlyt (1833–1892)¹⁴ kérte fel a magyarországi statisztikai hivatal megszervezéséről szóló javaslat megfogalmazására. Az 1867. március 10-ei keltezésű dokumentumban¹⁵ Keleti kijelölte a megszervezendő statisztikai hivatal működési és hatáskörét, megbecsülte a szükséges költségvetést, valamint kitért a hivatal melletti szakmai testületként felállítandó statisztikai tanácsra és a – külföldi minták figyelembevételére alapján szervezendő – hivatali publikációs tevékenységre is. Több olyan meglátását is tartalmazta a szöveg, amelyeket későbbi statisztikai törvénytervezetébe is átültetett valamilyen formában, ugyanakkor a statisztika törvényi szabályozásának szüksége még nem jelent meg első emlékiratában. Ennek ellenére soraiból kiolvasható az intézmény nagyfokú önállóságának biztosítását célzó szándéka.¹⁶

A 19. század '50-es éveire a legtöbb európai országban már megalakították a hivatalos statisztika intézményeit és szervezeteit,¹⁷ így értelemszerűen Keleti is e tényhez igazodva készítette el fent említett emlékiratát. Jelen tanulmány keretei nem engedik meg a nemzetközi kitekintés elvégzését, ugyanakkor fontos utalni erre az aspektusra, hiszen Gorove István – Keleti javaslatával egyetértve – felismerte a hivatalos statisztikai szervezet megalakításának jelentőségét, és az 1867. május 19-ei minisztertanácsi ülésre benyújtotta a statisztikai osztály, és az attól független

¹⁴ Keleti az 1860-as évek elejétől kezdve közgazdasági tárgyú publicisztikáinak szentelte ideje nagy részét és cikkeket, tanulmányokat jelentetett meg az ország gazdasági és társadalmi állapotáról. Első jelentős munkájaként 1863-ban adta ki Henri Baudrillart francia közgazdász 1857-ben megjelent *Manuel d'économie politique* című művének kiegészítésekkel ellátott magyar nyelvű fordítását. Keleti 1864-ben meghívást kapott az MTA Statisztikai Bizottságába. Ispán – Nádudvari 2014. 363.; Kenessey 1972. 282–283.

¹⁵ A dokumentum az *Emlékirat a magyarországi statisztikai hivatal szervezése ügyében* címet viseli. A hiteles szöveget közli Bokor 1896. 19–24., egy rövidebb kivonatot pedig György 1885. 8–11.

¹⁶ Idézet a szövegből: „Legtöbb esetben a szükséges adatokat csak hivatalos úton fogja megszerezhetni, azért szükséges, hogy a helyesen szervezett központ tökéletesen tagozott munkaszervezet által álljon kapcsolatban a hivatalos statistikának képviselőivel a megyékben, kerületekben és rendezett tanácsú városokban; hogy e hivatalos és félhivatalos közegekkel közvetlenül levelezhessen, nekik az adatgyűjtés és első nyers földolgozás iránt utasításokat adhasson, tőlük jelentéseket kívánhasson, útmutatással szolgáljon, mely ha írásbeli úton eredményhez nem vezetne, szakértő tagok kiküldetése által is eszközölhető legyen.” – Bokor 1896. 19.

¹⁷ Az európai hivatalos statisztikai intézmények az alábbi években alakultak meg: Ausztria 1829, Bajorország 1808, Belgium 1841, Dánia 1850, Franciaország 1800, Hollandia 1848, Nagy-Britannia 1832, Norvégia 1837, Oroszország 1810/1817, Poroszország 1805, Svédország 1756, Württemberg 1820. Koren 1918. 87., 129., 203., 284., 334., 368., 433., 450., 470., 542.

statisztikai tanács megszervezésére vonatkozó indítványát.¹⁸ (Az „osztály” megnevezés használata egyenértékű a „hivatal” címszóval, minthogy a felállítandó új intézményre egyrészt az egykori Országos Statisztikai Hivatal utódjaként tekintettek, másrészt feladataiban nem, csupán szervezetét illetően különbözött a kettő.) Miután a miniszter mindkét javaslatát helyesléssel fogadta a minisztertanács, még aznapi dátummal megalakult a statisztikai tanács,¹⁹ május 25-ével pedig a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium statisztikai szakosztálya, Keleti Károly vezetése alatt.²⁰

A magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat megalakítására mindössze néhány hónappal a kiegyezés megkötését követően került sor, ám ebben jelentős szerepet játszottak az 1860-as években a statisztikatudomány területén elért hazai eredmények – vagy éppen kudarcok – és az azokból leszűrhető tapasztalatok, melyek így felgyorsították az intézmény szervezési folyamatát. Ezzel szemben a statisztikai hivatal megfelelő működését biztos alapokra helyező törvény megalakítása már jóval hosszabb és nehezebb feladatnak bizonyult.

III. 2. A „szakosztályi korszak”: Problémák és próbálkozások

A statisztikai osztály megszervezését követő napon Keleti („—e—”, szignó alatt) vezércikket jelentetett meg a *Pesti Napló*ban „Az országos magyar statistika szervezése.” címmel,²¹ melyben örömmel tájékoztatta az olvasóközönséget a hazai statisztikai hivatal felállításáról. Meglátása szerint az állam szempontjából a legfontosabb a megbízható, részletes és hiteles statisztikai adatok gyűjtésének megszervezése az egész országra és a teljes lakosságra vonatkozóan, melyet illetően nagymértékben számított a közönség „önzetlen, hazafias áldozatkészségére.” Keleti tisztában volt az abszolutista korszak adatgyűjtéseinek a lakosság adatszolgáltatói bizalmára gyakorolt negatív hatásaival, így szerette volna eloszlatni a rövidesen meginduló és immár magyar fennhatóság alá kerülő országos felmérésekkel szembeni – esetleges – előítéleteket. Vélekedése szerint a jól működő statisztikai

¹⁸ MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1867. május 19. (26. ülés, 3. pont)

¹⁹ Az Országos Statisztikai Tanács a szakosztály mellett működő, attól független, tanácsadó és javaslattevői, illetve bizonyos tekintetben ellenőrzési szerv volt. A szakosztály adatgyűjtésekre vonatkozó elképzeléseit és terveit minden esetben a Tanács elé kellett tárni, amely döntött az adott felmérés szükségességét, lebonyolítási módját illetően. A Tanács elnöke Gorove István, alelnöke Fest Imre államtitkár, előadója Keleti Károly volt; tagsága a minisztériumok, valamint egyes szakmai intézmények és tudományágak képviselőiből tevődött össze. György 1885. 9–10., 13.; HSK 1868. 1., 11. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1868.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

²⁰ Budapesti Közlöny. 1867. 1. évf. 65. sz. (május 28.)

²¹ Pesti Napló. 1867. 18. évf. 5130. sz. (május 26.) 1.

szervezetnek a községi szintre is ki kell terjednie, emellett azonban az adatgyűjtések minőségi lebonyolítását csakis a lakosság hathatós támogatásával és beeleegyzésével tartotta kivitelezhetőnek.²²

A statisztikai szakosztály működésének szabályozásával, feladat- és hatáskörének meghatározásával a statisztikai tanács már az első, 1867. július 16-án tartott ülésén foglalkozott.²³ A Keleti által benyújtott javaslat ügyrendi pontjai közül a legjelentősebbek a hivatalos statisztika központosításának előfutáraként értelmezhető meglátások, amelyek a minisztériumokban már meglévő, oda beérkező vagy ott keletkező statisztikai tárgyú iratok, anyagok megismerésére vonatkoztak.²⁴ Keleti ezekkel a pontokkal szerette volna (be)biztosítani, hogy az országot érintő, bármily jellegű statisztikai tevékenységről a szakosztály tudomást szerezhessen. Ez abból a célból kimondottan szükségesnek látszott, mivel a korszakban – sőt, még évtizedekkel később is –, az egyes minisztériumok a hivataltól független statisztikai tevékenységet is (adatgyűjtés, elemzés, publikálás) végeztek, illetve végezhettek. Keleti helyesen ismerte fel, hogy a párhuzamos adatgyűjtések és publikációk megelőzése érdekében – amelyek akár jelentősen ronthatnak a statisztika megítélésén –, ki kell alakítani azokat a kereteket, melyek között a hivatal és az egyes minisztériumok is hatékonyan tudják szolgálni az országos statisztika ügyét. E megfontolásból foglalta a szakosztály működésére vonatkozó pontok közé – az 1867. évi emlékiratában írottaknak megfelelően – a *„hatóságokkal és a szervezendő vidéki magánközegekkel folytatott”* közvetlen levelezést is, mely a fiatal intézmény függetlenségét és az adatszolgáltató közegekkel való kapcsolatfelvétel és -tartás gördülékenységét volt hivatott biztosítani.²⁵ A Keleti által javasolt pontokat a statisztikai tanács szinte kivétel nélkül elfogadta az 1867. augusztus 21-én tartott harmadik ülésén,²⁶ így a szakosztályi vezető joggal bízhatott központosító törekvéseinek sikerében.

A statisztikai osztály azonban már röviddel a felállítását követően számos nehézséggel nézett szembe, melyek nagy mértékben hátráltatták vagy egyenesen meggátolták a hatékony működést. Az egyik legjelentősebb problémának az egyes

²² Ugyanakkor azt is kijelentette, hogy figyelembe véve az értelmiségi és műveltségi állapotot, „oly statisztikai szervezet, mely végvonalon a községre támaszkodik, hazánkban is aligha lesz fogantatható.” – Keleti 1868. 23–24. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/Keleti/keleti_karoly_a_statistika_hivatalos_es_tudomanyos_mivelese.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

²³ HSK 1868. 5–6.

²⁴ E pontok szerint a tisztán statisztikai tartalmú ügydarabok minden esetben a statisztikai szakosztály irattárába kerültek, attól függetlenül, hogy eredetileg melyik minisztérium illetékességébe tartoztak. A csupán részben statisztikai iratokról a szakosztály kivonatot készített, az eredeti dokumentum ebben az esetben az adott minisztériumnál maradt. Keleti 1869a. 182–183.

²⁵ A levelezés kapcsán egyetlen megszorítást határoztak meg: amennyiben „rendelet alakú felszólítás” vagy „más minisztériumhoz intézett átiratról” volt szó, miniszteri vagy miniszterhelyettesi aláírásra volt szükség. Keleti 1869a. 182–183.

²⁶ HSK 1868. 11.

minisztériumokban fellelhető statisztikai anyag beszerzése és megfelelő felhasználása tűnt, mivel sok esetben maguk a minisztériumok sem voltak tisztában a náluk őrzött anyaggal, illetve a szakosztály részére az első időszakban átadott dokumentumok meglehetősen hiányosak voltak.²⁷ Ezeket a kellemetlenségeket csak fokozta, hogy a minisztériumok sokszor ismételt kérésre sem értesítették a szakosztályt a náluk begyűlt statisztikai anyagról, valamint hogy az egyes hatóságok a saját hatáskörükben elrendelt adatgyűjtéseikről nem tájékoztatták előzetesen a statisztikai tanácsot, és nem kérték ki véleményét.²⁸ Ahogy az adatok begyűjtése terén, illetve a minisztériumok statisztikai adatgyűjtő tevékenységének „ellenőri” szerepét illetően sem, úgy a szakosztály költségvetésének mértékét tekintve sem sikerült megvalósítani az eredeti elképzeléseket. Keleti az 1867. évi javaslatában 85 300 Ft keretösszeggel kalkulált,²⁹ a szakosztály részére 1868-ban azonban mindösszesen 12 600 Ft-ot utalványoztak „általános statisztikai szükséglet” cím alatt.³⁰ A szakosztályi dolgozók járandósága ugyan nem szerepel ebben az összegben, mivel azt ekkor még a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium költségvetésén belül, a Központi Igazgatás fejezetben számolták el, azonban a különbség így is szembetűnő.

A frissen kialakított statisztikai rendszerben mutatkozó hibák mellett voltak mélyebben gyökerező problémák is. Ezek közé tartozott a statisztikatudomány szinte általános ismeretlensége, mely főleg a vidéki Magyarországra volt jellemző, és amely tendencia leküzdésére Keleti elhatározta, hogy „*a vidék népét felvilágosítja a statisztika fontossága és nélkülözhetetlensége iránt.*”³¹ Az abszolutista korszak – statisztikát érintő – hagyatékaként, sokan továbbra is „*kellemetlen teherként*” tekintettek az adatgyűjtésekre,³² vagy csupán a kormányzat újabb adókivetési, illetve újoncállítási eszközét látták benne. Az előbbi gondokat csak tetézte, hogy a hazai közigazgatás sem feltétlenül pozitívan tekintett a statisztikára, és számos hivatalnok „*nyűgös formaságnak*”, a bürokrácia „*hiábavaló és értéktelen játékának*” tartotta.³³ Ez utóbbi különösen súlyosan érintette a szakosztály működését, hiszen a költségvetési helyzet hosszú évekig nem tett lehetővé jelentős létszám bővítést, így az adatgyűjtések során Keleti nem tudta – ugyanakkor nem is akarta – megke-
rülni a törvényhatóságokat.

²⁷ HSK 1868. 5.; Buday 1911. 2.

²⁸ Bokor 1896. 41.

²⁹ Bokor 1896. 24.

³⁰ Állami költségvetés 1868. 5.

³¹ Bokor 1896. 36.

³² György Aladár is említi, hogy az abszolutista kormányzat „az adatok kutatásait gyűlöletesekké” tette. Meglátása szerint ez adott esetben a magánkezdeményezésekre is – mint például az MTA Statisztikai Bizottsága által kezdeményezett népszámlálás – kihathatott. György 1885. 6.

³³ Buday 1911. 2.

A felsorolt problémák némelyikére legalább részleges magyarázatként szolgálhat Bokor Gusztáv azon véleménye, miszerint a közigazgatási hivatalnokok statisztika iránti ellenszenv a tőlük rendszeresen kért táblázatos anyagok összeállítása miatt, a statisztikával szembeni általános ellenszenv pedig e táblázatok megbízhatatlansága következtében alakult volna ki.³⁴ Emellett, György Aladár meglátása szerint, az országos statisztika ügyének előrehaladását gátol(hat)ta, hogy a magyar statisztikai szolgálat az első években még a korábban használt osztrák adatgyűjtési lapokat és utasításokat használta, melynek következtében az adatgyűjtő közegek az abszolútista kormányzattal hozhatták összefüggésbe a szakosztály adatgyűjtéseit is.³⁵ E kérdéssel a statisztikai tanács is foglalkozott, melynek első ülésén azzal indokolták az osztrák minták további – ideiglenes – alkalmazását, hogy az adatszolgáltató közegek ezek használatával kapcsolatban rendelkeznek a legtöbb tapasztalattal.³⁶

A bemutatott problémák és nehézségek ismeretében egyértelműen látható, hogy a magyar hivatalos statisztikai szolgálatot természetes gyanakvás és kételkedés fogadta működése kezdetén. Vargha Gyula, a Hivatal 1901 és 1914 közötti igazgatója, *Visszaemlékezés Keleti Károlyra* című cikkében így írt erről az időszakról: „[...] ily körülmények közt a hivatalnak nem volt egyéb fegyvere, mint a hazafiságra való hivatkozás s a kérés, könyörgés.”³⁷ Keleti maga is érzékelte a szakosztály – és ezáltal a hivatalos statisztika – helyzetének problematikuságát, illetve visszasságát, amelyen mindenáron javítani akart. 1868. október 19-én, akadémiai levelező taggá választása alkalmából tartott székfoglaló értekezésében a szakosztály hatáskörére vonatkozó korábbi, inkább általános érvényű és visszafogott pontokkal szemben a hazai hivatalos statisztika komolyabb, immár törvényi szabályozásának szükségességét vetette fel – első ízben.³⁸ Indoklásában a hivatalos statisztikai szolgálat legfőbb problémájának, az adatgyűjtések és -bekérések nehézségének megszüntetését célzó adatszolgáltatási kötelezettség bevezetésének jelentőségét hangsúlyozta a (törvény)hatóságok és a magánszemélyek esetében is, annak érdekében, hogy a szakosztály hozzáférhessen a munkájához szükséges statisztikai adatokhoz.³⁹ Keleti szerint ezenkívül

³⁴ Bokor 1896. 179.

³⁵ György 1885. 16–17.

³⁶ HSK 1868. 5.

³⁷ Vargha 1899. 9.

³⁸ Keletit a Törvénytudományi Osztályba választották meg levelező tagnak 1868. március 18-án. Mivel a székfoglaló értekezését 1868 őszen tartotta, így elképzelhető, hogy a statisztikai törvény ötlete már az előadás megtartása előtt is élénken foglalkoztatta. MTA 1868. 98.

³⁹ „[...] első és mellőzhetetlen föltétel, helyes statistikai szervezetre oly törvény hozása, mely a mint egyrészt a hatóságokat kötelezi mindazon adatok megszerzésére, melyek ismeretét kormányzat és tudomány követelik, úgy viszont az egyes állampolgárokat is kötelezi, hogy készséggel, az igazságnak megfelelőleg és a kívánt mértékben szolgáltatassák azon adatokat, melyekre a statistikának bármely irányban szüksége van.” – Keleti 1868. 27–28.

alapvetően azért nélkülözhetetlen a törvény, mert a lakosság nagy része nem tudta – vagy nem akarta – belátni a statisztikai adatgyűjtések hasznosságát és „ártalmatlanságát”, illetve hogy „a netalán húzavonásra hajlandó tisztviselőket kötelességükre serkentse.”⁴⁰

Ez utóbbi vélekedései alapján Keleti legkésőbb 1868 őszére felismerte, hogy a hazai hivatalos statisztika és annak intézményi megtestesítője, a szakosztály nem lesz képes gyors és hatékony működésre egy, az országos statisztikát szabályozó törvény életbe léptetése nélkül. Megalakulását követően, a statisztikai osztály előtt álló grandiózus feladatként jelent meg a soron következő, immár a magyar közigazgatás fennhatósága alá tartozó népszámlálás lebonyolítása, melyre végül – 1868 helyett – 1870 januárjában került sor, eseti jellegű törvényi szabályozás mellett.⁴¹ A népszámlálási törvény létrejötte és az adatgyűjtés végrehajtása alapján levonható következtetések rövid vizsgálata szintén számos adalékkal szolgálhat Keleti statisztikai törvényt érintő elképzeléseit illetően.

III. 3. Az 1870. évi népszámlálás – törvényi szempontból

A népszámlálásról szóló törvényjavaslatot 1869. június 7-én tárgyalta a minisztertanács,⁴² és június 16-án már a képviselőház előtt volt a dokumentumról szóló jelentés.⁴³ A képviselőházi tárgyalástól (július 5.)⁴⁴ a törvény főrendiházi elfogadásáig (július 7.)⁴⁵ mindössze két nap telt el. A törvényhozás gyors menete a főrendiház állandó jogügyi és törvénykezési bizottságának jelentésében található indokokra (is) visszavezethető: a testület a legutóbbi, 1857. évi népszámlálásra „nem törvényes közegek által eszközöltetett” adatgyűjtésként tekintett, melynek „hitelessége sok oldalról kétségbe vonható.”⁴⁶ Éppen ezért azon a véleményen volt, hogy a nemzet egyik elsődleges célja kell legyen, hogy olyan statisztikai adatok birtokába jusson, melyek a „saját alkotmányos kormánya és közegei által eszközöltetett”⁴⁷ adatgyűjtéseken alapulnak. Emellett természetesen gyakorlatiasabb okai is voltak a népszámlálás mielőbbi lebonyolítását célzó gyors törvényhozásnak: az 1868. évi XL. törvénycikk 13. paragrafusa értelmében az újoncállítás a legutóbbi népszámlálás – jelen esetben még az 1857-es – alapján történt, a magyar kormány

⁴⁰ Keleti 1868. 28.

⁴¹ KSH 1990. 13–14.

⁴² MNL OL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek. 1869. június 7. (36. ülés, 14. pont)

⁴³ KI 1869:I. 126–127.

⁴⁴ KN 1869:II. 357–361.

⁴⁵ FN 1869:I. 46–50.

⁴⁶ FI 1869:I. 53–54.

⁴⁷ FI 1869:I. 54.

pedig szerette volna elérni, ha a lehető legrövidebb időn belül saját adatgyűjtése szerint kerül megállapításra az ország által kiállítandó katonai létszám.

A törvényjavaslatot mérsékelt érdeklődés kísérte a képviselőházban és a főrendiházban egyaránt, számos felszólaló fejtette ki – alapvetően pozitív – véleményét a kérdést illetően.⁴⁸ A hozzászólásokból egyértelműen látható, hogy a politikusok felismerték a népszámlálás és a statisztika – számos területen megmutatkozó – jelentőségét, sőt néhányan, így például Tisza Kálmán és Irányi Dániel, egyenesen a censusok törvényi szabályozásának megteremtésére hívták fel a figyelmet. Erről ugyan – egyelőre – nem rendelkezünk konkrét információval, de Keleti minden bizonnyal figyelemmel kísérte a népszámlálási törvény megalkotásának folyamatát,⁴⁹ így örömmel konstatálhatta, hogy az országgyűlés mindkét házában pozitívan fogadták az egyik legfontosabb adatgyűjtés törvényi előkészítését és háttérének biztosítását. A felszólalások kritikáinak konstruktív voltából arra következtethetett, hogy az országos statisztika ügye iránt mind a kormány, mind az országgyűlés elkötelezett, így adott esetben nem gördítenének akadályt a statisztikai szolgálat megfelelő működését biztosító törvény meghozatala elé.

A mindössze fél óra alatt elfogadott népszámlálási törvény 3. paragrafusában jelenik meg a minden magánszemélyre vonatkozó adatszolgáltatási kötelezettség (és a mulasztás esetén kiróható bírság), melyre az előző fejezetekben ismertetett okok miatt volt szükség, és amely ellen az országgyűlésnek nem volt kifogása.⁵⁰ Ezt a paragrafust annyiban érdemes megjegyezni, hogy Keleti nemcsak az eseti jellegű adatgyűjtések vonatkozásában, hanem – ahogy az 1868-as értekezésében is olvasható – általános érvényű szabályként gondolta megvalósítani a magánszemélyekre vonatkozó adatszolgáltatási kötelezettség bevezetését.⁵¹

Az 1870. évi népszámlálás lebonyolítását a július 9-én szentesített 1869. évi III. törvénycikk biztosította.⁵² Bár a törvényi háttér adott volt, érdemes megvizsgálni az adatgyűjtés végrehajtása során tanúsított lakossági magatartást, hozzáállást, illetve a sajtó szerepét is, hiszen Keleti ezekből is fontos tapasztalatokat szűrhetett le.

A vizsgálatba bevont és a bevezetőben említett öt sajtóorgánum mindegyike támogatta a népszámlálás ügyét, és több lap az adatgyűjtést népszerűsítő írásokat is

⁴⁸ A főrendiházban báró Wenkheim László és Apponyi György mellett Tomcsányi József főispán is hozzászólta a javaslatához. A képviselőházban többek között Tisza Kálmán, Irányi Dániel és Ghyczy Kálmán fejtette ki nézeteit, kérdéseit. FN 1869:I. 47–50.; KN 1869:II. 357–360.

⁴⁹ Keleti 1869b. 43. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/Keleti/keleti_karoly_a_nepszamlalas.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

⁵⁰ KSH 1990. 13–14.

⁵¹ Keleti 1868. 27–28.

⁵² KSH 1990. 13–14.

közölt.⁵³ Hivatalos lapként, a *Budapesti Közlöny* tette közzé a népszámlálásról szóló jelentéseket, melyek rendkívül pozitívak voltak, és az adatgyűjtés sikerességéről tanúskodtak. A legtöbb esetben a többi lap átvette ezeket a híradásokat. Számos alkalommal azonban ugyanezen folyóiratok (is) árulkodnak az adatgyűjtés során felmerülő problémákról. Az 1869. július 23-i keltezésű *Felhívás Magyarország törvényhatóságaihoz, a népszámlálási törvény végrehajtása tárgyában* című tájékoztató felhívta a törvényhatóságok figyelmét arra, hogy lehetőség szerint lépjenek fel az olyan személyek izgatása ellen, akik a népszámlálás mögött adózási célzatú adatgyűjtést vélnek felfedezni, és az ehhez hasonló aggodalmakat igyekezzenek eloszlatni, „[...] s az illetőket kellőleg felvilágosítani [...]”⁵⁴ A felhívás ellenére az egyes lapokban számos esetet jegyeztek fel, amelyek azt bizonyították, hogy még meglehetősen magas a statisztikát és az adatgyűjtéseket fenntartásokkal kezelő személyek száma.⁵⁵ Az adatszolgáltatás gördülékenysége mellett az összeírt adatok határidőre történő megküldése sem volt minden esetben problémamentes, így a késlekedő törvényhatóságokat számos alkalommal kellett felszólítani az adatok beküldését illetően. Még 1870 decemberében is több mint két tucat törvényhatóság adatai hiányoztak, melyek végül csak a hónap végén érkeztek be a hivatalba.⁵⁶

Az 1870. évi népszámlálás törvényi előkészítéséből, lebonyolításából, a lakosság és a törvényhatóságok reakcióiból Keleti fontos következtetéseket vonhatott le. Megállapíthatta, hogy az országgyűlés minden bizonnyal támogatna egy kelően megindokolt törvényjavaslatot a hivatalos statisztikáról, illetve a népszámlá-

⁵³ A népszámlálás (Dobner Rudolftól). A pénzügyminisztériumi osztálytanácsos így írt: „Mind ezeket egybevetve, azt hiszem, hogy e lapok t. olvasói osztozkodnak abbeli hitemben, hogy a közeli népszámlálásnál, a multak iránt támadt ellenszenv teljesen el fog tűnni.” – Vasárnapi Ujság. 1869. 16. évf. 27. sz. (júl. 4.) 371.; Néhány statisztikai adat Magyarországról (Bodó Lajostól). Vasárnapi Ujság. 1869. 16. évf. 35. sz. (aug. 29.) 479–480.; Az *Országos statistika* című cikk a népszámlálás mellett egyúttal a statisztikai hivatal felállításának szükségessége és az országos statistika törvényi szabályozásának fontossága mellett is kiállt. Pesti Napló. 1870. 21. évf. 5. sz. (jan. 8.) 2. (Reggeli kiadás); A *nők a népszámlálás alatt* című írás firtatta ugyan a magánszemélyek esetén az adatszolgáltatás kérdését, ugyanakkor alapvetően támogató jelleggel. Fővárosi Lapok. 1869. 6. évf. 297. sz. (dec. 29.) 1202–1203.

⁵⁴ HSK 1869a. 151–153. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1869.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

⁵⁵ A népszámlálás megindítása kapcsán felmerült problémák között említi a lap, hogy egyes családok nem engedték felvenni a kisgyermek adatait, vagy feleslegesnek tartották, hogy a gyermek tud-e írni-olvasni, illetve többen kifogásolták a számlálólapok pontosságát is. A Hon. 1870. 8. évf. 2. sz. (jan. 4.) 1. (Reggeli kiadás); A népszámlálás lebonyolításában közreműködő egyik egyénnek felgyűjtötták a csűrét és a szérűskertben lévő gabonáját, abban a hitben, hogy „az adó felemelésére tesz előmunkálatokat.” – A Hon. 1870. 8. évf. 15. sz. (jan. 20.) 2. (Esti kiadás); A népszámlálás során „akadály ugyan volt elég, kivált a külvárosokban, hol sok anyókéval nem lehetett elhitetni, hogy nem adófizetés végett történik az összeírás.” Emellett sokan elrejtették a gyerekeket, mások elzárkóztak. Fővárosi Lapok. 1870. 7. évf. 3. sz. (jan. 5.) 13.

⁵⁶ Budapesti Közlöny. 1870. december 25. 4. évf. 294. sz. 8633.

lás megmutatta, hogy szükség van a – magánszemélyekre is kiterjedő – általános adatszolgáltatási kötelezettség törvénybe iktatására. A minisztériumok, törvényhatóságok és közhivatalnokok hivatalos statisztikai munkálatokban történő hatékony közreműködésének biztosítékát pedig a statisztikai hivatal központi iránymutatása mellett tartotta megvalósíthatónak.

IV. Az 1874. évi XXV. törvénycikk az országos statisztika szervezéséről

IV. 1. A törvényjavaslat összeállítása és előzményei

Az újonnan létrejött magyar hivatalos statisztikai szolgálat is meghívást kapott az 1869 szeptemberében, Hága városában megrendezett VII. nemzetközi statisztikai kongresszusra,⁵⁷ mely eseményen Magyarországot Keleti és Hunfalvy János (1820–1888)⁵⁸ képviselték. A tanácskozás számos fontos határozata mellett a legjelentősebbnek – különösen az első hazai statisztikai törvény szempontjából – a nemzetközi összehasonlító statisztika megteremtésére irányuló bizonyult. A hágai kongresszus a statisztikát 24 különböző ágra osztotta, melyek módszertanának kidolgozásáért és az Európa-szerte elérhető adatok összegyűjtéséért, valamint összevetéséért egy-egy nemzeti statisztikai hivatalt nevezett ki felelőssé.⁵⁹ Magyarország statisztikai szolgálata a szőlőművelés és bortermelés nemzetközi statisztikájának elkészítését kapta feladatául. Figyelemre méltó tény, hogy míg Keleti a kongresszus számára a magyar hivatalos statisztika állásáról készített kiemelő jelentésében előrevetítette a statisztikai adatok gyűjtésének és publikálásának központosítását, ugyanakkor az ezt biztosító törvényi szabályozás szükségességét nem említette meg⁶⁰ – bár érzékelhető, hogy indokoltnak vélt némi szabályozást –, holott már 1868-ban erről beszélt az Akadémián. Az ellentmondás mögött nagy valószínűséggel az állhat, hogy akadémiai értekezésében, hazai szakemberek előtt bátran felvállalhatta magánvéleményét, míg egy nemzetközi szervezet felkérésére írt, és a magyar kormány képviselőjeként megküldött jelen-

⁵⁷ A nemzetközi statisztikai kongresszusok 1853-tól próbálták meg összehangolni az egyes nemzeti hivatalos statisztikai szolgálatok munkásságát, annak érdekében, hogy a nemzeti adatgyűjtések a lehető legnagyobb mértékben legyenek felhasználhatók nemzetközi összevetések elvégzésére. Keleti – Hunfalvy 1873. 13.

⁵⁸ Geográfus, statisztikus; a magyar földrajztudomány jelentős képviselője, az MTA tagja. 1870-ben megalapította a Pesti Királyi Tudományegyetem Földrajz Tanszékét, melynek haláláig oktatója volt. Tevékenyen részt vett a Magyar Földrajzi Társaság létrehozásában, melynek alapító elnöke volt. Tagja volt a statisztikai szakosztálynak és a statisztikai tanácsnak is. Nádudvari 2014. 322.

⁵⁹ HSK 1869b. 107–108. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1869.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

⁶⁰ Keleti 1869a. 210–211.

tésben csupán a tényekre, az eddig elért eredményekre kívánt szorítkozni (vagy szorítkozhatott).

A nemzetközi összehasonlító statisztikában való részvétel új és erős elemként jelent meg Keleti indoklásában a statisztikai törvény mielőbbi meghozatalát illetően. Korábbi érvei mellett a nemzetközi statisztikai kötelezettség teljesítése sokkal fajsúlyosabb lehetett, hiszen ebben ő is felismerte az önálló magyar állam minél szélesebb külföldi elismertetése biztosításának lehetőségét.⁶¹ Az új feladat immár valóban országos ügyvé tette a statisztikát, hisz annak teljesítése „*rendezett, a közgazgatás egész apparátusába beépített statisztikai szervezetet tett szükségessé.*”⁶² Erre hivatkozva Keleti sokkal határozottabban és célirányosabban érvelhetett a hazai hivatalos statisztika reformjának további halaszthatatlanságát illetően.

A hágai kongresszusról szóló jelentésükben Keleti és Hunfalvy fel is vázolták Gorove István miniszter számára a nemzetközi feladat végrehajtásához elengedhetetlen feltételeket: a hivatal megfelelő szervezeti felépítésének megvalósítása, illetve a törvényileg garantált adatszolgáltatási kötelezettség bevezetése az ország jelenlegi és majdani közhatóságait érintően.⁶³ A statisztikai tanács 1869. december 10-i ülésén Keleti be is mutatta részletesen kidolgozott és alaposan megindokolt koncepcióját *Emlékirat egyúttal javaslat Magyarország hivatalos statistikájának szervezése tárgyában* című összefoglaló írásában.⁶⁴ A hazai statisztika szinte minden apró részletére kiterjedő emlékirat egyik legfontosabb eleme az adatszolgáltatási kötelezettség törvénybe foglalásának szükségessége volt. A törvényt érintő magyarázatában többek között kiemelte az adatbiztonság garanciáját, az őszinte bevallás fontosságát, illetve kitért arra is, hogy a statisztika gyakran az állampolgárok „*benső viszonyait*” is kutatja, így – emiatt is – nélkülözhetetlen a törvény.⁶⁵ A szabályozás még egy – nem kevésbé – fontos cél megvalósítását volt hivatott biztosítani: a magyarországi hivatalos statisztikai adatgyűjtések, -elemzések és kiadványok felletti kontrollt a statisztikai hivatal számára. Keleti e téren részletesen bemutatta és meg is indokolta a minisztériumok által végrehajtott felmérések és adatközlések hátrányait a hivatali adatfeldolgozással és publikálással szemben.⁶⁶ Nem vetette el a minisztériumok közreműködését, ugyanakkor a statisztikai hivatal szakembergárdája, cserekapcsolatai és közleményei szélesebb körben történő elterjesztése révén biztosított és minőségibb statisztikai szolgálatot látott maga előtt. Ahogy írja:

⁶¹ Kenessey 1961. 272.

⁶² Bokor 1896. 42–43.

⁶³ HSK 1869b. 110.

⁶⁴ HSK 1869b. 112–126.

⁶⁵ HSK 1869b. 113–114.

⁶⁶ A minisztériumok vagy egyes hatóságok több esetben továbbra is bármi előzetes tájékoztatás nélkül végezték az adatgyűjtéseiket, melynek következtében nem lehetett pontosan tudni, hogy milyen statisztikai anyag áll rendelkezésre az országban. HSK 1869b. 116.

„[...] az ily, bátran központosítottnak nevezhető statistika teljesen felszerelt statisztikai hivatalt tételez föl, [...] teljesen felszerelt hivatal pedig a korábban említett európai statistika miatt különben is kell.”⁶⁷ Bár a minisztériumok által gyűjtött statisztikai adatok hivatalba történő beküldésének szabályozását illetően megelégedett az adott miniszterek közötti megegyezéssel, nem vetette el a törvényi ellenőrzés bevezetését sem. Mindenesetre az is megfigyelhető, hogy a statisztikai szolgálat megfelelő minőségi működéséhez szükséges technikai feltételek mellett (adatszolgáltatási kötelezettség, az országos statisztika központosítására irányuló törekvés), Keleti törvényi szabályozást a szakosztály önálló hivattal történő fejlesztéséhez, azaz a magyarországi hivatalos statisztika intézményesítésének kialakításához is igyekezett felhasználni. Elképzelése szerint a hivatal továbbra is a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz tartozott volna, de „szaporított személyzettel s tágított hatáskörrel”, közvetlenül a miniszter alá rendelve.⁶⁸

Meglátásai és korábbi tapasztalatai alapján, illetve a hágai nemzetközi statisztikai kongresszus eredményein fellelkesülve, Keleti el is készítette statisztikai törvénytervezetét, valamint a leendő statisztikai hivatal munkatervét – a kongresszuson elfogadott statisztikai ágak szerint beosztva –, melyet még a statisztikai tanács december 10-ei ülésén be is terjesztett.

IV. 2. A törvénytervezet változatai és a statisztikai hivatal felállítása

Keleti *Törvényjavaslat az országos statistikáról* című indítványa⁶⁹ tíz paragrafust tartalmazott, melyek – többek között – a statisztikai adatok országos összeírásának megindításáról, a törvényhatósági statisztikai bizottságok⁷⁰ megalakításáról és a statisztikai tanács működéséről rendelkeztek. A tanács 1870. január 28-án, február 4-én, 11-én és 18-án tartott ülésein folytatólagosan foglalkozott Keleti törvényjavaslatával, emlékiratát pedig eredeti szövegezésében elfogadta.⁷¹

A statisztikai tanács – ismerve a szakosztály munkája során rendszeresen felmerülő nehézségeket – támogatta a kormányközegek (és egyházi, világi hatósá-

⁶⁷ HSK 1869b. 115.

⁶⁸ A minisztériumon kívül két másik intézmény került szóba: az Állami Számvevőszék, mely azonban nem gyakorolt végrehajtó hatalmat, illetve a Miniszterelnökség, mely viszont nem rendelkezett megfelelő kapcsolatokkal a törvényhatóságok felé, így ezeket a lehetőségeket végül elvetette Keleti. HSK 1870. 68.

⁶⁹ HSK 1869b. 125–126.

⁷⁰ A törvényhatóságok állandó jelleggel működő statisztikai bizottságai feleltek a statisztikai adatok gyűjtéséért és központba történő beküldéséért. Tagjait, a szakképzettséget figyelembe véve, választották. HSK 1869b. 123–125.

⁷¹ HSK 1870. 66. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/Manda/HSK/HSK_1870.pdf (letöltve: 2022.02.28.); Bokor 1896. 45–46.

gok, községek) adatszolgáltatási kötelezettségének bevezetését, ugyanakkor véleménye szerint „[...] az egyéneket statisztikai adatok beszolgáltatására kötelezni nem lehet.”⁷² Ennek értelmében kiemelte a magánszemélyeket a kötelezettség köréből, illetve a különböző civil egyesületek és társulatok számára is csak a törvény szerint szükséges adatok bekérését írta volna elő. Mivel a népszámlálás során minden magánszemélynek kötelező volt az adatszolgáltatás, így elképzelhető, hogy a tanács ezekkel a lépésekkel alapvetően a statisztikatudomány elfogadtatásán próbált javítani, illetve, hogy az egyének véletlenül se állíthassák az adatgyűjtések – elsődleges – adókiivetési és újoncállítási célzatát.⁷³ A társadalmi vagy választói bizalom jelentőségének felismerése is ezt az álláspontot erősíti meg.⁷⁴ A tanács által módosított Keleti-féle javaslat nyolc paragrafusra szűkült, ellenben – egyéb stílárius módosítások mellett – új elemként jelent meg benne az országos statisztika szervezéséről, az adatok gyűjtéséről és publikálásáról szóló, a statisztikai munka központosítását célzó pont, mely e feladatok koordinálását egyértelműen a statisztikai hivatal hatáskörébe utalta.⁷⁵

Érdekes tény, hogy a törvénytervezet az adatszolgáltatást nem teljesítő közeg esetében sem bírságot, sem egyéb büntetést nem irányzott elő, hiszen az erről szóló paragrafust teljesen mellőzték.⁷⁶ A tanács indoklása szerint „*bízik azon erkölcsi súlyban, melylyel a törvény létezése általában bír, s meg van győződve, hogy a stat. fontosságának amúgy is folyton terjedő érzete nagyban fokozódni fog az által, ha az országgyűlés külön e tárggyal foglalkozván, reá törvényt hoz.*”⁷⁷

A statisztikai tanács által elfogadott törvénytervezetet a szervezet által kijelölt háromtagú bizottság⁷⁸ és Keleti mint előadó terjesztette be Gorove István miniszter elé 1870. február 25-én. A felirat továbbra is a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz tartozó szervezetként határozta meg a szakosztályt, viszont teljes szakmai és működési függetlenséget kért a minisztertől (kivéve az adatgyűjtések elrendelését és a személyzet meghatározását illetően). Emellett az immár *központi statisztikai hivatallá* szervezendő szakosztály részére pedig az adatszolgáltatókkal való saját, közvetlen kapcsolattartási lehetőséget is igényelt.

⁷² HSK 1870. 68.

⁷³ Bokor 1896. 46.

⁷⁴ Straub 1987. 1188–1189.

⁷⁵ A tanács kihúzta a statisztikai szakkönyvtárra és a működésének támogatására beküldendő kötelezpéldányokra, illetve a statisztikai évkönyvek rendszeres kiadására vonatkozó pontokat. HSK 1870. 76.

⁷⁶ Ezzel szemben az 1869. évi III. törvénycikk 3. paragrafusa a népszámlálás során valótlan állítók vagy az adatszolgáltatást megtagadók esetében 20 forintig terjedő bírság kiszabását tette lehetővé.

⁷⁷ HSK 1870. 72–74.

⁷⁸ A bizottság tagjai Hunfalvy János, Konek Sándor egyetemi tanár, statisztikus és Kogler Nep. János jogakadémiai tanár voltak. HSK 1870. 74.

Mivel a törvényjavaslat benyújtását követően nem történt előrehaladás a hivatalos statisztika ügyében, illetve időközben Gorove Istvánt Szláv József váltotta a miniszteri székhelyben, 1870. június 5-én Keleti az új miniszter számára is bemutatta a hazai statisztikai szolgálat nehézségeit, eredményeit és céljait; a törvényjavaslat keletkezésére és foganatosítására fókuszálva.⁷⁹ Indoklásában az adatszolgáltató közegek „csekély készségét”, a törvényhatóságok „gyakorlatlan és ez ügyben kevés buzgóságot tanúsító közegeit” említette, a szakosztály elégtelen munkaereje⁸⁰ és költségvetése mellett.⁸¹ Keleti a statisztika szinte minden ágát (népmozgalom, mezőgazdaság, pénzügyi, oktatási, biztosítási, bankügyi, közlekedési statisztika) illetően példákkal illusztrálta a fennálló problémákat, az elért eredményeket tekintve pedig hangsúlyozta, hogy „[...] csak az országos statisztika szervezése [...] szükséges még, hogy [...] munkásságunk teljessé, a közigazgatásra és a nemzetre nézve egyaránt üdvössé, szóval a czélnak megfelelővé váljék.”⁸² A miniszteri tájékoztatást a törvényi szabályozás sürgőssége mellett az 1871. évi költségvetési tárgyalások aktualitása is indokolta, hiszen Keletinek – siker esetén – nem kellett volna újabb egy évet várnia a hivatal működéséhez illeszkedő, megemelt pénzügyi fedezet törvénybe iktatására.

Az újabb emlékirat nem fejtett ki érzékelhető hatást a hivatalos statisztika törvényi szabályozását illetően, ugyanakkor az intézményesülés terén fontos következményekkel járt, hiszen 1871. április 18-i hatállyal felállította a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumon belül a Keleti által régóta óhajtott központi statisztikai hivatalt.⁸³ Az új intézmény az 1871. évi X. törvénycikk szerint már saját költségvetési helyként szerepelt a minisztériumi struktúrában.⁸⁴ Keleti – és törvénytervezete – mellett számos más ok is szerepet játszhatott a hivatal 1871-ben történő megszervezésében: ilyen lehetett az országos statisztika megfelelő szintű ellátásának immár egyre halaszthatatlanabbá váló biztosítása, illetve a külföldi statisztikai hivatalok arányaiban nagyobb pénzügyi dotáltsága és az ezál-

⁷⁹ HSK 1870. 80.

⁸⁰ Összehasonlításképp, Keleti a bécsi statisztikai hivatalra hivatkozott, mely intézménynél 32 személy állt szolgálatban. A magyar szakosztály 1867-ben 7 fővel kezdte meg működését, Keletit is beleértve. HSK 1870. 104.

⁸¹ HSK 1870. 86.; Az állami költségvetés 1869-ben 17 700, 1870-ben pedig 17 400 forintot irányzott elő statisztikai feladatokra. A szakosztály a zárszámadás adatai szerint egyik évben sem lépte túl a szűkös költségvetési keretet, és ennek ellenére összességében hatékony működésre volt képes. Állami költségvetés 1869. 8.; Állami költségvetés 1870. 8.; Állami zárszámadás 1869. 4–5., Állami zárszámadás 1870. 53.; Bokor 1896. 233. Keleti mellett július 12-én és 14-én a statisztikai tanács is kifejezte bővítés iránti igényét, amikor 36 tisztségviselői álláshely és 68000 forint költség biztosítását kérte. György 1885. 22.

⁸² HSK 1870. 104.

⁸³ Budapesti Közlöny. 1871. 5. évf. 99. sz. (április 30.) 1.

⁸⁴ MT 1896. 253.

tali nagyobb hatékonyságuk volta is. Emellett további indokként merülhetett fel a statisztika felhasználása iránti egyre növekvő igény, mely a politika, a tudomány, a gazdaság és a gyakorlati igazgatás szereplői felől egyaránt megmutatkozott. Figyelemre méltó ellentmondás, hogy míg a hazai hivatalos statisztika számos esetben volt kénytelen elviselni az egyes minisztériumok és törvényhatóságok adatszolgáltatói közönyét (vagy könnyelműségét), ugyanakkor mégis nőtt a működéséhez fűzött várakozás – sokszor akár ugyanezen szervek részéről is.⁸⁵

Bár a statisztika törvényi szabályozása – egyelőre – váratott magára, a statisztikai feladatok központosítása felé történtek lépések. Az új intézmény megalakításával egyidejűleg kiadták a hivatal – az uralkodó által is jóváhagyott – ügykörét és ügyviteli szabályzatát, mely mindenképpen a korábbi, szakosztályi ügyrendi pontok felett állt.⁸⁶ A dokumentum III. szakasza (*Az anyag beszerzése és nyilvántartása*) külön kiemelendő, hiszen ez már konkrét írott szabályzatként volt értelmezhető a kormányközegek, minisztériumok és törvényhatóságok számára, melynek értelmében Keleti joggal várt előrelépést a hivatal számára szükséges statisztikai adatok (és anyagok) beszolgáltatása ügyében. Hogy a statisztikai hivatal megfelelő működéséhez nagyobb érvényt szerezzen, Szláv József 1871. május 16-án körlevélben értesítette a törvényhatóságokat a hivatal felállításáról, és azok együttműködését kérte a szükséges adatok beszerzését, illetve beküldését illetően.⁸⁷ A földművelésügyi miniszter mellett Keleti is külön levélben fordult a törvényhatóságokhoz – hivatkozva a miniszteri leiratra is –, és tiszteletteljes írásában felhívta a figyelmet a hivatal által szabadon gyakorolható közvetlen kapcsolattartási lehetőségre, valamint a közhivatalnokok támogatását és „erélyes közreműködését” kérte „azon nagyfontosságú országos ügy körül mely e hivatalnak feladatául kitűzetett.”⁸⁸ Együttal

⁸⁵ Buday 1911. 2–3.; Simonyi Ernő országgyűlési képviselő a statisztikai osztály működésével kapcsolatos felszólalásában kifejtette, hogy a szervezet aktuális felépítését nem tartja megfelelőnek a felmerülő igények kielégítésére. KN 1869:V. 140. Helffy Ignác országgyűlési képviselő a statisztikai szakosztály működése kapcsán tett hozzászólásában főleg az elérhető kereskedelmi adatok hiányát ecsetelte. (A képviselő ugyanakkor tiszttában volt azzal, hogy az ezen adatok alapját képező vámhivatali kimutatásokkal nem a statisztikai osztály hibája miatt nem rendelkezik az ország.) KN 1869:XII. 273–277.

⁸⁶ Bokor 1896. 49–53.

⁸⁷ Idézet a kéziratból: „Az 1871-ki költségvetésről szóló 1871. X. törvénycikk a hivatalos statisztikának eddig a vezetésre bízott minisztérium egyik szakosztály által végzett teendőit külön önálló statisztikai hivatalra ruházza. Az e hivatal számára készült, ügykörét meghatározó ügyviteli szabályzat Ő Felsőleges elhatározásával jóváhagyatván az országos magy. kir. statisztikai hivatal mint olyan életbe lépett és megkezdte működését.” – VB 1451/1871. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/hivatal/keleti_kinevezese_1871.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

⁸⁸ VB 1452/1871. 1. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/hivatal/keleti_torvenyhatasagokhoz_1871.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

azonban a statisztikai feladatok ellátása következtében megnövekedett munkamennyiséggel kapcsolatos félelmeket is igyekezett eloszlatni.⁸⁹

A hivatal működésének megindulásával kapcsolatos várakozások ellenben nem igazolódtak be: „a szakosztályi korszakhoz” hasonlóan, az egyházi hatóságok és a törvényhatóságok sem különösebben segítették a hivatal munkáját az általa kért adatok beszolgáltatását illetően. Bár a hivatal munkatársai rengeteget dolgoztak – elkészítették az iparstatisztika és a népmozgalmi statisztika tervezetét, kidolgozták a tűzkár, illetve a bankügyi statisztika felvételi mintáit, javaslatokat állítottak össze az európai és magyarországi szőlészeti statisztikát illetően – ez az intézmény teljesítményén úgymond nem látszódott meg. Ahogy Bokor Gusztáv írta: *„A mit ez években a statisztikai hivatal kiadott, sem mennyiségében, sem minőségében, sem pedig tárgyában nem különbözik attól, a mit annakelőtte már az osztály is közzétett.”*⁹⁰ Ezek alapján megállapítható, hogy a statisztikai hivatal megszervezése összességében véve nem javított a hazai hivatalos statisztika helyzetén, ugyanakkor az intézményesítés megtörténte és vele párhuzamosan a szervezet költségvetésének jelentős megemelése⁹¹ pozitívumként volt értékelhető.

A magyarországi hivatalos statisztika törvény szerinti szabályozási folyamatában meghatározó szerepet játszó nemzetközi összehasonlító statisztika 1872 után *„elvesztette azt az előnyt, a mely az intercontinentális munkában való résztvevés okából fokozottabb anyagi és erkölcsi támogatására ösztönözte volna a kormányt és a törvényhozást.”*⁹² Egyik legfőbb hivatkozási alapját elvesztve, Keleti a szakmai munkavégzést illető minőségi előrelépés hiányában – valamint az újbóli miniszterváltás következtében –, ismételten emlékirattal és módosított-pontosított törvényjavaslattal fordult, ezúttal gróf Zichy József (1841–1924) földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez 1873. szeptember 12-én.⁹³

Emlékirat Magyarország hivatalos statistikája országos szervezésének és továbbfejlesztésének indokolására című írásában⁹⁴ Keleti kifejtette, hogy a hivatalnak továbbra is a statisztikai anyag beszerzésével kell foglalkoznia, mivel *„[...] annak*

⁸⁹ Idézet a kéziratból: „Részemről pedig, ismervé azon nagyszámú és fontos közigazgatási teendőket, melyek a t. közönség feladatait képezik, iparkodni fogok, hogy az orsz. m. k. statisztikai hivatal által m[űködés]i köre értelmében követelendő teendők a t. közönség tisztviselői és alárendelt közegei által minél könnyebben és minden nagyobb idő- és munkaerőpazarlás nélkül legyenek teljesíthetők” – VB 1452/1871.

⁹⁰ Bokor 1896. 57.

⁹¹ A hivatal költségvetését 17 400 forintról 56 970 forintra növelték. Megfigyelhető, hogy még ez is messze elmaradt a Keleti által 1867-ben felvetett 85 300 forintos összegtől.

⁹² Bokor 1896. 59. Ezzel kapcsolatban érdekességképpen megemlítendő az 1876. évi utolsó, Budapesten rendezett statisztikai kongresszus.

⁹³ György 1885. 24.; Bokor 1896. 59–60.

⁹⁴ HSK 1874. 3–20. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1873.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

szolgáltatására senki sincs kötelezve s így csak az illetők jóakaratótól függ: szolgáltatás-e általában vagy miként és mikorra szolgáltatásuk azt be.”⁹⁵ Legfőbb kritikái emellett az intézmény költségvetésének elégtelenségére, valamint a hivatalos statisztika fennmaradását és fejlődését biztosító törvényi kontroll megteremtésének eddigi kudarcára irányultak. Az adatszolgáltatási kötelezettség indoklása mellett, Keleti a statisztikai tanács nem megfelelő működésére is felhívta a miniszter figyelmét,⁹⁶ illetve kitért Horvát-Szlavónország statisztikai szolgálatára, a közösgyi statisztikára és az országos statisztikai hivatal szervezésének kérdéseire is. Emlékiratához csatolt törvényjavaslatában elvégezte az egyes paragrafusok pontosítását és új elemként (9. paragrafus) beemelte a statisztikai adatok „helyes és pontos beszolgáltatására” vonatkozó szakaszt, mely egyben szankcionálta is a mulasztást elkövető törvényhatóságokat, intézeteket és egyleteket. A törvénytervezet mellé csatolta Keleti a törvényhatósági statisztikai bizottságok szervezésére és azok működésére vonatkozó utasítási javaslatot, a hivatal szervezeti felépítését és költségvetését bemutató ajánlást és a főispánok által készítendő évi jelentés előterjesztését is.⁹⁷

IV. 3. A törvényjavaslat az országgyűlés előtt

Bár Zichy József miniszter már 1873. február 21-én jelezte az országgyűlés számára, hogy törekedni fog „a statisztikai adatok pontos és idejekorán való beküldését biztosító”⁹⁸ javaslat mielőbbi beterjesztésére, erre az eseményre csaknem egy évet kellett várni. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter végül 1874. január 3-án nyújtotta be a Keleti által összeállított törvénytervezetet a minisztertanács elé, mely két módosítás elvégzését követően – Ferenc József január 18-i jóváhagyásával⁹⁹ – engedélyezte a dokumentum törvényhozás elé történő beadását.¹⁰⁰

⁹⁵ HSK 1874. 3.

⁹⁶ A tanácsban helyet foglaló minisztériumi képviselők feladata, hogy tájékoztassák a tanácsot (és a hivatalt) az adott minisztériumban begyűlt statisztikai anyagról. Azonban az említett képviselők legtöbbször nincsenek olyan beosztásban, hogy minden anyagról tudomást szerezzenek, így sem a hivatal, sem a kormány nem ismeri a minisztériumokban lévő statisztikai anyagot. HSK 1874. 6–7.

⁹⁷ Az éves főispáni jelentéseket Keleti egyfajta biztosítéknak szánta a leendő statisztikai – de valójában bármely – törvény megfelelő végrehajtásának kormányzati ellenőrzésére. HSK 1874. 13–14.

⁹⁸ KN 1872:IV. 367.

⁹⁹ Bokor 1896. 64.

¹⁰⁰ MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1874. január 3. (62. ülés, 5. pont). A minisztertanács az országos statisztika további központosítása végett kiegészítést fűzött a 2. paragrafushoz, mely szerint: „Az egyes minisztériumok a körükbe tartozó statisztikai anyagot szintén a statisztikai hivatalnak adják át.” Emellett törölte a 9. paragrafus második bekezdését, mely az adatszolgáltatói mulasztást elkövetett közegek számára jogorvoslati lehetőséget biztosított.

A miniszteri indoklás szövege jelentős mértékben épített Keleti emlékiratára, ezt bizonyítja, hogy Zichy József a hivatal igazgatójának számos megfogalmazását szó szerint is átvette. Ennek következtében alapvetően ugyanazon érvekkel igyekezett meggyőzni a törvényhozást: a statisztikai hivatal munkaerejének és idejének nagy részét továbbra is az anyag beszerzésére kénytelen fordítani, illetve kitért az adatszolgáltató közegekre, a statisztikai bizottságokra, a statisztikai tanácsra és a kormányközegek által indított adatgyűjtésekre is.¹⁰¹ Indoklása zárásaként kiemelte, hogy a törvény pontos és szigorú végrehajtását a javaslat – minisztertanács által beszúrt – 9. paragrafusa fogja biztosítani.¹⁰²

A népszámlálási törvény tárgyalásával ellentétben az országos statisztika szervezéséről szóló törvényjavaslathoz nem érkezett érdemi hozzászólás a képviselők részéről az országgyűlés egyik házában sem. Ez azonban annak is betudható, hogy a központi bizottság rendkívüli alapossággal tekintette (és szövegezte) át a benyújtott tervezetet.¹⁰³ A bizottság által véglegesnek szánt változatot báró Prónay Dezső előadó 1874. március 9-én ajánlotta elfogadásra a képviselőháznak. Az új verzió szövegezése során a testület az egyértelműség, az egyszerűség és a pontosság elveit tartotta szem előtt, hogy a megszületendő törvény végrehajtása következtében a lehető legkevesebb kétség, félreértés és probléma merüljön fel a kormányközegek, a törvényhatóságok és a lakosság részéről. Ugyanakkor a bizottság láthatóan nem fűzött nagy reményeket a statisztikai hivatal jövőendő működésére nézve,¹⁰⁴ hiszen az 1. paragrafusból törölte „*a társadalom, valamint a tudomány igényeinek kielégítése végett*” részt azzal az indoklással, hogy ez esetben a hivatal olyan célt tűzne ki maga elé, melynek „*talán nem lesz képes mindenkor megfelelni.*”¹⁰⁵

A képviselőház elé 1874. március 24-én beterveztett¹⁰⁶ törvényjavaslat elfogadását június 12-én tárgyalta a képviselőház. A tervezetet először általánosságban fogadta el a testület, a részletes tárgyalás során észrevétel csupán az utolsó, 9. paragrafushoz érkezett Bartal György (1820–1875) miniszter részéről,¹⁰⁷ mely jóváhagyásra került. Négy nappal később, június 16-án a törvényjavaslat harmadszori felolvasását követően a képviselőház által elfogadott tervezetet befogadta a főren-

¹⁰¹ FI 1872:Vb. 141–142.

¹⁰² Érdekes tény, hogy a javaslat az adatvédelemre is nagy hangsúlyt fektetett, hiszen a köz- és magánintézetek, egyletek és társulatok csak a működésükre és üzleti tevékenységükre vonatkozó adatokat voltak kötelesek beküldeni.: „E megszorítással ki van zárva az, hogy a hivatalos statisztika az egyéni szabadság csorbitásával a családi vagy magánéletben kutathasson adatokat külön törvényes meghatalmazás nélkül.” – FI 1872:Vb. 141.

¹⁰³ KI 1872:XIII. 134–135.

¹⁰⁴ Erre utal még: Bokor 1896. 65.

¹⁰⁵ KI 1872:XIII. 134.

¹⁰⁶ KN 1872:IX. 356.

¹⁰⁷ Bartal György 1874. március 21-étől 1875. március 1-jéig töltötte be a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteri pozíciót. Szinnyei 1891. 625–626.

diház, melynek jogügyi bizottsága „mind lényegében, mind részleteiben változatlan elfogadását hozza javaslatba.”¹⁰⁸ Ezáltal az országgyűlés mindkét háza jóváhagyta az országos statisztika szervezéséről szóló törvénytervezetet, mely végül az uralkodó július 18-i szentesítését, illetve képviselő- és főrendiházi kihirdetését követően július 23-án életbe lépett.

IV. 4. Az első statisztikai törvény hatása és utóélete állam- és közigazgatási szempontok szerint

Az országos statisztika szervezéséről szóló 1874. évi XXV. törvénycikket¹⁰⁹ és szerepét a hazai hivatalos statisztika megszilárdításában a kortársak és az utókor is egyaránt nagyra értékelte. Keletit 1875-ben megjelent monográfiájának megjelenésekor többek között a friss statisztikai törvény által bevezetett adatszolgáltatási kötelezettség ismertetése és magyarázata (is) vezette.¹¹⁰ Vargha Gyula egyértelműen „óriási vívmányként” tekintett a törvényre, „mely nem bízta többé a statisztikai adatok beszolgáltatását az arra kötelezettek egyéni tetszésére, hanem törvényes kényszerrel statuált.”¹¹¹ De a statisztikai hivatal „történetírói”, György Aladár, Bokor Gusztáv és Buday László szerint is nagyobb biztonságot teremtett a törvény az intézmény működése terén. A szakirodalom legtöbbször Keleti megkerülhetetlen szerepét hangsúlyozza a törvény létrejöttének megvalósításában, emellett az adatszolgáltatási kötelezettség bevezetését és az egyes adatgyűjtésekre gyakorolt pozitív hatását emeli ki.¹¹²

Bár a törvény számos eszközzel igyekezett a statisztikai adatgyűjtések végrehajtásának, feldolgozásának és az adatok közzétételének koordinálását a hivatal számára biztosítani,¹¹³ a korszakban továbbra is meghatározó maradt a minisztériumok és szakigazgatási szervek adatgyűjtő és közreadó tevékenysége.¹¹⁴ Azonban fontos annak a megállapítása, hogy a központosítás alapvetően nem a minisztériumi adatgyűjtések visszaszorítására irányult, hanem egy következetes rendszer kialakítására a hazai hivatalos statisztika működtetését illetően, melyben a mi-

¹⁰⁸ FI 1872:Va. 140.

¹⁰⁹ KSH 1994. 5.

¹¹⁰ Keleti 1875. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/Keleti/keleti_karoly_a_gyakorlati_statistika_kezikonyve.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

¹¹¹ Vargha 1899. 9.

¹¹² Kenessey 1961. 276–278.; Pesti 1983. 964.; Nyitrai 1983. 957.; Öri – Pálházy 1989. 803.; Rózsa 2017. 1167.

¹¹³ A hivatal ügyviteli szabályzatának 13., 14. és 15. pontjai egyértelműen utaltak a minisztériumokkal szembeni központosításra. György 1885. 30.

¹¹⁴ Szaszkné 1998. 84

nisztériumok hathatósan segíthetik a hivatal tevékenységét. Keleti maga is erősen támogatta a minisztériumok statisztikai munkáját,¹¹⁵ már csak azért is, mert az intézmény korántsem rendelkezett a Keleti által kívánt személyi állománnyal és költségvetéssel a szükséges adatgyűjtések maradéktalan elvégzésére.

A törvényhatóságok adatszolgáltatásban nyújtott közreműködésének biztosítására a törvény 6. paragrafusa értelmében megszervezték a törvényhatósági statisztikai bizottságokat, melyeknek 1874. november 1-jével kellett megkezdeni működésüket. Az erre való felszólítással egyidejűleg a hivatal körlevélben tájékoztatta a minisztériumokat, az egyházi hatóságokat, a kereskedelmi és iparkamarákat, a horvát bánt, a fiumei kormányzót és az egyes adatszolgáltatói közegeket (pénz- és hitelintézetek, biztosító társaságok, vasúti vállalatok) a törvény fontosabb pontjairól és a hivatalos statisztika munkálataiban való közreműködésüket, támogatásokat kérte.¹¹⁶

A statisztikai bizottságok megalakítására vonatkozó utasítás teljes egészében megegyezett Keleti 1873. évi javaslatával, ahogy a belügyminiszter által kiküldött, az éves főispáni jelentések szerkesztésére vonatkozó tájékoztató is. Sajnálatos tény, miszerint ahogy a statisztikai tanács sem váltotta be maradéktalanul a hozzáfűzött reményeket (nagy valószínűséggel ez is vezetett háttérbe szorulásához, majd 1897. évi megszüntetéséhez), úgy a törvényhatósági statisztikai bizottságok sem voltak képesek ellátni a feladataikat.¹¹⁷ Ezzel gyakorlatilag beigazolódott Keleti 1868-as „jóslata”, amikor egyik munkájában arról értekezett, hogy a központi hivatal által koordinált, de a községekre támaszkodó adatgyűjtési rendszer magyarországi alkalmazhatósága meglehetősen kérdéses. A statisztikai bizottságok sikertelenségét támasztották alá az éves főispáni jelentésekben foglaltak is,¹¹⁸ melyek bekérését – bár nem szerepeltek az 1874. évi törvényben – az érkeztetésükkel kapcsolatos sorozatos problémák és késlekedések miatt 1876-ban megszüntették, illetve átalakították. A közhivatalnokok statisztikáról alkotott vélekedésében szintén nem sikerült minden esetben pozitív változást elérni, holott Keleti 1868-ban és 1869-ben is egy-egy statisztikai tanfolyamot szervezett annak érdekében, hogy bemutassa a közigazgatásban dolgozók számára a statisztikatudomány hasznosságát.

¹¹⁵ HSK 1874. 9.

¹¹⁶ Bokor 1896. 66.

¹¹⁷ Buday meglátása szerint is, míg a tanács „legalább kezdetben hasznos és értékes szerv volt, addig a törvényhatósági statisztikai bizottságok már kezdetől fogva sem feleltek meg annak a feladatnak, a mi rájuk várt volna.” – Buday 1911. 4.

¹¹⁸ Báró Bánffy Dezső, Belső-Szolnok megye főispánja így írt 1875. évi jelentéséhez csatolt felterjesztésében: „Be kell ösmernem azonban, hogy jelen felhozott adatok [a mezőgazdasági termelésről] csakis megközelítőeknek tekinthetők, mert míg egyfelől a statisztikai bizottság egyáltalán adatgyűjtés vagy összeállítás terén semmit sem tesz, addig azok, kik a kimutatásokat készítik, nagyon is lelkiösmeretlenül járnak el.” – Bokor 1896. 67.

A hivatalnokréteg sok esetben továbbra is felesleges többletfeladatként tekintett az általa végzendő statisztikai összeállításokkal való foglalkozásra, és nem látta, nem értette a statisztikai kimutatások hasznát és célját, melyek alkalomadtán saját munkáját is segíthették, könnyíthették volna.¹¹⁹ A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy Bokor Gusztáv így nyilatkozott 1896-os munkájában: „*Mi is simulunk a községi előljáróságokhoz, a járási főszolgabírói, a városi polgármesteri hivatalokhoz, de azok nem simulnak hozzánk. Úgy kell tehát felállítanunk a tételt, hogy a ki nem statisztikus, ne csináljon statisztikát.*”¹²⁰

Az 1874. évi statisztikai törvény tervezetei, illetve a törvényi indoklásban foglaltak egyértelműen szerepet játszottak a szakosztály hivatallá történő fejlesztésében és költségvetésének megemelésében. Az 1873. évi gazdasági válság következtében elrendelt kényszerű költségcsökkentést azonban a hivatal sem tudta elkerülni és újfent abban a paradox helyzetben találta magát, melyet leginkább az országgyűlés állandó pénzügyi bizottságának jelentése tükröz: „*A bizottság azt látja, hogy a statisztikai hivatal működésében nem felel meg tökéletesen azon feladatnak, melyet maga elé tűznie kellene, módosítani lenne tehát szükséges szervezetét a meghozott törvény alapján [...]*”¹²¹ Ennek értelmében a hivatal 1875. évi költségvetését mindössze 40 000 forintban állapították meg, mely hatással volt az intézmény által végrehajtható adatgyűjtések körére. Ebből is megállapítható, hogy a kormányzat (és az országgyűlés) a korábbi években a Keleti által is számtalanszor hangoztatott elégtelen hivatali költségvetés figyelembevételének teljes mellőzésével várta el a minőségi szakmai munka elvégzését, és a költségkeret 1875. évi leszállításával gyakorlatilag önmaga lehetetlenítette el a hivatal megfelelő működését.¹²² A költségvetési keret csak az 1880-as évek elején érte el az elfogadható szintet. (Kiegészítésképp, a munkavégzés problematikuságát nemcsak a kellő anyagiak hiánya,

¹¹⁹ Bacskák Pál, Pozsony megye kormányzó alispánja, az 1874. évről vonatkozó jelentésében így ír a statisztika általános megítéléséről: „[...] nálunk bizony általában még nagyon gyenge lábón állunk oly vidéki közegek dolgában, melyek akár elég elfogulatlansággal bírnak arra, hogy ne szagláljanak minden statisztikai fölvetel mögött adózási célzatokat, akár elég öntudatos ítélettel arra, hogy akaratlanul is ne szolgáltatassanak ferde adatokat. [...] nem annyira rosszakarat vagy hanyagságban rejlik az ok, (...) mint inkább a statisztika hasznának teljes ignorálásában. Azt oly valami haszontalan bürokratikus irkafirkának tekinti nálunk még sok kaputos ember is, hogy valóságos ellenszenv uralkodik a statisztika ellen.” – Bokor 1896. 67.

¹²⁰ Bokor 1896. 179.

¹²¹ KI 1872:XXI. 399–400.

¹²² Keleti 1875. január 5-én kelt – Trefort Ágoston miniszterhez címzett – levelében érzékeltette, hogy „[...] épen a dologi kiadásokat éri a megszorítás; vagyis a hivatal termelése lesz lehetetlen né téve [...]” – MNL OL XXXII 23j3 (F3) 3. doboz. 1875-28.; Trefort 1877-ben kiállt a hivatal költségvetésének visszaállítása mellett, és választás elé állította a pénzügyi bizottságot: vagy szavazzák meg a szükséges fedezetet az intézmény számára vagy a hivatal szüneti be tevékenységét és statisztikai ügyosztályként folytatja működését. 1878-ban ennek hatására részlegesen visszafogták a korábban elvett összeget a hivatal költségvetéséből. Bokor 1896. 70–74.

hanem a biztos munkahelyi háttér is gátolta, hiszen a hivatal 1867 és 1897 között tíz különböző helyszínen működött.)

Ugyanakkor a törvény gyakorlati haszonnal is járt, mivel „[...] *határozottan kifejezte, hogy a hivatalos statisztika a társországokat is bevonja adatgyűjtő tevékenységének körébe.*”¹²³ Ugyan más elképzelések is voltak, azonban végül 1875. augusztus 1-jén megalakult a horvát-szlavón (zágrábi) statisztikai hivatal, mely a kortárs beszámolók szerint a magyar statisztikai hivatal hasznos partnerének bizonyult.

V. Kitekintés: az 1897. évi XXXV. törvénycikk a magyar királyi központi statisztikai hivatalról

A tanulmány alapján látható, hogy az országos statisztika szervezésének 1874. évi törvénybe foglalását követően szinte azonnal megmutatkoztak a törvény által kialakított rendszer működésével és a szervezeti struktúrával kapcsolatos problémák, melyek gyökerei azonban sok esetben mélyebbre nyúltak, mint amit a meghozott törvény orvosolhatott volna. Az első statisztikai törvény gyakorlati tapasztalatait felhasználva a hivatalos statisztika megújítását célzó későbbi, 1897-es reformok az 1874-ben nehezen kialakított szerkezetet jelentős mértékben szélesítették, illetve átalakították: a minisztériumok és a hivatal statisztikai tevékenységének összehangolásaként megkezdődött a fontosabb adatgyűjtések végrehajtásának átcsoportosítása a hivatali feladatok közé.¹²⁴ Az új törvény emellett megfelelő jogi keretet teremtett a statisztikai munka megbízhatóságának emelésére, illetve a közvetlen adatgyűjtések rendszerének megteremtésére is, valamint – adatvédelmi biztosítékok mellett – Keleti első, eredeti törvénytervezete szerint a magánszemélyekre is kiterjesztette az adatszolgáltatási kötelezettséget. Ugyanakkor a második statisztikai törvény sikerének szükséges előfeltétele volt az 1860-as évek hazai statisztikai próbálkozásaitól, a szakosztály (majd az önálló hivatal) létrejöttén át, az első statisztikai törvény, illetve a kialakításáig vívott szakmai erőfeszítések sokasága is.

VI. Konklúzió

A statisztikai szakosztály 1867. évi megalakításától számítva több mint hét évbe telt biztos törvényi alapokra helyezni a hazai hivatalos statisztikai szolgálatot. Számptalan nehézség akadályozta ebben a hét esztendőben az ügy előrehaladását,

¹²³ Bokor 1896. 82.

¹²⁴ Szasztkóné 1998. 88–95.

azonban Keleti Károly kérlelhetetlen kitarásának köszönhetően megszületett az a törvény, mely elindította a magyarországi hivatalos statisztikát a fejlődés útján.

A törvényi indoklás egyértelműen jelentős szerepet játszott a statisztika intézményesítésében, a szakosztály önálló központi statisztikai hivatallá történő fejlesztésében, mely lépéssel Magyarország felzárkózott az európai államok mellé a hivatalos statisztika művelését illetően. Fontos azonban annak meglátása is, hogy az intézményesítés önmagában nem hozott különösebb eredményeket, összességében véve a működést csupán a költségvetés bővítésével segítette. Bár a hivatal ügyköre és ügyviteli szabályzata az országos statisztika szervezésének számos kérdésében kívánt konkrét irányt mutatni, a (statisztikai) törvény volt az, amely – legmagasabb szintű szabályozó erőként – megteremtette a (kezdetleges) igazodási alapot a minisztériumok, a törvényhatóságok, a köz- és magántársulatok, az egyletek, az egyéb adatszolgáltató közegek és – valamilyen szinten – a magánszemélyek számára is a hivatalos statisztikát illetően.

A törvény pozitív hatásai mellett látható az is, hogy a hivatalnokok és a lakosság körében sok esetben meglévő, a statisztikatudomány megítélését érintő negatív vagy ellenszenves beidegződéseken szinte egyáltalán nem tudott változtatni. Fontos kihangsúlyozni azonban, hogy az 1874. évi törvénynek elsősorban nem is ez volt a feladata, és új diszciplínaként, magyarországi előzményeit figyelembe véve, az adott esetben nyomatékosabb, határozottabb törvényi megfogalmazások csak ártottak volna a hivatalos statisztika megítélésének. A hazai hivatalos statisztika kereteit és a hivatal feladatait a törvény sikeresen, egyértelműen jelölte ki.

A törvény hatására (is) lassan, ám fokozatosan javult a statisztikai hivatal helyzete, míg a kihirdetését követően több mint két évtizeddel, e jogszabály végrehajtásának tapasztalatait felhasználva a statisztika hazai képviselői (a kormányzattal karöltve) kidolgozták az 1897. évi, második statisztikai törvény világviszonylatban is kiemelkedő struktúráját.

Források

- Állami költségvetés 1868 = 1868. évi államköltségvetés. XI. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelmi Ministerium. Központi igazgatás. Szükséglet: 30. fejezet.
- Állami költségvetés 1869 = 1869. évi államköltségvetés. Részletezés. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelmi Ministerium. A. Rendes szükséglet és fedezet. Statistikai, kereskedelmi, ipari, bányászati és vámügyi czélok.
- Állami költségvetés 1870 = 1870ik évi államköltségvetés. Földmívelés-, Ipar- és Keresk. Miniszterium. Statistikai, kereskedelmi, ipari, bányászati és vámügyi czélok.
- Állami zárszámadás 1869 = 1869. évi zárszámadás. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium. 1. cím. Központi igazgatás. Statistikai, kereskedelmi, ipar- és vámügyi kiadások.
- Állami zárszámadás 1870 = 1870. évi zárszámadás. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium. Rendes kiadások, XVI. fejezet. 2. cím. Statistikai, kereskedelmi, ipar, bányászati és vámügyi czélok.
- FI 1869:I = Főrendiházi irományok, 1869. I. kötet. 25. szám. 12. ülés. (1869. júl. 6.) A n[agy]méltóságú főrendi ház állandó jogügyi és törvénykezési bizottságának jelentése a népszámlálási törvényjavaslatról.
- FI 1872:Va = Főrendiházi irományok, 1872. V. kötet. 250. sz. Jelentése a főrendi ház állandó jogügyi bizottságának az országos statistika ügyének szervezéséről szóló törvényjavaslat tárgyában.
- FI 1872:Vb = Főrendiházi irományok, 1872. V. kötet. Melléklet a 250. sz. irományhoz. Indokolás az országos statistika szervezéséről szóló törvényjavaslathoz.
- FN 1869:I = Főrendiházi napló, 1869. I. kötet. XII. országos ülés. (1869. július 7.) A népszámlálásra vonatkozó törvényjavaslat tárgyalása és elfogadtatása.
- KI 1869:I = Képviselőházi irományok, 1869. I. kötet. 45. sz. Jelentés a népszámlálási törvényjavaslathoz.
- KI 1872:XIII = Képviselőházi irományok, 1872. XIII. kötet. 641. szám. Az osztályok előadóiól alakult központi bizottság jelentése „az országos statistika szervezéséről” szóló törvényjavaslat tárgyában.
- KI 1872:XXI = Képviselőházi irományok, 1872. XXI. kötet. 920. szám. Az állandó pénzügyi bizottság jelentése a földmívelés-, ipar- és kereskedelmi minister 1875-ik évi költségvetése tárgyában.
- KN 1869:II = Képviselőházi napló, 1869. II. kötet. 43. országos ülés. (1869. július 5.) A népszámlálásról szóló törvényjavaslat tárgyalás alá vétetik és elfogadtatik.
- KN 1869:V = Képviselőházi napló, 1869. V. köt. 112. országos ülés. (1870. február 4.) A földmívelési, ipar- és kereskedelmi miniszterium költségvetése tárgyalás alá vétetett.

- KN 1869:XII = Képviselőházi napló, 1869. XII. kötet. 274. országos ülés. (1871. jan. 30.) A földművelés-, ipar és kereskedelmi miniszter költségvetésének általános tárgyalása.
- KN 1872:IV = Képviselőházi napló, 1872. IV. kötet. 95. országos ülés. (1873. február 21.) A kereskedelmi ministerium költségvetésének tárgyalása megkezdetik.
- KN 1872:IX = Képviselőházi napló, 1872. IX. kötet. 218. országos ülés. (1874. március 24.) A központi bizottság bemutatja jelentését az országos statisztika szervezéséről szóló törvényjavaslatról.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1867. május 19. (26. ülés, 3. pont), 1869. június 7. (36. ülés, 14. pont), 1874. január 3. (62. ülés, 5. pont)
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XXXII 23j3 (F3) 3. doboz. 1875–28. A statisztikai hivatal 1875-ös költségvetése.
- VB 1451/1871 = KSH Könyvtár. Kézirattár. VB 1451. Keleti Károly kinevezése az Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal igazgatójává.
- VB 1452/1871 = KSH Könyvtár. Kézirattár. VB 1452. Keleti Károlynak az Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal igazgatójává történt kinevezésének kihirdetése.

Folyóiratok

- Budapesti Közlöny 1. (1867), 4. (1870), 5. (1871).
 Fővárosi Lapok 6. (1869), 7. (1870).
 A Hon 8. (1870).
 Pesti Napló 18. (1867), 21. (1870).
 Vasárnapi Ujság 16. (1869).

Felhasznált irodalom

- Bokor 1896 = Bokor Gusztáv: A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete. Budapest, 1896.
- Buday 1911 = Buday László: A M. Kir. Központi Statistikai Hivatal munkássága, 1871–1911. Budapest, 1911.
- Farkas 2014 = Farkas Balázs: György Aladár. In: Rózsa Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 2014. 255–256.
- György 1885 = György Aladár: Magyarország hivatalos statisztikája, történelme és fejlődése. Budapest, 1885.

- HSK 1868 = Hivatalos statisztikai közlemények 1. (1868:1).
- HSK 1869a = Hivatalos statisztikai közlemények 2. (1869:2).
- HSK 1869b = Hivatalos statisztikai közlemények 2. (1869:5).
- HSK 1870 = Hivatalos statisztikai közlemények 3. (1870:3)
- HSK 1874 = Hivatalos statisztikai közlemények 6. (1874:4)
- Ispán – Nádudvari 2014 = Ispán Ágota Lídia – Nádudvari Zoltán: Keleti Károly. In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Budapest, 2014. 363–366.
- Keleti 1868 = Keleti Károly: *A statistika hivatalos és tudományos művelése.* Pest, 1868.
- Keleti 1869a = Keleti Károly: *A hivatalos statisztika Magyarországon.* MTA Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 6. (1869:2), 161–236.
- Keleti 1869b = Keleti Károly: *A népszámlálás.* Pest, 1869.
- Keleti 1875 = Keleti Károly: *A gyakorlati statistika kézikönyve.* Budapest, 1875. Előszó.
- Keleti – Hunfalvy 1873 = Keleti Károly – Hunfalvy János: *Jelentés az 1872. augusztus havában Szent-Pétervárott tartott VIII. nemzetközi statisztikai kongresszus tanácskozmányai- és határozataiból.* Pest, 1873.
- Kenessey 1961 = Kenessey Zoltán: *A magyar hivatalos statisztika történetéhez.* Statisztikai Szemle 39. (1961), 263–286.
- Kenessey 1972 = Kenessey Zoltán: *Keleti Károly tudományos pályájáról.* Statisztikai Szemle 50. (1972), 281–301.
- Konek 1861 = Konek Sándor: *A statisztikai bizottság által megindított népszámlálás.* Statisztikai Közlemények 1. (1861), 3–21.
- Koren 1918 = Koren, John (ed.): *The History of Statistics. Their Development and Progress in Many Countries.* New York, 1918.
- Kovács 2014 = Kovács Csaba: *Fényes Elek.* In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Budapest, 2014. 202–205.
- Kovács – Marton 2014 = Kovács Csaba – Marton Ádám: *Buday László.* In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Budapest, 2014. 132–133.
- Kovács – Ternovác 2014 = Kovács Csaba – Ternovác Bálint: *Csengery Antal.* In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Budapest, 2014. 152–153.
- KSH 1990 = Központi Statisztikai Hivatal: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikáció 1869–1990. I. köt. (Népszámlálási rendeletek, törvények, nyomtatványok, népszámlálási kérdések, publikációk).* Budapest, 1990.

- KSH 1993 = Központi Statisztikai Hivatal: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Budapest, 1993.
- KSH 1994 = Központi Statisztikai Hivatal: A magyar statisztikai törvények. Budapest, 1994.
- MT 1896 = Magyar törvénytár. 1000–1895. 1869–1871. évi törvénycikkek.
- MTA 1868 = A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 2. (1868), 6. sz.
- Nádudvari 2014 = Nádudvari Zoltán: Hunfalvy János. In: Rózsa Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 2014. 322–323.
- Nádudvari – Rettich 2014 = Nádudvari Zoltán – Rettich Béla: Bokor Gusztáv. In: Rózsa Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 2014. 120.
- Nyitrai 1983 = Nyitrai Ferencné: Az úttörő öröksége. Statisztikai Szemle 61. (1983), 951–960.
- Őri – Pálházy 1989 = Őri Péter – Pálházy László: A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. Statisztikai Szemle 67. (1989), 801–813.
- Pesti 1983 = Pesti Lajos: A hazai hivatalos statisztika atyja. Statisztikai Szemle 61. (1983), 961–966.
- Rózsa 2017 = Rózsa Gábor: A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016 – I. rész (1870–1949). Statisztikai Szemle 95. (2017), 1159–1180.
- Straub 1987 = Straub Elek: A statisztikai titok védelme – A statisztika iránti bizalom. Statisztikai Szemle 65. (1987), 1187–1203.
- Szaszkóné 1998 = Szaszkóné Dr. Sin Aranka: A második statisztikai törvény hatása a hivatalos statisztikai szolgálat működésére. In: Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből. Budapest, 1998. 77–95.
- Szinnyei 1891 = Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. Budapest, 1891. 625–626.
- Szinnyei 1908 = Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XII. Budapest, 1908. 726–733.
- Vargha 1899 = Visszaemlékezés Keleti Károlyra – dr. Vargha Gyulától. Közgazdasági Szemle 23. (1899), 3–11.

PILKHOFFER MÓNICA

Az építészeti tervpályázatok 1908. évi rendelete és megszületésének okai: szabálytalanságok, visszaélések, összefonódások

The 1908 Decree on Architectural Design Competitions and the Reasons for its Creation: Irregularities, Abuses of Power and Entanglements

The democratic idea of architectural design competition came to existence in the Age of Enlightenment, with the aim of ensuring that an edifice is erected according to the most suitable design, while providing the most apt architect the chance to succeed. By the turn of the 19th and 20th centuries, the number of domestic planning applications had increased in Hungary, especially for larger public structures, and problems along with them. In this paper, I will first describe the process which due to the efforts of the Hungarian Society of Engineers and Architects led to the issuing of the Minister of Commerce's Decree No. 79 049 of 1908 regarding the regulation of architectural design competitions. Then I will outline the main points of the regulation, sharing examples to highlight the irregularities that arose as a consequence of the secrecy regarding the tenders, deadlines, the construction programme and its budget, the size of plans, as well as the abuse of power by the evaluation committee, necessitating the creation of the regulation. The lesson to be learnt is that by the time the legislation could take effect, public works for which tenders were to be invited had already been ended due to the outbreak of the First World War. In addition, the constant recurrence of scandals caused serious moral damage to Hungarian art.

Az építészeti tervpályázat demokratikus eszméje a felvilágosodás korában született meg azzal a céllal, hogy egy adott épület a legmegfelelőbb terv alapján épülhessen meg, lehetőséget biztosítva egyben a legjobb tervet készítő építész érvényesülésére. Az első tervpályázatokat a 18. század végén az Amerikai Egyesült Államokban írták ki. A nyílt pályázatok sokasodásával az 1860-as évektől a nyugati világban

megjelentek a tervpályázati szabályzatok is. A korán és széles körben elterjedt versengés Magyarországon azonban lassan hódított teret. Az 1870-es évek előtt csak kevés tervpályázatot hirdettek, és azok nagy része is meghívásos volt.¹ A századforduló időszakára – főleg a nagyobb középületek esetében – megszorodtak a hazai pályázatok. 1891 és 1918 között 1103 pályázatról maradtak fenn adatok. Ebből 161 volt külföldi, 821 országos, azon belül 147 budapesti. Évente átlagosan 30–40 pályázatot írtak ki. A millennium körüli konjunktúrát 1899 és 1903 között az építőipar súlyos válsága követte, mely a pályázatok számának csökkenésével járt együtt. Ezt követően a tervvversenyek száma visszaállt a millennium korira, majd 1910–1912 között érte el a csúcstól évi 60 pályázattal.²

A pályázatok számának növekedésével a problémák is megszorodtak. A szabálytalanságok, összefonódások és visszaélések miatt ugyanis a verseny sem biztosította feltétlenül a legjobb tervet győzelmét. A legtöbb kritika amiatt érte a pályázati rendszert, hogy a zsűri „nem annyira a jó művet, hanem inkább a maga jó barátját igyekezett diadalra juttatni.”³ Bár a tervpályázatok szabályozásának igénye már a kiegyezést követő években felmerült, sok botránnyal kikövezett, hosszú út vezetett odáig, míg 1908-ban megjelent a kereskedelemügyi miniszter 79 049. számú, az építészeti tervpályázatok szabályozásáról kibocsátott rendelete. A szabályzat kidolgozása a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet nevéhez fűződik.⁴ Az egyesület sokrétű tevékenységén belül az építészek egyik legfontosabb célkitűzése a pályázatok elterjesztése és szabályszerű lebonyolítása volt. A mű- és középítészeti szakosztály nem csak szabályzatot alkotott, de 1877-től saját, akadémikus jellegű tervpályázatokot is hirdetett azzal a céllal, hogy példát mutasson. Emellett az egyesület a tervpályázatok szabályos rendezése fölött is igyekezett őrködni.⁵

¹ Székely – Maróty 2018.

² Székely 2019. 25–27.

³ Budapesti Építészeti Szemle 1902. 100. Ennek kiküszöbölésére egyedül azt tartották megoldásnak, hogy a tervek bírálatát csak külföldi szakemberekre bízzák.

⁴ Az egyesület 1867-től Magyar Mérnök-Egyesület néven működött, valószínűleg osztrák minta alapján tömörítve egy szervezetbe a mérnököket és az építészeket. Önálló építészegylet a Magyar Építőművészek Szövetségének 1902-es megszervezéséig nem jött létre, de 1871-ben az építészek kiválásának fenyegetésére az egyesület a nevét Magyar Mérnök- és Építész-Egyletre változtatta, és ezen a néven 1944-ig létezett. Az egyesület tagjai kezdetben hat, majd később nyolc szakosztályban (út-, vasút- és hidépítészeti; vízépítési; gépészeti, elektrotechnikai és gyáripari; geodéziai; bányászati és kohászati; műépítészeti; középítészeti és vegyészmérnöki) tevékenykedtek. Az egyesületnek két folyóirata, saját könyvtára, kézirat-gyűjteménye, 1883-tól könyvkiadó vállalata, 1908-tól pedig minden igényt kielégítő székháza is volt. Sisa 2013. 350–351.; Palkhoffer 2021. 31.

⁵ Általános gyakorlattá vált, hogy a vidéki városok az egyesület egyik tagjának kiküldését kérték a bírálóbizottságba. Ha az egyesület kifogásolni valót talált a pályázati kiírásokban, akkor lapjaiban, a *Közönyben*, majd főleg az 1882-től megjelenő *Heti Értesítőben* annak módosítását javasolta.

Ebben a tanulmányban először azt a folyamatot igyekszem felvázolni, ami a szabályozás megszületéséhez és elfogadásához vezetett. Majd a rendelet főbb pontjainak ismertetésénél konkrét példák segítségével azokat a szabálytalanságokat veszem sorra, amelyek miatt a rendelet megalkotása szükségesnek bizonyult.

Az építészeti tervpályázatok szabályzatának megszületése

Az első tervpályázati szabályzatot Hencz Antal⁶ indítványára egy bizottság dolgozta ki, amit a középítészeti szakosztály tárgyalása után a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1868. július 28-i rendes ülésén fogadtak el, majd a Közmunka- és Közlekedési Minisztériumba is felterjesztettek.⁷ A szabályzat három részből állt: a program, a pályázati eljárás és a pályabírák fejezeteiből. 1870-ben Hencz Antal – saját negatív tapasztalataiból is okulva – újabb elképzeléssel állt elő, melynek lényege az volt, hogy a pályázatok csak vázlattervekre vonatkozzanak. Érvelése szerint ugyanis a legtöbb pályázat esetében az alacsony pályadíj miatt a jelesebb építészek ritkán pályáznak, így csak gyenge tervek születnek, a program mindig hibás és hiányos, a költségvetések gyakran tévedésen alapulnak, a tervek megítélése bonyolult. Vázlatterveket, melyek elkészítése kisebb munkával jár, szívesebben vállal mindenki, és így szabadabban dolgozva a megbízó érdekes eszmékhez, a „*legjobb terv tervéhez*” juthat hozzá. Ezt egy újabb, immár zártkörű pályázatnak kellene követnie, „*melyben a díjazott művek szerzői egymás vázlatainak tanulmányozása után végleges tervekkel vesznek részt.*”⁸ Rendkívül különös, soha többet vissza nem térő gondolat volt a szabályzat ellen vétők szankcionálása. „*A pályázati hirdetésben és előrajzban foglalt minden egyenes ígéret vagy kívánság jogilag kötelező erővel bír. Ha ezek ellen a pályázat hirdetője vétene, az összes pályadíj háromszorosáig büntethető jótékony célra, ha pedig a pályázó vétene, díjban nem részesíthető.*”⁹

Legközelebb 1872-ben, a műegytemi építkezések kapcsán került elő a tervpályázatok ügye, amikor Feszty Adolf azt kérte, hogy a közvetlen megbízások mellett

⁶ A kevésbé ismert, de igen sokoldalú Hencz Antal (1839–1899) 1862-ben szerzett építész diplomát Bécsben. Győrben, Nagykanizsán majd Keszthelyen tervezőként és kivitelezőként működött, de Budapesten is épített házakat. Emellett Rómer Flóris számára régészeti épületfelméréseket készített, foglalkozott a földrengés, a Hévízi-tó, a Balaton szabályozásának és a hajózásnak a problémáival, a nemzeti stílus kérdésével. Tagja volt a Műemlékek Országos Bizottságának, kezdeményezője a Balatoni Múzeum Egyesület megalakulásának. Számottevő publikációs tevékenységet is kifejtett. Keszthelyi Életrajzi Lexikon (<http://193.225.122.118/eletrajzilexikon/?-dir=H#HENCZ%20ANTAL> – letöltve: 2022.01.07.)

⁷ Közlöny 1868. 378–381.

⁸ Közlöny 1870. 19.

⁹ Közlöny 1870. 17.

a fiatalabb építészek érdekében nyilvános pályázatot is írjanak ki az épületre.¹⁰ A műegyetemi építkezés esetében a Neÿ Béla, Feszty Adolf és Pártos Gyula által a vallás- és közoktatási miniszternek küldött felirat hatására sikerrel jártak, a tervpályázatokat népszerűsítő emlékirat elkészítésére pedig újabb bizottságot jelöltek ki, melynek az említetteken kívül Wéber Antal is a tagja lett.¹¹ Úgy tűnik, ez a bizottság nem végezte el a rá kiszabott feladatot, legalábbis az 1873. évi, májusi közgyűlésig biztosan nem készült el az emlékirattal.¹²

A tervpályázatok eszméjének 1877-ben újabb lendületet adott két tényező: az egyesület saját, ideális tervpályázata,¹³ valamint az első magyar nyelvű építészeti szaklap, *Az Építési Ipar* megjelenése.¹⁴ A heti rendszerességű folyóirat nemcsak gyors és részletes tájékoztatást tudott adni a konkrét pályázatokról, de 1878/79-ben a német, a svájci, az osztrák és a cseh tervpályázati szabályzatok szövegeit is közölte, igyekezve a tanulságokat is levonni belőlük.¹⁵ A tervpályázati szabályzat elkészítésének továbbra is Hencz Antal volt a leglelkesebb képviselője. A mű- és középítészeti szakosztályok 1879. november 17-i ülésükön tárgyalták Hencz levélét, melyhez a témában írt újabb dolgozatát is mellékelte.¹⁶ A következő két szakülés programja a Czigler Győző, Wéber Antal, Hauszmann Alajos, Pártos Gyula és Ybl Miklós tagokból álló bizottság által készített tervpályázati szabályzat pontjainak tárgyalása volt.¹⁷ Érdemes kiemelni ebből azt a gondolatot, mely szerint a tervpályázati eljárás leginkább megfelel a kor követelményeinek, „*mivel egyenlő mérvben óvja, mind az építetőt, mind pedig a tervezők érdekeit.*”¹⁸ A tervpályázatok előnyei közt felsorolták a feladat sokoldalú megoldását, jeles tehetségek megis-

¹⁰ Közlöny 1872. 164–165.

¹¹ Maróty 2014. 490–491.; Közlöny 1872. 529.

¹² Közlöny 1873. 295.

¹³ Az egyesület tervpályázatai 1881-től váltak rendszeressé. Ekkor készült el az építészeti nagy, illetve kis pályázatok szabályzata. A kis pályázatokat, illetve az egyik kispályázatból 1894-ben kinőtt Ybl-pályázatot főleg a fiatal, még kialakult megrendelői körrel nem rendelkező építészeknek szánták, és segítségükkel elsősorban az építőművészet és az iparművészet közt igyekeztek közelebbi érintkezést teremteni. A nagy pályázat komolyabb díjazású, összetettebb tervezési feladatokat képező verseny volt, amelynek az volt az elsődleges célja, hogy az egyesület tagjai monumentális feladatok megoldásával foglalkozva évről évre tanúbizonyságot adhassanak szak tudásukról. Palkhoffer 2021.

¹⁴ Egy népszerű heti szaklapnak a *Közlöny* melléklapjaként való kiadásának az ötlete már 1873-ban felmerült az egyesület tagjainak sorában, de az akkori pénzügyi viszonyok közt túl kockázatos vállalkozásnak tűnt. A 23 tag kezdeményezésére 1877-től megjelenő *Az Építési Ipar* független volt a *Közlöny*től, de az alapítók a lap költségeinek fedezése után fennmaradó összeget a *Közlöny* javára ajánlották fel. A lap neve 1887-től *Építő Iparra* változott.

¹⁵ *Az Építési Ipar* 1878. 103–104.; 1879. 298–299.; 313–314.; 336–337.

¹⁶ *Az Építési Ipar* 1879. 330.

¹⁷ *Az Építési Ipar* 1879. 305–306., 347., 355.

¹⁸ *Az Építési Ipar* 1879. 305.

merését és érvényesülését, egyesek kiváltságainak kizárását és a nepotizmus korlátozását, a közérdeklődésnek az építészet iránti ébrentartását, valamint az építőművészi képesség fokozását. A szabályzatot, a bizottsági javaslaton eszközölt változtatások után, az 1880. május 10-i választmányi ülésen fogadták el, majd egy felirat keretében megküldték az összes minisztériumnak és az ország valamennyi törvényhatóságának.¹⁹ A feliratban azzal kapcsolatban nem nyilvánítottak véleményt, hogy milyen esetekben célszerű pályázatot hirdetni, egyelőre csak azt kérték, hogy pályázat esetén a megküldött szabályzat szerint járjanak el.

1885-ben, az országház építésekor újra aktuálissá vált a tervpályázatok kérdése. Az egyesület tavasszal feliratot intézett valamennyi miniszterhez, melyben örömet fejezte ki a fölött, hogy a magyar parlamentet tervpályázat nyertese építi majd, és kérte a minisztereket, hogy a saját kormányzati hatáskörükben létesítendő „*építkezések terveinek beszerzésekor a nyilvános pályázati eljárást*” igénybe venni szíveskedjenek. „*Egyesületünk ma is azon meggyőződésben van s bátorkodunk e meggyőződésünknek ezennel ismételve tiszteletteljes kifejezést adni, hogy az építőművészet fejlesztésének egyik leghathatósabb eszköze kétségkívül a szabad verseny, a midőn a hivatottak erejüket egy és ugyanazon építőművészeti feladat megoldásában komolyan összemérik.*”²⁰ – írták a felterjesztésben.

Az 1880-ban elfogadott szabályzat revideálására 1896-ban került sor. Február 10-én a mű- és középítési osztályok ülésén Körössy Albert olvasta fel értekezését a tervpályázatokról. Véleménye szerint „*a pályázatok sikerének föltételei: a helyes programban, a bíráló kifogástalanságában, a díjak és a határidő helyes megállapításában és végre a szellemi tulajdonjog biztosításában gyökereznek.*”²¹ Javaslatait 14 pontba foglalva terjesztette a szakosztályok elé. Ezek közt több olyan is volt, ami az 1880-ban megfogalmazott tervpályázati szabályzatban is szerepelt, ám voltak új szempontok is. A következő négy ülésen végigtárgyalták az összes javaslatot, melynek eredményeképpen számos módosítást hajtottak végre a szabályzaton.²²

A millenniumot követő építőipari válság még jobban felerősítette azokat a hangokat, melyek a megcsappanó építési feladatok igazságosabb elosztását követelve a közvetlen megbízás helyett tervpályázatok kiírását szorgalmazták. A probléma 1902 áprilisának közepén még a képviselőházban is terítékre került. A vita során elsősorban azt sérelmezték, hogy a minisztériumi építészek, illetve az azokkal jó kapcsolatot ápoló kartársak kapják a középületek tervezéseinek feladatait.²³ Bálint Zoltán ezen a téren az egyletet is hibáztatta, mert a közvetlen megbízások ellen

¹⁹ Az Építési Ipar 1880. 241–242.

²⁰ Heti Értesítő 1885. 86–87.

²¹ Építő Ipar 1896. 55.

²² Építő Ipar 1896. 63.; 1896. 128.

²³ Budapesti Építészeti Szemle 1902. 115.

csak akkor tiltakozott, ha rajta kívül álló építészeknek adták kéz alatt a munkát, de Kiss István vagy Czigler Győző kormányzati megbízásai ellen nem emelt szót.²⁴ Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter április 19-i parlamenti beszédében arra tett ígéretet a kormány nevében, hogy a jövőben minden nagyobb középítkezést tervpályázat fog megelőzni. Ezzel kapcsolatban ifj. Bobula János a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben olyan határozati javaslatot terjesztett elő, melyben három csoportba osztotta a középületeket. A művészi kiképzésű, nagy feladatoknál a tervpályázatot megelőzően eszmei pályázat hirdetését, a másodrendű feladatoknál tervpályázatok kiírását ajánlotta, míg a 200 000 korona alatti, egyszerűbb épületeket „*sor szerint*” tanácsolta az építészek között kiosztani.²⁵

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1902. április 27-én – 31 tag írásba foglalt kérése folytán – rendkívüli közgyűlést hívott össze. Ezen megszavazták, hogy átnyújtanak a minisztereknek egy memorandumot, melyben üdvözlik a kormányzatnak a tervpályázatok meghirdetésére tett javaslatát, aminek az is pozitív hozadéka lesz, hogy a minisztériumi műszaki szakemberek feladatai csak az előkészítésre és az ellenőrzésre korlátozódnak majd. Miután sikerült elérni, hogy a közvetlen megbízásokat egyre inkább a tervpályázatok váltsák fel, elsőrendű feladattá vált a tervpályázati szabálytalanságok kiküszöbölése, még pontosabb szabályzat megalkotása. Ennek munkálatai már 1905-ben megindultak, és a kereskedelemügyi miniszter 1908-ban kihirdetett, 79.049 számú rendeletével zárultak.

Az egyesület már 1912-re jelentős javulást érzékelt a szabályzat hatására. Ez annak is köszönhető volt, hogy kimondták: olyan pályázaton, amelynek feltételei a rendeletnek meg nem felelnek, az egyesület tagjai sem tervezőként, sem bírálólóként nem vesznek részt.²⁶ 1912-ben az egyesület újfent arra kérte a kereskedelemügyi minisztert, hogy hívja fel a törvényhatóságok figyelmét a szabályzat betartására. Ennek eredményeképp a miniszter 1912-ben körendeletet adott ki az államépítészeti hivatalok számára, mely kimondta, hogy zsúritag kijelölése iránti kérelmüket a törvényhatóságok még a pályázati hirdetmény kibocsátása előtt, a pályázati hirdetmény egy példányának csatolásával a miniszterhez intézzék.²⁷

Az 1908. évi rendelet megszületésével egy 40 évig tartó folyamat zárult le, melynek tanulságaként megállapítható, hogy mire a szabályozás a gyakorlatban is éreztette volna a hatását, az első világháború kitörésével megszűntek a középítkezések, amelyekre tervpályázatokat lehetett volna kiírni.

²⁴ Budapesti Építészeti Szemle 1902. 114.

²⁵ Heti Értesítő 1902. o.n. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű- és középítési szakosztályainak kiadványa

²⁶ Közlöny 1912. 215.

²⁷ Közlöny 1912. 351.

A rendelet

A 13 oldalas szabályozás első része a tervpályázatok célját, a második azok jellegét foglalta össze. Utóbbi szerint egy tervpályázat lehetett általános vagy szűkebb körű, és mindkettő lehetett országos vagy nemzetközi.²⁸ A szűkebb körű versenyekből is kétféle volt: a korlátolt pályázatok csak egyes törvényhatóságok vagy testületek szakférfiaira vonatkoztak, mint például a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet pályázatai, amelyeken csak az egyesület tagjai indulhattak. A zártkörű vagy meghívásos versenyeken csak a felszólított építészek vehettek részt. A tervpályázatok második, szűkebb fordulója is ebbe a kategóriába tartozott. 1891 és 1918 között a pályázatoknak kevesebb mint 10%-a volt meghívásos.²⁹ A hazai pályázatokon általában csak magyar állampolgárok szerepelhettek, az építész végzettség azonban nem volt előírás.³⁰

A harmadik rész a tervpályázatok rendezésének feltételeit sorolta fel. A szabályozás egyik fontos jellemzőjeként kell megemlíteni azt, hogy a pályázatot egy kétoldalú szerződésként fogta fel. A „*pályázat kihirdetésével a hirdető a pályázókkal szemben kötelezettséget vállal jelen szabályzat és a pályázat közelebbi feltételeinek pontos betartására, viszont a pályázók a pályázatban való részvétellel ugyanezen szabályzat, illetőleg föltételek kötelező voltát magukra nézve hallgatagon elismerik.*”³¹

Ez a fejezet tartalmazta azt is, hogy a pályázati hirdetményben milyen információknak kell szerepelnie. A hirdető fél címe, a pályázat jellege, valamint tárgyának megjelölése mellett a kiírások egyik sarkalatos pontja volt, hogy a pályázat nyílt vagy titkos-e. 1891 és 1918 között a pályázatoknak csak kb. 5%-a volt nyílt, vagyis névalírással.³² A titkos pályázatok esetében a terv készítőjének nevét és elérhetőségét zárt, jelíges boríték tartalmazta, amelyet csak a díjazott tervek esetében bonthattak fel. A titkosság a verseny tisztaságát volt hivatva elősegíteni, a tervező személye azonban – hol a bírálók, hol a pályázók által elkövetett szabálytalanságok következtében – ritkán maradt titokban. Hencz Antal már a *Közlöny* 1870. évi 1. számában megjelent, *Hogyan kellene az építészeti pályázatokat rendezni* című írásában amiatt panaszkodott, hogy a legutóbbi zentai pályázatnál „*a nélkül, hogy a jelíges levelet bántották volna, megtudták czímemet s szépen viszaküldték tervemet.*”³³ A balassagyarmati pénzügyi palota tervpályázatán a jeli-

²⁸ Rendelet 1908. 1804.

²⁹ Székely 2019. 20.

³⁰ Pogány Móric nem végzett egyetemet, a tervpályázatokon elért sikereivel a diploma hiányát igyekezett kompenzálni. Gerle – Kovács – Makovecz 1990. 158.

³¹ Rendelet 1908. 1806.

³² Székely 2019. 21.

³³ *Közlöny* 1870. 13.

gés borítékokat már azelőtt felbontották, hogy a bírálóbizottság összeült volna.³⁴ A pécsi városháza bővítésére 1887 decemberében kiírt tervpályázaton a „Vörös kereszt fehér mezőben” jeligével induló Mutschenbacher Alajos budapesti mérnök a rajzait tartalmazó mappára a névjegyet is rábiggyesztette.³⁵ Bár ilyen esetben a pályázót ki kellett volna zárni a versenyből, ez nem minden esetben –, így ekkor sem – történt meg. Innentől kezdve a bírálóbizottságon múltott, hogy a szabálytalan pályázattal mit csinált. A Pécsi Nemzeti Színház első tervpályázatán például a P. L. monogrammal ellátott, de emellett szignált Lechner–Pártos tervet – habár pályázaton kívül, de – megbírálták, és díjat ugyan nem kapott, de 200 forintért megvásárolták.³⁶

Néha a jeligék is könnyen megfejthetők voltak, mint például a pozsonyi vásárcsarnok 1903-as tervpályázata esetében, amelyen Adolf Lang a monogramjával ellátott – „A. L.” – jelige alatt indult.³⁷ Sokat tett a sajtó is azért, hogy befolyásolja a versenyt. A hírlapok a zsűri döntése előtt megjelentették a pályaművek részletes leírását, amihez ha nevet nem is kapcsoltak, sokszor mégis tudni lehetett, hogy a jeligék kinek a művét takarják. Persze a lapok a „műépítészeti panamákról” is előszeretettel írtak, mint például a tőzsde tervpályázata kapcsán, amikor Lechner Ödön, mielőtt benyújtotta volna a terveit, meghívta a barátait, hogy tekintsék meg a munkáját.³⁸

Fontos tényező volt a határidő kérdése is. A pályázatok tisztasága fölött órködő Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a hirdetésekkel kapcsolatban legtöbbször a túl rövid határidőt sérelmezte. Ennek azért volt jelentősége, mert, ahogy a szegedi gőzfürdő kapcsán Czigler Győző a városnak írt levelében fogalmazott: „a város túlságosan nagy munkát vár nagyon rövid határidő alatt a pályázóktól, ami lehetlenné teszi, hogy az építészek nagy számban részt vegyenek a versenyen.”³⁹ Szeged városvezetése az 1892. február 1-jei határidőt ugyan a hónap végéig meghosszabbította, de a felhívásra így is csak öt pályamű érkezett be. Ezek közül három terv szegedi építészek és városi mérnökök munkája volt. A rövid határidő nemcsak azoknak az építészeknek kedvezett, akik mint helyi erők, régebb óta figyelemmel követték egy tervbe vett építkezés ügyét, de azoknak is előnyt jelenthetett, akik már korábban is foglalkoztak egy adott feladattal. A pécsi városházára 1902-ben kiírt tervpályázaton az első díjat elnyerő Alpár Ignác például már 1898-ban is fel-

³⁴ Vállalkozók Lapja 1911. április 26. 1.

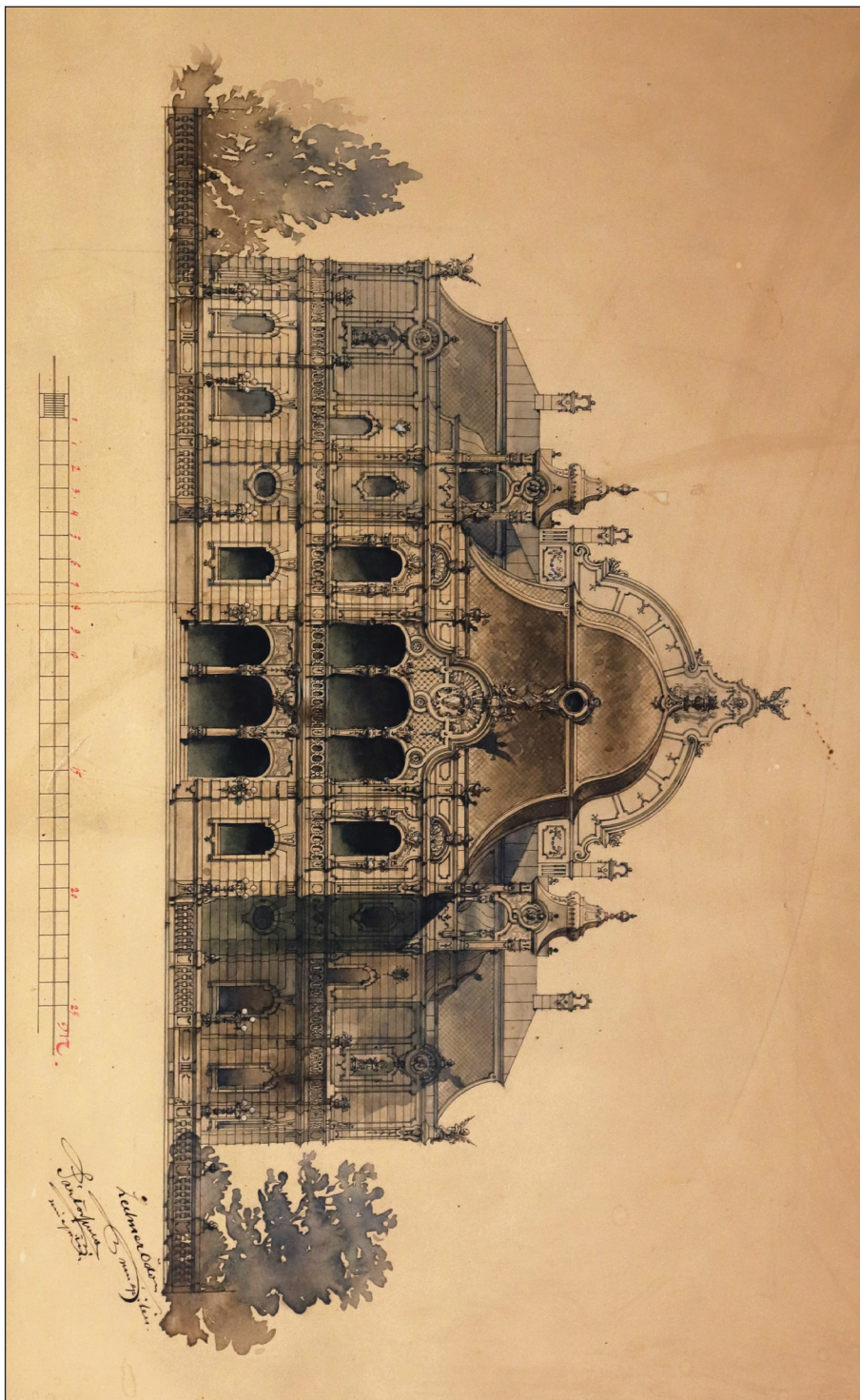
³⁵ MNL BaML XV. 1. b. Pécs város tervtára Tt. 3073.

³⁶ Építő Ipar 1891. 28; 33–34; 42.

³⁷ Magyar Pályázatok 1903. 11. szám, 1. A monogram-jeligék feloldása abban az esetben volt a legegyszerűbb, ha a sajtó azt is közölte, hogy kik kértek építési programot vagy helyszínrajzot.

³⁸ Németh – Marótzty 2011. http://arch.eptort.bme.hu/arch_old/hu/fooldal?id=34 (letöltve: 2022. 02. 06.)

³⁹ MNL CSML XV.2.b. 54. 28318/1891.

1. kép: Lechner Ödön – Pártos Gyula: A Pécsi Nemzeti Színház terve, 1890. MNL BAML XV. 1. b. Pécs város tervára

kérést kapott a várostól az épület terveinek elkészítésére.⁴⁰ A határidővel kapcsolatban az 1908-as rendeletben az olvasható, hogy a „*pályázat sikere megköveteli, hogy a tervezésre elegendő idő adassék, tehát, ha kisebb épületekről vagy műtárgyakról van szó, legalább 2–3 hónap, nagyobb terjedelmű munkák esetében 5–6 hónap, sőt különleges tanulmányt igénylő, emlékszerű épületek pályaterveinek elkészítésére egy év adandó, mindig a hirdetés megjelenése napjától számítva.*”⁴¹

A rendelet részletesen foglalkozott az építési programmal, mert a végeredmény befolyásolására sok lehetőség adódott ezen a területen is. A pécsi városháza 1902-es tervpályázatára Lang Adolf által benyújtott „*Vörös kereszt*” jeligéjű tervet valójában ki kellett volna zárni a versenyből, mert eltért az építési programtól. A bírálati jegyzőkönyv szerint Lang műve, mely az összes terv között „*a legszebb, a legpompásabb*” volt,⁴² díjat csak azért nem kapott, mert nem rendelkezett a kiírásban szereplő vásárcsarnokkal. A város tanácsa a második, szűkebb pályázat esetében egészségügyi okokra és a kellemetlen szagokra hivatkozva a vásárcsarnok elhagyását javasolta a közgyűlésnek. Erre a fordulóra az első két helyezett mellett nem a harmadik díjjal jutalmazott Schlauch Imre helyi építőmestert, hanem Lang Adolfot szólították fel. Lang előtérbe helyezését azzal magyarázták, hogy terve megmutatta, hogy a vásárcsarnok mellőzésével jobb a hivatalok beosztása, vagyis „*előnyt kovácsoltak részére abból a hibából kifolyólag, amelyért őt voltaképpen a pályázatból ki kellett volna zárni.*”⁴³ Ezek után nem meglepő, hogy az egyik versenyző, Stróbl Miksa úgy vélekedett, hogy a város igen homályos programot adott ki, – melynek pontjait a bírálóbizottság amúgy sem vette szigorúan – és ez „*alkalmas volt a sűgölyök kisegítésében bízó művészek favorizálását biztosítani*”, amit megkönnyített, hogy az érdekelt nagy neveken kívül a magyar építőművészek számottevő összessége nem vett részt a versenyben.⁴⁴

A rendelet kimondta, hogy az építési program összeállítása szakértők – első sorban a bírálóbizottság – bevonásával történjen. Azt azonban, hogy a program megalkotói a versenyben nem vehetnek részt, semmi nem tiltotta. Az operaház tervpályázata kapcsán még nem lett komolyabb visszhangja, hogy a meghívásos verseny építési programjának alapjául szolgáló vázlatokat a későbbi győztes, Ybl Miklós készítette.⁴⁵ A Postatakarékpénztár 1899-es tervpályázatán azonban már nagy felháborodást váltott ki, amikor az első és a harmadik díjat is az építési program megállapításában szerepet vállaló Berczik Gyula nyerte.⁴⁶ A Földművelésügyi

⁴⁰ Pilkhoffer 2004. 190.

⁴¹ Rendelet 1908. 1809.

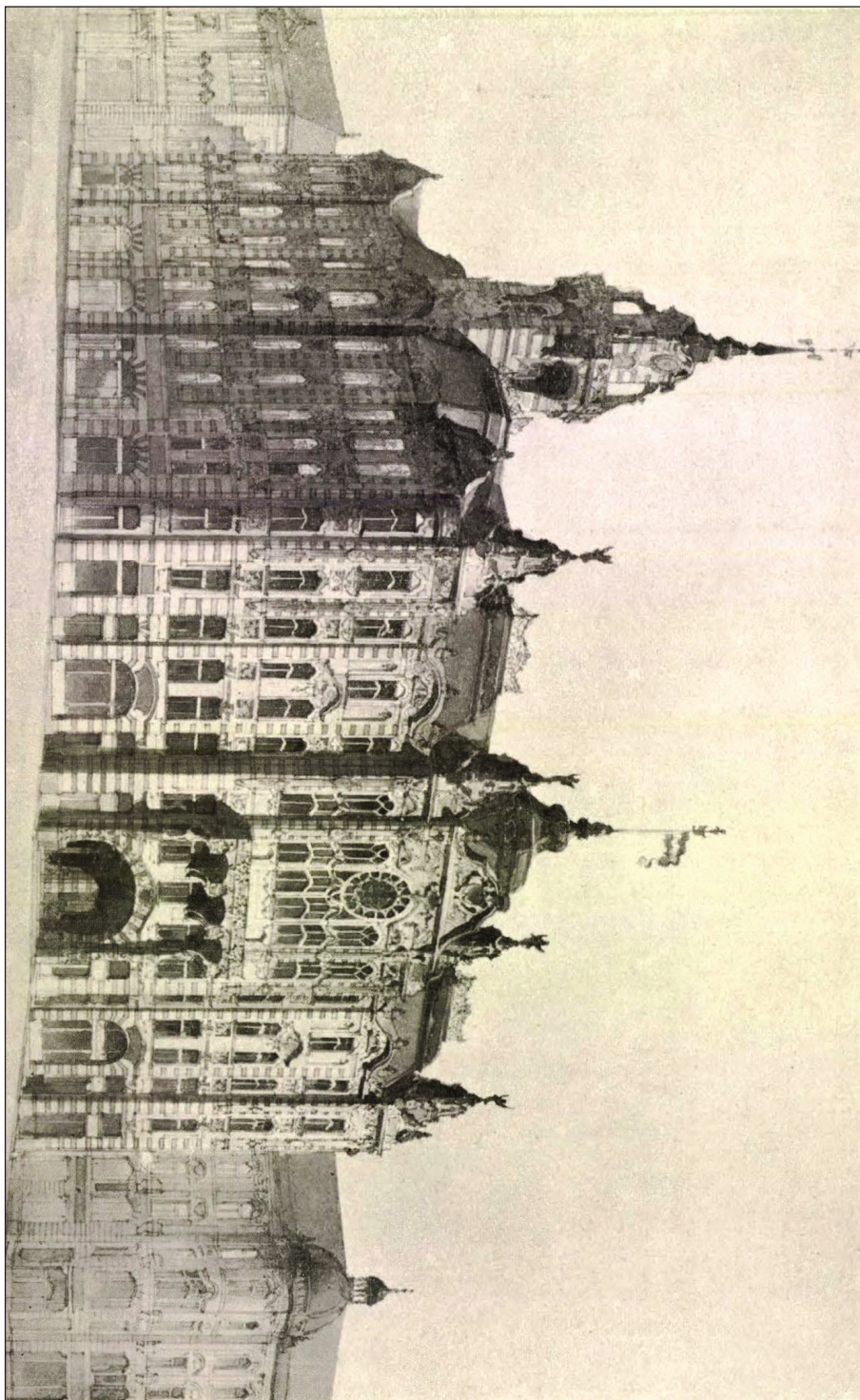
⁴² Pécsi Napló 1903. április 9. 4.

⁴³ Heti Értesítő 1903. 255.; Pécsi Napló 1903. december 2. 1–2.

⁴⁴ Pécsi Napló 1903. május 10. 1.

⁴⁵ Épülettípusok 1995. 64.

⁴⁶ Gerle 2003. 189.

2. kép: Lang Adolf „Vörös kereszt” jeliségű terve a pécsi városháza épületére, Magyar Pályázatok, 1904. I. szám, 14.

Minisztérium átépítésének pályázatán pedig voltak, akik tudtak olyan minisztériumi információkat, amelyek a kiírásban nem szerepeltek.⁴⁷

A programban fel kellett sorolni a szükséges helyiségek számát, méretét, rendeltetését és fekvését, az alkalmazható építőanyagokat és szerkezeteket, a speciális építési vagy tűzrendészeti szabályokat. Amennyiben szükségesnek bizonyult, mindehhez helyszínrajzot, szabályozási, csatornázási vagy a terepviszonyokat ábrázoló rajzokat is mellékelhettek. A programot és annak mellékleteit ingyen javasolták a pályázóknak megküldeni. A tervpályázatok csak ritkán tartalmaztak kikötést a stílusra vonatkozóan. A rendeletben ezt úgy fogalmazták meg, hogy a „művészi kiképzés módját” legcélszerűbb a tervezőre bízni.⁴⁸ Ennek ellenére a stílus többször is szerepet játszott a pályamű megítélésében, főleg a századforduló környékén, amikor több versenyen is összecsaptak a historizmus, illetve a (magyaros) szecesszió hívei.⁴⁹

A pályázati kiírás általában tartalmazta a tervek méretét, de kezdetben nem mindig, és nem egységesen. A szegedi gőzfürdő esetében az egyesület nemcsak a túl rövid határidőt sérelmezte, de azt is kérte a várostól, hogy ne részletes, csak kisebb méretű terveket kívánjon.⁵⁰ 1905-ben a Sáros- és a Rudas-fürdők győztes pályázói is amiatt elégedetlenkedtek, hogy nevetségesen csekély összegért a főváros túl nagy méretarányú terveket óhajt.⁵¹ A szabályozás kimondta, hogy már a hirdetésben jelezni kell a tervajzok pontos számát és léptékét. A tervek mérete esetében Kőrössy már 1896-ban az 1:200 arányt javasolta, amit a rendelet az alaprajzok, metszetek és homlokzatok esetében rögzített is, míg a helyszínrajzok méretét 1:500, épületcsoportok tervezésekor 1:1000 arányban állapította meg. A 6. pont szerint főszmintát⁵² vagy távlati képet csak művészi jelentőségű, belső perspektívát csak belső térhatású, madártávlati tervet pedig csak épületcsoportok tervezésénél méltányos kérni. Alapvetésként került megfogalmazásra, hogy a „pályázóktól követelt anyagi munka a lehető legkisebb legyen, mert a tervpályázatok tulajdonképpeni célja jó eszmék, illetőleg olyan tervvázlatok beszerzése, amelyek a végrehajtásra alkalmas tervezetek készítésére alapul szolgáljanak.”⁵³ Azt is kikötötték, hogy fölösleges rajzok (például pincealaprajzok, mellékhomlokzatok, fűtés-tervek) a tervezőktől nem kívánhatók meg.

⁴⁷ Székely – Marótyz 2019. 115.

⁴⁸ Rendelet 1908. 1806–1807.

⁴⁹ A Földtani Intézet tervpályázatán Lechner nemzeti stílusú terve győzedelmeskedett a pályatársak historizáló művei ellenében, míg a tőzsde pályázatán a Baumgarten Sándorral induló Lechner magyaros szecessziós terve maradt alul Alpár neobarokkjával szemben. Rozsnyai 2020. 161.

⁵⁰ Heti Értesítő 1891. 340.

⁵¹ Vállalkozók Lapja 1905. február 15. 1-2.

⁵² gipszmodell

⁵³ Rendelet 1908. 1807.

Egy pályázatot nem csak akkor lehetett kizárni a versenyből, ha késve vagy hiányosan érkezett, ha más alkotó mű másolatának bizonyult, ha műszaki tekintetben nem ütötte meg a színvonalat, vagy eltért a programtól, de akkor is, ha nagyobb léptékű – például 1:50 arányú – tervet, vagy meg nem követelt munkákat (távlati képet, részletrajzokat vagy főszmintát) tartalmazott. Főleg az egyesület belső pályázatain büntették ezt, ahol kimondottan tiltották, hogy a pályázók távlati képet mellékeljenek munkájukhoz, vagy a zsűri megnyerése érdekében bekeretezzék rajzaikat. Hiába tűnt a legígéretesebb tervnek például az 1914/15-ös építészeti nagypályázatra beküldött „*Előre magyar*” jellegű mű, mivel tervezője 12 darab beüvegezett távlati rajzot is mellékelte glyptotheca-tervéhez, amivel súlyosan megszegte a szabályzatot, munkáját kizárták a versenyből.⁵⁴

Problémás pontja volt a pályázati felhívásoknak a költségvetés is, ami lehetett részletes vagy hozzávetőleges. Az építési összeg túllépése a pályázatból való kizárást vonhatta maga után. A Kassai Nemzeti Színház 1893-as tervpályázata esetében nemcsak a 200 000 forintos építési költség volt nagyon alacsony, de az *Építészeti Szemle* szerkesztője azt is megjegyezte, hogy a kiírásban szereplő „*hozzávetőleges, de részletezett*” költségterv megfogalmazás olyan ellentmondás, mely „*a bírálatnál különböző kibúvókul*” szolgálhat.⁵⁵ A költségvetés kérdését talán 1868-ban szabályozták a legpontosabban. E szerint a konkrét költségvetés esetében 5%-kal, a csak körülbelül megadott építési összegtől 2%-kal lehetett eltérni.⁵⁶ 1896-ban azt tanácsolták, hogy részletes költségvetést csak kisebb műtárgyak esetében kérjenek, továbbá ki kell nyilvánítni már a programban, hogy a költségvetés szigorúan betartandó-e.⁵⁷ Végül ezen a téren az 1908-as rendelet sem eredményezett előrelépést, mert csupán annak feltüntetését írta elő, hogy az építési összeget csak megközelítőleg kell-e betartani, vagy annak túllépése a pályázó kizárásával jár együtt. Az építési költséget a beépítendő köbtartalom alapján számították, és helyesnek tartották, ha a köbméterenkénti egységár a programban is megállapításra kerül.⁵⁸

A szabályzat kitért a pályadíjak nagyságára is. Erre azért volt szükség, mert a díjakat illetően igen nagy különbségek léteztek. A Pécsi Nemzeti Színház 1890. évi tervpályázatán mindössze 300, míg a lipótvárosi zsinagóga 1898-as tervversenyén 3000 Ft (6000 K) járt az első helyezettnek.⁵⁹ 1896-ig a szabályzatokban csak a győztes díjazásáról esett szó, ám ekkor Kőrössy Albert javaslatára úgy alakították át a szöveget, hogy a díjak összege kétszerese legyen az építészeti díjtáblázat

⁵⁴ Közlöny 1915. 146.

⁵⁵ *Építészeti Szemle* 1893. 123–124.

⁵⁶ Közlöny 1868. 380.

⁵⁷ *Építő Ipar* 1896. 115.

⁵⁸ Rendelet 1908. 1807–1808.

⁵⁹ Pilkhoffer 2004. 217.; Németh–Maróty 2019. 302.; Gábor 1998. 11. Igaz, hogy a Pécsi Nemzeti Színház esetében a felhívás vázlattervre szólt, de egyik nyertes terv sem az volt.

illető tételének, de az első díj összege megfeleljen legalább a díjtáblázat szerinti járandóságnak.⁶⁰ Ez került át az 1908-as rendeletbe is, kiegészítve azzal, hogy a legkisebb díj ne legyen kisebb a díjtáblázati összeg harmadánál. A díjtáblázat semmibe vételének tartották, amikor tervek beszerzésére árlejtést hirdettek, mint például 1907-ben Aradon, ahol a város hat új iskola terveit akarta ilyen módon beszerezni.⁶¹ Óriási felháborodást keltett a Magyar Építőművészek Szövetségében, amikor a pécsi városháza második tervpályázatának eredményhirdetése után a város a nyertesek között tulajdonképpen árlejtést hirdetett, felszólítva őket, hogy 8 napon belül tegyenek zárt ajánlatot arra vonatkozóan, hogy mennyiért lennének hajlandóak a részlettervek elkészítésére.⁶²

Az első díj ugyan nagy elismerést, szakmai sikert jelentett, de nem feltétlenül garantálta, hogy az épület a győztes terv alapján fog megépülni. Erre példa a Szépművészeti Múzeum pályázata, ahol hiába győzedelmeskedett Pecz Samu terve, a megbízást a Hősök terét és a Múcsarnokot tervező, a múzeum feladatával már korábban is foglalkozó Schickedanz Albert kapta – az indoklás szerint – a tér egységes kialakítása érdekében.⁶³

A VII. kerületi evangélikus templom és gimnázium esetében pedig épp Pecz Samu kapta a megbízást, annak ellenére, hogy a meghívásos pályázatra ugyan beadta a tervét, de később kijelentette, hogy a pályázaton nem indul, amit így Schochits Lajos nyert meg.⁶⁴

A Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben már 1868-ban fontosnak tartották azt a kérdést tisztázni, hogy az első díjjal az építkezés vezetése is együtt jár-e. 1896-ban ki is mondták, hogy a győztes pályamű szerzőjét az építéssel is meg kell bízni.⁶⁵ Ehhez képest a kereskedelemügyi miniszter rendelete visszalépésnek minősíthető, mivel úgy fogalmaz, hogy a „*részletes tervek kidolgozásával és az építmeny művezetésével rendszerint az első díj nyertese bizandó meg, hacsak e tekintetben kiíró már eleve nem biztosított magának a föltételekben szabad rendelkezést.*”⁶⁶ A rendelet állást foglalt a tulajdonjog kérdésében is. E szerint a pályázat kiírója a díjazott vagy megvásárolt plánumokra csak tárgyi tulajdonjogot szerez, vagyis a tervet csak az adott mű foganatosítása érdekében használhatja fel, míg a szellemi tulajdonjog, vagyis a tervek sokszorosításának, kiadásának, más alkalommal való felhasználásának joga a szerzőt illeti. Ezen kívül előírta a verseny lezárulását

⁶⁰ 1896-ban azt is kimondták, hogy az első díj odaitélése megtagadható, de a többi helyezést ki kell adni. *Építő Ipar* 1896. 55., 104.

⁶¹ *Vállalkozók Lapja* 1908. január 8. 1.

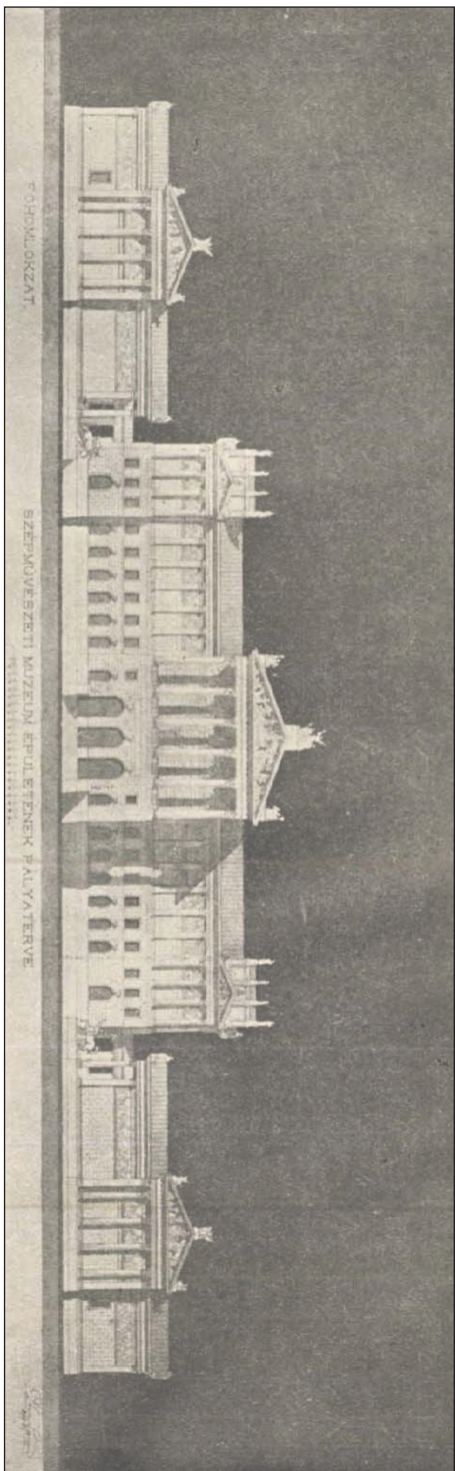
⁶² Pilkhoffer 2017. 142.

⁶³ Schickedanz 1996. 172–174.

⁶⁴ Gábor 1981. 137.; Sisa 1989.

⁶⁵ *Építő Ipar* 1896. 115.

⁶⁶ Rendelet 1908. 1811.

3. kép: Pecz Samu terve a Szépművészeti Múzeum épületére, Vasárnapi Ujság, 1899. 199.

követően a tervek kiállításának kötelezettségét, és rendelkezett a nem díjazott pályaművek sorsával kapcsolatban.⁶⁷

Egy pályázat sikere nagyban múlott a bírálóbizottság összetételén, így a rendelet második fele ezt igyekezett szabályozni. Az egyik legfontosabb alapvetés kezdetektől fogva az volt, hogy a bírálóbizottság tagja nem vehet részt semmilyen formában a versenyben. Ennek ellenére még 1902-ben, a Kossuth-mauzóleum elhíresült pályázatán is előfordult ez az összeférhetetlenség. A székesfővárosi képzőművészeti bizottság Stróbl Alajost delegálta a zsűribé, aki így a pályázat előkészítésének, intézésének munkájában is részt vett, sőt, a határidő lejártá után az összes pályaművet láthatta. Bírálóbizottsági tagságáról csak a zsűri első tanácskozásán mondott le.

További szabálytalanságok is borzolták a kedélyeket a Kossuth-mauzóleum pályázatán. Például az, hogy a székesfővárosi középítési bizottság küldötte, Hauszmann Alajos a zsűri munkájában nem vett részt, de tagságáról sem mondott le. A szavazás után, mely során hatan a Gerster – Stróbl-féle „1848 zöld koszorúban” jeligéjű, öten pedig a Bálint Zoltán – Jámbor Lajos – Kallós Ede „Mekka” jeligéjű tervére szavaztak, utóbbi zsűritagok közül hárman (Lechner Ödön, Kann Gyula és Zala György) azzal az indokkal, hogy az első díjat a legrosszabb műnek ítélték oda, távoztak a teremből. A bírálóbizottság újabb formai hibát követett el akkor, amikor csonkán is folytatta a díjak kiosztását.⁶⁸ Az ehhez hasonló problémák kiküszöbölése érdekében a rendelet úgy szövelt, hogy a zsűri páratlan számú tagból álljon, illetve a rendes tagokon kívül póttagokat is jelöljenek.

4. kép: Gerster és Stróbl „1848 zöld koszorúban” jeligéjű Kossuth-mauzóleum terve, 1902. Vasárnapi Újság, 1902. 216.

⁶⁷ 1868-ban az első tervpályázati szabályzatba még az a kevésbé szerencsés elképzelés került bele, hogy a terveket a beérkezés után, még a bírálat előtt javasolják 8 napra közszemlére kitenni, és csak ez idő alatt válasszák ki a zsűri tagjait. Ugyanakkor érdekes pont volt az, hogy a nyertes mű vagy annak fényképe az egyesületnek, és ha akarják, valamennyi pályázónak megküldendő lenne.

⁶⁸ E. Csorba 1983. 134.

5. kép: Bálint – Jámbor – Kallós „Mekka” jellegű Kossuth-mauzóleum terve, 1902. Vasárnapi Újság, 1902. 216.

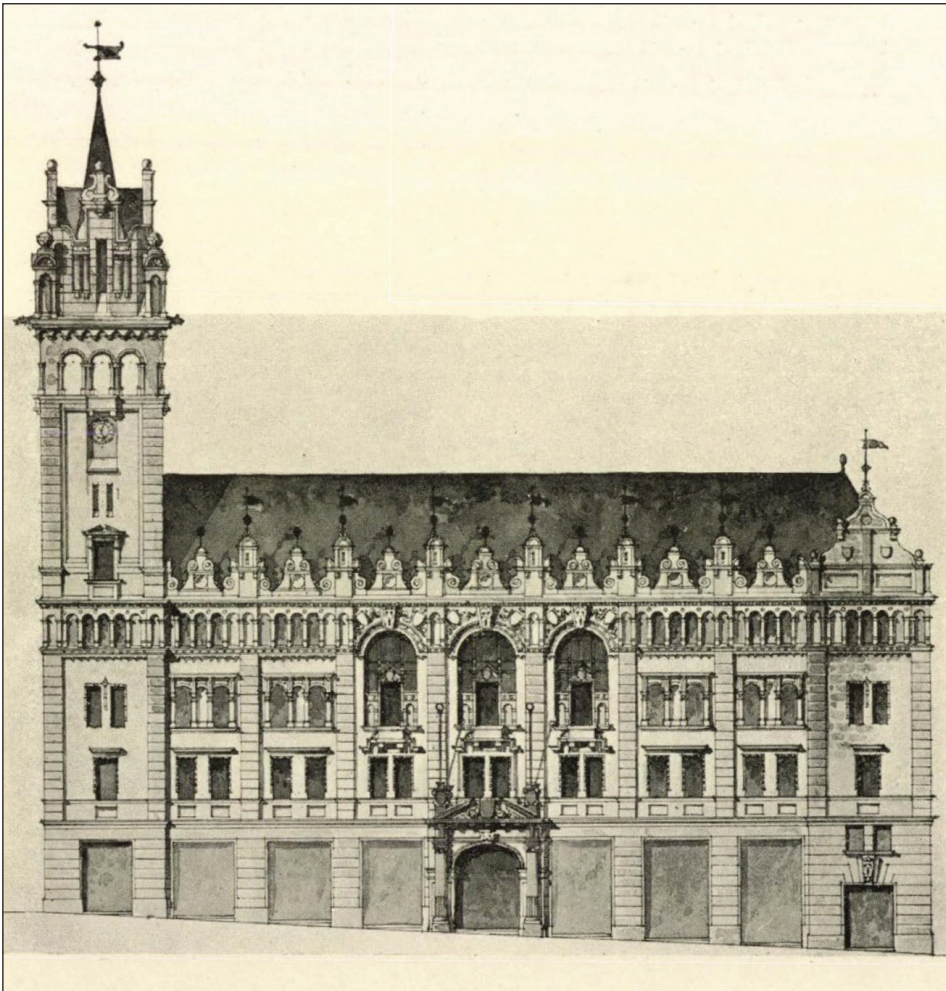
Már az 1880-as évektől törekedtek arra, hogy a bírálóbizottság többsége szakértőkből álljon, de ez nem mindig sikerült. A debreceni zsidó hitközség iskolájára kiírt tervpályázat bizottságában egyetlen műszaki szakember sem foglalt helyet,⁶⁹ az aradi kultúrpalota 19 tagú zsűrijében pedig mindössze egy tag volt építész.⁷⁰ A Wlassics Gyula miniszternek 1902-ben átnyújtott egyesületi memorandum szerint, ha a pályázók tudják, hogy műveik felett szakemberek mondanak bírálatot, akkor „*tiszta ambíciótól vezéreltetve dolgozhatnak, s már eleve megnyugvással tekintenek a szellemi mérkőzés döntése elé.*”⁷¹ Az egyesületnek ezt az ajánlását azonban főleg a vidéki városok nem vették figyelembe, ahol a zsűriken a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet képviselőjén és a városi főmérnökön kívül általában városatyák foglaltak helyet. Utóbbiak egyrészt nem igazán értettek építészeti kérdésekhez,

⁶⁹ Vállalkozók Lapja 1909. február 17. 1.

⁷⁰ Vállalkozók Lapja 1901. szeptember 25. 1.

⁷¹ Heti Értesítő 1902. 173. Erre a megerősítésre azért lehetett szükség, mert a tervpályázatokba vetett bizalmat pont az egy hónappal azelőtt lezajlott Kossuth-mauzóleum botrányba fulladt tervpályázata ingatta meg. Alpár Ignác a rendkívüli közgyűlésen egy fegyelmi szabályzat kidolgozására tett javaslatot, mivel „az utóbbi években nyilvános építészeti pályázatoknál a pályázatok elbírálására kiküldött jury ellen legtöbb esetben olyan támadások történtek, melyek a műszaki kar tekintélyét mélyen sértik és éppenséggel nem hivatják arra, hogy a nyilvános pályázatoknak igazságos ügyét előbbre vigyék.” – Heti Értesítő 1902. 150.

másrészt nehezebben tudták függetleníteni magukat a helyi viszonyoktól, illetve a kapcsolataikon keresztül rájuk nehezedő nyomástól. Erre példa a pécsi városháza 1902-es első pályázatának esete, amikor a győztes, Alpár Ignác a szűkebb versenyre tervrajzok helyett nyílt levelet küldött Majorossy Imre polgármesternek, melyben a következőképp indokolta döntését: *„Én arról nem tehetek, hogy egy pécsi atyafiság szükségesnek látja azt, egyik rokonának a városház építését megszerezni és teszi azt egy tisztességesen megküzdött nyilvános pályázat után, amikor a rokonságról tudomást szerezhetett volna a pályázat előtt is s akkor nem lett volna szükséges az, hogy engem egy öt éven át tartó hajszába belekeverjenek.”*⁷²

6. kép: Alpár Ignác 1. díjat nyert műve a pécsi városháza tervpályázatán, Magyar Pályázatok, 1904. 1. szám, 5.

⁷² Heti Értesítő 1903. 256.

Sokszor a zsűriben helyet foglaló szakemberek sem tudták kivonni magukat érdekeik vagy kapcsolatrendszerük hatása alól. Hiába mondta ki a rendelet, hogy a pályázók erkölcsi kötelessége a bírálóbizottság befolyásolásától tartózkodni, és ha ez mégsem sikerül, akkor a bírálót tagsága alól felmenteni, a tervezőt pedig a pályázatból kizárni szükséges. Különösen szembetűnő összefüggés rajzolódott ki Lang Adolf tervpályázatainak sikerei és Czigler Győző zsűribeli tevékenysége között. Czigler gyakran képviselte a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a bírálóbizottságokban, így neki köszönhetően „szóhoz jutottak vagy elhallgattak egyes talentumok”.⁷³ Úgy tűnik, Lang Adolffal például jó kapcsolatot ápolt, mert azokon a versenyeken (Pécsi Nemzeti Színház, szegedi gőzfürdő, Kassai Nemzeti Színház), ahol Czigler elnökkölt, Lang győzött, míg Czigler 1905-ös halála után Lang egyetlen első díjat sem nyert.⁷⁴

Az összefonódást még a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet saját pályázatainak sem sikerült elkerülni. Az 1896/97-es Ybl-pályázat felhívása egy nyilvános időjelző oszlop megtervezésére vonatkozott. A bírálat menete a kispályázatoknál 1889 óta alkalmazott eljárást követte.⁷⁵ Az 1896/97-es pályázatra beérkezett négy tervről Frommer (Jámbor) Lajos referált részletesen. Véleménye szerint a legjobban a „Több világosságot” pályamű oldotta meg a feladatot.

A szavazáson végül ez a pályamű, Bálint Zoltán munkája győzedelmeskedett. A többi terv ismeretének hiányában nem akarjuk Bálint érdemeit kisebbiteni, de nehezen elképzelhető, hogy a Bálint Zoltánnal éppen közös irodát nyitó Jámbor Lajosnak ne lett volna tudomása arról, hogy leendő társa indult ezen a versenyen.⁷⁶ A mű- és középítési szakosztályok tagjai a voksoláskor általában a bíráló véleményére hagyatkoztak, mint ahogy ebben az esetben is, de azért jelzés értékű az *Építő Ipar*nak az a megállapítása, hogy sokan nem szavaztak.⁷⁷ Ráadásul a következő évben – minden indoklás nélkül – visszatértek a kispályázatok bírálatának korábbi gyakorlatához, amikor egy háromtagú zsűri döntött a díj odaítéléséről. Komor Marcell a legfőbb problémát abban látta, hogy tervezésből Magyarországon egyedül Budapesten lehetett megélni, a fővárosba zsúfolódott építészek viszont mind ismerték egymást. Ezzel szemben Németországban, ahol az egyes tartományok mindegyikében kialakult egy kulturális központ, mindig találtak olyan bírálót, aki a pályázókat még nevük szerint sem ismerte.⁷⁸

⁷³ Művészet 1905. 187–188.

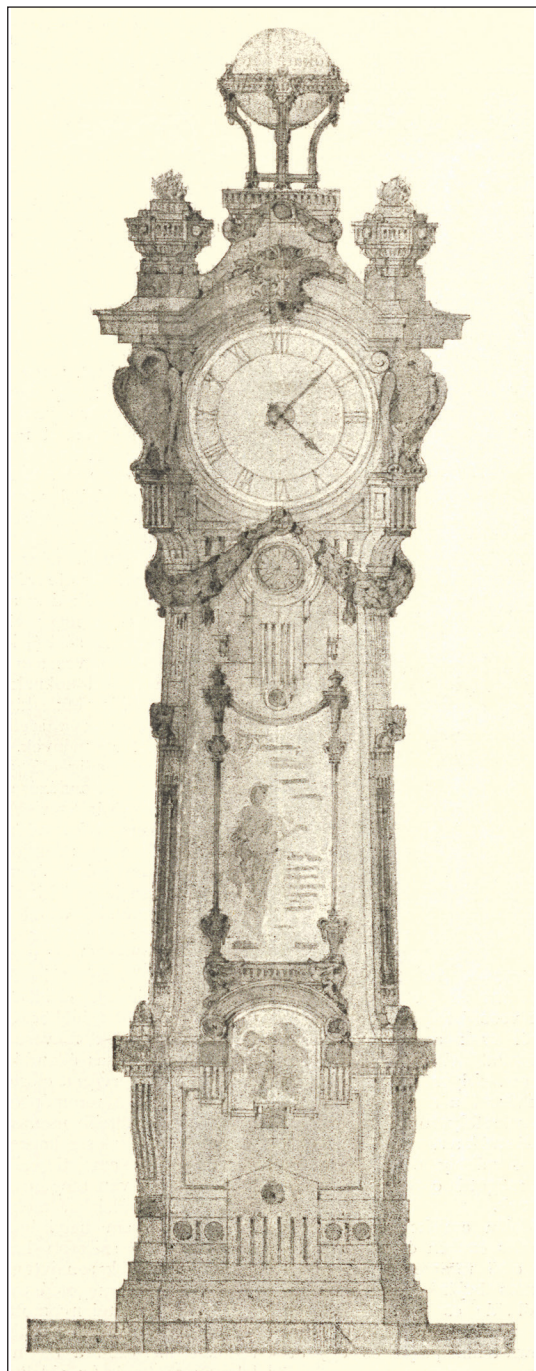
⁷⁴ Pilkhoffer 2017. 193–194.

⁷⁵ E szerint a „szakosztályok a pályaterveknek beérkezése után egy előadót választanak, ki írásban jelentést tesz a pályaművekről, vagyis ismerteti őket. A jelentés szabad megvitatás tárgya lehet a díjak odaítélése dolgában a szakosztályok legközelebbi ülésükön névszerinti szavazással döntenek, mely szavazásban csak azok a szakosztályi tagok vehetnek részt, kik a pályaterveknek az előadó részéről történt ismertetésekor a szakosztályok ülésén jelen voltak.”

⁷⁶ Ludmann 2017. 97–101.

⁷⁷ Építő Ipar 1897. 50.

⁷⁸ Vállalkozók Lapja 1912. november 13. 1–2.

7. kép: Bálint Zoltán „Több világosságot” jeligéjű nyilvános időjelző oszlop terve, A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1897. 57.

Az 1908-as szabályozás nem csak arról rendelkezett, hogy a bírálóbizottságba a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, a Magyar Építőművészek Szövetsége,⁷⁹ illetve fontosabb középületeknél a kereskedelemügyi minisztérium egy-egy építész tisztviselője is felkérendő, hanem arról is, hogy a zsűritagok és póttagok már a pályázati hirdetményben név szerint felsorolandók.⁸⁰ Utóbbi kitétel a szabályozásban egyébként már 1896-ban megjelent.⁸¹ A rendelet végül részletesen tárgyalta a bírálóbizottság feladatait, eljárását.⁸²

Miután egy tervpályázat szabályszerűen lezajlott, még az utóélete is lehetett aggályos. A historizmus idején elég nehéz a plágium fogalmát meghatározni, hiszen egy korábbi stílus vagy motívum átvétele a korszellem sajátossága volt, és egy előkép felhasználását a kortársak nem a fantáziátlanság számlájára írták, hanem annak nagyszerűségét méltatták.⁸³ Azonban még a legnagyobb mesterek esetében is akadtak példák megmagyarázhatatlan másolásokra. Ilyen a Kálvin térre tervezett Danubius-kút története, amelynek megtervezésére az 1879-es pályázat után a bírálóbizottságban szerepet játszó Ybl Miklós kapott megbízást, aki egyik tervváltozatához felhasználta Schickedanz Albertnek a költségvetés túllépése miatt nem díjazott tervét.⁸⁴ Ez az eset – talán Ybl tekintélye miatt – visszhang nélkül maradt. A sort azonban hosszasan lehetne folytatni.

Utószó

Az építészeti tervpályázatok szabályzata minden szempontból hasznos és fontos volt, ám semmiféle rendelet nem védett meg attól, ha egy pályázatba felülről nyúltak bele. A szegedi közművelődési palota tervversenye kapcsán az épület megvalósításának lassúságán bosszankodó helyi újságíró a Lang és Steinhardt párost

⁷⁹ Bővebben l. Baku – Csernus 2012.

⁸⁰ Rendelet 1908. 1810–1812.

⁸¹ Építő Ipar 1896. 115.

⁸² E szerint a bizottság elnököt, jegyzőt és előadót választ. Először megállapítják a csomagok sértetlen voltát, majd a felbontásukat követően számba veszik azok tartalmát. Első körben kizárják a késve, hiányosan beérkezett, vagy a programtól eltérő, esetleg több tervet tartalmazó pályaműveket. A második „selejtezés” során a gyenge, műszaki vagy művészi szempontból nem megfelelő munkákat vetik el. A megmaradt műveket beható vizsgálat tárgyává teszik, amit a bírálati jegyzőkönyvben részletesen ismertetnek. A díjak odaitétele névszerinti szavazás útján történik. Az elnök csak szavazategyenlőség esetén szavaz. A díjazott tervek jeligés borítékait felbontják, ám a megvételre javasolt tervek esetében ez csak akkor hajtható végre, ha a tervező azt engedélyezi. A döntést a hirdető fél 8 nap alatt köteles nyilvánosságra hozni.

⁸³ Németh 1993.

⁸⁴ Gyetvainé – Kalmár 2014. 177–180.

„felsőbb helyről protezsált uraknak” nevezte.⁸⁵ A tervpályázat eszméjének teljes megcsúfolása azonban a már többször emlegetett Kossuth-mauzóleum tervpályázatánál történt. Kossuth Ferenc a beérkezett pályázatokat már a zsűri ítéletének meghozatala előtt megnézte és véleményt mondott róluk, majd Gerle Lajos fővárosi mérnök végigjárta a zsűritagokat s közölte, hogy Kossuth Ferencnek a Gerster – Stróbl-féle terv tetszik a legjobban.⁸⁶ Kossuth Ferenc személyében arról a – magát művésznek is tartó – politikusról van szó, aki 1908-ban mint kereskedelemügyi miniszter kiadta a tervpályázati rendeletet, és aki betartatása felett őrködni volt hivatott. Mit lehet mindehhez hozzátenni? Talán csak annyit, amit 1902-ben már a *Budapesti Építészeti Szemle* is megállapított: „A művészeti botrányok folytonos ismétlődése nagyon súlyos erkölcsi kára a magyar művészetnek.”⁸⁷

.....
⁸⁵ Idézi: Péter 1970. 115.

⁸⁶ E. Csorba 1983. 136.

⁸⁷ Budapesti Építészeti Szemle 1902. 101.

Források

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

MNL CSML = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára

Az Építési Ipar/Építő Ipar (1887-től)

Építészeti Szemle/Budapesti Építészeti Szemle (1899-től)

Heti Értesítő = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője

Közlöny = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye

Magyar Pályázatok

Művészet

Pécsi Napló

Vasárnapi Újság

Vállalkozók Lapja

Rendelet 1908 = A kereskedelemügyi m. kir. miniszter 1908. évi 79.049 számú rendelete.

Az építészeti tervpályázatok szabályzata. Magyarországi Rendeletkötet Tára 1908. 42. folyam. Magyar Királyi Belügyminisztérium, Budapest, 1908. 1804–1816.

Felhasznált irodalom

Baku – Csernus 2012 = Baku Eszter – Csernus Éva: A Magyar Építőművészek Szövetségének története 1902-1948 között. Építés– Építészettudomány 40. (2012:1–2), 113–134.

E. Csorba 1983: E. Csorba Csilla: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete, *Ars Hungarica* 11. (1983:1), 127–158.

Épülettípusok 1995 = Császár László (szerk.): Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon. Budapest, 1995.

Gábor 1981 = Gábor Eszter: Építészeti tervpályázatok. In: Németh Lajos (szerk.): Magyar művészet 1890–1919. Budapest, 1981. 136–138.

Gábor 1998 = Gábor Eszter: A lipótvárosi zsinagóga pályázata. *Budapesti Negyed* 5-6. (1997:4–1998:1) 5-47.

Gerle 2003 = Gerle János: Lechner Ödön. (Az építészet mesterei). Budapest, 2003.

Gerle – Kovács – Makovecz 1990 = Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: A századforduló magyar építésze. Budapest, 1990.

Gyevainé – Kalmár 2014 = Gyevainé Balogh Ágnes – Kalmár Miklós: A Danubius-kút építése és műemlékhelyreállítási problémái. In: Hídvégi Violetta – Maróty Katalin (szerk.): Ybl-épületsorsok az Unger-háztól a Kálvin térig. Budapest, 2014. 171–187.

- Keszthelyi Életrajzi Lexikon <http://193.225.122.118/eletrajzilexikon/?dir=H#-HENCZ%20ANTAL> – Letöltve: 2022. 01. 07.
- Ludmann 2017 = Ludmann Mihály: A magyar építészet mesterei II. Budapest, 2017.
- Marótyz 2014 = Marótyz Katalin: Ybl Miklós és az építészeti közélet – pályázatok a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben. *Ars Hungarica* 40. (2014:4), 489–496.
- Németh 1993 = Németh Lajos: A historizmusról. A historizmus mint művészettörténeti fogalom. In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Budapest, 1993. 11–20.
- Németh – Marótyz 2011 = Németh Nóra – Marótyz Katalin: A századforduló két legfontosabb építészeti pályázata és sajtója I. *A Budapesti Áru- és Értéktözsde. Architectura Hungariae* 10. (2011:4) http://arch.eptort.bme.hu/arch_old/hu/fooldal?id=34 (letöltve: 2022.02.06.)
- Németh – Marótyz 2019 = Németh Nóra – Marótyz Katalin: Építészet és sajtó – A historizmus öt jelentős szakrális építészeti pályázata. *Építés – Építészettudomány* 47. (2019:3–4), 289–322.
- Péter 1970 = Péter László: A Közművelődési Palota építéstörténete. *Somogyi-könyvtári híradó* 9. (1970:2), 99–130.
- Pilkhoffer 2004 = Pilkhoffer Mónika: Pécs építészete a századfordulón (1888–1907). Pécs, 2004.
- Pilkhoffer 2017 = Pilkhoffer Mónika: Lang Adolf építész munkássága. Budapest, 2017.
- Pilkhoffer 2021 = Pilkhoffer Mónika: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Ybl-pályázata. *Ars Hungarica* 47. (2021:1), 31–46.
- Rozsnyai 2020 = Rozsnyai József: Alpár Ignác. (Az építészet mesterei). Budapest, 2020.
- Schickedanz 1996 = Schickedanz Albert 1846–1915. Ezredévi emlékművek múltnak és jelennek. Szerk. Gábor Eszter – Verő Mária. Budapest, 1996.
- Sisa 1989 = Sisa József: A fasori gimnázium tervezésének és építésének története. *Diakónia* 11. (1989:2), 32–41.
- Sisa 2013 = Sisa József: Építészegyesületek. In: Sisa József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században*. Budapest, 2013. 350–351.
- Székely 2019 = Székely Márton: Építészeti tervpályázatok Magyarországon 1891–1918 között. Doktori értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest, 2019.
- Székely – Marótyz 2018 = Székely Márton – Marótyz Katalin: A pályázat mint jelenség a késő historizáló építészet korában. *Építés – Építészettudomány* 46. (2018:1–2), 93–97.
- Székely – Marótyz 2019 = Székely Márton – Marótyz Katalin: Magyar közigazgatási épületek pályázatai a dualizmus korában. *Építés – Építészettudomány* 47. (2019:1–2), 103–133.

GŐZSY ZOLTÁN

Závodszy Levente, a Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásainak kutatója és kiadója

Levente Závodszy, researcher and publisher of the sources of law articles and synodal decisions in the age of St. Stephen, St. Ladislaus and Coloman

The study presents the framework and the possibilities of historians in the first half of the 20th century through the career of Levente Závodszy, who emerged from the vivid university education in the turn of the 19th and 20th centuries, which regarded source research as evidence and also preferred it, with a history-Latin studies degree, and then undertook the analytical processing of medieval and early modern documents. Almost 120 years ago, Závodszy edited the law articles and synodal decisions of St. Stephen, St. Ladislaus and Coloman and their sources in a way that scholars still use today. His prolific publishing activity and impulse waned after 1914, clearly linked to the historical events of the period. After the First World War, he concentrated on the field of education, making his mark in the field of public education, teacher training as well as in textbook writing. It is symbolic that he died in 1938, the “year of St Stephen”, the 900th anniversary of the death of the state founder, at the age of 57 in Pécs, as head of the school district. His career, his many and varied activities as a historian, and his outstanding project, the publication of the law articles, justify commemorating him in the pages of this yearbook.

A Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézete folyóiratának neve, mint minden cím, szimbolikus jelentéssel bír.¹ Az interdiszciplinaritás mellett a felsőoktatásban a „hidak” jelenthetik a történész- és a történelemtanár-képzés közötti kapcsolatokat, átjárókat. Ilyen értelemben kívánkozik Závodszy Levente

¹ Vö. Pontes 1. (2018), 7–8.

személye a *Pontes* jogtörténeti tematikájú számába. Egy olyan történész tablója, aki mind a diszciplináris, mind a didaktikai szegmensekben maradandót alkotott. Závodszy rendezte sajtó alá közel 120 esztendővel ezelőtt a Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvényeket, zsinati határozatokat, valamint ezek forrásait, mégpedig olyan módon, hogy a tudomány művelői a mai napig ezt használják. Történeti pályáján mindvégig meghatározó szerepet játszott a tanítás, ami idővel egyre hangsúlyosabbá vált, a tanárképzés, a tankönyvírás területén is maradandót alkotott. Szimbolikus az is, hogy 1938-ban, az államalapító király halálának 900. évfordulója alkalmából meghirdetett Szent István évben hunyt el, 57 éves korában Pécsen a tankerület igazgatójaként. Az életpálya íve, a sokrétű történészi tevékenység, valamint a kiemelkedő projekt, a törvények kiadása indokoltá teszi, hogy ezen évkönyv lapjain emlékezzünk meg személyéről.

Kezdetek

Závodszy Levente 1881-ben született Újpesten. Esztergomba járt középiskolába, felsőfokú tanulmányait a budapesti tudományegyetemen végezte, ahol a több nagy tanáregyéniség között leginkább Békefi Rémyig vált a mesterévé.² Békefi hatása egyértelműen kitapintható, a kiterjedt levéltári bázison tevékenykedő történész szisztematikusan képezte tanítványait a tudományos munkára. Békefi erős motiváló képességgel rendelkezett,³ ami többek között Závodszy ambícióin és vállalásain is meglátszik. Egyetemi tanulmányainak utolsó három évében meghatározó események történtek vele. A budapesti bölcsészkar pályázatot írt ki az 1901–1902-es tanévre „Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai a hasonló vagy azonos helyek pontos feltüntetésével és párhuzamba állításával”.⁴ Závodszy Békefi irányításával és támogatásával készített egy kéziratot, amelyet beküldött a pályázatra.⁵ A Kar Marczali Henrik 1902 áprilisában elkészített bírálata alapján a pályamunkát jutalomra méltónak ítélte,⁶ és a megjelölt hiányok és tévedések korrigálása után kiadásra javasolta, amit Závodszy 1904-re meg is valósított.⁷ 1903-ban még egyetemi hallgatóként kapott feladatot a Héderváry-család levéltárának rendezésében, ami döntő hatást jelentett kutatói pályájára.⁸ 1904-ben szerzett bölcsészdoktori oklevelet, és még

² Madzsar 1938. 551.

³ Miskolczi 1924. 202.

⁴ Závodszy 1904. 5.

⁵ Madzsar 1938. 551.

⁶ Marczali 1902. 116.

⁷ Závodszy 1904. 5.

⁸ Madzsar 1938. 551.

ugyanebben az évben megjelent az értekezése az egyetem *Művelődéstörténeti Értekezések* című sorozatának 10. köteteként.⁹

A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai

A középkori Magyarország jogszabályainak összegyűjtésére már a 16. század első évtizedeiben is volt igény, az első nyomtatott Magyar Törvénytár, amely a korábbi törvényszövegeket is tartalmazta végül 1584-ben jelent meg. A Corpus Juris Hungarici címet csak 1696 óta viselik ezek a kötetek, Szentiványi Mártonnak, a nagyszombati főiskola könyvnyomtató intézete igazgatójának, a kiadvány szerkesztőjének köszönhetően.¹⁰ A magyar törvénytár millenniumi kiadása hozta el a jogszabályok egységes korpuszá alakítását és a határozatok hiteles szövegének rekonstrukcióját. A törvényszövegek kritikai vizsgálata, az eltérő szövegek közötti különbségek összevetése, továbbá a korabeli európai jogszabályokhoz való viszonyítása azonban még váratott magára. Ezt a hiányt mérte fel a 20. század legelején a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán kiírt pályázat, amely azt tűzte célul, hogy röviddel a Corpus Juris Hungarici szövegkiadása után¹¹ a 11. századi törvények kontextusa és forrásai is kerüljenek górcső alá. Závodszy Levente vállalkozott ennek feltérképezésére. Elsősorban a 8–10. századi európai joggyakorlatból keresett tartalmi analógiákat, és ezeket párhuzamosan szerkesztve illesztette a hazai törvényhelyek mellé.

Érdekes tendenciát mutat Závodszy kéziratának recepciója. Születése és nyilvánossá válása idején a támogató gondolatok mellett komoly kritikával illették a szöveget, ám az idők során egyre inkább a pozitív vélemények kerültek előtérbe, leginkább amiatt, hogy a jogszabályok javított, teljes kritikai kiadását más még nem vállalta fel. Ezért is volt létjogosultsága annak, hogy Hermann István, a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár igazgatója az 1904-es kötet reprint kiadása mellett döntött.¹² A 2002-es kiadás előszavában Érszegi Géza úgy fogalmazott, hogy „máig nem sikerült egészében túlhaladni a teljesítményét.”¹³

Marczali Henrik 1902-ben az egyetemi pályázat értékelésben általánosságban megfogalmazta pozitív és támogató véleményét („a beérkezett munka nagy szorgalomról tesz tanuságot és a kidolgozásában is a helyes úton halad”), majd

⁹ 1903-ban már állást kapott a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában. Závodszy Levente Tankerületi főigazgató személyi és működési iratai. MNL BaML VI. 501. a.

¹⁰ Érszegi 2002. I–II.

¹¹ Magyar Törvénytár 1899.

¹² Závodszy 2002.

¹³ Érszegi 2002. III.

több, generális és egyedi hibára is felhívta Závodszy figyelmét.¹⁴ Az általános problémák közé sorolhatjuk a recenziens forrásválasztásra vonatkozó kritikai észrevételeit. Marczali álláspontja szerint valójában csak a szószerinti egyezések bizonyíthatják a tényleges szövegátvételt, a „gondolati azonosság” erre nem lehet biztosíték.¹⁵ A bíráló szerint a szerző „túlságos sokat akarván bizonyítani”, nem differenciálta megfelelően a tényleges („valódi hatás”), a véleményes („valószínű hatás”) és az esetleges („véletlen egyenes”) kapcsolatokat.¹⁶ Az értékelés második felében az egyedi hibákat, tévedéseket hozta fel Marczali, hét konkrét helyet megnevezve. Kritikáját végül pozitív befejezéssel zárja, mely szerint „mindent összevéve, a munka hiányai s tévedései mellett is nemcsak nagy olvasottságot mutat, hanem előbbre is viszi a kérdést. Ezért a jutalmat kiadhatónak vélem, de azon feltétel alatt, hogy az itt megjelölt lényegesebb botlásokat [a] szerző, munkája kiadása előtt lelkiismeretesen kijavítja.”¹⁷

A kézirat a Békefi által létrehozott *Művelődéstörténeti Értekezések* 10. kötetként látott napvilágot 1904-ben. Békefi egyetemi hallgatóinak dolgozatait, disszertációit jelentette meg ebben a sorozatban, melynek célja az volt, hogy „a feldolgozásra választott kútfőt teljesen kimerítsék, s ennek alapján vázolják az illető kor művelődési viszonyait.”¹⁸ Závodszy előszavában köszönetet mondott professzorának, „a ki jóindulatával s tanácsával mindenkor” támogatta őt.¹⁹ Egy viszonylag rövid,²⁰ hat oldalas bevezető tanulmányban vázolta fel a hazai és a külföldi törvényhozás korabeli kontextusát. Ezt követően szisztematikusan és egységes sablon alapján tekintette át a három uralkodóhoz köthető jogszabályokat. Ez a sablon a következőképpen fest: az egyes királyok törvényalkotását általánosságban, egy-két oldalban ismertette, majd az egyes törvénykönyveket vette számba, amelyekben törvényen-

¹⁴ Marczali 1902. 115.

¹⁵ „Mert ha az alemann vagy a longobard törvény is bünteti a gyilkolást és a nőrablást, ebből direct-hatás még nem bizonyítható; hisz e bűnöket minden valamikép rendezett társadalom bünteti. Ha tehát szószerint való egyezés nincs, vagy a büntetés kimérése nem azonos, az átvétel semmiképp sem bizonyítható.” – Marczali 1902. 115.

¹⁶ Marczali 1902. 115.

¹⁷ Marczali 1902. 116. A beadott pályázati anyag nem ismert. A hallgatói dolgozatokat (miként a pályázatokra benyújtott dolgozatokat), a doktori disszertációkat nem őrizték meg 1950 előtt az egyetemen. Így csak a bírálat megjegyzéseiből következtethetünk arra, mennyiben lehetett más annak szövege az 1904-ben megjelent kötethez képest.

¹⁸ Perepatits 1905. 367.

¹⁹ Závodszy 1904. 6. Az Appendix legelső egysége (*De codicibus manuscriptis*) végén mond köszönetet a kéziratok áttekintésében, lemásolásában őt segítőknak („pro non sat laudabili liberalitate eorundem, qua mihi copiam dederunt codicum describendorum.”): Fejérpataki Lászlónak, az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójának, Ferenczi Zoltánnak a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójának és Jacob Wichnernek, az Admonti kolostor levéltárosának. Závodszy 1904. 130.

²⁰ Domanovszky 1905. 560.

ként haladt előre. A tartalmi ismertetés, valamint a hazai és külföldi analógiák narratív elemzése után hasábosan szerkesztve mutatta be a hasonló vagy az esetleg egyező forráshelyeket. A narratív elemzéseket általában egy mondatos konklúzióval zárta, mely szerint a citált jogszabály tárgyi, gondolati rokonságot vagy esetleg szó szerinti azonosságot mutat.²¹ A kötet második felét mellékletként (Appendix) a jogszabályok szövegközlése teszi ki, amelyet az Imre herceg számára írt intelmek nyitnak, majd időrendi sorrendben olvashatók a törvénykönyvek szövegei.²²

A kiadvány jelentőségéhez mérten két recenzió is megjelent róla. Pontosabban három, ugyanis Domanovszky Sándor 1905-ben a *Századok*ban közölt értékelését közel egy oldalas jegyzettel egészítette ki Nagy Gyula is.²³ Domanovszky recenziójának első mondata nem sok jót ígér a források összevetését, analógiák keresését célul kitűző kötet szerzőjének: „A magyar történetirodalom sajnosan nélkülözi még az összehasonlító módszer eredményeit.”²⁴ Domanovszky véleménye szerint „törvényeinkben nem igen fordul elő az idegen törvények pusztá átírása,” vagyis a magyar jogszabály forrása a legtöbb esetben nem egy konkrét törvény szövege volt, „hanem a külföldi intézmények élő tudata.”²⁵ Emiatt – a Marczalitól eltérő megközelítéséből adódóan – nem értett egyet Závodszy koncepciójával. Azt kérte számon a könyv szerzőjén, hogy a forráshelyek erőltetésével szemben azt a „szűkebb területet” kellett volna meghatározni és megragadnia, amelynek a befolyása erőteljesebben „domborodik ki az általános európai hatásból.” Domanovszky másik – Marczalival ezúttal egyező – kifogása az volt, hogy a tematikus hasonlóságok felvonultatása nem bizonyítja közvetlenül a kölcsönhatásokat. Hiányolta az elemzések alaposágát, így a konklúziókat is általánosnak, kevésbé kiérleltnek tartotta. A forrásokra vonatkozó kritikákat azért is érdemes szem előtt tartani, mert Závodszy egyértelműen arra építette fel koncepcióját, hogy „István már kész törvényeket és alkotmányt talált nyugaton”,²⁶ amelyeket a hazai viszonyokhoz kellett igazítani.²⁷ Amennyire kritikusan állt Domanovszky a kötet első felét jelentő forrásfeltáráshoz, olyan elismerően szólt a második feléről, vagyis a törvények kritikai kiadásáról. A recenzió végén érdemként említi az *editio criticát*:

.....
²¹ Egy-egy példát említve: „Itt is tehát csak tárgyi rokonság van.” – Závodszy 1904. 50.; „Látjuk tehát, hogy mind a két törvényben azonos gondolat van kifejezve.” – Závodszy 1904. 52.; „Látjuk tehát, hogy nemcsak gondolati, hanem többször szóbeli egyezés is van a két törvény között.” – Závodszy 1904. 56.; „Külföldön is hasonlóak voltak a viszonyok, s bár szó szerinti való egyezést kimutatni nem lehet, de gondolatbeli és tárgybeli rokonság, sőt azonosság van a két törvény között.” – Závodszy 1904. 109.

²² A kötetet név- és tárgymutató zárja.

²³ Domanovszky 1905.

²⁴ Domanovszky 1905. 560.

²⁵ Domanovszky 1905. 560–561.

²⁶ Závodszy 1904. 8.

²⁷ Mikó 2016. 321.

„A Corpus Juris szövege nem a legjobb és nem is teljes; (...) a történeti szövegnek az összes kéziratok összehasonlításán alapuló kritikai kiadása mégis hiányzott.”²⁸

Számos kapcsolódási pont és akár Domanovszky imént idézett mondata vehette rá Nagy Gyulát, hogy a recenzió végén egy lábjegyzetet beszúrva, közel egy oldalnyi terjedelemben reagáljon – részben Domanovszky szövegén keresztül – Závodszy könyvére. Nagy Gyula nem csak e *Századok*-szám szerkesztője volt, hanem a Corpus Juris Hungarici Árpád-kori szövegének gondozója, fordítója is. Ennek tükrében nem érhet bennünket meglepetésként sem a hozzászólása, sem az abban tetten érhető személyes érintettsége. Nagy Gyula igen kemény kritikát fogalmazott meg a kötetről.²⁹ Egyrészt kevesellte a szövegkiadás alapjául vett forrásokat³⁰ (az Admonti- és Pray-kódexek mellett a Thuróczy- és az Ilosvay-kéziratokat használta Závodszy),³¹ másrészt kifogásolta az eljárást. Szerinte kétféleképpen lehet kezelni egy kritikai kiadást: vagy a „legrégebbs avagy legjobbnak tartott” szöveget vesszük alapul, és azt szöveghűen adjuk ki (jegyzetekben jelezve a többi kéziratban lévő eltéréseket), vagy „az összes kéziratok és korábbi kiadások gondos összehasonlítása alapján magunk állapítjuk meg a szöveget és ezt látjuk el kritikai jegyzetekkel.” Nagy úgy vélte, Závodszy „mindezt nem cselekedte”, így a „törvények ’történeti szövegének kritikai kiadása’ neki érdemül nem tulajdonítható.”³²

Ennél sokkal elismerőbb volt Karácsonyi János 1904-ben a *Katholikus Szemle* lapjain megjelent recenziója, amelyben mind a koncepciót, mind az eljárást dicsérettel illette. Érdekes megközelítésnek tarthatjuk a részéről, hogy inkább pozitívként értékelte, hogy Závodszy kevesebb szó szerinti egyezést talált a tárgyalt törvényekkel kapcsolatban: „Hisz épen ez mutatja, hogy első nagy törvény-szerzőink nem utánozták szolgailag a külföldi intézkedéseket (mint ahogy nem régi-ben nyakra-főre fordították le a német törvényeket), hanem szemük előtt tartották a magyar népnek, országuknak természetét, szükségait, kívánalmait.”³³

Az erős kritikai hangok viszonylag hamar háttérbe szorultak, és a kritikai kiadás unikális jellegét elismerő vélemények, valamint a szöveg rendszeres használata vált meghatározóvá. Ezt jól példázza Erdélyi László 1907-ben megjelent *Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben* című tanulmánya, melyben a törvényekkel kapcsolatban a következő megállapítást teszi: „(...) a legrégebbs

²⁸ Domanovszky 1905. 561.

²⁹ Teljes mértékben érthető, hogy Mikó Gábor szó szerint közölte a kora Árpád-kori törvények fennmaradását vizsgáló tanulmányában. Mikó 2016. 321.

³⁰ „A ki az aranybulla előtti törvényeink történeti szövegét akarja megállapítani, az nem szoritkozhatik két vagy három – habár a legrégebbs s kétségkívül legértékesebb – codex összehasonlítására [...]” – Nagy 1905. 563.

³¹ Závodszy 1904. 129–130.

³² Nagy 1905. 563.

³³ Karácsonyi 1904. 111.

szövegek eltéréseinek pontos feltüntetésével s gondos fordításával megtaláljuk a Magyar Törvénytar millenniumi emlékkiadásában, még teljesebben pedig, az I. zsinattal is kiegészítve, Závodszyknak becses forrástanulmányában.³⁴

A kiadás óta eltelt 118 év alatt több elemmel bővültek a törvényekkel kapcsolatba hozható források, mégis időtállóknak bizonyult az 1904-es szövegközlés.³⁵ Závodszy szövege szolgáltatott alapot a törvények későbbi magyar fordításának,³⁶ és 2002-ben reálisnak tűnhetett a kötet reprint kiadása is.³⁷ Mind az ennek bevezetőjét író Érszegi Géza, mind pedig az *Intelmek* új kritikai kiadását elkészítő Havas László kiemelték megbízhatóságát és pontosságát.³⁸ Mikó Gábor 2011-ben azt a felvetést tette, hogy amikor 1904-ben megjelent a törvények, zsinati határozatok, valamint az Imre herceghez intézett *Intelmek* – mindaddig első – kritikai kiadása, „aligha gondolta [Závodszy], hogy munkája még egy bő évszázad elmúltával is nélkülözhetetlen lesz az Árpád-korral foglalkozó történészek számára.”³⁹

A Héderváry-család oklevéltára

Gróf Khuen-Héderváry Károly báró Radvánszky Béla kezdeményezésére még az 1870-es évek végén⁴⁰ felajánlotta és biztosította családi levéltárának kutathatóságát és az ott lévő történeti források közzétételét. Komoly kutatómunka indult meg, amelyhez az évek során több szakember és intézmény csatlakozott. Utóbbiak közé sorolhatjuk a Magyar Országos Levéltárat és az Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárát is, az oklevéltár kiadására pedig a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága adott megbízást. A bővülő hálózatnak köszönhetően Závodszy Levente még egyetemi hallgatóként nyert lehetőséget arra, hogy részt vehessen a családi levéltár rendezésében.⁴¹ E munkálatok során megismerkedett Radvánszkyval, akivel együtt dolgozták fel a források nagy részét. 1909-ben kettejük neve alatt jelent meg az oklevéltár első kötete, de ezt a báró már nem érthette meg, ugyanis 1906. május 2-án elhunyt.⁴²

³⁴ Erdélyi 1907. 400–401.

³⁵ Vö. Jánosi 1978. („A máig is legjobb kiadás Závodszy Levente nevéhez fűződik.”); Mikó 2014a. 35.; Mikó 2014b. 725–726.

³⁶ Szilágyi 1951. 5–17.

³⁷ Závodszy 2002.

³⁸ Havas 2004. LXXVI.; Mikó 2014b. 726.

³⁹ Mikó 2011. 111.

⁴⁰ Závodszy 1909. V.; Iványi 1909. 237.

⁴¹ Závodszy 1909. VI.; Madzsar 1938. 552.

⁴² Akadémiai Almanach, 1907. 262.

Az értékes középkori kútfők feldolgozása minden szempontból meghatározó volt Závodszy pályáját illetően. Szakmai ismeretei, az eddig is megfelelő latin nyelvi és paleográfiai kompetenciái bővültek a családi levéltári anyag kutatásának köszönhetően. Az itt megismert iratanyagra építve, magabiztos forráskezelésének köszönhetően számos, releváns forrásra épülő tanulmányt, forrásközlést készített, amelyeket a feldolgozott kútfők tartalmából és jellegéből adódóan a *Turul*, a *Magyar Nyelv*, a *Magyar Figyelő*, az *Egyetemes Philológiai Közlöny*, illetve a *Hadtörténelmi Közlemények* és a *Századok* lapjain publikált.⁴³ Megszerzett tapasztalatainak köszönhetően több oklevéltani- és forráspublikáló kötetekről vállalt ismertetéseket.⁴⁴ Ugyanakkor bővültek a szakmai kapcsolatai, javult a megítélése is, az oklevéltár első kötetének megjelenésekor már pozitív reputációval rendelkezett.⁴⁵ Többek között ennek is köszönhető, hogy 1913-ban Csánki Dezső levéltár-igazgatói minőségében Závodszyt ajánlotta Borsod vármegye alispánjának a Borovszky Samu halála miatt megszakadt vármegyei monográfia folytatására.⁴⁶ A korabeli gyakorlatnak megfelelően Závodszy is tájékoztatta kollégáit a családi levéltárak rendezése során talált anyagokról, akár szívességet kérve másoktól, akár felajánlva a saját felfedezéseit.⁴⁷ Az így kialakult kapcsolati hálókat fontos szerepet kaptak a további pályáján.

Valószínűleg az is kedvezett Závodszyknak, hogy az oklevéltár révén egy, már évtizedek óta működő projektbe szállt be, egy rendkívül elhivatott, nagy munkabírási, alapos kutató munkatársaként, aki megismertette a forrásgyűjtemény addig feldolgozott anyagaival. Amikor Radvánszky elhunyt, Závodszyra már az iratanyagot jól ismerő személyként hárult a munka szervezése. Az első kötet megjelenése után Iványi Béla a *Századok*ban írt recenziójában dicsérte a kutatás engedélyezőjét, végrehajtóit és magát a kiadványt is.⁴⁸ A második kötet anyaga már 1913-ra összeállt, ám a világháború, majd 1918–1919 turbulens eseményei („a forradalmi országos ballépés”)⁴⁹ jelentős mértékben eltolták nyomdába kerülését.⁵⁰ Az 1527-től 1681-ig terjedő forrásanyagot Závodszy 1916 nyarán mutatta meg Héderváry Károlynak. A miniszterelnök 1918-ban bekövetkezett halála után fiai, Khuen-Héderváry Sándor és Károly segítségével tudott meg-

⁴³ A Héderváry-család levéltárának rendezése során a Héderváryakkal kapcsolatban álló Draskovich, Grassalkovich és Viczay családok levéltárait is rendezte. Závodszy 1909. V.

⁴⁴ Kettőt emelnék ki ezek közül: egyrészt a Szentpétery Imre által szerkesztett oklevéltani naptárról, másrészt a Szalay László-levelezéséről írt recenziókat. Závodszy 1913; Závodszy 1914.

⁴⁵ Vö. Iványi 1910. 236–237.

⁴⁶ Borsodvármegye 1913. 1.

⁴⁷ BFL XIV. 189. 3. 72.

⁴⁸ „Az oklevélkivonatok rövidke és szabatosak és a sajtó alá rendező Závodszy Levente szakavatott tollát dicsérik.” – Iványi 1910. 237.

⁴⁹ Závodszy 1922. 4.

⁵⁰ Závodszy 1922. 3–4.; Dőry 1922. 665.

jelenni a második kötet.⁵¹ A mű további érdeme egyrészt, hogy Závodszy a családi anyagot az Országos Levéltárban és a Nemzeti Múzeumban található, Héderváryakkal kapcsolatos oklevelekkel is kiegészítette, másrészt, hogy az első kötet pótlásaként bekerült 152 darab, azóta előkerült irat. Az oklevelek nagyszáma és terjedelme miatt csak egyharmad részüket közölte egészében, a többinél részletes regesztát készített.⁵² A kiadvánnyal kapcsolatban több kritika is megfogalmazható, a legtöbb probléma mégis a két kötetre kialakított mutatókkal adódott, amiben közrejátszott, hogy annak elkészítésével Závodszy három fiatal kollégáját bízta meg, akik nem egyszerre, hanem különböző időszakokban dolgoztak a szöveggel.⁵³

A Radvánszky Bélával való emberi- és munkakapcsolata újabb témákat, újabb kutatásokat hozott magával. A báró például 1905-ben meghívta Závodszyt sajkócazi birtokára, ahol vadászat, korcsolyázás mellett a családi könyvtárban és levéltárban is dolgoztak. Závodszy több gyűjteményt is átnézett, ami számos kisebb, az észak-magyarországi régióval kapcsolatos forráspublikációt eredményezett.⁵⁴

Történelemtanár, pedagógus

Závodszy Levente pályájának első másfél-két évtizedében a történészi, a második és egyben utolsó másfél-két évtizedében a pedagógiai tevékenység mutatkozik meg erőteljesebben, miközben párhuzamosan folytatta mindkettőt.⁵⁵ Az egyetem befejezését követően rögtön tanári pályára lépett, mégpedig a zombori gimnáziumban vállalt állást 1905-től, ahol latint és történelmet tanított.⁵⁶ Igyekezett gyorsan beilleszkedni, aktív szerepet vállalt mind a helyi tudományos életben, mind a kulturális közéletben. Előbbit bizonyítják a vármegyei levéltárban megkezdett kutatásai, amelynek során – az archívum forrásadottságának megfelelően – a 18. századi vármegyei igazgatásra vonatkozó publikációkat írt.⁵⁷ Zomborra érkezését követően – a felkérést elfogadva – tagja lett a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi

⁵¹ Závodszy 1922. 3–4.

⁵² Dóry, 1922. 666.

⁵³ A mutatóval kapcsolatos kifogásokat részletesen közli Dóry Ferenc recenziójában. Dóry 1922. 667–670.

⁵⁴ A Borsod vármegyei monográfia megírására történt ajánlásában ez is közrejátszhatott. Závodszy végül nem tett eleget a borsodi megbízásnak, az első világháborúval és az azt követő belpolitikai eseményekkel magyarázta elmaradását. Borsod 1931. 140.

⁵⁵ Publikációinak többségét 1913-ig készítette.

⁵⁶ Tanári diplomáját 1906-ban kapta meg.

⁵⁷ Závodszy 1907a; Závodszy 1907b.

Társulatnak,⁵⁸ a Délmagyarországi Közművelődési Egyesületnek, valamint a városi könyvtár tisztikarának és választmányának.⁵⁹

1910–1911-től elhagyta Zombort és Budapestre költözött, nagy valószínűség szerint ebben közrejátszott ekkor kötött házassága.⁶⁰ Budapesten a világháború következményei miatt több intézményben is megfordult, tanított a VII. Kerületi István úti Magyar Királyi Állami Szent István Főgimnáziumban, 1917-ben ideiglenes „szolgálatátételre” áthelyezték a IX. kerületi Mester utcai Állami Főgimnáziumba.⁶¹ 1917-ben megkapta a polgári hadi érdemkereszt II. osztályát.⁶² Egy ideig a VIII. kerületi Állami Gimnáziumban tanított,⁶³ majd 1919 végétől a budapesti állami polgári iskolai tanárképző főiskolán üresedésben lévő történelem tanszéki státuszra (a tanárképző tanárává) nevezte ki a minisztérium.⁶⁴ 1924-ben egyetemi magántanári kinevezést kapott, 1935-ig rendszeresen tartott egyetemi előadásokat az újkori művelődéstörténet tárgyköréből.⁶⁵

A tanárképzőt annak 1928-as Szegedre kerülésével Závodszy rövid időre követte, de még ebben a tanévben visszatért Budapestre, és megőrizve egyetemi magántanári címét, a Bolyai Főreáliskolában folytatta pedagógiai tevékenységét. Az iskola értesítőjében azt írják, hogy önként jött vissza „a középiskolai katedrára”, ahol „nagy képzettségével és gazdag tapasztalatával” segítette a diákok fejlődését.⁶⁶ 1933-ban a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Závodszy Leventét a Bolyai igazgatójává nevezte ki a kormányzó.⁶⁷

Závodszy nem csupán a középiskolában és a tanárképzésben működött gyakorlati pedagógusként és vezetőként, hanem elméleti tevékenységet is folytatott. Irányításával egy új szemléletű tankönyvsorozat készült 1928–1929-ben, a *Magyar Nemzet Története* címmel a polgári leány- és fiúiskolák III. és IV. osztályai

⁵⁸ Bács-Bodrog 1906. 39. 1906. április 22-től másodtitkár. 1911-es távozását követően még 1913-ig megőrizte tagságát.

⁵⁹ Csoór 1910. 14., 22.

⁶⁰ Felesége a rakamazi Gomba-családból származó Gomba Berta, akit az ottani kutatásai során ismert meg. Már az 1907–1908-as tanév előtt felmerült a távozása Zomborról, mégpedig szülőhelyére, az Újpesti Községi Nyilvános Gimnáziumba, de végül ez nem realizálódott. Értesítő 1908. 51.

⁶¹ Értesítő 1918. 8., 20.

⁶² MNL OL K27. 1917. 05. 26.

⁶³ Értesítő 1921. 3. A későbbi Zrínyi Miklós Állami Gimnázium. Értesítő 1924. 6.

⁶⁴ Hivatalos Közlöny, 1919. 44. 372.; MNL BaML VI. 501. a.

⁶⁵ Závodszy Levente Tankerületi főigazgató személyi és működési iratai. MNL BaML VI. 501. a.

⁶⁶ Értesítő, 1929. 25. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Tanárképzőkből kikerült tanárokat az állami középiskolai tanárok közé óhajtotta – megüresedett állásokara – rendes tanárokká kinevezni, lehetőleg úgy, hogy az érintettek az eddig szerzett kondícióikból minél kevesebbet veszítsenek. A kormányzóhoz beküldött előterjesztés értelmében, tanárképző-intézeti főiskolai tanári címüket középiskolai tanári kinevezésük után is megtarthatják. MNL OL K27. 1929. 03. 22.

⁶⁷ A kormányzó ismerte Závodszy nevét, mivel ő készítette fel a magántanuló ifj. Horthy Miklóst történelemből.

számára. A fiúiskolák számára a magyar történelmet jelenítette meg Gál Árpád és Szerdahelyi László polgári iskolai tanárok bevonásával, az első kötetben a mohácsi csatáig, a másodikban 1526-tól „napjainkig”.⁶⁸ A lányiskolák számára készített könyvet Kerékgyártó Ilonával, a Simor utcai leánygimnázium történelem–földrajz szakos tanárnőjével közösen készítették. Az első kötet itt is a mohácsi csatáig tárgyalja a magyar történelmet, amelybe bevonták a világtörténet főbb eseményeit is.⁶⁹ A IV. évfolyamosoknak szóló második kötet már kizárólag az új- és modernkori magyar történelmet vizsgálja.⁷⁰ Az új tankönyvcsalád több szempontból is unikális és iránymutató volt a korszakban. Elsőként említhetjük tipográfiai, szövegképi, -szerkesztési újításait. Závodszy Géza 1978-ban a tankönyvek szövegképének korszerűsítését bemutató írásában éppen ezeket a köteteket hozta fel pozitív példaként. A Závodszy Levente szerkesztésében megjelent tankönyvek leckéi rövidek, áttekinthetőek, ablakos oldalcímekkel tagolják a szöveget.⁷¹ A bőséges képanyag megfelelő módon, méretben és helyen került beillesztésre. Szintén újdonságnak és pozitívumnak számít az eredeti forrásszövegek beépítése (a főszövegtől eltérő betűtípussal). A hosszabb, elbeszélő források önálló egységként szerepelnek, a rövidebbek a főszövegbe ágyazva.⁷² Ezekben a kötetekben már a napjaink tankönyveihez hasonló struktúrával találkozunk.

A tankönyvek igyekeztek alkalmazkodni a diákok életkori sajátosságaihoz. A leánygimnáziumi kötetekben, amikor lehetőség nyílik rá, nőket, vagy nőkhöz köthető tárgyakat állítanak a középpontba az illusztrációkkal (jó példa erre a 16. századi várháborúkat tárgyaló lecke, ahol Székely Bertalan *Egri nők* című képét illesztették be a szerzők).⁷³ A „*Francia forradalom és Napoleon kora*” című fejezetben négy kép szerepel, két férfi (Napóleon, I. Ferenc) és két nő („Corday Sarolta” és Mecklenburgi Lujza, porosz királyné), az önálló leckéket képező olvasmányok között pedig női tematikát prezentálnak (például: *Nők helyzete a lovagkorban*; *Az Árpád-ház királyné asszonyai, Erdély fejedelemasszonyai*).⁷⁴

A pécsi tankerület élén

Az 1935. évi VI. törvénycikk rendelkezett arról, hogy a közoktatásügyi igazgatás és a nevelésügyi felügyelet szempontjából az ország területét nyolc tankerületre

⁶⁸ Gál – Szerdahelyi 1928; Gál – Szerdahelyi – Závodszy 1929a.

⁶⁹ Kerékgyártó – Závodszy 1928.

⁷⁰ Kerékgyártó – Závodszy 1929.

⁷¹ Závodszy 1978. 5.

⁷² Závodszy 1978. 5.

⁷³ Kerékgyártó – Závodszy 1929. 33.

⁷⁴ E tankönyvekkel kapcsolatban vö. Dévényi – Gózszy 2013.

osszák. A pécsi tankerület Baranya, Bács-Bodrog, Somogy vármegyék, Baja és Pécs törvényhatósági jogú városok területét foglalta magában, székhelye Pécs volt. Horthy Miklós kormányzó 1935. július elsejével nevezte ki Závodszy Leventét a pécsi tankerület élére, aki szeptember eleji levelében jelezte Hóman Bálint miniszternek, hogy az állást elfoglalta.⁷⁵ Egész családjával (feleségével, három gyermekével) Pécsre költözött. Megbízása részeként személyesen látogatta a tankerület iskoláit. Első vidéki útja Csurgóra vezetett (ide hívta össze az első tankerületi tanulmányi értekezletet), majd a rábízott iskolák szinte mindegyikével részben közvetlen, részben közvetett kapcsolatba került, sokat utazott, tárgyalt, egyeztetett.⁷⁶ 1937. október 23-án olvashatunk először a forrásokban a betegségéről: súlyos mellhártya- és tüdőgyulladást azonosítottak nála, ágyban kellett maradnia, feladatát nem tudta ellátni. Egészségi gondjai nemhogy csökkentek volna, hanem gyarapodtak: bordaoperációt hajtottak végre rajta, bal lábában súlyos vérkeringési zavarok jelentkeztek, emiatt májusban azt amputálni is kellett.⁷⁷ Betegsége miatt Závodszyt 1938. május 16-i dátummal tehermentesítették, Pécsről áthelyezték Budapestre a minisztériumba („működési körének kijelölése iránt később fogok intézkedni”).⁷⁸ Ide azonban már nem tudott bejárni dolgozni, május 18-i levelében három havi betegszabadságot kért.⁷⁹ Távozását fájalták a kollégái, igen pozitívan ítélték meg a tankerület felállításával, kialakításával kapcsolatos erőfeszítéseit. Áthelyezésével párhuzamosan a tankerület összes iskolájának elküldték a főigazgató fényképét, hogy azt iskolai értesítőikben hozzák le egy – előre megírt – búcsúszöveggel kiegészítve. A nyomtatott anyag megjelenését követően azonban már újabb tájékoztatót kellett a tankerületnek kipostáznia. Pár hónappal később, szeptember 18-án elhunyt Závodszy Levente, így az iskoláknak már a gyász hír megjelentetésére küldtek megbízást. Hivatali utóda, Koch Nándor felkérte a tanfelügyelőt, hogy a hivatal épületére tűzzék ki a gyászlobogót, a temetés napjára (szeptember 21.) engedélyezzen tanítási szünetet az iskolákban, és „a tanuló ifjúság részére gyász-istentiszteletet tartassék az elhunyt lelkiüdvéért.”⁸⁰

Az iskolai értesítőikben közölt nekrológokból – főleg, hogy a központilag megküldött sémából dolgoztak – természetesen nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, de a tankerületi kiadványokban megjelent szövegek érdeemesek arra, hogy bemutassuk belőle az általánosat és az egyedit. Az általános jellemzést a „segítőkész”, „figyelmes”, „udvarias”, lelkes, „ügyszeretető” jelzőkkel, valamint az „igazi pedagógus” kitétellet illusztrálhatjuk. Az figyelemre méltó, hogy az iskolák

⁷⁵ MNL BaML VI. 501. a.

⁷⁶ MNL BaML VI. 501. a.

⁷⁷ Értesítő 1938b. 7–8.

⁷⁸ Teleki Pál miniszter rendelete (109.507/938.IX.) MNL BaML VI. 501. a.

⁷⁹ Závodszy Levente szolgálattételi jelentkezése. 1737/1937-38. MNL BaML VI. 501. a.

⁸⁰ MNL BaML VI. 501. a.

szinte mindegyike akart és tudott egy-egy személyes, csak a saját intézményükre jellemző gondolatot, emléket beilleszteni. Ezek között szerepel az „igazságos és jó-ságos érettségi elnöki tevékenység”,⁸¹ a személyes iskolalátogatás, a segítségnyújtás, a szakmai támogatás. A legszemélyesebb búcsú a Pius Gimnázium Értesítőjében olvasható, ahol „modern nevelőnek” aposztrófálták Závodszyt, aki a diákokhoz megértéssel és szeretettel fordult, a tanároknak munkatársat, az „ifjúság barátját” látta.⁸² Temetésén a tankerület pedagógusai, diákjai, valamint a budapesti és a pécsi kulturális élet jeles képviselői tisztelegtek előtte, a tankerület nevében Koch Nándor, a Magyar Történelmi Társulat nevében Holub József búcsúztatta.⁸³

Befejezés

Závodszy Levente pályája plasztikusan jeleníti meg a 20. század első fele történéskének cselekvési környezetét. A századforduló pezsgő, a forráskutatásra evidenciaként tekintő, azt preferáló egyetemi képzéséből történelem–latin szakpárral kikerülve maga is a középkori és koraujkori iratok analitikus feldolgozását választotta. Publikációs tevékenysége 1914 után valamelyest csökkent, ami egyértelműen összefüggött a korszak történeti eseményeivel.⁸⁴ Az első világháborút követően – végzettségének, pedagógiai gyakorlatának megfelelően – a hazai művelődési eszménytől nem függetlenül az oktatás-nevelés területére összpontosított, amivel párhuzamosan a tudományos tevékenysége valamelyest háttérbe szorult. Éppen ezt a tendenciát, ezeket az attitűdöket emelte ki hivatali utóda, Koch Nándor temetési búcsúbeszédében, amelynek narratívája hűen tükrözi a kor művelődési miliójét: „kutató tudósak indult, de pedagógus lelkülete a középiskolai tanári pálya felé terelte, hogy onnan hirdesse a tudomány igazságait és onnan sugározza a magyar ifjúságra nevelő egyéniségének jellemet érlelő, erkölcsöt nemesítő, hitet, akaratot erősítő melegét.”⁸⁵

⁸¹ Értesítő 1938a. 13.

⁸² Értesítő 1938b. 8.

⁸³ Pécsi Napló, 1938. szeptember 22. 4.

⁸⁴ Közrejátszott ebben a családalapítás is, 1911-es házasságát követően 1912-ben született Berta, 1914-ben Levente, 1920-ban Ágnes nevű gyermeke, 1914-től minél több időt igyekezett családjával tölteni. Závodszy Levente felesége, Gomba Berta és lánya, Závodszy Berta szóbeli közlése.

⁸⁵ Pécsi Napló, 1938. szeptember 22. 4.

Források

- Akadémiai Almanach 1907 = Magyar Tudományos Akadémiai Almanach. MCMVII-re. Budapest, 1907.
- Bács-Bodrog 1906 = Trencsény Károly (szerk.): Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 22. (1906:1), Zombor, 1906.
- BFL XIV. 189. 3. 72. = Budapesti Fővárosi Levéltár. XIV. Személyek. 189. Gárdonyi Albert főlevéltárnok irathagyatéka (1893–1954). 3. Magánjellegű levelezés. 72. Závodszky Levente.
- Borsod 1931 = Bónis Bertalan (szerk.): Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék Hivatalos Lapja. 30. (1931:17), 1931. június 25.
- Borsodvármegye 1913. = Várnay Bertalan (szerk.): Borsodvármegye Hivatalos Lapja. 11. (1913:20), 1913. május 15.
- Értesítő 1908 = Az Újpesti Községi Nyilvános Gimnázium Értesítője az 1907–1908. tanévről. Újpest, 1908.
- Értesítő 1918 = A Budapesti VII. Kerületi István úti Magyar Királyi Állami Főgimnázium Értesítője az 1917-18. iskolai évről. Budapest, 1918.
- Értesítő 1921 = A Budapesti VIII. Kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium Huszonhatodik Évi Értesítője az 1920–21. iskolai évről. Budapest, 1921.
- Értesítő 1924 = A Budapesti VIII. Kerületi Magyar Királyi Állami Zrínyi Miklós Főgimnázium Értesítője az 1923–24. iskolai évről. Budapest, 1924.
- Értesítő 1929 = A Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Bolyai-Reáliskola Értesítője az 1928–29. iskolai évről. Budapest, 1929.
- Értesítő 1938a = A Mi Asszonyunkról Nevezett Női Kanonok Szerzetesrend Pécsi Róm. Kat. Szent Erzsébet Leánygimnáziumának Értesítője. 1937–1938. iskolai évről. Pécs, 1938.
- Értesítő 1938b = Jézustársasága Pécsi Pius-Gimnáziumának Értesítője az 1937–1938. iskolai évről. Pécs, 1938.
- Hivatalos Közlöny, 1919. 44. = Hivatalos Közlöny, 27. (1919:44), 1919. december 4.
- Magyar Törvénytar 1899. = Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, 1899.
- MNL BaML VI. 501.a. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára. VI. A központi államigazgatás területi szervei. Az oktatásügyi igazgatás szakszervei. 501. Tankerületi Főigazgatóság iratai. a.) Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai. Személyi anyagok.
- MNL OL K 27. = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. K szekció. Polgári kori kormányhatóságok iratai. 27. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek.
- Pécsi Napló, 1938. szeptember 22. = Impozáns részvét mellett temették el Závodszky Levente tankerületi főigazgatót. Pécsi Napló 47 (1938.) szeptember 22. 212. szám.

Felhasznált irodalom

- Csoór 1910 = Csoór Gáspár (szerk.): Bácska társadalmi élete. Ezer arcképpel. Budapest, 1910.
- Domanovszky 1905 = Domanovszky Sándor: Závodszy Levente: Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Századok 39. (1905), 560–563.
- Dévényi – Gózszy 2013 = Dévényi Anna – Gózszy Zoltán: A történelemtankönyvek elemzése. Szempontok a tankönyv mint történeti forrás vizsgálatához. Fons 20. (2013:2), 191–220.
- Dóry 1922 = Dóry Ferenc: A Héderváry-család oklevéltára. A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága Megbízásából közli: Závodszy Levente. Második kötet. Budapest, 1922. Századok 56. (1922:9–10), 665–670.
- Erdélyi 1907 = Erdélyi László: Magyarország társadalma a két szent király, az első zsinatok és Kálmán törvényeiben. Religio 66. (1907:7), 400–406.
- Érszegi 2002 = Érszegi Géza: Előszó. In: Závodszy Levente: Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Pápa, 2002. I–IV.
- Gál – Szerdahelyi 1928 = Gál Árpád – Szerdahelyi László: A magyar nemzet története a mohácsi vészig. A polgári fiúiskolák III. osztálya számára. Szerk. Závodszy Levente. Budapest, 1928.
- Gál – Szerdahelyi – Závodszy 1929a = Gál Árpád – Szerdahelyi László – Závodszy Levente: A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig. A polgári fiúiskolák IV. osztálya számára. Szerk. Závodszy Levente. Budapest, 1929.
- Gál – Szerdahelyi – Závodszy 1929b = Gál Árpád – Szerdahelyi László – Závodszy Levente: Történelmi olvasókönyv. A polgári fiúiskolák II. osztálya számára. Szerk. Závodszy Levente. Budapest, 1929.
- Havas 2004 = Ladislaus Havas (Ed.): Sancti Stephani Regis primi Hungariae Libellus de institutione morum. Szent István – Intelmek. Debrecen, 2004.
- Iványi 1910 = Iványi Béla: A Héderváry-család oklevéltára. A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága Megbízásából közlik: Br. Radvánszky Béla és Závodszy Levente. Első kötet. Budapest, 1909. Századok 44. (1910), 235–238.
- Jánosi 1978 = Jánosi Mónika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. (1978:1–4), 225–255.
- Karácsonyi 1904 = Karácsonyi János: Závodszy Levente: Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Katolikus Szemle 18. (1904:7), 111–112.

- Kerékgyártó – Závodszy 1928 = Kerékgyártó Ilona – Závodszy Levente: A magyar nemzet története. A világtörténelem főbb eseményeivel. I. rész. A polgári leányiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1928.
- Kerékgyártó – Závodszy 1929 = Kerékgyártó Ilona – Závodszy Levente: A magyar nemzet története. II. rész. A Mohácsi véstől napjainkig. A polgári leányiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1929.
- Madzsar 1938 = Madzsar Imre: Závodszy Levente. Századok 72. (1938:1–3), 551–553.
- Marczali 1901 Marczali Henrik bírálata. In: Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. I–II. Beszéddek, melyek a Budapesti Kir. Magy. Tudomány-Egyetem MDCCCCI–MDCCCCII. tanévi rectora és tanácsának beiktatásakor 1901. szeptember 15-én tartattak. Budapest, 1901. 115–116.
- Miskolczi 1924 = Miskolczi Gyula: Békefi Remig. Levéltári Közlemények 2. (1924:1–4), 201–202.
- Mikó 2011 = Mikó Gábor: Szent István törvényeinek XVI. századi kézírata Lőcse város levéltárában. Fons 18. (2011:2), 111–145.
- Mikó 2014a = Mikó Gábor: Középkori törvényeink és a Corpus Juris Hungarici. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, 2014.
- Mikó 2014b = Mikó Gábor: Szent István király törvényeinek legrégebbi kézírata. Az Admonti kódex. In: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. II. kötet. Budapest–Debrecen, 2014. 723–732.
- Mikó 2016 = Mikó Gábor: „A szent királyok törvényei”. A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története. Századok 150. (2016:2), 319–340.
- Nagy 1905 = Nagy Gyula: Závodszy Levente: Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Századok 39. (1905), 563.
- Perepatits 1905 = Perepatits István: Bruckner Győző: Galeotto Marzio De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae Regis cz. műve mint művelődéstörténeti kútfő. Századok 39. (1905), 367–369.
- Radvánszky – Závodszy 1909 = Radvánszky Béla – Závodszy Levente (Közl.): A Héderváry-család oklevéltára. Első kötet. Budapest, 1909.
- Szilágyi 1951 = Szilágyi Loránd: Árpád-kori törvények. Budapest, 1951.
- Závodszy 1978 = Závodszy Géza: Néhány szempont a tankönyvek szövegképeinek korszerűsítéséhez. Történelemtanítás 23. (1978:3), 4–7.
- Závodszy 1904 = Závodszy Levente: Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904.
- Závodszy 1907a = Závodszy Levente: Patachich Gábor installációja 1733-ban. Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 23. (1907:2), 31–35.
- Závodszy 1907b = Závodszy Levente: Csáky Miklós installációja 1747-ben. In: Trencsény Károly (szerk.): Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve. 23 (1907:2), Zombor, 1907. 87–93.

- Závodszy 1909 = Závodszy Levente: Előszó. In: Radvánszky Béla – Závodszy Levente (Közl.): A Héderváry-család oklevéltára. Első kötet. Budapest, 1909. V–VIII.
- Závodszy 1913 = Závodszy Levente: Oklevéltani naptár. Szerkesztette: Szentpétery Imre. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1912. Századok 47. (1913), 52–54.
- Závodszy 1914 = Závodszy Levente: Szalai László levelei. Életrajzi vázlattal és megjegyzésekkel ellátva közrebocsájtja dr. báró Szalay Gábor. Budapest, 1913. Századok 48. (1914), 512–517.
- Závodszy 1922 = Závodszy Levente: Előszó. In: Závodszy Levente (Közl.): A Héderváry-család oklevéltára. Második kötet. Budapest, 1922. 3–4.
- Závodszy 2002 = Závodszy Levente: Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Pápa, 2002.

MÁRKUS BEÁTA

„Munkatábor, tehát nem büntetőtábor” – Törvényen kívüli állapot a mohácsi láger példáján (1945)

„Labor camp, so no prison camp“ – Extraordinary conditions in Mohács in 1945

In 1945, in the city of Mohács in south Hungary, a labor and internment camp existed for a few months, which has been completely excluded from research of the history of the region until now. At the end of the Second World War, the camp served as a manpower reservoir, but also to punish former political enemies and the ethnic German minority for alleged and actual war crimes.

This paper presents the circumstances of the formation of the camp and the debates about it between the members of the Mohács National Committee in January 1945. It also analyzes the activity, organization and difficulties that characterized the months of the camp's existence. Another focus of the study is the investigation of the chaotic circumstances and the (lack of) legal framework and regulations that should provide an explanation for why a camp could be established at this early point in time after the war in Mohács. Local archive documents from Mohács and the neighboring villages are used as sources, which offer a deep insight into local history and the chaotic conditions at the immediate end of the war.

Mohács város neve a magyar társadalom szinte egésze számára olyan fogalom, amely a kollektív történelmi tudatban mélyen gyökerezik, és egyazon sorsfordító, negatív eseményt köti hozzá politikai, etnikai, vallási és egyéb hovatartozásától függetlenül a „nemzet” minden egyes tagja. Kevésbé feltárt és ismert a város 20. századi története, noha annak egyes momentumairól – így a mohácsi vész korszak meglehetősen sötét fejezetéről,¹ vagy a későbbi szocialista nagyberuházás (vasko-

¹ L. erről: K. Farkas 2015; Nagy 2001; Vörös 2011.

hászat és lakótelep építés) elmaradásáról és Dunapentelére kerüléséről² – részletes kutatási eredmények állnak rendelkezésre. Hiátusok mégis akadnak, és ezek egyikét „véletlenül” találtam meg a kutatásaim során.

Arról, hogy Mohácson 1945-ben úgynevezett „internáló tábor” működött, a város történeti irodalma nem tájékoztat. E tény nem ismert sem a laikus, sem az avatott szakértők előtt. A tanulmány szerzője 2015 tavaszán felkereste a „lágér” mohácsi helyszínét, és az arra járókat véletlenszerűen megkérdezte róla, tudják-e, mi történt az épület falai között, amelyre kizárólag nemleges válaszokat kapott. Nem tudtak többet azonban az épületben akkor működő ügyvédi iroda dolgozói sem. Mindez azért sem meglepő, mert az épületen semmiféle emléktábla, vagy egyéb utalás sem jelzi az egykori sötét fejezet nyomát.

A város történetét kiválóan ismerő Kanizsai Dorottya Múzeum munkatársai 2012-ben szintén nem tudtak felvilágosítással szolgálni a lágerről, sőt annak létezését is megkérdőjelezték, ami érthető annak fényében, hogy arról csupán néhány lokális forrásban találhatóak utalások. Az egykori foglyok közül, akik autentikusan beszámolhatnak az esetről, hét évtized elteltével nagyon kevesen lehetnek életben, és az 1945 utáni események fényében szinte biztosra vehető, hogy közülük eleve kevesen éltek/élnek az 1940-es évek második fele óta Magyarországon.

Tanulmányomban egyrészt a mohácsi lágér történetét szeretném bemutatni a rendelkezésre álló szűkös források fényében. Munkám alap kutatás, mivel a témának mindeddig lényegében semmilyen (tudományos) feldolgozása nem áll rendelkezésre. Emellett szeretném a tágabb, jogi kereteket is megvizsgálni, hogy egyáltalán miért létezhetett ez az „intézmény” hónapokon át a második világháború utáni Magyarországon, milyen jogi keretek – vagy hézagok – tették lehetővé a megalapítását és működését. A céloom ezzel, hogy emléket állítsak az elhallgatott, elfeledett meghurcolásoknak, de emellett az is, hogy felhívjam a figyelmet a lokális kutatások felé fordulás jelentőségére.

A tanulmány egy napjainkig teljesen ismeretlen „lágert” mutat be Mohács városban, amely 1945-ben létezett, és különböző személyek körének, elsősorban a környékbeli magyarországi német kisebbség tagjainak elzárására, izolálására és kényszermunkára való igénybevételére szolgált. A lágér létrehozását és fenntartását a korabeli jogi keretek valójában nem tették volna lehetővé, így vizsgálata egyben a második világháború végét követő, a vidéki Magyarországon uralkodó törvényen kívüli állapotok bemutatására is alkalmas. Emellett fontos hangsúlyozni, hogy a mohácsi eset sok tekintetben egyedi, hasonló lágerek létrehozását más térségekben először néhány hónappal később dokumentálták, amikor az internálás jogi kereteit már országos szinten szabályozták.

² L. erről: Kántor 2011.

A láger bemutatása egyben betekintést nyújt a második világháborút követő időszak kaotikusságába, különös tekintettel a politikai rendszer radikális átalakítására, a felelősök kijelölésére és azonnali megbüntetésére, és az átmeneti időszak jogrendszere és gyakorlata közt feszülő ellentétekre. Mivel a súlypont a német kisebbség tagjainak 1945-től kezdődő üldözésén van, egyben a korszakokon átívelő kontinuitás felmutatására is törekszem. A hazai németiség üldözése a két világháború közötti időszak etnikai-politikai konfliktusaiban gyökerezett, melyek 1945-ben eszkalálódtak. A német kisebbség kollektív felelősségre vonása a háború szörnyűségeiért logikus következménye volt a megelőző időszakban kialakult ellentéteknek, ennek igazságtalan voltára pedig először az 1990-es években derült nyilvánosan is fény. Az azóta eltelt időszakban jól megfigyelhető az a tendencia mind a közéleti és politikai diskurzusban, mind a történeti kutatásban, hogy a kisebbség meghurcolásáért a felelősséget a szövetséges nagyhatalmakra, de különösen a szovjet megszállókra és az őket kiszolgáló hazai kommunistákra hárítják.³ E megközelítés hiányosságait mikroszinten a mohácsi eset is megmutatja – mivel az elsősorban a német kisebbség megbüntetésére létrehozott „intézmény” működése során hamar világossá vált, hogy a hatalom új birtokosainak érdekeivel ez a „büntetés” nem minden esetben egyezett.

Források és a kutatás állása

A mohácsi láger felfedezése egy másik kutatás keretében, a közvetlen a háború utáni időszak Baranya vármegyei forrásainak vizsgálata közben történt. A forrásadottságok meglehetősen sajátosak: a láger létezése szinte kizárólag írott dokumentumokban jelenik meg, az érintettek beszámolóit ellenben hiányoznak. A láger létezéséről kétféle forrás áll rendelkezésre: a mohácsi Nemzeti Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, és néhány érintett körjegyzőség települési iratai a munkáscsoportok kirendeléséről, illetve ennek nehézségeiről.

Több településről, amelynek lakosait rendszeresen berendelték a lágerbe, rendelkezésre állnak helytörténeti munkák és ún. *Heimatbuchok*.⁴ Készült ilyen típusú kiadvány például Babarc, Bóly, Kisnyárad, Lánycsók, Nagynyárad, Somberek,

³ A német kisebbség meghurcolását övező legendákról a magyar emlékezetkultúrában l. Ungváry 2018.

⁴ A „Heimatbuch” egy speciális, elsősorban a német nyelvterületen elterjedt helytörténeti munka. Pontos definíciója nincs, a műfajt alaposabban kutató Mathias Beer is mindössze úgy foglalta össze annak mibenlétét, hogy az „egy hely és lakói múltjának sajátos megközelítési módja.” (Fordította Márkus Beáta). L. erről Beer 2010. 11. A tanulmányban „Heimatbuch” alatt olyan helytörténeti munkákat értek, amelyeket az elűzött magyarországi németek írtak és adtak ki egykori lakóhelyeiről.

Szajk, Szúr és Versend községekről.⁵ Ezek közül azonban csak egy kötetben található utalás a mohácsi láger létezésére,⁶ noha ennek ismertetésére a szerzők nem tértek ki, mindössze utaltak egy „internálótáborra”, annak részletesebb magyarázata nélkül, mit értettek e kifejezés alatt. Szintén elmaradt annak magyarázata, mely jogi háttér alapján volt lehetséges egy ilyen intézmény létezése. A 2000-es évek végén megjelent kötet csupán arról számol be, milyen nehézséget jelentett a lágerben dolgozók összegyűjtése és munkára rendelése Babarc községben, de a falu történetének bemutatása mellett érthető módon nem szenteltek különösebb teret az „internálótábor” történetének bemutatására.

Szembetűnő a szubjektív források hiánya a témáról – egyáltalán nem készült például oral history interjú a láger egykori foglyaival, és egyéb személyes dokumentumok sem ismertek róla. Annak ellenére sem, hogy az 1990-es évek óta több érintett község lakóival vettek fel az időszak nagyobb horderejű eseményeiről – így a Szovjetunióba hurcolásról, a német kisebbség elűzéséről – olyan mélyinterjúkat, amelyekben a konkrét történések mellett az egész életükről kérdezték őket.⁷ A mohácsi lágert azonban egyikük sem említette, ahogy azok a tudományos munkák sem vizsgálták a kérdést, amelyekhez a visszaemlékezések készültek.⁸ Ugyanaz a hallgatás jellemző a magyar mellett a németországi forrásokra is: az elűzött németek beszámolóiban sem jelenik meg a mohácsi láger. Az egyetlen kivétel egy 1953-as nagynyárádi kitelepített visszaemlékezése a Lastenausgleichsamt gyűjteményében,⁹ aki arról számolt be, hogy három hétig Mohácsra internálták, mert egy rendőr egykori német katonaként feljelentette.

A mohácsi láger történetének rekonstruálásakor így szinte kizárólag a helyi levéltári forrásokra támaszkodhatunk, amelyek alapján azonban csak egyoldalú és töredékes feltárás lehetséges. A tanulmányomban ezért a láger rövid története mellett a tágabb kontextus és a korabeli jogi keretek elemzésére helyezem a hangsúlyt, amelyek között a láger létezése értelmezhető.

⁵ Brachmann 2000; Bósz 1993; Erdődy 1994; Erdődy 2005; Füzes – Wild 2008; Häffner 1984; Hengl 1999; Michelisz 1997.

⁶ Füzes – Wild 2008. 171–172.

⁷ Babarci túlélőkkel készített interjúk a következő kötetekben olvashatóak: Füzes 1990; Márkus 2013. Nagynyárádi túlélőkkel készült interjúk olvashatóak Tóth Ágnes munkájában: Tóth 2008a.

⁸ Kivételként fontos megemlíteni Gonda Gábor disszertációját és az abból készült monográfiát, amelyben az egyik vizsgált esettanulmány Nagynyárad település volt. A szerző talált forrásokat a nagynyárádi munkáscsoportok összegyűjtéséről a mohácsi láger számára, munkája fő súlypontja azonban nem ez, így a lágert „mohácsi internálótábor”-ként említi alaposabb vizsgálat nélkül. L. Gonda 2014. 325.

⁹ LAAB IX. OST DOK 2. Nr. 362. Josef Baches beszámolója.

A mohácsi láger létrehozásának előzményei

Az 1945-ös események jobb megértéséhez érdemes egy rövid kitekintést tenni a város, illetve a régió történetére. Mohács ma a legdélibb dunai város Magyarországon, amelynek neve az 1526-ban elvesztett csatával vált eggyé.¹⁰ A következmények ismertek: az ország három részre szakadt, és a régió nagy része mintegy 150 évre oszmán uralom alá került. Ezt az időszakot a magyar történeti kutatás sokáig a teljes pusztulás és elnéptelenedés korának tartotta, amit ugyan a tudomány azóta meghaladt, mégis kétségtelen tény, hogy az egykori hódoltsági terület a 17–18. századi visszafoglalása után komoly kihívásokkal nézett szembe mind az újbóli benépesítést, mind az országos gazdasági folyamatokba való bekapcsolódást illetően. Ezt az időszakot belső és külső migrációs folyamatok határozták meg, amelyek közül a dél-dunántúli régióban kiemelt jelentőségűek voltak a Habsburg uralkodók, illetve az ország főnemesei és egyházi méltóságai által szervezett telepítési akciók, melyek keretében telepések érkeztek ide a német nyelvterületről.¹¹ Ekkor alakult ki a térségben az úgy nevezett „Sváb Törökország”, az ország legnagyobb összefüggő német településterülete.¹²

Mohács e régió déli részén helyezkedett el. A német nemzetiség mellett a város multikulturális jellegéhez a szintén nagy létszámú délszláv lakosság jelenléte is hozzájárult, a németek és magyarok mellett különösen a sokácok és bunyevácok jelenléte volt meghatározó. Az etnikai heterogenitás az évszázadok folyamán alig változott, az 1930-as népszámlálás szerint például a 17.369 mohácsi lakos közül 13.095 fő volt magyar, 1.920 fő német, illetve 2.049 fő sokác/bunyevác anyanyelvű.¹³

A város az azonos nevű járás adminisztratív központjaként működött, ahol az etnikai sokszínűség szintén erősen jelen volt. A 20. század első felében akadtak szinte „színmagyar” települések (például Kölked) éppúgy, mint falvak, ahol a nem magyar nemzetiségek valójában abszolút többséget alkottak (például a németek Babarcon és Lánycsókon). A legjellemzőbbek ekkor azonban a vegyes lakosságú községek voltak, például Versend és Somberek.¹⁴ A járási adatok szintén sokatmondóak: az 1930-as népszámlálás alapján a központi várost nem számítva a magyar anyanyelvűek 9.669-en voltak, míg a németajkú lakosság száma 20.721 főre tehető a korszakban.

¹⁰ Kubinyi 2007. 299–301.

¹¹ L. Fata 1997; Krauss 2003; Krauss – Seewann 2010.

¹² Katus 2007. 550.

¹³ Magyar 1932. 82–84.

¹⁴ Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint Babarcon 1521 fő élt, ebből 129 volt magyar és 1388 német anyanyelvű. Lánycsókon 2264 fő élt ekkor, ebből 502 magyarajkú és 1701 fő németajkú. Kölkeden az 1663 lakosból 1556 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Versenden 1283 fő élt, ebből 61 magyar, 603 német és 362 sokác/bunyevác anyanyelvű. L. Magyar 1932. 74–75.

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következtében Magyarország elvesztette a területe és lakossága mintegy kétharmadát, nagyrészt a nem magyar nemzetiségek által lakott területeket, de több millió magyar is az új határokon kívül rekedt.¹⁵ Az 1920-as sokk feldolgozása sem a politikai elitnek, sem a társadalomnak nem sikerült a tárgyalt korszakban. A trianoni döntés hátterében nem az addigi elhibázott nemzetiségpolitikát, hanem elsősorban a nemzetiségek hűtlenségét látták, ami súlyos következményekkel járt az ország határain belül maradt nem magyar csoportok számára. A feljük irányuló asszimilációs nyomás a két világháború közötti időszakban fokozódott, mivel magyar részről az állam integritását fenyegető tényezőkként tekintettek rájuk.¹⁶

1920 után az országban maradt legnagyobb létszámú nemzetiség a mintegy félmillió német volt. Míg az első világháború előtti időszakban a magyarországi németiség kevésbé volt nyitott a politikai és kulturális önszerveződésre, 1920 után, többek között a rájuk irányuló asszimilációs nyomásra adott válaszként is a kisebbség kulturális szervezkedésbe kezdett, egyesületeket alakított anyanyelve, hagyományai és identitása védelmében. Míg az 1920-as években a Jakob Bleyerhez köthető Ungarnländischer Deutscher Volksbildungsverein (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) még szerény sikereket könyvelhetett el,¹⁷ az 1930-as években létrejött csoportok a kisebbség egyre szélesebb rétegeit tudták megszólítani. Különösen az 1938-ban megalapított, Franz Anton Basch vezette Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) ért el jelentős sikereket a közösség megszervezésében,¹⁸ amiben azonban már szerepe volt a hitleri Németországból átvett mintáknak, illetve az onnan kapott anyagi és egyéb támogatásoknak is.¹⁹

A Volksbund, illetve ifjúsági szervezete, a Deutsche Jugend (Német Ifjúság),²⁰ a Mohácsi járás számos községében is jelen volt, és intenzív tevékenységet fejtett ki.²¹ Ez a tevékenység országosan éppúgy szembekerült a magyar politikai elitel, ahogy mikroszinten is: a helyi magyar hatóságok igyekeztek ellehetetleníteni a német szervezetek működését, ami gyakran komoly konfliktusokhoz vezetett a községekben. A vegyes lakosságú, vagy éppen német többségű településeken a helyzet sokszor végletesen elfajult, ezeknek a konfliktusoknak pedig kulcsszerepe lett a Vörös Hadsereg 1944–1945-ös megérkezése után, amikor megkezdődött a német kisebbség jogfosztása és üldözése Magyarországon.

¹⁵ Romsics 2005. 144–149.

¹⁶ Seewann 2012. 314.

¹⁷ Spannenberger 2005. 64.

¹⁸ Tilkovszky 1978. 16.

¹⁹ Seewann 2012. 267.

²⁰ Vitári 2015. 32.

²¹ Flach 1968. 2–3, 11–15.

A német kisebbség 1945-ben kezdődő üldözésének főbb elemei, intézkedései makroszinten ismertek.²² Kevésbé feltárt azonban az, hogy az országos rendelkezések helyi szintű végrehajtása miként történt, illetve a háború végével előállt káoszt egyes vidéki csoportok, személyek hogyan használták fel megtorlásra, vagy épp saját személyes és anyagi motivációik mentén. Ennek a zavaros időszaknak az egyik sajátos következménye volt a mohácsi láger létrejötte is.

Mielőtt Mohácsot 1944. november végén a szovjet 3. Ukrán Front 4. gárdahadserege elfoglalta,²³ a térségben már intenzív harcok zajlottak. Mohács városát a Vörös Hadsereg 32 napon át bombázta, mielőtt november 26-án a sikeres dunai átkelés után a korábban evakuált járásközpontot elfoglalták volna.²⁴ A városban hatalmas pusztítást okozott ez a rövid időszak, amiről főként a helyi plébános, Tihanyi János a historia domusban és saját legépelt visszaemlékezésében fennmaradt feljegyzései informálnak.²⁵ Tihanyi szemtanúként beszámolt a rendkívüli anyagi károk mellett a gyújtogatásokról, fosztogatásról, a romokban heverő lakó- és gazdasági épületekről, vagy éppen a templomépület számára különösen fájdalmasként megélt összeomlásáról a bombakárok miatt.²⁶

A súlyos embervesztés miatt a frontátvonulás utáni újjáépítés lehetőségei is korlátozottak voltak. A munkaerőhiányt fokozta, hogy a háború még hónapokig tartott, így a hadköteles férfi lakosság éppúgy hiányzott, mint a fogságban lévők és a háború halálos áldozatai. További nehézséget okoztak a szokásos téli helyi munkálatok, illetve maga a megszálló szovjet sereg, akik az elfoglalt terület és a további előrenyomulás biztosítása érdekében rendszeresen rendelték ki munkára a helyi civil lakosságot.²⁷

A láger létrehozása

Az ún. közmunka a szovjet hadsereg számára az időszak tipikus jelensége volt, aligha van olyan település, amelynek a levéltári anyagában ne találunk feljegyzéseket róla.²⁸ A munkák mibenléte sokféle lehetett, jellemzőek voltak az infrastruk-

²² A kutatás állásáról l. Tóth 2010; Seewann 2001.

²³ Veress D. 1984. 35.

²⁴ MNL BaML K 32. Ete János visszaemlékezései.

²⁵ Tihanyi 1945. 5–39.

²⁶ Tihanyi 1945. 40–45.

²⁷ Márkus 2020. 33.

²⁸ Néhány példa a régióból: MNL BaML V. 157. b. 638/1945. Munkások igénybevétele a siklósi járás újjáépítési munkáin. – MNL BaML V. 155. b. 39/1945. Az orosz katonai parancsnok rendelkezése a főszołgabíró 10 embert kér közmunkára Sásdra. – MNL BaML V. 104. a. 284/1945. Lakosság közmunkára való rendszeres kivitele – reptéri munkálatok.

túra helyrehozására, karbantartására irányuló feladatok: útépités, árokásás, hidak javítása, hólapátolás. Emellett a háborúval összefüggő helyzetekre utaló kirendelések is történtek, például szállítási feladatok, betegápolás, halottak elföldelése. Ezen felül a szovjet csapatok ellátásáról is gondoskodni kellett faanyag szállításával, favágással és tűzifa ellátással, élelmiszerszállítással, valamint fogatok átadásával. Mindez az akkori mindennapok részévé vált, ugyanakkor a helyi lakosság számára komoly megterhelést jelentett az egyébként is aktuális mezőgazdasági munkák és az újjáépítéssel kapcsolatos feladatok elvégzése mellett. Ebben gyökerezhet, hogy a különösen súlyos újjáépítési nehézségek olyan kihívás elé állították Mohács lakosságát, amire a város vezetői hamarosan sajátos megoldás ötletét vetették fel.

A mohácsi láger ötlete 1945. január 8-án merült fel a mohácsi Nemzeti Bizottság tagja és a helyi kommunista párt alapítója, Rosinger Ármin²⁹ részéről.³⁰ A következő, január 10-i ülésen már konkrétan fogalmazta meg a javaslatát, nevezetesen, hogy a „*dolgozó mohácsi munkásság fokozatos mentesítésére és munkaerejének magángazdaságban való alkalmazása végett 300–400 fő befogadására alkalmas helyiség állíttassék*”;³¹ hogy az ott fogva tartottak a mohácsi közmunkák elvégzésére folyamatosan rendelkezésre álljanak. Berendelni Rosinger szerint lehetőleg az egykori Volksbund-tagokat³² kellett a környék településeiről, ellátásukról saját maguknak, illetve a hozzátartozóiknak kellett gondoskodni. A foglyok kiválasztásáról és behívásáról egy vegyes magyar és „*magyarhű*” bizottságnak kellett döntenie. Helyszínnek Rosinger a volt „*Mischung-ház*”³³ javasolta, a láger létrehozásának megszervezésére és véghezvitelére a polgármestert ajánlotta.

A január 10-i javaslatot az ülésen jóváhagyták, a láger létrehozása mégis további egy hónapig húzódott. A késlekedés elsősorban abban gyökerezett, hogy Mohács vezetői eltérő véleményen voltak abban a kérdésben, pontosan mely személyek körét kellett volna ténylegesen behívni munkára. Különösen a Mohácsi járás főszolgabírójának, Dr. Sebők Kálmánnak támadtak kétségei az eredeti elképzelést illetően. Ő ugyanis előbb a hivatali feljebbvalójánál, a vármegye főispánjánál kívánt utánajárni, hogy a Nemzeti Bizottságnak egyáltalán jogában állt-e egy ilyen lágert létrehozni.³⁴ Ez a mozzanat jól mutatja a korszak kaotikus jogi állapotait,

²⁹ Páva 2009. 78.

³⁰ MNL BaML XVII. 83. I. ülés 1945. január 8-án.

³¹ MNL BaML XVII. 83. II. ülés 1945. január 10-én.

³² Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége): a magyarországi németek kulturális-politikai szervezete, amely 1938-tól a háború végéig létezett. A Volksbund-tagság 1945-től a kollektív bűnösség nyilvánítás és a politikai üldöztetés egyik legfőbb indokává vált, a szervezet egykori tagjainak nagy részét elűzték Németországba. A szervezetről l. Bellér 2002; Spannenberger 2005; Tilkovszky 1978.

³³ Utalás Dr. Konrad Mischung házára. A német származású mohácsi ügyvéd aktív politikai szerepet vállalt a Volksbundban.

³⁴ MNL BaML XVII. 83. X. ülés 1945. február 13-án.

hiszen a Nemzeti Bizottságok hatásköre valóban kérdéses volt. Erre utal számos más konfliktus is országszerte, a települések korábbi vezetői és a bizottságok tagjai között gyakran előfordultak vitás esetek annak kapcsán, hogy utóbbiaknak mi a pontos jogköre, illetve mikor lépték ezt túl.³⁵

A mohácsi Nemzeti Bizottság jegyzőkönyveiben is jól nyomon követhető a kommunista tagok fokozatos, más tagok rovására végbemenő tér- és hatalomnyerése. Sebők főszolgabíró éppen a láger létrehozásával kapcsolatos vonakodása miatt került konfliktusba a kommunista tagokkal, ezek hangadója, a lágert is kezdeményező Rosinger Ármin február 13-án ezért az eltávolítását, március 8-án pedig már az internálását javasolta.³⁶

Rosinger jól láthatóan már ebben a korai időszakban sem tolerálta, hogy a megelőző időszak tisztségviselői szembeszegüljenek az akaratával, noha még hónapokig tartott, mire ezzel a réteggel ténylegesen megindulhatott a leszámolás az igazolási eljárások, illetve B-listák segítségével. Rosinger azonban elébe ment ennek, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint meglehetősen provokatív módon viselkedett az üléseken, igyekezve belekötni más tagokba. Így például azzal támadta Glauber Imre polgármestert is, hogy „diktatórikus hajlamai vannak”, amikor az megjegyezte, hogy nem minden németet kellene egyformán kezelni.³⁷

A lágerről a február 14-i ülésen született meg a végleges döntés, amikor Rosinger Ármin indítványt terjesztett be egy „internálótábor helyesebben munkatábor” létrehozására a kommunista párt nevében.³⁸ Eszerint a lágert azonnal létre kellett hozni, „ahová az összes Volksbundhoz tartozók 15 évtől 60 évig nemre való tekintet nélkül, továbbá az összes két magyar tanú által német népiségű, Hitlerista érzelműnek vallottakat, és az SS kötelékéből visszatérteket, a közismerten szélsőséges jobboldali gondolkozású és magatartású nyilas kereszties párt különböző csoportjainak vezetőségi tagjait, az Imrédi párt vagy a keleti front bajtársi szövetség vezetőségi tagjait, és azokat, akik ezekben a pártokban aktív szervező szerepet játszottak, gyűjtsék össze, és hasznos munkával foglalkoztassák. Ezzel el lehet érni, hogy Mohács város dolgozó magyar társadalma a hónapok óta tartó díjtalan robot alól mentesítve lesz. Őrzsüket a rendőrség lássa el, és amennyiben szükséges, a város és a járás terhére arányosan vegyenek fel rendőr közegeket.”³⁹

Az indítványt azonban nem minden bizottsági tag támogatta. Sebők főszolgabíró például jelezte, hogy ellenzi a beteg személyek és a kisgyermekes anyák be-

³⁵ L. MNL NML V. 328. 93/1945. A Nemzeti Bizottság jogkörtúllépése; MNL NML V. 322. 87/1945. A Nemzeti Bizottság jogkörtúllépése. – A Rétsági járás Nemzeti Bizottságának tagjai bele próbáltak avatkozni a jegyzőválasztásba, ami konfliktusokhoz vezetett.

³⁶ MNL BaML XVII. 83. XVII. ülés 1945. március 8-án.

³⁷ MNL BaML XVII. 83. X. ülés 1945. február 13-án.

³⁸ MNL BaML XVII. 83. XI. ülés 1945. február 14-én.

³⁹ MNL BaML XVII. 83. XI. ülés 1945. február 14-én.

rendelését. Orbán Vilmos, a kisgazdák képviselője gazdasági okból megfontolónak tartotta, hogy az ellenséges szervezeteknek csak a vezetőit zárják el, mert a teljes tagság berendelése a helyi mezőgazdasági munkákra is károsan hathat ki. A szintén kisgazda Dr. Csáky Árpád felszólalásában jelezte, hogy az Imrédy-párt taglistái meglehetősen megbízhatatlanok voltak.

Ezek a felvetések azonban nem vezettek módosításhoz, az indítványt elfogadták, és az ülés konkrét javaslatakat tett a láger életének és munkájának szabályozására. A foglyok őrzéséért a helyi rendőrség felelt, ennek költségeit a járás és a város fedezte. A berendelésekről, illetve esetleges szabadon bocsátásokról a Nemzeti Bizottság ítélt, valamint egy külön erre a célra létrehozott másik bizottság. Szintén döntöttek arról, hogy a helyi üzemek és birtokosok kölcsönözhessenek munkásokat a táborból. A foglyok ételmezéséről, szerszámairól, munkaruházatáról és ágyneműjéről saját maguk voltak kötelesek gondoskodni. A lágerbe a következő településekről kívántak munkásokat berendelni: Dunaszekcső, Németbóly, Babarc, Liptód, Herczegtöttös, Borjád, Himesháza, Püspökmárok, Szűr, Bár, Udvar, Lánycsók, Kisnyárad, Majs, Nagynyárad, Somberek, Görcsönydoboka, Versend, Szajk és Mohács.⁴⁰

A legvitasabb pont az ülésen az volt, mely személyek körére terjesszék ki a berendeléseket. Itt jól megragadhatók a különböző pártok delegáltjainak elképzelései mögött húzódó különbségek arra nézve, kit tekintettek ekkor ellenségnek, illetve megbüntetőnek a lakosság köréből. A kommunista bizottsági tagok amellet foglaltak állást, hogy elsősorban a jobboldali pártok tagjait (tehát nem csak vezetőit) kell elzárni. A kisgazdák és a főispán ellenben ebből a csoportból kizárólag az aktív pártvezetőket büntette volna meg, illetve Imrédy pártjának tagjait egyáltalán nem.

Az ellentétek tisztázására a főispán február 21-én egy rendeletet adott ki, miszerint a lágerbe főként az egykori SS-katonákat kellett behívni, aztán a Volksbund-tagokat, illetve mindezen személyek hozzátartozóit. Ezen felül az egykori nyilasokat, de őket csak egyéni elbírálás alapján, ha a személyük politikailag ténylegesen kifogásolható volt. Utóbbiak családtagjaira a rendelet nem terjedt ki. A foglyokat két csoportra bontották: egy részüknek huzamosabban a lágerben kellett maradniuk – ide a német kisebbség tagjai és a volt SS-katonák tartoztak –, míg az ún. közmunkás csoportok hat naponként váltották egymást. A rendelet hangsúlyozta, hogy a tábor nagyjából 300 fő egyidejű elszállásolására volt alkalmas, nem pedig ezekre – humánus és egészségügyi okból, és azért is, hogy a tavaszi földmunkákat ne zavarják meg.⁴¹

A lágerszabályzat február 16-i dátummal jelent meg, és már az első pontjában kikötötték, hogy *„a tábor célja az, hogy munkaerő álljon rendelkezésre, mun-*

⁴⁰ MNL BaML V. 140. a. 474/1945. A mohácsi munkatáborba bekerülő Volksbundisták leváltása.

⁴¹ MNL BaML XVII. 83. XV. ülés 1945. február 28-án.

katábor, tehát nem büntetőtábor”⁴² Pontos napirendet határoztak meg, eszerint a foglyok reggel 5 órakor keltek, a napjukat a lágerépület, az udvar és a mellékhe-lyiségek tisztításával indították, majd fél 7-kor kezdték meg a munkát a számukra kijelölt helyen. A délelőtti műszak 11-ig tartott, ekkor mindenkinek vissza kellett térnie a lágerbe ebédszünetre, esetenként kihallgatáson is részt kellett venniük. A délutáni műszak 13 óra 20 perctől délután 5 óráig tartott, ezt követően a foglyok a lágerben voltak kötelesek jelentkezni, vacsorázni, tisztálkodni és este 8-kor taka-rodót fújtak. Beteget jelenteni reggelente lehetett a tábori orvosnál, aki eldöntöt-te, hogy az illető a gyengélkedőre került, vagy dolgoznia kellett. Látogatót eleinte nem lehetett fogadni, a hozzátartozóktól érkező leveleket cenzúrának vetették alá, a csomagok fogadása szintén tilos volt. A családok kizárólag élelmiszert küldhet-tek, amit a tábor vezetői vettek át és továbbítottak a láger konyhájára, hogy ott dolgozzák fel – egyéni étkezésre nem volt lehetőség. Vallásos tevékenységre csak a tábor területén, és kizárólag vasárnap és ünnepnapokon volt mód. A szabályozás szerint a lágerben tilos volt dohányozni, az esetleges lopásokat szigorúan büntetni kellett. Az első táborparancsnok Szabados Mihály lett, akit Rosinger Ármin java-solt erre a tisztségre.⁴³

A tábor helyszíne végül egy magánház lett a II. Lajos utca 30. szám alatt.⁴⁴ Hogy miért éppen erre esett a választás, arról a fennmaradt források nem infor-málnak. Az ingatlan Philipp Ferencné tulajdona volt, aki a döntés meghozatalakor vélhetőleg nem volt jelen, mert 1945 májusától folyamatosan tiltakozott az ellen, hogy a tulajdonát láger céljára elvették és átalakították. Panaszát azzal is indokolta, hogy mindaddig az épületből származó bevételből élt, ezért tárgyalni kívánt a ház esetleges bérbe adásáról és kártérítésről.⁴⁵ Ezek a tárgyalások 1945 nyarán meg is kezdődtek, az azonban nem ismert, végül sor került-e valamiféle megegyezésre.

A már fennálló és működő lágert hivatalosan 1945. március 8-án nevezték ki internálótáborrá Baranya vármegye főispánjának rendeletére.⁴⁶ Ez volt az a pilla-nat, amikor az addig mindennemű jogi alap nélkül létező objektumot utólagosan hozzáigazították a közben életbe lépő jogi keretekhez.

A Nemzeti Bizottság ülésein 1945 nyaráig folyamatosan napirenden voltak a mohácsi tábor ügyei. Létrehozása után hamarosan újra felmerült a kérdés, hogy a foglyok egy része esetén szükséges lenne a személyenkénti kivizsgálás az inter-nálás jogosságáról.⁴⁷ A bizottság számos levelet és kérvényt kapott egyes foglyok

⁴² MNL BaML XVII. 83. XV. ülés 1945. február 28-án.

⁴³ MNL BaML XVII. 83. XI. ülés 1945. február 14-én.

⁴⁴ MNL BaML XVII. 83. XXX. ülés 1945. május 12-én.

⁴⁵ MNL BaML XVII. 83. XXXIV. ülés 1945. június 20-án. A Philippnével folytatott tárgyalásokról szóló dokumentumok 1945 augusztusáig maradtak fenn.

⁴⁶ MNL BaML XVII. 83. XVII. ülés 1945. március 8-án.

⁴⁷ MNL BaML XVII. 83. XIX. ülés 1945. március 15-én.

mentesítésére, azzal az indoklással, hogy az illető személyek nem voltak SS-katonák, Volksbund-tagok, vagy nyilasok, amit külső személyek aláírásukkal igazoltak, és javasolták szabadon bocsátásukat. A mentesítési eljárás azonban láthatóan szigorú volt, a március 15-i ülésen például feljegyezték néhány kérvényről, hogy azokat el kell utasítani, mert az igazolást kiállító két személy nem fogadható el tanúként, mivel német nevük volt.⁴⁸

A láger fennállása alatt a legnagyobb kihívást a közmunkás foglyok berendelése és leváltása jelentette, amellyel kapcsolatban számos panasz érkezett mind a mohácsi Nemzeti Bizottsághoz, mind a környék településeinek vezetőihez. Sokat elárul a kirendelések mikéntjéről az a március 3-i panasz, miszerint a szervezett összeszedésektől el kellett tekinteni, helyette javasolták, hogy a rendőrség a községekben „rajtaütésszerűen” gyűjtse össze és kísérje be az embereket.⁴⁹ A községekben számos feljegyzés készült arról, hogy a helyi munkások kiválasztásával és Mohácsra küldésével megbízott helyi jegyzők nem bírtak ezzel a feladattal. Így például Babarcon lista készült azokról az emberekről, akiknek február 17-én be kellett volna vonulniuk a lágerbe. Aznap a jegyző azonban arról számolt be a főszolgabírónak, hogy előző éjjel ezek az emberek elmenekültek, így még fegyveres kísérettel sem lehetett őket előállítani, és Mohácsra kísérni.⁵⁰ Február 20-án a főszolgabíró erre azt felelte, hogy a láger létrehozását ismeretlen ideig eltolták, aki emiatt elment, „nyugodtan térjen haza, és végezze a munkáját”⁵¹ – ez az egyéb források tükrében valószínűleg szándékos félrevezetés volt. Másnap aztán valóban újra elrendelték a községben a „bundosok” összeírását.⁵²

Egy hasonló esetre találunk példát Kölked községben, amelynek vezetőit áprilisban a főszolgabíró figyelmeztette, hogy ha az új csoportok nem jelentkeznek önként a lágerben, akkor ezentúl nem 6, hanem 30 napot kell elzárásban tölteniük.⁵³ Az érintettek mellett magát a község vezetőit is megfenyegette, hogy ha nem hagynak fel a jobb módú lakosok kedvezményezésével, akkor őket magukat fogja a lágerbe küldeni. Utóbbi figyelmeztetés egyben rámutat, hogy a helyi szinten milyen visszaélésekre kerülhetett sor a lágerbe utalások kapcsán.

Esetenként azonban nem is maguk a behívottak, hanem a településvezetők tagadták meg a munkások beküldését Mohácsra, mert a sok munkaképes személy távolléte a helyi munkák elvégzését fenyegette. Majs község április 13-án például tiltakozott a berendelések ellen, mert a helyi mezőgazdasági feladatokat munka-

⁴⁸ MNL BaML XVII. 83. XIX. ülés 1945. március 15-én.

⁴⁹ MNL BaML XVII. 83. XVI. ülés 1945. március 3-án.

⁵⁰ MNL BaML V. 102. a. 188/1945. Volksbundisták és szélsőjobboldali magatartású és gondolkodású egyének munkatáborba való szállítása.

⁵¹ MNL BaML V. 102. a. 219/1945. Községi munkák ellátása.

⁵² MNL BaML V. 102. a. 224/1945. Volksbundisták leváltása.

⁵³ MNL BaML V. 140. a. 474/1945. A mohácsi munkatáborba bekerülő Volksbundisták leváltása.

erő hiányában nem tudták elvégezni. Azt javasolták, hogy engedjék haza azokat a majsiakat, akik nem „*politikai okból vannak Mohácson*”, de ezt a kérvényt elutasította a Nemzeti Bizottság.⁵⁴

Április 28-án a láger vezetése tett panaszt, mivel Versend és Szajk községek a küldött csoportjukat április 19. óta nem váltották le, Bárról nem jött senki, Barbaráról és Udvarról csupán egy-egy fő, a göröcsönydobokai csoport pedig megszökött. A berendelték ellenállása egyrészt abban gyökerezhetett, hogy félték, hogy többet nem engedik el, vagy váltják le őket, vagy esetleg a berendelés csak ürügy, és valójában őket is a Szovjetunióba deportálják, ahogy 1944 és 1945 fordulóján többszáz főt a régióból. Másrészt áprilisra a helyi közigazgatási személyzet is sokat veszített a tekintélyéből a helyiek szemében, így meglehet, hogy emiatt sem voltak már sokan hajlandóak az előállítási parancsoknak engedelmessé válni. A települések vezetői mögött nem állt tényleges karhatalmi erő, amely az utasításaik végrehajtását kieszközölhette volna – ezzel csak a szovjet katonák rendelkeztek, ők viszont nem vállaltak szerepet a láger életének megszervezésében.⁵⁵

A láger fennállása alatt akadtak belső problémák is, amelyeket a Nemzeti Bizottság ülésein tárgyaltak. A táborvezető és az örök folyamatosan követelték, hogy emeljék feljebb a béreiket és a személyzet létszámát, mivel a foglyok száma is növekedett.⁵⁶ Nem értették, miért kapnak ilyen gyenge fizetést, miközben a lágerlakók egyre nagyobb részét adták ki kölcsön a táborból mezőgazdasági munkákra, amely által a fenntartók bevételekhez jutottak. 1945 májusában 50 százalékos béremelést kaptak, ez azonban csupán a fele volt annak, amit követeltek.⁵⁷ A tábor anyagilag veszteséges volt – a cél ugyanis az lett volna, hogy minden költséget a befolyó bevételekből álljanak, ami azonban nem sikerült. Szintén nem sikerült visszafizetni azt a kölcsönt, amit a város adott a lágernek a költségeik fedezésére.⁵⁸ Ilyen körülmények között korántsem meglepő, hogy az olyan javaslatokat figyelmen kívül hagyták, mint amit Orbán Vilmos kisgazdapárti bizottsági tag tett április 15-én, miszerint a volt Volksbund-tagok is kapják meg a nekik járó fizetés felét, ha elég szorgalmasan dolgoznak.⁵⁹

További nehézségeket okoztak a tábor vezetői is. Szabados Mihály, az első parancsnok már március elején felmondott. Utódját, Eröss Jánost szintén Rosinger Ármin javasolta, így március 8-án őt nevezték ki táborvezetőnek.⁶⁰ Március végén Szakács Lajos tábori írnok arra panaszkodott, hogy az új vezetőt többen lefizették,

⁵⁴ MNL BaML XVII. 83. XXVI. ülés 1945. április 15-én.

⁵⁵ MNL BaML 474/1945. A mohácsi munkatáborba bekerülő Volksbundisták leváltása.

⁵⁶ MNL BaML XVII. 83. XXX ülés 1945. május 12-én.

⁵⁷ MNL BaML XVII. 83. XXX ülés 1945. május 12-én.

⁵⁸ MNL BaML XVII. 83. XXX ülés 1945. május 12-én.

⁵⁹ MNL BaML XVII. 83. XXVI. ülés 1945. április 15-én.

⁶⁰ MNL BaML XVII. 83. XVII. ülés 1945. március 8-án.

így SS-katonákat engedett szabadon a Nemzeti Bizottság engedélye nélkül, titokban magasabb fizetést vett fel a lágér bevételeiből, emellett az írnök azzal is megvádolta, hogy „*magáncélra igénybevett nőket, akikkel erőszakoskodott, hogy neki a fiatal nők panaszkodtak*”⁶¹ A parancsnokot a bizottság leváltotta, illetve népbírórság elé állították. Utódjául Németh Jánost nevezték ki, aki alá egy helyettest is rendeltek, hogy a táborvezetés munkáját jobban ellenőrizhessék.⁶²

Áprilisban a lágérben a rossz higiéniai körülmények miatt járvány tört ki.⁶³ A forrásokban nem rögzítették, milyen betegség okozta a problémát, illetve hogy voltak-e halálos áldozatok, de a helyzet olyan súlyossá vált, hogy el kellett rendelni a terület kiürítését és fertőtlenítését.

A helyi források alapján nem állapítható meg, mikor és pontosan miért szüntették meg végleg a mohácsi lágert. 1945. május 19-én a kommunista Krancz Ádám javasolta elsőként a tábor felszámolását, mert ekkor már kevesebb robotmunka volt a környéken. Vele szemben a parasztpárti Szekeres Sándor azzal érvelt, hogy ebben az esetben a városi lakosság újra ki lenne téve az esetleges fizetetlen közmunkáknak.⁶⁴

Május 30-án néhány egykori SS-katona szabadon engedéséről tárgyaltak a Nemzeti Bizottságban, akik nem önként jelentkeztek német katonai szolgálatra, hanem kényszerrel sorozták be őket. A téma komoly vitát robbantott ki, a kommunisták például tartózkodtak az állásfoglalástól. Az ülés végül arra jutott, hogy az ilyen eseteket alaposan, rendőri segítséggel kell megvizsgálni, és a végső döntésnél olyan személyeket is be kellett vonni, akik a helyi viszonyokban kellően jártasak voltak.⁶⁵

Az ülés jegyzőkönyvéhez több kényszersorozott SS-katona kérvényeit is csatolták, amelyek sok információt tartalmaznak ezeknek az embereknek a sorsáról. Egy lánycsóki lágérlakó például kijelentette, hogy sosem volt tagja a Volksbundnak, az 1941-es népszámlálás idején magyar nemzetiségűnek vallotta magát, magyar katona szeretett volna lenni, de két alkalommal is elutasították. A családtagjait mindeközben a Volksbund-vezetők elrabolták, hollétükről nem tudott még ekkor sem biztosat. Egy másik fogoly arról számolt be, hogy a magyar csendőrök fogták el és adták át a német hadseregnek. Felháborodásának a jegyzőkönyv szerint így adott hangot: „*Ebben legfeljebb az a gerinctelen, megalkuvó múlt rendszer a hibás, amely szolgálai mód kiszolgáltatót a magyar lakosság és egész Magyarország érdekeit lábbal tipró náci bandának bennünket.*”⁶⁶

⁶¹ MNL BaML XVII. 83. XXI ülés 1945. március 28-án.

⁶² MNL BaML XVII. 83. XXI ülés 1945. március 28-án.

⁶³ MNL BaML XVII. 83. XXIII ülés 1945. április 3-án.

⁶⁴ MNL BaML XVII. 83. XXXI. ülés 1945. május 19-én.

⁶⁵ MNL BaML XVII. 83. XXXII. ülés 1945. március 30-án.

⁶⁶ MNL BaML XVII. 83. XXXII. ülés 1945. március 30-án, kérvények a jegyzőkönyvhöz mellékelve.

A nyári munkák idején a láger helyzete egyre bizonytalanabb lett. Így 1945. július 4-én döntés született, hogy az aratási és cséplési munkák idejére átmenetileg bezárják a tábort, a személyzet fizetését pedig később fizetik ki.⁶⁷ Hogy ezt követően a láger még működött-e, azt a rendelkezésre álló levéltári anyag alapján nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, az ezt követő jegyzőkönyvekben főként a Philippnével folytatott tárgyalásokat dokumentálták, aki kártérítést követelt a tulajdonán esett károk miatt.⁶⁸

A mohácsi láger végleges felosztatását ugyan nem dokumentálták, valószínűnek tűnik, hogy ennek hátterében a német kisebbség közelgő kitelepítésének előkészítése állt, amely a láger lakóinak nagy részét is érintette.

A mohácsi láger működésének jogszabályi keretei - létrehozásának valódi okai

A tanulmány következő része azt a kérdést veszi nagyító alá, miként kategorizálható a mohácsi láger, illetve a korszakban adott jogi keretek között miként értelmezhető egyáltalán: büntetőtáborként háborús bűnösöknek, munkatáborként, vagy esetleg egy volt-e az 1945-től több településen is létrehozott internálótábor közül, amelyeket a német kisebbség tagjainak szántak.

A magyarországi kényszermunka- és internálótáborokkal kapcsolatban számos hazai kutatási eredmény áll rendelkezésre,⁶⁹ amelyek alaposabb vizsgálata alapján a mohácsi tábor az ismert kategóriák egyikébe se illik bele. Még az is kérdéses, hogy Rosinger Ármin 1945. január elején milyen minták alapján jutott arra az ötletre, hogy Mohácson láger létrehozását javasolja, vagy mit értett egyáltalán láger alatt. Ebben az időszakban a magyar vidéki lakosságnak a szovjet kényszermunkatábor-rendszerekről még aligha lehettek ismeretei, de ugyanez igaz a német koncentrációs és egyéb táborokra is, amelyek nagy része Rosinger javaslatánál később szabadult fel, és vált ismertté.

A szabályzata, illetve a mohácsi Nemzeti Bizottság ülésein elhangzottak alapján a láger nem minősült büntetőtábornak. Bár ezt többször hangsúlyozták, nyilvánvaló ellentmondás, hogy a foglyokat mégis a politikai ellenfelek, illetve a kollektíven bűnösnek tekintett német kisebbség soraiból verbuválták, tehát a cél mégis az érintettek valamiféle megbüntetése is volt. A fizetés nélküli munkára kényszerítés, az elzárás, a közösségtől való izolálás aligha tekinthető másnak, mint szankciónak,

⁶⁷ MNL BaML XVII. 83. XXXV. ülés 1945. július 4-én.

⁶⁸ MNL BaML XVII. 83. XXXVII. ülés 1945. augusztus 7-én.

⁶⁹ Az internálótáborokról Tóth Ágnes jelentetett meg több tanulmányt, l. Tóth 2008b; Tóth 2008c.

még ha ezekhez sok esetben ekkor még nem is állt rendelkezésre legitim jogi alap. Rosinger Ármin az alapítás indítványozásakor a „munkatábor” kifejezést használta, jogilag ilyen kategória azonban nem létezett Magyarországon.⁷⁰

A létrehozás időpontja, illetve a berendelt munkások nagy részének németisége arra engedhet következtetni, hogy a mohácsi létesítmény egyike volt azoknak az internálótáboroknak, amelyeket az 1945. évi V. törvény⁷¹ értelmében hoztak létre a Magyarországon tartózkodó német állampolgárokra, miután az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezményben az ország kötelezte magát területén a német állampolgárok internálására. Ezt követte 1945. február 27-én a miniszterelnök 302/1945. számú rendelete, amelyben az internálandók körét kiterjesztette azokra a volt magyar állampolgárokra, akik magyar állampolgárságukat a Waffen-SS kötelékeibe való önkéntes vagy kényszerített jelentkezésük révén veszítették el.⁷²

A törvényi keretek életbe lépése után országsszerte számos internálótábor jött létre a németek számára. Ez olyan kaotikus állapotokhoz vezetett, hogy például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében központi rendeletet adtak ki 1945 áprilisán arról, hogy minden járásközpontban állítsanak fel lágereket, ezzel központosítva és áttekinthetővé téve az addig szétszórtan, számos településen létrehozott kisebb táborok rendszerét, illetve, hogy a vármegye vezetői visszaszerezzék az ellenőrzést az egyre növekvő számú internált felett.⁷³

Ebbe a keretbe a mohácsi lágér azonban több okból sem illeszthető be. Egyrészt ott korántsem csak a német állampolgárokat internálták – maga az „alapító”, Rosinger többször is hangsúlyozta, hogy a különböző jobboldali pártok, szervezetek tagjait is be kell rendelni. Másrészt mind az említett törvény, mind a miniszterelnöki rendelet kihirdetése, sőt a fegyverszüneti egyezmény aláírása is későbbre esett, mint a mohácsi lágérral kapcsolatos, 1945. január eleji első javaslatok. Az is feltűnő, hogy az első mohácsi indítványokban semmiféle utalás nem található az internálási rendeletre, vagy a fegyverszüneti egyezményre – erre az első példa 1945. március 8-a, amikor a lágert átkeresztelték internálótáborra.

Az internáltak munkára való bevetésének esetleges jogi háttere lehetett még az 1939. évi. II. törvény a honvédelemről⁷⁴ – tehát egy jogszabály a Horthy-korszakból –, de erre sem utalnak a források mint a mohácsi tábor jogalapjára.

⁷⁰ MNL BaML XVII. 83. V. ülés 1945. január 27-én.

⁷¹ 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.tv> (letöltve: 2021.09.17.)

⁷² Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 302. M. E. számú rendelete a német állampolgárok rendőrhatalósági őrizet alá helyezéséről, I. Belügyminisztérium 1946. 36–37.

⁷³ MNL PML IV. 408. b. 2210/1945. Internálótáborok alakítása a járási székhelyeken.

⁷⁴ 1939. évi II. törvény a honvédelemről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltve: 2021.09.17.). A 150. paragrafus lehetővé tette az internáltak munkára kötelezését, amennyiben az a képességeiknek megfelelt.

Szintén nem tekinthető a mohácsi láger jogi alapjának a 81/1945. számú miniszterelnöki rendelet a népbíráskodásról,⁷⁵ amely szabályozta a háborús bűnösök megbüntetésével kapcsolatos eljárást, lehetséges büntetésként megadva többek között az internálást és a kényszermunkát is. Egyrészt ennek február 5-i életbe lépése is későbbi, mint a láger létrehozása, másrészt a mohácsi táborba az embereket nem népbírói ítéletek alapján utalták be, hanem a Nemzeti Bizottság és az előjárások döntései mentén. A mohácsi gyakorlat eleve eltért a jogszabályi előírásoktól: a rendelet szerint az internálás legrövidebb időtartama hat hónap, de legfeljebb két év volt – míg Mohácson a munkáscsoportok hatnaponta váltották egymást, míg az állandó fogságra ítéleteknél nem szabták meg, meddig kell maradniuk.⁷⁶

Az addigi jogi gyakorlat alapján az internálás rendőrhatalósági felügyeletet jelentett, de nem kényszermunkát, amelyet eleve külön büntetési kategóriaként határozta meg. Azokban az internálótáborokban, amelyeket 1945-től kifejezetten a német kisebbség számára hoztak létre jogfosztásuk és vagyonuk elkobzása után – így Lengyel és Mosonszolnok⁷⁷ községekben –, a munkaszolgálat nem volt jellemző, és semmiképp nem volt a fő célja a légerek létrehozásának.⁷⁸

A rendelkezésre álló jogi keretek alapján a mohácsi láger legitimitációja erősen kérdéses, a létrehozásának oka azonban sokkal kevésbé keresendő a jogszabályi háttérben, mint annak hiányosságaiban. Emellett a térség földrajzi helyzete, etnikai szerkezete és a megelőző hetek háborús eseményei is olyan állapotot teremtettek, amely pragmatikus magyarázatot arra, miért jött létre a láger, és miért pont Mohácson. Ennek megértéséhez érdemes kitekintést tenni a régióban korábban zajlott néhány eseményre.

Magyarországról 1944 decembere és 1945 februárja között mintegy 30.000 német származású, munkaképes civilt – nőket és férfiakat megadott korhatárok között – deportált a Vörös Hadsereg többéves szovjetunióbeli kényszermunkára.⁷⁹ Ennek háttérben a szovjet Állami Védelmi Bizottság 1944. december 16-án kelt 7161-es számú határozata állt, amelyben Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia német kisebbségeinek jóvátételi munkára szállításáról döntöttek – amit a rá következő mintegy másfél hónapban szervezeten végre is hajtottak.⁸⁰ A cél az volt, hogy enyhítsék azokat az óriási károkat, amelyeket a Szovjetunió szenvedett el a háború éveiben mind infrastruktúrájában, mind em-

⁷⁵ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. ME rendelete a népbíráskodásról, I. Belügyminisztérium 1946. 121–125.

⁷⁶ MNL BaML XVII. 83. XV. ülés 1945. február 28-án.

⁷⁷ A lengyeli lágerről I. Tóth 2008b. 102–113. A mosonszolnoki lágerről I. Neuberger 1989. 143–147.

⁷⁸ A lengyeli lágerről szintén volt lehetőség munkaerő kikölcsönzésére, I. Tóth 2008b. 107.

⁷⁹ L. Márkus 2020.

⁸⁰ L. Polian 2004. 250–252. A rendelet magyarul is megjelent teljes szöveggel az alábbi kiadványokban: Vida 2005. 101.; Konaszov – Terescsuk 2004. 394–395.

beréletben – ugyanakkor feltehetőleg a sztálini állam részéről felmerült a bosszú és a megfélemlítés igénye is az akció során. A deportáltak rendkívül rossz körülmények közé kerültek a céllágerekben, ahol a betegségek, járványok, munkabalesetek és a rossz ellátás miatt az elvittek mintegy harmada életét veszítette.⁸¹

Noha a német származású lakosság aránya Mohács térségében rendkívül magas volt, a régió legtöbb településén a deportálás mégis elmaradt. Ennek okát a források nem rögzítik, így erre nézve csupán hipotézisekre támaszkodhatunk.

A szovjet 3. Ukrán Front 4. gárdahadserege 1944. november végi dunai átkelése során a folyó több részén, többek között Mohácsnál is pontonhidat épített a további előrenyomulás és az utánpótlás biztosítására.⁸² 1944 decemberében a Duna zajló jege ezt a hidat erősen megrongálta, amely komoly logisztikai problémát okozott a szovjet haderőnek.⁸³ A megoldást a helyi lakosság munkára rendelésével oldották meg, a környékbeli települések lakossága hónapokon át teljesített közmunkát a mohácsi hídnál.

Az építési és karbantartási munkálatoknál a források tanúsága szerint többnyire kortól, nemtől, nemzetiségtől függetlenül minden munkára alkalmas személyt igénybe vettek.⁸⁴ Ezeknél ugyanis fontosabb volt egy stratégiai feladat: a 3. Ukrán Frontot decemberben értesítették róla, hogy az előzetes tervekkel ellentétben Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsall hadseregének is részt kell vennie Budapest ostromában. Ez komoly szervezési, logisztikai és katonai kihívást is jelentett, a Dél-Dunántúlt épp csak elérő 3. Ukrán Front azonban megindult északnak és napokon belül elérte a főváros térségét. Ehhez a teljesítményhez azonban működő utánpótlásvonalakra volt szükségük, így a mohácsi híd ügye is prioritást élvezett – a környék lakosságának munkaerejéről nem tudtak lemondani, így a Szovjetunióba deportálás helyett ezeknek az embereknek a térségben, elsősorban a dunai munkálatok keretében kellett kiszolgálniuk a szovjet haderőt. Így történt, hogy a szűkebb térség német lakossága nem került a Szovjetunióba, míg Baranya vármegye és más németlakta területek településeiről százával vittek el embereket.⁸⁵

A hídépítés egyrészt megmentette a helyi lakosságot a többéves szovjet kényszermunkától, azonban ettől függetlenül nagyon komoly teherterelt jelentett a régióban a szokásos mezőgazdasági és egyéb munkák mellett. Különösen, hogy emellett az újjáépítésben is helyt kellett állni a lakosságnak a súlyos károkat szenvedett városban. Amikor a szovjetek részére végzett közmunkák intenzitása valamelyest csökkent, hamar felerősödtek azok a hangok, akik úgy gondolták, leg-

⁸¹ Márkus 2020. 350.

⁸² Minaszjan 1970. 79.

⁸³ Tihanyi 1945. 64.

⁸⁴ Márkus 2020. 284.

⁸⁵ Márkus 2020. 285.

alább a helyi közmunkák terhét le kellene venni a többségi lakosságról, és azokra hárítani, akik arra jobban rászolgáltak.

Pontosan ez a gondolatmenet ragadható meg Rosinger Ármin 1945. január 8-i javaslatában is, amelyben először ejtett szót egy láger esetleges felállításáról, hogy a rendszeres kirendelések helyett legyen egy olyan munkaerő-tartalék, amely folyamatosan rendelkezésre áll szükség esetén. A mohácsi láger létrejöttének valószínűleg ez volt a valódi, gyakorlati oka, függetlenül a keletkezésekor fennálló jogi szabályozásoktól. A lágert egy jogilag (is) kaotikus időszakban, a tényleges szabályozás hiányát kihasználva hozták létre, és legfeljebb utólag igyekeztek mégis legitim eljárás módját látszatát kelteni, amikor életbe léptek az erre a célra felhasználható új rendelkezések.

Összegzés és kitekintés

A második világháborút lezáró időszak egyik legjellemzőbb eleme volt Magyarországon, hogy a hatalom új birtokosai igyekeztek korábbi ellenfeleiket, ellenségeiket megbüntetni, illetve a súlyos szankciókkal eltávolítani a társadalmi és politikai élet minden színteréről.

Az 1945-ös évet Németországhoz hasonlóan a magyar történetírás is „nulladik órának”, éles cezúrának tekinti, egy olyan mérföldkőnek, amely az élet minden területén radikális átalakulást hozott. A második világháború szörnyűségei után annak befejezése valóban mind magyar, mind európai szinten egy új korszak kezdetét hozták el, ennek ellenére teljes újrakezdésről sehol nem beszélhetünk. A változások mellett érdemes górcső alá venni a hosszabb a kontinuitásokat is, mivel számos esemény – így a mohácsi láger története is – csak ebben a kontextusban értelmezhető. Magyarországon közvetlenül a háború befejezésekor a különböző hivatalokban, hatóságoknál számos személy szolgált tovább még évekig, akiket meghatározott a saját múltjuk, neveltetésük és szociális hátterük, még ha attól látszólag 1945-től hivatalosan el is kellett határolódniuk. Ugyanez igaz az újonnan pozíciót szerzett kommunistákra is, akik pedig éppen radikális fellépésükkel igyekeztek saját befolyásuk növelésére.

Az új helyzetben az egyik első feladat az újjáépítés mellett az elkövetett bűnök felderítése és szankcionálása volt. A megtorlás során a tényleges bűnösök üldözése mellett praktikus szempontok is szerepet kaptak, így a politikai ellenfelek kiiktatása azáltal, hogy bűnbakká kiáltották ki, és vonták felelősségre őket, ennek révén pedig a hatalom új birtokosainak politikai és esetenként anyagi helyzete erősödött. A mohácsi láger létrehozása is ebben a keretben értelmezhető. Rövid működése során a korszak két legfontosabb célja egyesült benne: az újjáépítés és a megtorlás.

Létrehozásakor a láger célja nem egyes személyek megbüntetése volt, de a gyakorlatban mégis ez a funkció dominált. A láger működtetése egyben teret adott az 1945 elején még működő különböző politikai erők egymásnak feszülésének a lokális szinten, ez az érdekellentét pedig abban is megmutatkozott, hogy mely politikai erő mely személyek körét tekintette elsősorban megbüntetendőnek. Rosinger Ármin követelése, hogy a jobboldali pártok és szervezetek tagjait is rendeljék munkára a lágerbe, azt mutatják, hogy a kommunisták szemében az egykori politikai ellenfelek megbüntetése prioritás volt. Számukra a politikai motiváció volt a legfontosabb, egykori üldözőiket kívánták a letartóztatásuk és internálásuk révén kiiktatni. Egészen más álláspontot képviseltek azok a vármegyei, járási és települési tisztségviselők, akik még a megelőző időszakból maradtak hivatalban. Náluk sokkal inkább az figyelhető meg, hogy a térségben évtizedek óta jelen lévő etnikai problémát – jelesül a „német-kérdést” – próbálták a láger útján megoldani, és elsősorban a német kötődésű lakosokat behívni kényszermunkára. Mindezt egy olyan korai időpontban, amikor a magyarországi német kisebbség kollektív felelősségre vonása hivatalosan nem történt meg.

A mohácsi lágerrel kapcsolatos dokumentációban különösen feltűnő kontinuitás, ahogy a megelőző korszak tisztségviselői 1945-től kezdődően is a két világháború közötti, illetve a háborús időszak konfliktusaira reagáltak. A háború végi törést a hatalom régi és új birtokosai is arra használták fel, hogy a kaotikus időszak jogi hézagaival visszaélve a korábbi személyes és politikai jellegű ellentéteket, konfliktusait megtorolják. Ezért kerültek a lágerbe a magyarországi német kisebbség tagjai éppúgy, mint a különböző jobboldali, ekkor fasisztának bélyegzett pártok, szervezetek tagjai. A láger a helyi kommunisták és a közigazgatási tisztségviselők számára is lehetőséget nyújtott arra, hogy egyrészt az újjáépítéshez hiányzó munkaerőt praktikusán, fizetési kötelezettség nélkül megszerezzék, másrészt arra is, hogy a háborús bűnösnek tekintett személyek körét ezen a módon felelősségre vonják. Mindezt anélkül, hogy az ennek keretében elkövetett visszaélések, jogtalanságok miatt nekik maguknak szankcióktól kellett volna tartaniuk. Az érintetteket az internálásuk megbélyegezte, a velük szemben elkövetett igazságtalanságról ezért hallgattak, ahogy tették azt a lágert létrehozó és működtető személyek is. Mindössze néhány fennmaradt levéltári iratnak, visszaemlékezésekben elhangzó utalásoknak köszönhető, hogy az eset nem merült teljes feledésbe.

A mai generáció tagjai egyáltalán nem tudnak az egykori láger létezéséről, valószínűleg még az egykori rabok leszármazottai sem. Felelősségre vonásra nem kerülhetett sor, ahogy szembenézésre és feldolgozásra sem.

Az elhallgatásnak több oka is lehet. A mohácsi láger annyiban egyedi jelenség volt, hogy a saját korszaka jogi kategóriáiba nem illett bele. Nem tartozott a kifejezetten és kizárólag a német lakosság számára létrehozott internáló táborok közé – amelyekről az érintettek a későbbiekben jellemzően beszámoltak szenved-

déstörténetük részeként, mivel kizárólag német nemzetiségük miatti internálásukat igazságtalannak tartották, amelyről beszámolva a közösség együttérzésére, támogatására számíthattak. Mohácson a német foglyok azonban más csoportokkal együtt töltötték a rabságukat, és végeztek kényszermunkát – nyilasokkal, „fasiszta” pártok, szervezetek vezetőivel, akiket vélhetőleg maguk is háborús bűnösnek tekintettek. A mohácsi láger foglyai így nem tekinthették magukat kollektíven ártatlanul meghurcolt áldozatoknak, így hajlamosabbak voltak az események teljes elhallgatására.

A hallgatás, illetve a fogva tartás okainak sokszínűsége pedig a nem közvetlenül érintett helyi társadalom számára azt a benyomást erősíthette, hogy a lágerbe valóban olyan emberek kerültek, akik arra rá is szolgáltak. Ezt érdekében is állt elhinni, mivel a láger létrehozása egyben azt a célt is szolgálta, hogy a helyiek közmunka terhei csökkenjenek, így a helyi lakosság nagy része valószínűleg egyszerűen örömmel fogadta, hogy az újjáépítés nehézségei másokra hárulnak, és nem foglalkozott behatóbban a kérdéssel, vajon jogszerű és igazságos-e egyes személyek fogva tartása és dolgoztatása a lágerben. Minderre később, sőt azóta sem került sor, mivel utólag végképp nehéz morális terheket rótt volna a helyi közösségre annak elismerése, hogy a saját praktikus érdekeiket szem előtt tartva az ismert források szerint senki sem tiltakozott ártatlan emberek fogva tartása, meghurcolása, munkára kényszerítése ellen.

A mohácsi láger egy sötét fejezet a város hosszú történetében, amely szükség-szerűen feledésbe merült. Elképzelhető, hogy a mohácsi példa nem volt egyedi, és lokális mélyfúrások révén országszerte hasonló lágerek kerülhetnének napvilágra. Ennek vannak ugyanis ismert nyomai: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében például Vecsés község Nemzeti Bizottságának iratai között utalások vannak egy láger létezésére.⁸⁶ 1945. február 25-én a bizottság határozott egy munkatábor azonnali létrehozásáról a Volksbund tagok és nyilasok részére, majd a bizottság tagjai a potenciális foglyok körét kiterjesztették „*a notórikus munkakerülők, árdrágítók, élelmiszerrejtegetők és láncolók*” csoportjára is.

Nem zárható tehát ki, hogy az ezirányú kutatások oda vezetnének, hogy további lágerek nyomai kerüljenek elő országosan. A 20. századot méltán nevezte több szerző a „lágerek évszázadának”,⁸⁷ és a Mohácson „véletlenül” talált történet is megmutatja, mennyire heterogén jelentéstartalom bújhat meg e kifejezés mögött, illetve mennyire sokféle politikai, etnikai és társadalmi célkitűzés keveredhetett meg egyetlen, néhány hónapig működő láger hátterében is.

⁸⁶ MNL PML XVII 186. Az 1945. február 25-ei ülés jegyzőkönyve.

⁸⁷ Kramer 2013. 7.

Források

- LAAB IX. OST = Lastenausgleichsarchiv Bayreuth Erlebnisberichte zur Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa IX. Ungarn, OST DOK 2. Nr. 362 Baranya, Josef Baches beszámolója.
- MNL BaML K 32 = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Kézirat-tár. Ete János visszaemlékezései.
- MNL BaML V. 102. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, a Babarci körjegyzőség iratai, körjegyzői hivatal iratai, 1862–1949.
- MNL BaML V. 104. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, a Baksai körjegyzőség iratai, körjegyzői hivatal iratai, 1894–1949.
- MNL BaML V. 140. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, a Kölkedi körjegyzőség iratai, körjegyzői hivatal iratai, 1916–1951.
- MNL BaML V. 155. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Mékényes nagyközség iratai, közigazgatási iratok, 1886–1950.
- MNL BaML V. 157. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, a Nagyharsányi körjegyzőség iratai, közigazgatási iratok, 1876–1949.
- MNL BaML XVII. 83. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Mohács Város Nemzeti Bizottságának iratai, 1945–1949.
- MNL NML V. 328. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, a Nőtincsi körjegyzőség iratai, iktatott iratok, 1927–1950.
- MNL NML V. 322. b. = A Nógrádi körjegyzőség iratai, iktatott iratok, 1916–1950.
- MNL PML IV. 408. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai, közigazgatási iratok, 1876–1950.
- MNL PML XVII 186. = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, a Vecsési Nemzeti Bizottság iratai, 1945–1948.
- Tihanyi János: Mohács város aknázása és kiürítése 1944-ben. Kézirat. Kanizsai Dorottya Múzeum, Mohács, 1945.

Felhasznált irodalom

- Beer 2010 = Beer, Mathias: Das Heimatbuch als Schriftenklasse. Forschungsstand, historischer Kontext, Merkmale und Funktionen. In: Beer, Mathias: Das Heimatbuch - Geschichte, Methodik, Wirkung. Göttingen, 2010. 9–39.
- Bellér 2002 = Bellér Béla: A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig – A magyarországi németek története, 1933–1938. Budapest, 2002.
- Belügyminisztérium 1946 = Magyar Belügyminisztérium: Magyarország Rendeletek Tára, 1945 - I - VI. füzet. Budapest, 1946.

- Bósz 1993 = Bósz József: Bóly, 1093–1993. Bóly, 1993.
- Brachmann 2000 = Brachmann Mária: Mesélő múlt - Szajk község történetéből. Szajk, 2000.
- Erdődy 1994 = Erdődy Gyula: Lánycsók község története. Lánycsók, 1994.
- Erdődy 2005 = Erdődy Gyula: Szűr község története. Szűr, 2005.
- Fata 1997 = Fata, Márta: Von der Ansiedlung zur Auswanderung – Ein Beitrag zur sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: Fata, Márta (Hrsg.): Die schwäbische Türkei: Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn – Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen vom 10. und 11. November 1994. Sigmaringen, 1997. 15–42.
- Flach 1968 = Flach, Paul: Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1938–1941). München, 1968.
- Füzes – Wild 2008 = Füzes Miklós – Wild Katalin: Babarc. Babarc, 2008.
- Füzes 1990 = Füzes Miklós: Modern rabszolgaság – Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában. Budapest, 1990.
- Gonda 2014 = Gonda Gábor: Kitaszítva – Kényszeremigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948. Pécs, 2014.
- Häffner 1984 = Häffner, Johann: Großnaarad/Nagynyárád. Schwabach, 1984.
- Hengl 1999 = Hengl Ferdinand: Versend község története, 1687–1999. Pécs, 1999.
- K. Farkas 2001 = K. Farkas Claudia: Zsidósors Mohácson 1944-ben. Pécs, 2015.
- Kántor 2011 = Kántor Balázs: Szovjet szakemberek a Sztálin Vasmű építésén. Archivnet 11. (2011) https://archivnet.hu/diplomacia/szovjet_szakemberek_a_sztalin_vasmu_epitesen.html (letöltve: 2021.09.17.)
- Katus 2007 = Katus László: Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). In: Romsics Ignác (szerk.): Magyarország története. Budapest, 2007. 488–772.
- Konaszov – Terescsuk 2004 = Konaszov V.B. – Terescsuk A.V.: Berija és a „malenkij robot” – Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. Történelmi Szemle 46. (2004), 385–402.
- Kramer 2013 = Kramer, Alan: Einleitung. In: Greiner, Bettina – Kramer, Alan (Hrsg.): Welt der Lager. Zur „Erfolgsgeschichte” einer Institution. Hamburg, 2013. 7–42.
- Krauss 2003 = Krauss, Karl-Peter: Deutsche Auswanderer in Ungarn – Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert. Stuttgart, 2003.

- Krauss – Seewann 2010 = Krauss, Karl-Peter – Seewann, Gerhard (Hrsg.): Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn – Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit. München, 2010.
- Kubinyi 2007 = Kubinyi András: A középkori Magyar Királyság – A vegyes házi királyok kora (1301–1526). In: Romsics Ignác (szerk.): Magyarország története. Budapest, 2007. 170–306.
- Magyar 1932 = Magyar Statisztikai Közlemények: Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületek szerint. Budapest, 1932.
- Márkus 2013 = Márkus Beáta (szerk.): „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” - Magyarországi németek szovjet kényszer munkán, 1944/1945–1949 – „Malenkij robot” interjúkötet. Pécs, 2013.
- Márkus 2020 = Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Pécs, 2020.
- Michelisz 1997 = Michelisz, Ferenc: Somberek/Schomberg – Vergangenheit und Gegenwart einer Nationalitätengemeinde in Ungarn. Somberek, 1997.
- Minaszjan 1970 = Minaszjan M. M.: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. In: Tóth Sándor (szerk.): Hazánk felszabadulása 1944–1945. Budapest, 1970. 15–126.
- Nagy 2001 = Nagy Kálmán: A mohácsi holocaust és az újrakezdés rövid története. In: Nagy Kálmán – Radnóti Ilona – Vörös István Károly (szerk.): A mohácsi zsidóság története. Mohács, 2001. 89–134.
- Neuberger 1989 = Neuberger, Johann: Heimatbuch der Gemeinde Zanegg. Leinfelden, 1989.
- Páva 2009 = Páva István: Cseppben a tenger – Emléklapok 1944/45-ről. I. rész. Pécsi Szemle. Várostörténeti folyóirat 12. (2009), 74–83.
- Polian 2004 = Polian, Pavel M.: Against Their Will – The History and Geography of Forced Migration in the USSR. Budapest – New York, 2004.
- Romsics 2005 = Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. 3. kiadás. Budapest, 2005.
- Seewann 2001 = Seewann, Gerhard: Zur ungarischen Geschichtsschreibung über die Vertreibung der Ungarndeutschen, 1980–1996. In: Tóth, Ágnes (Hrsg.): Migrationen in Ungarn, 1945–1948. München, 2001, 7–15.
- Seewann 2012 = Seewann, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2. 1860 bis 2006. Marburg, 2012.
- Spannenberger 2005 = Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944. Budapest, 2005.
- Tilkovszky 1978 = Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund - A német népcsoportpolitika és Magyarország, 1938–1945. Budapest, 1978.
- Tóth 2008a = Tóth Ágnes: Hazatértek – A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Budapest, 2008.

- Tóth 2008b = Tóth Ágnes: „A népeket kihajcsák a legelőre és ők azt viszik geto-
ba akit akkarnak” – Internálótábor Lengyelországban. In: Cholnoky Győ-
ző (szerk.): Földönfutók - A Magyarországot érintő kényszertelepítések a
II. világháború után. Budapest, 2008. 85–113.
- Tóth 2008c = Tóth Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In:
Szedzerjesi Cecília (szerk.): Megtorlások évszázada – Politikai terror és erő-
szak a huszadik századi Magyarországon. Salgótarján – Budapest, 2008.
37–52.
- Tóth 2010 = Tóth Ágnes: Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a
hazai történetírásban – tematikai fehér foltok, módszertani hiányok / Wo
sind noch Lücken? Vertreibung der Ungarndeutschen in der heimischen
Geschichtsschreibung – Thematische weiße Flecken, methodische Mängel.
In: Grósz András (szerk.): Jogfosztások Budarörsön. Entrechnungen in Bu-
daörs, 1944–1948. Budaörs, 2010. 17–46.
- Ungváry 2018 = Ungváry, Krisztián: Legenden über die Vertreibung
der Ungarndeutschen in der ungarischen Erinnerungskultur. In:
Landesbeauftragten des Freistaats Thüringen zur Aufarbeitung der SED-
Diktatur (Hrsg.): Vertreibungen im Kommunismus – Zwangsmigrationen
als Instrument kommunistischer Politik. Halle, 2019. 47–73.
- Veress D. 1984 = Veress D. Csaba: A Dunántúl hadi krónikája, 1944–1945. Buda-
pest, 1984.
- Vida 2005 = Vida István (szerk.): Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történeté-
hez, 1944. október – 1948. június - Dokumentumok. Budapest, 2005.
- Vitári 2015 = Vitári Zsolt: Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarorszá-
gi német ifjúság történetéből, 1925–1944. Pécs, 2015.
- Vörös 2011 = Vörös István Károly: Mohácsiak - Egy Duna menti kisváros zsidó
lakosainak tragédiája. In: Braham, Randolph L. (szerk.): Tanulmányok a
holokausztról. V. kötet. Budapest, 2011. 294–332.

POLYÁK PETRA

„Szocialista törvényesség” a Rákosi-korszak felsőoktatási fegyelmi eljárásaiban

‘Socialist Legality’ of the Disciplinary Procedures in Institutions of Higher Education during the Rákosi Era

The New Course, the de-Stalinization programme of Prime Minister Imre Nagy introduced the concept of ‘socialist legality’ in the summer of 1953 in the official political discourse. Without challenging the legitimacy of the Communist regime, it promised political easement, reduction of repression, as well as correction of unlawful acts that encouraged many formerly expelled students to appeal for revision of their cases by the Ministry of Education. The new mantra of ‘socialist legality’ allowed them to interpret their experience as violations of their rights, gave them rhetoric tools to motivate the Ministry and the hope of having some control over the unpredictable and arbitrary disciplinary procedures. Their submissions, however, based on a more rational, more fair, more righteous, but still somewhat ‘socialist’ understanding of legality. The willingness of the regime for a limited self-correction generated some level of trust in the central institutions of the party state, but the moving force of the concept of the ‘socialist legality’ showed itself more apparently, as the expectations about the legal remedy did not meet the reality. The lack of responsibility, the still arbitrary decisions and the stubborn adherence to the logic of class struggle made the newly chanted promises of the ‘socialist legality’ after the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union (1956) less believable. The need of legal remedy became evident which legitimized the individual experiences as violation of rights without formal institutional correction. Although driven by different motivations, the oddities of rehabilitation connected the ever-growing mass of people who demanded not only individual but systemic correction with ordinary participators of unlawful acts who showed themselves ready to draw moral conclusions of their decisions, however, did not want to bear the responsibility alone.

1953. július 8-án az Építőipari Műszaki Egyetemről (ÉME) nemrégiben kizárt villamosmérnök-hallgató, V. József tizenegyoldalas beadványt küldött az Oktatásügyi Minisztériumnak (OM): „A július 4-én és 11-én történt kormányprogrambejelentés illetve pártaktíva értekezleten elhangzott nagyhorderejű bejelentések a törvényesség megszilárdítása tekintetében reményt adtak már elvesztett hitemnek, és az elhangzottak alapján biztosan remélem, hogy [...] kérelmemben felhozott érveléseim alapján orvoslást nyerek. Állandóan fülemben csengenek a nagyjelentőségű beszédek kitételei [sic!]”¹ – fogalmazott, majd az előző napok szónoklataiból kiragadott mondatok felidézésével is figyelmeztette a döntéshozókat, hogy ügyét immár a „szocialista törvényesség” helyreállítására vonatkozó, új direktívák szellemében köteles elbírálni. A következő hónapokban a minisztériumot szinte ellepték a hasonló szövegezésű kérelmek, melyek szerzői hol alázatos hangnem kérték, hol türelmetlenül követelték a kizárásuk során tapasztalt törvényteleniségek felülvizsgálatát.

Az addig jobbára csak kevesek által olvasott jogelméleti fejtegetésekben felbukkanó „szocialista törvényesség” Nagy Imre 1953. július 4-én, az országgyűlés előtt ismertetett kormányprogramjával vált a következő hónapok politikai propagandájának gyakran ismételt hívószavává. Az új szakasz irányvonalait felvázoló miniszterelnök ugyanis a kormány egyik fontos feladatákként határozta meg a „törvényesség megszilárdítását”, hangsúlyozva, hogy az államhatalmi szerveknek nemcsak azt kell biztosítaniuk, hogy a dolgozók teljesítsék kötelezettségeiket, hanem azt is, hogy a „haza minden polgára szabadon élhessen törvényben biztosított jogaival”.² A kijelentés annyiban korántsem jelentett újdonságot, hogy a „szocialista törvényességet” mint a „dolgozók akaratát” kifejező jogszabályok feltétlen és maradéktalan érvényesítését már az 1949-es, szovjet típusú alkotmány is a társadalmi és politikai rend alapjaként ismerte el.³ Nagy mondatainak azonban nyomatékot adott, hogy ezt követően elismerte, hogy az állami, tanácsi és igazságszolgáltatási szervek eljárásai az előző években gyakran nem feleltek meg a törvényesség követelményeinek, majd kitért a bírósági eljárások, adminisztratív intézkedések során történt visszaélésekre, az állampolgári kérvények elintézésének „durva, rideg, lelketlen” bürokratizmusára, de az internálás megszüntetésével összefüggésben a „megbocsátás szellemé”-t és a „jogos sérelmek gyökeres orvoslása”-t is említette.⁴ A beszédet másnap a *Szabad Népb*en bárki elolvashatta, és aki nek volt érzéke ahhoz, hogy a patikamérleggen adagolt politikai nyelv változásait

¹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/854-V/10/5/1953. V. József [ÉME] fellebbezése. Budapest, 1953. július 18.

² Nagy 1953. 2.

³ 1949. évi XX. törvény, A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, 71. § (2). Vö. Szabó 1950.

⁴ Nagy 1953. 2.

is kövesse, azt is észrevehette, hogy Nagy – ahogy Rainer M. János rámutatott – a törvényességet „szocialista” jelzős szerkezetben mindössze egyszer említette, azt követően azonban mindannyiszor jelző nélkül, ami további reményeket kelthetett a sablonos propagandanyilatkozatokban megfáradt és a „szocialista” jelzőt amúgy is fosztóképzőként értelmező olvasók számára.⁵

Az új szakasz desztalinizációs kísérletének egyik markáns törekvéseként, a törvénytelenések felszámolása 1953 nyarán a Legfőbb Ügyészség felállításával, a két évet meg nem haladó szabadságvesztéssel sújtottak közkegyelmével, az internálás megszüntetésével, valamint az internáltak (egy részének) szabadonbocsátásával kezdődött, majd a politikai perekben ártatlanul elítéltek ügyeinek felülvizsgálásával – a forradalmat megelőzően – Rajk László és társai 1956. október 6-i újratemetésében kulminált.⁶ A mindvégig ellentmondásos és nyögvenyelős folyamat azonban nemcsak a felső vagy belső politikai köröket érintette meg: a kommunista hatalmi represszió hétköznapi kárvallottjai – a beszolgáltatás terhe alatt nyögő gazdák, a kulákként vagy ellenségként megbélyegzettek, a földjüktől, házaiktól vagy egy rosszindulatú káderjellemzéssel állásuktól, továbbtanulásuktól megfosztottak stb. – is jóvátételt reméltek.

A Nagy Imre-beszéd azon passzusai, amelyek az állami szervek túlkapasaira vonatkozó panaszok soron kívüli vizsgálatát ígérték, 1953 nyaratól számos, elmúlt években kizárt egyetemi-főiskolai hallgatót bátorítottak arra, hogy ügyük felülvizsgálatát kérjék a minisztériumtól. Kérelmeik benyújtását az is megkönnyítette, hogy az 1953 januárjában kiadott, új fegyelmi szabályzat immár részletesen és az érintettek számára is nyilvánosan rögzítette a jogorvoslat lehetőségeit, köztük azt, hogy a legsúlyosabb büntetéssel sújtott, valamennyi egyetemről és főiskoláról kizárt hallgatók az „alapeljáráásban fel nem használt bizonyítékok alapján” a fegyelmi határozat hatálytalanítását vagy továbbtanulásuk engedélyezését kérjék.⁷ A fenti kormánydeklarációktól nem függetlenül 1955-ben a jogorvoslat lehetőségei tovább szélesedtek, ekkortól a törvényesség szempontjaira tekintettel az OM bármilyen fegyelmi határozatot felülvizsgáltathatott, vagy új eljárást is elrendelhetett.⁸ A hallgatói kérvények először 1953 második felétől, majd 1956 tavaszán, a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XX. kongresszusának hasonló szellemű deklarációit követően látványosan megszorodtak.

Jelen tanulmány a „szocialista törvényesség” felsőoktatási intézmények fegyelmi gyakorlatában megmutatkozó korabeli értelmezései és érvényesülésének sajátosságait vizsgálja a felülvizsgálati kérelmek, valamint az elbírálásuk során kelet-

⁵ Rainer 1996. 536–537.

⁶ Részletesen l. Baráth 1999.

⁷ FSZ 1953. (11).

⁸ FSZ 1955. 19. §.

kezett dokumentáció alapján. Az elemzés egy a Rákosi-korszak egyetemi-főiskolai fegyelmi eljárásaira irányuló komplex kutatás része, melynek során több mint ezer, 1948 és 1956 között zajló, döntően kizárással végződő ügyet vizsgáltam.⁹ Vajmi kevés eredménnyel járna azonban, ha ezek alapján pusztán annyit állapítanék meg, hogy az illetékes fegyelmi hatóságok olykor saját rendelkezéseiket sem tartották be, többször és többféleképpen is megsértették az eljárások lebonyolítására vonatkozó szabályokat. Nemcsak azért, mert az ötvenes évek törvényességre hivatkozással elkövetett törvénysértéseinek – a kérdéskörre irányuló, érthetően fokozott kutatói érdeklődés folytán – már kisebb könyvtárnyi irodalma van, hanem azért is, mert ezzel a „szocialista törvényesség” kérdéskörét pusztán a jogalkalmazásra szűkítenénk le, homályban hagyva, hogy önmagában a jogi szabályozás is a hatalomgyakorlás eszköze. A Rákosi-korszak hivatalos jogfelfogása a szocialista normativizmus sajátosságaira épült, *jogalkotása* ideológiai premisszákra (objektív törvényszerűségekre, a termelőerők kibontakoztatására, hol a „munkásosztály”, hol a „dolgozók” érdekeire stb.) hivatkozva a proletárdiktatúra társadalmi rendjét igyekezett megteremteni, az erre irányuló voluntarista politikai akarat íródott jogszabályokba, és a *jog alkalmazására* is e rend kialakítása és védelme érdekében került sor.¹⁰ Így a rendszer saját mércéjével jogszerű eljárások sem tekinthetők problémamentesnek.¹¹ Ezért a törvénytelen ségek formáinak pusztá regisztrálásán túl a fegyelmi eljárás lebonyolításának szabályait kijátszó „jogalkalmazók” és a kárvallott hallgatók törvényességről alkotott elképzeléseit, valamint a törvényesség érvényesítésének rendszerimmanens korlátait is vizsgálom.¹²

Egyetemi-főiskolai fegyelmi szabályzatok a Rákosi-korszakban

Noha 1948 nyarán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) átfogó egyetemi reformot hirdetett, a szovjet felsőoktatási modell hazai adaptálása/adoptálása a tanulmányi rend egyes részterületeinek meglehetősen ad hoc és különböző mélységű átalakításával kezdődött. Egymást érték a felvétel és a beiratkozás rendjét, a szorgalmi és a vizsgaidőszak lebonyolítását, a tan- és óraterveket stb. sza-

⁹ Polyák 2020.

¹⁰ Sajó 1986. 46., 256.; Szilágyi 2000. 47–53.; Szilágyi 2004. 23–25.; Fleck 2001. 171–172.; Zinner 2006; Gárdos-Orosz 2021. 1329–1335.

¹¹ Vonyó 2012. 17. Vö. Gyarmati 2011. 271–272.

¹² Ilyen kérdésfelvetések mentén indokolt lenne a tanulmány következtetéseit egy a felsőoktatási fegyelmi jog történeti alakulását is figyelembe vevő értelmezési keretbe is beleilleszteni. Erre azonban egyleőre nem vállalkozhatok, ugyanis azon csekély számú, jogtörténetési megközelítést alkalmazó munkában, amely az egyetemi fegyelmi jog történetének áttekintésére (is) vállalkozik, a Rákosi-korszak nem vagy alig kap említést. Vö. Rónay 2016; Matyasovszky-Németh – Siró 2021.

bályozó, gyakran ellentmondó utasítások és körlevelek, amelyek addig ismeretlen tanulmányi kötelezettségek betartását és betartatását írták elő, ám a hallgatói fegyelmi eljárás Horthy-korszakbeli szabályzatokon alapuló rendjét eleinte nem, vagy alig érintették. Fegyelmi kérdésekkel ekkor a minisztérium jobbra egyedi fellebbezések kapcsán foglalkozott. 1950 elejére a kusza szabályok, a szinte alig követhető változásai és a hozzájuk kapcsolódó rendszertelen szankciók meglehetősen kaotikussá tették a hallgatók tanulmányi ügyeinek intézését. A nem kevés energiát és időt felemészítő ügymenetek felszámolása mellett hamarosan a felsőoktatás szovjetizálásának ütemével elégedetlen pártvezetés 1950. márciusi kritikája¹³ is halaszthatatlanná tette a tanulmányi rend (és ezen belül a fegyelmi eljárások) átfogó szabályzatának kidolgozását.

Az 1951 februárjában kibocsátott, tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatot megállapító rendeletben¹⁴ azonban a fegyelmi rendelkezésekre érzékelhetően csekélyebb figyelem irányult. A VKM ugyanis a tervezet kidolgozása során a fegyelmi eljárás rendjének meghatározását intézményi feladatként jelölte meg,¹⁵ utóbb azonban – minden bizonnyal a szigorúbb kontroll igényéből fakadóan – e bekezdés kikerült a rendeletből. Így a fegyelmi kérdéseket tárgyaló három paragrafus a vétségek és büntetések felsorolásán túl az eljárás lebonyolításával összefüggésben mindössze annyit határozott meg, hogy a „hallgatók fegyelmi ügyeiben a dékán dönt. A fegyelmi eljárást a DISZ [Dolgozó Ifjúság Szövetsége] bevonásával alakított fegyelmi bizottság folytatja le és javaslatokat tesz a dékánnak.”¹⁶ E rendelkezés a felsőoktatási intézmények szervezetének átalakításával összhangban a fegyelmi döntéshozatalban is bevezette az egyszemélyi felelős vezetés elvét, és megszüntette a kari és egyetemi tanácsok korábbi, egyetemi autonómiából fakadó fegyelmi jogköreit.¹⁷

A szabályzat négy vétségtípust határozott meg. Fegyelmi büntetést kellett kiróni egyrészt arra a hallgatóra, aki a Magyar Népköztársaság törvényes rendje ellen vétett, azaz valamilyen büntetőeljárás során kiszabott büntetésben részesült. Ilyen esetekben az intézmények rendszerint nem éltek mérlegelési jogukkal, hanem az ítélet függvényében, formális tárgyalás mellőzésével hozták meg döntésüket. Szintén fegyelmi büntetést vont maga után, ha a hallgató „olyan magatartást tanúsít[ott], amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”.¹⁸ Az itt szóba jöhető vétségek körét az 1949. évi alkotmány jelölte

¹³ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről, 1950. március 29. In: DMOT 1990. I. 377–380.

¹⁴ TVFSZ 1951. A rendelet hatálya a művészeti felsőoktatási intézményekre nem terjedt ki.

¹⁵ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont.

¹⁶ TVFSZ 1951. 24. §.

¹⁷ Vö. 274/1950. (XI. 23.) MT. sz. rendelet a tudományegyetemek és műszaki egyetemek szervezetének szabályozása tárgyában, 1950. november 23. In: DMOT 1990. I. 483–489.

¹⁸ TVFSZ 1951. 25. § b).

ki,¹⁹ e vétség típus tehát a pártállami Magyarország aktuális társadalmi-politikai berendezkedésével kapcsolatos kritikus magatartást jelentette, melynek szankcionálása az egyetem/főiskola mint állami intézmény kötelessége lett.

A harmadik vésegtípust az ún. tanulmányi vésegek jelentették. A szabályzat a pártállami felsőoktatás céljainak megvalósítását a hallgatóság és az oktatók közös, „megtisztelő” és „becsületbeli” kötelességeként határozta meg. Ezen belül a hallgatók feladata a szocializmus felépítéséhez szükséges szaktudás elsajátítása, a *tanulás* volt. Ez képezte a társadalmi munkamegosztásban számukra kijelölt, speciális feladatot, melynek teljesítése az 1949-es alkotmány értelmében nem egyéni elhatározás függvénye, hanem mindenki számára kötelező volt. Így a szabályzat a hallgatók kötelességeként rögzítette a rendszeres és eredményes (!) tanulást, vagyis az órákról való késés, a gyakori hiányzás, a bukás, illetve a tanulmányok engedély nélküli megszakítása is fegyelmi véseggé vált.²⁰

A vésegek negyedik típusába a „szocialista erkölccsel ellentétes magatartás” megnyilvánulásait, így a közösség javainak anyagi megkárosítását (rongálást, lopást) és az abból való érdemtelen részesedést (puskázást, vizsgálalást), az egyetem/főiskola dolgozóinak megtévesztését, a közösség tagjaival szembeni helytelen viselkedést (például a tiszteletlenséget), valamint a botránysos magánéleti viszonyokat sorolták. De ahogy a tanulmányi vésegek esetében, itt sem taxatív felsorolásról volt szó, a példákat követő „stb.” meglehetősen tág teret nyújtott az értelmezésre.

A korabeli fegyelmi gyakorlatra kifejezetten jellemző volt az (egyébként is ideológiai alapon meghatározott) erkölcsi és a politikai követelmények összemosása: csak érvelés kérdése volt, hogy egy fegyelmi bizottság egy a Szovjetunióra vonatkozó gúnyos megjegyzést erkölcsi vagy politikai véseggként szankcionált. A bizottságok értelmezési hatalmából fakadó önkény egyik legjellemzőbb példája adatelhallgatás vésegeinek kezelése volt. Az adatelhallgatás a különféle nyomtatványok (felvételi jelentkezési lap, hallgatói törzslap stb.) téves vagy hamis adatokkal történő kitöltését jelentette, melyet a szabályzat alapján hivatalosan megtévesztésként, azaz erkölcsi véseggként kezeltek. Amennyiben azonban az eltitkolt információ (nagyobb földbirtok, több alkalmazottat foglalkoztató üzem, nem kommunista párttagság, külföldi rokon stb.) alapján megváltozott a hallgató „osztályhelyzete”, azaz „osztályidegennek” minősítették, az erkölcsi vétség politikai jelentéstartalmat nyert, s immár azt is bizonyította, hogy az illető hallgató „szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”. Utóbbi átminősítés praktikus célt is szolgált: az „állami és társadalmi renddel szembenálló” magatartást ugyanis az intézményből való kitiltással, illetve az ország valamennyi felsőoktatási intézményéből való kizárással *kell* szankcionálni (utóbbi határozatot az intéz-

¹⁹ Vö. Mikos – Nagy – Weltner 1955. 575.

²⁰ TFVSZ 1951. 8. §, 25. § c).

ményvezető javaslatára a felügyeletet gyakorló miniszter hozta meg), míg az egyedi jellegű erkölcsi és tanulmányi vétségek esetében jellemzően enyhébb büntetési tételeket (figyelmeztetést vagy megrovást) alkalmaztak.²¹

A fentiekén túl a rendelet mindössze az ítéletek és az eljárás nyilvánosságával összefüggő előírásokat tartalmazott, a hallgatói jogorvoslat lehetőségeit azonban még említésszerűen sem. Arra, hogy ez akár úgy is értelmezhető, mintha a büntetésekkel szemben egyáltalán nem lehetne fellebbezéssel élni, Kauser Lipót, a pécsi jogi kar dékánja már 1951 júniusában felhívta a VKM utóda, a Közoktatásügyi Minisztérium (KM) figyelmét, az azonban pusztán annyit reagált a felvetésre, hogy a problémát a hamarosan megjelenő végrehajtási utasítás megoldja majd.²² A minisztérium az eljárások lebonyolításáról szóló tervezetet 1951 őszén el is készítette, majd véleményezésre megküldte az intézményeknek is, a végrehajtási utasítást azonban – ismeretlen okból – végül hivatalosan nem bocsátotta ki. Ugyan az intézményi gyakorlat azt mutatja, hogy e tervezetet a legtöbb helyen érvényes és hatályos szabályzatként alkalmazták, a hallgatói érdekérvényesítést mindenképpen nehezítette, hogy az eljárás menetét, bizonyítási, védekezési vagy jogorvoslati lehetőségeiket számukra nyilvános, hivatalos jogszabály semmilyen módon nem tárgyalta. A korabeli fegyelmi gyakorlat nem utal arra, hogy a minisztérium ki akarta volna zárni a jogorvoslat lehetőségét, annak szabályozása a végrehajtási utasítás tervezetében is szerepelt, eszerint a dékán elsőfokú határozatával szemben a rektorhoz, a rektor elsőfokú határozatával szemben pedig az illetékes miniszterhez lehetett fellebbezni.²³ Minthogy a minisztériumok 1953 nyara előtt is befogadtak fellebbezéseket, a végrehajtási utasítás kiadásának elmulasztását egyfelől inkább a központi szabályozó hanyagságának tudhatjuk be. Ennek következtében viszont 1953-ig a fegyelmi eljárásokat egy sorvezetőként használt, de pusztán belső, hivatali felhasználásra készült tervezet alapján kellett lebonyolítani, ami bizonyos mozgásteret kínált sajátos és önkényes intézményi gyakorlatok kialakítására, az érintett hallgatók számára pedig az ellenük zajló eljárás törvényszerűségének megítélését a jogalkalmazóktól származó információk, valamint a saját jog-, illetve igazságérzetük függvényévé tette.

A végrehajtási utasítás kiadását másfelől az is ad acta tette, hogy hamar elkezdődött egy újabb, immár a tanulmányi szabályzattól független, valamennyi felsőoktatási intézményre egyaránt érvényes, részletes rendelet kidolgozása. 1952-ben ugyanis a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Agitációs és Propaganda Bizott-

²¹ TFVSZ 1951. 26. §.

²² MNL OL XIX-I-1-h. 343. d. A tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzat fegyelmi részét illető észrevétel. Pécs, 1951. június 8.

²³ PTE EL VIII.205.b. 1093–1950/51. Javaslat a [...] 1400–65–11/1951. (II.18.) VKM. számú rendelet [...] IX. fejezetének végrehajtására. H. n., d. n.

sága, Titkársága, majd a Politikai Bizottság is foglalkozott a hallgatók fegyelmi helyzetével és politikai hangulatával. A központi pártszervek szemszögéből a konklúzió lesújtó volt: a felsőoktatási intézményekben és a diákszállókban „szabadosság” uralkodik, az „ellenséges” és „kártevő elemek” leleplezése és eltávolítása nem hatékony.²⁴ A politikai nyomás mellett azonban az is lépéskényszerbe hozta a minisztériumot, hogy az 1951–52 folyamán beérkezett felterjesztésekből képet kapott az intézmények olykor meglehetősen következtelen fegyelmi gyakorlatáról is. A Felsőoktatási Minisztérium 1953 januárjában bocsátotta ki az első önálló, valamennyi intézményre, valamint a nappali, esti és levelező tagozatos hallgatókra egyaránt kiterjedő hatályú fegyelmi szabályzatot, melynek szükségességét az átfogó és egységes szabályozás igényével, a szovjet felsőoktatás tapasztalatainak felhasználásával, valamint a hallgatók erkölcsi-politikai nevelésével kapcsolatos pártdeklarációkkal indokolta.²⁵

E szabályzat már lépésről lépésre leírta a fegyelmi eljárás folyamatát. Annak megkezdését az intézményvezető rendelhette el, a vizsgálatot az általa megbízott oktató vagy tanulmányi előadó, súlyosabb esetekben pedig egy fegyelmi bizottság folytatta le, melynek a tanulmányi osztály, valamint a DISZ egy-egy képviselője volt a tagja, elnöke pedig egy egyetemi tanár vagy docens. Az ügyet kivizsgáló megbízott, illetve a fegyelmi bizottság ezt követően értesítette a hallgatót az eljárás megindításáról, illetve annak okáról, és a meghallgatására való meghívással biztosította számára a védekezés lehetőségét. Ha azonban a hallgató nem mentette ki magát, az eljárást távollétében is le lehetett folytatni. A meghallgatást és a bizonyításfelvételt (például tanúk behívását vagy a szükséges bizonyító okiratok beszerzését stb.) követően a megbízott/bizottság a vizsgálatról elkészített jegyzőkönyvet a büntetésre vonatkozó javaslattal felterjesztette az intézményvezetőnek, aki – többnyire azzal egybehangzóan – határozatot hozott az esetleges fegyelmi büntetésről. Az adott intézményből való kizárással szemben az intézményvezetőhöz, a valamennyi egyetemről és főiskoláról kizáró határozattal szemben a felügyeletet gyakorló miniszterhez lehetett fellebbezni, és – ahogy láttuk – ekkortól lehetővé vált, hogy a legsúlyosabb szankcióval sújtottak az alapeljárásban fel nem használt bizonyítékokra hivatkozással felülvizsgálatot kérhessenek a minisztériumoktól.²⁶

E szabályzat csak két évig volt hatályban, megváltoztatását maga az Oktatásiügyi Minisztérium kezdeményezte. Egyfelől a felülvizsgálat lehetővé tétele a

²⁴ MNL OL M-KS 276–86/94. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottságának 1952. február 15-i ülése, 1. pont; MNL OL M-KS 276–54/184. Az MDP KV Titkárságának 1952. március 12-i ülése, 2. pont; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP Politikai Bizottságának 1952. október 23-i ülése.

²⁵ PTE EL VIII.205.b. 8462–61/1953. Az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatának felhasználása és a hallgatókkal való megismertetése. Budapest, 1953. január 21.

²⁶ FSZ 1953. IV–V. Fejezet.

„szocialista törvényesség” helyreállításának politikai üzenetével párosítva a korábbi éveket túlszárnyaló fellebbezési dömpinghez vezetett. Ezek elbírálása hónapokon át húzódott, és a minisztérium a ránehezedő munkaterhelés csökkentése érdekében hajlandónak mutatkozott, hogy egyes csekélyebb büntetések meghozatalát (és az azokhoz kapcsolódó jogorvoslatokat) alsóbb szintre helyezze. A döntési kompetenciák decentralizálásában azonban a felelősség delegálása is szerepet játszott, az OM ugyanis rendszerint méltatlankodva vette tudomásul, hogy számos kérvénynek pusztán eljárásbeli hiba miatt kell(ene) helyt adnia. Eleinte számos, paragrafusokat értelmező utasítást adott ki, magyarázva a hatáskör és az illetékesség szabályait vagy a kétszeres büntetés tilalmát, végül 1955 elején felkérte a felsőoktatási intézményeket, hogy tegyenek javaslatot a szabályzat módosítására. Az 1955 szeptemberétől hatályos új rendelet azonban már nemcsak ezeket az intézményi, illetve az OM tehermentesítését szolgáló javaslatokat tartalmazta,²⁷ hanem az MDP 1955. márciusi, resztalinizációs fordulatából következő politikai megfontolásoknak is igyekezett eleget tenni. Így például előírta a pártszervezet kötelező képviselőjét a fegyelmi bizottságokban,²⁸ egyfajta „besúgási” előírásként – meglehetősen szokatlan helyen – a tanulmányi fegyelmet sértő magatartásformákat kiegészítette azzal a vétséggel, ha a hallgató „a hiteltérdemlően tudomására jutott, hallgatótársa által elkövetett, az a) és b) pontokban foglalt fegyelmi vétségről az egyetem (főiskola) szerveit nem értesíti”,²⁹ valamint konkretizálta, hogy az egyetemi-főiskolai szervek megtevesztése a „fontos személyi vagy családi körülmények”-re, illetve „vagyonai viszonyok”-ra, tehát az adatelhallgatásra vonatkozik.³⁰ A jogorvoslatok egységes kezelése érdekében pedig a felülvizsgálatok elbírálását minden intézmény esetében a mindenkori oktatási miniszter hatáskörébe utalták.³¹ E szabályzat 1964-ig érvényes maradt, az 1956-os forradalommal összefüggő, 1957. tavaszi fegyelmi ítéleteket is ez alapján hozták meg.

Szabálytalanságok a felsőoktatási fegyelmi gyakorlatban

A Rákosi-korszakban viszonylag gyakori volt, hogy egy-egy felsőoktatási fegyelmi vizsgálatot valamilyen kisebb-nagyobb eljárás szabálytalansággal bonyolítottak le. A „szocialista törvényesség” hívószóvá válását megelőző években azonban alig

²⁷ Utóbbit szolgálta például az, hogy az 1–2 éves eltiltás dékáni, ezáltal pedig az ilyen esetekben beérkező fellebbezések elbírálása rektori hatáskörbe került. FSZ 1955. 12. §.

²⁸ FSZ 1955. 4. § (2).

²⁹ FSZ 1955. 1. § c). Az a) pont a Magyar Népköztársaság törvényes rendje elleni vétségeket, a b) pont a „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével” szembenálló magatartást jelentette.

³⁰ FSZ 1955. 1. § d.).

³¹ FSZ 1955. 14. §.

fordult elő, hogy a minisztérium – ha egyáltalán tudomására jutott – némi dorgáláson túlmenően foglalkozott volna ezekkel az esetekkel, az pedig még ritkább volt, hogy a felfedezett szabálytalanság befolyásolja az ügy kimenetelét. Mivel 1953 nyaratól úgy tűnt, hogy a felülvizsgálati kérelmek elbírálásának döntő kritériuma a törvényesség lesz, a kizárt hallgatók beadványaiban a korábbiaknál hangsúlyosabb módon jelent meg az eljárás során elkövetett hibák felelőlegessége. Ezt nagyban segítette, hogy a hallgatók a kizárás során tapasztaltakat immár az 1953 januári fegyelmi szabályzatban leírt, törvényes metódushoz tudták viszonyítani. Kérelmeikben részletesen sorolták például, hogy nem kaptak értesítést a vizsgálat megindításáról és a megfogalmazott vádokról; a fegyelmi bizottság nem tartotta be a lebonyolításra előírt határidőket; nem olvasták fel számukra a jegyzőkönyvet, így azt alá sem tudták írni.³² Ezek a mellékesnek tűnő formások komoly hátrányt jelenthettek a megvádoltak számára. Az eljárásról alig néhány nappal a meghallgatásuk előtt értesülő hallgatóknak minimális idejük maradt a mellettük szóló bizonyítékok beszerzésére (például, hogy igazolást szerezzenek arról, hogy a család nincs is kulákklistán), vagy hogy mozgósíthassák tanúikat, főként, ha nem is tudták, hogy pontosan milyen vádakkal kell szembenézniük. Az aláírás elmaradása olykor pusztán adminisztratív hiba volt, de azt is jelenthette, hogy a hallgató nincs tisztában azzal, hogy állításai hogyan kerültek be a jegyzőkönyvbe. A kézjegy hiánya olykor eleve az eljárás törvényességének megkérdőjelezésére utalt, többen voltak ugyanis, akik a téves vagy valótlan állítások hallatán egyenesen megtagadták, hogy az aláírásukkal hitelesítsék a vizsgálat megállapításait, vagy erre csak saját írásos kiegészítéseikkel voltak hajlandók.³³

A beadványokból azonban a fentieknél súlyosabb, a védekezést egyenesen lehetlenné tevő gyakorlatokra is fény derült. A felülvizsgálatok során például több esetben is kiderült, hogy a fegyelmi eljárás, amelynek törvényességét a minisztériumi szerveknek kellett volna kivizsgálni, tulajdonképpen meg sem történt. A budapesti joghallgatót, K. Róbertet például 1950 júniusában értesítették, hogy vizsgáit nem folytathatja – a szóban kapott indoklás szerint azért, mert rossz a viszonya a kommunista ifjúsági szervezettel. 1953-ban a tanulmányi osztály nemrégiben kinevezett vezetője – fenntartva a hallgató ellenséges magatartásával kapcsolatos vádakat – az eltávolítás körülményeit azzal magyarázta az OM-nek, hogy a hallgató vizsgáktól való eltiltása „abban az időben történt, amikor a Tanulmányi Osztály megalakult és kezdte felülvizsgálni a hallgatók bejárását és egyben foglalkozott a hallgatók egye-

³² L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 8475–1297/1952. K. Imre [SZTE ÁJK] fellebbezése. H. n., d. n.; MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T12/1953. T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése. Salgótarján, 1953. július 27.

³³ L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K40/1953. K. György [ELTE Lenin Intézet] megjegyzései. Budapest, 1953. június 18.

temi magatartásával is. [...] K. Róbert eltávolítása adminisztratív jellegű volt, mert abban az időben a politikailag megbízhatatlanokat ezzel a módszerrel távolítottuk el.³⁴ Az eljárás gyakoriságáról hasonlóképpen nyilatkozott 1957-ben Világhy Miklós, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora egy – vélhetően apja internálásával összefüggésben kizárt – vegyészhallgató ügyének felülvizsgálatakor, mondván „[a]kkoriban [ti. 1949-ben] több hallgatót eltanácsoltak, illetőleg fegyelmi tárgyalás nélkül csak szóbeli közléssel, minden különösebb indoklás nélkül távolítottak el az egyetemről.”³⁵ A hasonló ügyek érintettjei főként olyan diákok voltak, akik 1948–49 folyamán, a formálódó diktatúra véleménynyilvánításnak még bizonyos korlátozott szabadságot biztosító légkörében kommunistaellenes vagy legalábbis kritikus álláspontjukkal „kompromittálták” magukat: vallásos vagy nem kommunista ifjúsági egyesületek tagjai, hangosabb kritikusok, elégedetlenkedők, illetve közeli barátai, akik a már eltávolítottakhoz fűződő kapcsolataik révén váltak nemkívánatosszá. Ezeket a hallgatókat nem hagyományos fegyelmi eljárás keretében zárták ki, hanem különféle eszközökkel *távolították el* a tanulmányi osztályok megbízható pártkáderekből kiválogatott vezetőinek segítségével, akik egyszerűen megtagadták egyes hallgatóktól a beiratkozást, vagy sikeres államvizsgájuk után az oklevél kiadását. „[A] Rajk ügyből kifolyólag fordult elő ehhez hasonló eset” – kommentálta a tanulmányi osztályvezető N. Ádám, egy másik budapesti joghallgató ügyét, akivel két nappal avatása előtt közölték, hogy oklevelét nem kaphatja meg.³⁶

Más esetekben volt fegyelmi eljárás (legalábbis papíron), csak épp a hallgató nem tudott róla, pusztán a faliújságra kitett határozatból vagy szóbeli közlés útján értesült kizárásáról. Az ELTE egy hallgatónője 1950-ben mindössze a következő értesítést kapta kézhez: „Értesítem, hogy a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 1416–65–93/1950. X. sz. rendeletével az egyetemről kizárta.”³⁷ A rövid közlés még csak a kizárás okát sem jelölte meg, s nem ez volt az egyetlen eset, amikor az évekkel később benyújtott kérelmeket elbíráló OM dokumentáció hiányában volt évfolyamtársaknál, egykori oktatóknál volt kénytelen érdeklődni az eltávolítás lehetséges okairól.³⁸ A fent idézett esetben például egy tanársegéd adott felvilágosítást arról, hogy a hallgatónőt *talán* azért zárták ki, mert mélyen vallásos volt.

³⁴ MNL OL XIX-I-5-a. F847/855–K68/2/1953. Feljegyzés K. Róbert [ELTE ÁJK] kizárt hallgató ügyében. Budapest, 1953. augusztus 24.

³⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–K4/36/1957. Világhy Miklós rektor levele K. László [ELTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1957. március 29.

³⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–N21/1956. Feljegyzés N. Ádám [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. szeptember 26.

³⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–T15/2/1956. Feljegyzés T. Éva [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1956. május 4.

³⁸ L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K68/2/1953. Feljegyzés K. Róbert [ELTE ÁJK] kizárt hallgató ügyében. Budapest, 1953. augusztus 24.

Ezek a hallgatók nem tudták, mi ellen küzdenek, mások csak azt hitték, hogy tudják. A felülvizsgálatok során több esetben is kiderült, hogy a határozatban nem a kizárás „valódi” oka szerepelt. Erre általában akkor került sor, ha az eljárás valamilyen bizalmas helyről származó információ, illetve kívánság alapján indult. Az 1951 nyarán zajló kitelepítések például különösen súlyosan érintették a fővárosi hallgatókat, arra ugyanis a vizsgaidőszak kellős közepén került sor, így a kitelepített diákok között volt olyan is, akinek mindössze néhány vizsgája hiányzott az oklevél elnyeréséhez. A kitelepítettek egy részét bármiféle fegyelmi eljárás nélkül törölték a hallgatók sorából, másokat – meglehetősen cinizmussal – tanulmányi okokra hivatkozva zártak ki, mondván nem jelentek meg a vizsgáikon.³⁹ A korábban már említett joghallgató, N. Ádám a szakdolgozatát is megvédte már, amikor a tanulmányi osztály 1951 júniusában megtagadta két nappal későbbi felavatóját, azzal az indoklással, hogy arra csak alapos káderezés után kerülhet sor. Míg a hallgató ennek eredményére várt, családjával együtt kitelepítették. N. esetéből ráadásul az is látszik, hogy a szankció nem a hallgató távozását követő utólagos reakció volt: a tanulmányi osztály már a kitelepítések megindulása előtt listát kapott az egyetemi pártbizottságtól azzal az instrukcióval, hogy azok, akik azon szerepelnek, nem kaphatják meg oklevelüket.⁴⁰ Egy másik kitelepített joghallgatót viszont „laza tanulmányi munkája és rossz vizsgaeredménye” miatt zártak ki, miközben kitűnő tanuló volt, így a felülvizsgálat során a pártbizottság és a tanulmányi osztály is kénytelen volt elismerni, hogy „a fegyelmi határozat indoka nem felel meg a valóságnak”, de arra hivatkoztak, hogy „a kitelepített hallgatók kizárásához szükséges volt valamilyen indokot találni, mert maga a kitelepítés nem lehetett kizárási indok.”⁴¹

A kitelepítés mellett azok a vádak sem szerepelhettek a határozatban, amelyekre hivatkozva az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) jelezte, hogy kívánatosnak tartja egy-egy hallgató eltávolítását. Az ilyen jelzéseknek nem volt hivatali útjuk, az állambiztonság helyi kapcsolatrendszerétől függött, hogy e kívánság a párttitkárokon vagy a minisztériumon keresztül futott-e be az intézményhez. Az érintett hallgatók rendszerint valamilyen nyomozás mellékszálaként kerültek az állambiztonság látóterébe, amely cselekményüket csekély súlyúnak ítélte egy büntetőeljáráshoz, ahhoz viszont elegendőnek, hogy diplomaszerezésüket elvágja. Az ÁVH szóban közölt, bizalmas jellegű információi azonban nem képezhették egy állami eljárás tárgyát. Egyes esetekben az intézmények ilyenkor mindenféle vizsgálat nél-

³⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–R4/1954. Feljegyzés R. András [ELTE ÁJK] felülvizsgálóti kérelme ügyében. Budapest, 1954. július 27.

⁴⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–N21/1956. N. Ádám [ELTE ÁJK] fegyelmi ügye.

⁴¹ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B1/1955. Feljegyzés B. Tamás [ELTE ÁJK] felülvizsgálóti kérelme ügyében. Budapest, 1955. február 21.

kül zárták ki az érintett hallgatót, annál is inkább, mert előfordult, hogy az ÁVH csak az eltávolítás szükségességét közölte, annak okát azonban nem. Amikor 1953 júniusában az ÁVH közlése alapján a szegedi bölcsészkar dékánja kezdeményezte egy letartóztatott hallgató kizárását, arra hivatkozva, hogy a „Népköztársaság törvényes rendje elleni” vétséget követett el, a rektor felvetette, hogy a vétség helyes minősítéséhez ismerni kellene a körülményeket, ezért utasította a dékánt, hogy tudja meg a letartóztatás okát. A dékán azonban nem járt sikerrel, ugyanis a „hivatkozott hatóság [ti. az ÁVH] mindössze annyit közölt, hogy nevezett letartóztatásban van és kívánatosnak tartja az egyetemről való kizárását. Az Intézmény munkakörének természetéből következik, hogy [a hallgató] kizárását Népköztársaságunk törvényes rendje elleni vétségnek minősítettem. Rektor Elvtárs utasítása vétele után érintkezésbe léptem Krista elvtárral, a szóbanlévő hatóságnál, aki ismételten közölte, hogy semminemű felvilágosítást nem kívánnak adni, de legyünk meggyőződve arról, hogy az illető nem ok nélkül került letartóztatásba. [sic!]”⁴² A rektor ezt követően a letartóztatás tényére hivatkozással felterjesztette a hallgató összes egyetemről és főiskoláról való kizárására vonatkozó javaslatát, amelyet a minisztérium minden további nélkül el is fogadott.

Előfordult ugyanakkor, hogy az ÁVH és a pártbizottságok a felsőoktatási intézmények vezetésének hivatalos tájékoztatása nélkül igyekeztek elintézni a kényes ügyeket,⁴³ ilyenkor az eljárás előkészítői lényegében megalkották a kizárást lehetővé tévő vádakat. 1952 nyarán a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Karáról (SZTE TTK) kilenc hallgatót zártak ki, az ellenük felhozott vádak között adatelhallgatás, a katonai oktatás destruálása és különféle „ellenséges” megnyilvánulások szerepeltek. A hallgatók hosszú éveken keresztül számos fellebbezést és felülvizsgálati kérelmet nyújtottak be, melyekben olyan vádak ellen hadakoztak, amelyek pusztán elfedték eltávolításuk valódi okát, ti. hogy kizárásukat az ÁVH kezdeményezte az egyetemi párttitkáron keresztül, mert feltételezése szerint a hallgatók Lakos Endre szeged-felsővárosi káplán egyik katolikus kisközösségi csoportjának tagjai voltak.⁴⁴ Az állambiztonságtól érkező vádak takargatása azonban nemcsak Szegeden fordult elő. Amikor az OM Fegyelmi Csoportja 1954-ben egy három évvel korábban, hivatalosan adatelhallgatás és engedély nélküli munkavállalás miatt kizárt budapesti bölcsészhallgató ügyét vizsgálta, a tanulmányi osztály vezetője, Kékes Andor beszámolója alapján arra – az ügyben született feljegyzés tisztázatából utóbb kihagyott – megállapításra jutott, hogy az ügy „[t]ípusos pél-

⁴² MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–I3/1953. Baróti Dezső dékán levele I. József [SZTE BTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1953. június 10.

⁴³ Egy 1953-as feljegyzés szerint ez az intézményeknek sem volt ellenére. MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

⁴⁴ A „szegedi kilencek” ügyének részletes leírását l. Polyák 2016.

dája volt az olyan eseteknek, amikor az Á.V.H. felszólítására okokat kellett kitalálni a hallgató egyetemről történő kizárására.”⁴⁵

Az ürügykeresés olyan esetekre is jellemző volt, amikor úgy tűnt, hogy az eljárás megindítását kiváltó incidens önmagában nem elég a kizáráshoz. Egy budapesti bölcsészhallgatót 1951-ben például adatelhallgatással, ellenséges politikai megnyilvánulásokkal, valamint azzal vádolták meg, hogy akadályozza társainak tanulását, 1954-ben azonban Kékes elismerte, hogy a kizárás valódi oka az volt, hogy a hallgató nem járt el a honvédelmi órákra, ám ezért nem lehetett felelőségre vonni, mert az a lányoknak nem volt kötelező (csak erősen ajánlott).⁴⁶ Más esetekben a vádakkal a hallgatók közti személyes feszültségek konvertálódtak politikai konfliktussá. T. Ödönné esetében nemcsak ez, hanem a kizárás kreált indoka sem felelt meg a törvényesség látszatának sem: az esti tagozatos joghallgatót 1950-ben azzal az indoklással zárták ki, hogy már van egy közgazdász-diplomája, így „a népgazdasági terv végrehajtásában megfelelő elhelyezkedést nyerhet jogvézettség megszerzése nélkül is.”⁴⁷ A határozattal nemcsak az volt a probléma, hogy semmi sem tiltotta több diploma megszerzését, de az is, hogy a kizárára valójában azért került sor, mert az ekkor már 49 éves T.-né nem jött ki a fiatalabb hallgatótársaival, akik folyamatosan kifogásokat kerestek ellene: „Pl. dúdolt egy nótát – Veres kutya, veres ló stb, – s ebből egész bonyolult politikai színezetű ügyet kovácsolt Bodrogi hallgatótársa”⁴⁸ – állapította meg az OM Fegyelmi Csoportjának kissé álnaiv feljegyzése. Minthogy az említett nóta arra a régi közmondásra utalt, miszerint *Vörös ember, vörös ló, vörös ember egy se jó* – Bodroginak vélhetően nem kellett nagy erőfeszítéseket tennie, hogy T.-né dudorászását ellenséges politikai tartalommal ruházza fel. A dalocska csak az ügyet 1954-ben felülvizsgálók optikáján keresztül tűnt pitiáner dolognak, az ötvenes évek első felében ennél kevesebért is szakadtak meg felsőfokú tanulmányok.

Számos ügy kezelése kelti azt a benyomást, hogy az eljárás célja nem az eset körülményeinek kivizsgálása volt, pusztán csak formát adott a hallgató eltávolításához. Ezt támasztja alá a bizonyítékok meglehetősen önkényes kezelése is. Viszonylag kevés volt az olyan eset, amikor egy hallgató politikailag kifogásolt nézeteiről írásos bizonyíték – például feljegyzések, jegyzetek, levelek vagy napló – is rendelkezésre állt (ha igen, ezek általában egy hallgatótárstól vagy a kollégiumi szoba

⁴⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–D20/1954. Feljegyzés D. László [ELTE BTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. november 11.

⁴⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz17/1954. Feljegyzés Sz.-T. Irén [ELTE BTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. augusztus 26.

⁴⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T1/1955. Feljegyzés T. Ödönné [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. december 31

⁴⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T1/1955. Feljegyzés T. Ödönné [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. december 31.

át kutatása után kerültek a hivatalos szervekhez). A vád alapjául szolgáló bizonyítékokat rendszerint a fegyelmi bizottság vagy a tanulmányi osztály szerezte be, így például az adatelhallgatás vádja miatt indított ügyekben gyakran előfordult, hogy egy tanulmányi előadó a lakóhelyen tájékozódott a hallgató családjáról, akár a helyieket is kikérdezve.⁴⁹ Politikailag kifogásolt kijelentések esetén legtöbbször egy tanú állítása állt szemben a megvádolt hallgatóéval. Ha ez a tanú egy oktató volt, magától értetődően, a hallgató tagadása ellenére is elfogadták vallomását, de ugyanígy viszonyultak egy DISZ- vagy párttag hallgatótárs vallomásához is. A funkcionáriusok véleménye konkrétumok híján is súlyosbíthatta egy-egy hallgató megítélését. Egy szegedi joghallgató esetében például a vádakat mindössze a vele személyeskedő politikai vitába bonyolódó párttag hallgatótársnője, valamint az évfolyam DISZ-titkárának benyomásai bizonyították: „Népi demokráciánk szemben ellenséges magatartására bizonyítékot szolgáltat az a tevékenysége is, amit az előadások alatt fejtett ki, ahol is állandó megjegyzésekkel illetve az előadóknak népi demokráciánk eredményeivel, intézményeivel kapcsolatos kitételeit.” – állapította meg az ügy kivizsgálásával megbízott államjogász professzor, majd hozzátette – „Hogy ezek mik voltak konkrétan már nem állapíthatók meg, de erőteljesen valószínűsíthető és bebizonyíthatnak vehető S. Istvánné, V. István és terhelt fegyelmi eljárásbeli előadása alapján.) [sic!]⁵⁰

A bizottságok a különféle, egymásnak ellentmondó bizonyítékokból gyakran szemezgettek, s általában azt vették figyelembe, amely alátámasztja a vádat: a hallgató által saját védelmére megnevezett tanúkat nem mindig hallgatták meg, egy budapesti hallgató ügyében még a helyi pártbizottság támogató igazolását is elutasították arra hivatkozva, hogy a helyi funkcionáriusok „elkeverik az ügyet”.⁵¹ Egyes esetekben azonban olyan vádak is szerepeltek a határozatban, amelynek ellenkezőjét könnyen bizonyítani lehetett (volna). Az adatelhallgatás miatt kizártak között többen is voltak, akiknél a felülvizsgálat utóbb megállapította, hogy az „elhallgatott” adatok feketén-fehéren szerepeltek az adatgyűjtő-íveken.⁵²

Az 1953 nyaratól kezdődő felülvizsgálatok során a beérkező hallgatói beadványokból a fegyelmi eljárások lebonyolításának megannyi apróbb és jelentékenyebb, néha egyedi, olykor bevett gyakorlattá váló szabálytalanságára derült fény.

⁴⁹ Az SZTE TTK tanulmányi osztályának egyik előadója egy esetben még a hallgató családjáról pozitív véleményt adókat is lekérdezte. MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2572/1952. V. Árpád [SZTE TTK] fegyelmi ügye. Szeged, 1952. december 20.

⁵⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jelentés M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi ügyében tartott vizsgálatról. Szeged, 1953. március 21.

⁵¹ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–P9/2/1953. Feljegyzés P. Béláné [ELTE BTK] fegyelmi ügyének kivizsgálásáról. Budapest, 1953. október 13.

⁵² MNL OL XIX-I-1-2-f. 125. d. 847/855–Sz47/1954. Feljegyzés Sz. Sándor [ELTE TK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1955. március 11

Az azonban korántsem volt magától értetődő, hogy pusztán a törvénysértések megállapításával a fellebbezők sérelmei is orvoslást nyerhetnek. A „törvényesség helyreállítása” ugyanis olykor érezhetően más jelentéstartalommal bírt az érintettek számára, ráadásul a kérelmek elbírálásának a törvényesség csak egyik (és nem is mindig a legfontosabb) kritériuma volt.

„Szocialista” és/vagy „törvényesség”

A fellebbező hallgatókat ugyanazon cél motiválta: tanulmányaik folytatásának engedélyezését kívánták elérni. Kérelmük benyújtásával a pártállami intézményrendszer ügyekben illetékes(nek vélt) legfelsőbb fórumait szólították meg (többen nemcsak a minisztériumnál próbálkoztak, hanem kérvényeiket a párt Központi Vezetőségének, akár egyenesen Rákosi Mátyáshoz is igyekeztek eljuttatni, mások a Legfelsőbb Bíróságon kerestek jogorvoslatot). Beadványaik megfogalmazását, érveik felsorakoztatását döntően az e fórumok működésmódjairól alkotott elképzeléseik, elvárásaik határozták meg, írásműveikben nem feltétlenül véleményük, hanem az ügyük sikerre viteléhez legcélravezetőbbnek gondolt érvelési stratégiájuk tükröződött (noha minden bizonnyal többek esetében e kétféle elgondolás egybeesett). E kérelmekben tehát az események rendszerkompatibilisnek vélt (és e minőségében egyéni) olvasata mutatkozik meg,⁵³ mely ily módon a fellebbezőknek a politikai rendszerrel, jelen esetben annak törvényességével összefüggő elképzeléseiről árulkodik.

Noha 1953 nyara előtt is találhatunk olyan fellebbezéseket, melyekben a kizárt hallgatók a megalapozatlan vádakra, a bizottság hibás érvelésére, elfogultságára hivatkozva támadták az ügyekben született döntést,⁵⁴ az új állami és pártdeklarációk fényében azonban már kifejezetten célszerűnek tűnt a törvényesség megsértésére hivatkozni. Ez sokak számára nemcsak érvelési stratégiát, hanem a kizárásukkal szerzett tapasztalat elbeszélését jelentette. A törvénytelen ségek hatalmi elismerése ráadásul olyanokat is mozgósított, akik korábban már kudarcot vallottak próbálkozásaikkal vagy eleve esélytelennek vélték, hogy fellebbezésükkel eredményt érhetnek el. Néhányan egyértelműen úgy érezték, hogy most jött el az ő idejük. Igaza tudatában ki határozott, ki önérzetes, ki ingerültebb hangnemben figyelmeztette a minisztériumot új feladatára, és olvasta az eljárás lebonyolítóinak fejére tévedéseiket: „Fellebbezésemet kénytelen vagyok azzal kezdeni, hogy kiigazítom a határozatban található formai hibákat” – vezette be a felsorolást némi

⁵³ Vö. Lindenberger 1999. 23–26.

⁵⁴ L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03141/1952. B. Jeromos [KLTE BTK] fellebbezése. Pécsudvard, 1952. december 12.

csipkelődéssel egy budapesti bölcsészhallgató,⁵⁵ a Gyógypedagógiai Főiskola egy hallgatónöje pedig 1954 márciusában úgy döntött, hogy védekezését elsősorban nem saját cselekedeteinek mentégetésére, hanem az eljárás során addig elkövetett szabálytalanságok felsorolására építi, magyarázkodásra kényszerítve az addig jobbára sarokba szorított, alázatosabb hangon szabadkozó hallgatókhoz szokott fegyelmi bizottság megrökönyödött tagjait.⁵⁶ A jog és a gyakorlat ütközése bizonyos magabiztosságot kölcsönzött e beadványíróknak, a szabályzatok írott szövegére építő formalista érvelés pedig a fegyelmi bizottságok önkényes döntéseivel szemben kiszámíthatóságra és a korábbiaknál racionálisabb kimenetelre apellált. Az ellenségkeresés és -konstruálás ötvenes évek eleji, gyakran paranoiába hajló hétköznapi gyakorlatait azonban – ahogy egy szegedi bölcsészhallgató sorolta: „a megfélemlítést, elhallgatást, elferdítést, a forma kedvéért való kihallgatásokat, a gyűlölködő, elvakult magatartást, az indulatok felülkerekedését, a másik fél túlzásait stb.”⁵⁷ – nem lehetett előcítálható paragrafusokkal ütköztetni, de ahhoz, hogy egy-egy érintett mindezeket törvénytelenységként élje meg, nem is volt rá szükség. A törvényesség e felfogásban az igazságosság, becsületesség, méltányosság elemi képzetéhez kötődött, az elszenvedett sérelem jogsérelemként értelmeződött. A kérelmek benyújtása pedig azt mutatja, hogy a kizárt hallgatók nem tartották elképzelhetetlennek, hogy a politikai rendszer keretein belül az effajta sérelmek is orvosolhatók.

Bár jelzős szerkezetben kevesen használták, az érvelések fogalomhasználata bizonyos átfedésben volt a törvényesség „szocialista” felfogásával. Ez különösen azon beadványokból olvasható ki, melyek szerzői nem paragrafusokban rögzített előírásokkal szálltak szembe, hanem a fegyelmi bizottság kijelentéseikről, cselekedeteikről, családi adataikról alkotott értelmezését vitatták. Nem kérdőjelezték meg (az érvelés szintjén legalábbis) a politikai rendszer és jogrendjének legitimitását,⁵⁸ senki nem vitatta például, hogy a „népi demokráciával” szemben ellenséges magatartás mint olyan ne lenne vétség, ám úgy vélték, saját, egyedi ügyük megítélése

⁵⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847–855/K111/2/1956. K. Pál [ELTE NYIK] fellebbezése. Budapest, 1955. november 28.

⁵⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–F3/1954. Jegyzőkönyv F. Imréné [Gyógypedagógiai Főiskola] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1954. március 27.

⁵⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–D11/1956. D. István [SZTE BTK] fellebbezése. Kiskunfélegyháza, 1956. május 14.

⁵⁸ Ez alól egyedi kivétel jelent az a tanulmányi hanyagsága miatt kizárt, pécsi pedagógiai főiskolás, aki lényegében megfenyegette a minisztériumot, ha számára kedvezőtlen döntés születne ügyében: „Amennyiben kérésem nem nyerne meghalgotást és elintézését úgy kénytelen vagyok kéréssel a nemzetközi diákszövetséghez és a nemzetközi oktatásügyi szervezethez fordulni. Ez utóbi esetet nem szeretném mert nagyon rossz fényt vetne a magyar közoktatás területére és nagyban csorbitaná oktatásügyünk tekintélyét. [sic!]" MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/855–B16/1954. B. Sándor [PPF] felülvizsgálati kérelme. Vasas, 1954. augusztus 11.

nem eshet ebbe a kategóriába. Az eljárás lebonyolítóin a fegyelmi szabályzatot megalkotó politikai akarat félreértését, a jogalkalmazás szerintük helyes politikai-ideológiai logikáját kérték számon,⁵⁹ amikor felvetették például, hogy kiváló tanulmányi eredményeikkel már bizonyították, hogy „osztályhelyzetük” ellenére nem „ellenségek”,⁶⁰ vagy hogy építő kritikájuk a politikai és társadalmi rendszer továbbfejlesztését szolgálja, és éppenséggel az hátráltatná, ha ügyük félreértelmezése megfosztaná a „dolgozók társadalmát” egy szocializmust építő mérnöktől vagy tanártól.⁶¹ E hallgatói érvelésekben megjelenő törvényesség – pragmatizmusból vagy meggyőződésből – továbbra is „szocialista” maradt, de elsősorban a rendszer ideológiai-politikai céljait, nem pedig eszközeit tekintve.

Bár jelen tanulmány fókuszában elsősorban az eljárások törvénytelen ségére reflektáló beadványok állnak, szükséges megjegyezni, hogy a kérelmezők egy része nem vitatta az ellene lefolytatott eljárás jogosságát. 1953 nyara után ugyanis a felülvizsgálatot kérő beadványok mellett olyanok is beérkeztek, amelyek a döntéshozók méltányosságára, jóindulatára apellálva kérvényezték a tanulmányok további folytatását. E kérelmek szerzői elismerték vétségeiket, legitimálták az ellenük lefolytatott eljárást, és az új szakasz által hirdetett enyhülés szellemében „megbocsátást” kértek. Egy a kitelepítettek számára szervezett adománygyűjtés miatt eltávolított budapesti bölcsészhallgató például évekig próbálta elérni kizárása hatálytalansítását, minden egyes alkalommal a „megbocsátás reményében”. A pártdeklarációk erős mozgósító erejét mutatja, hogy a kizárása miatt a piarista rendből is távozni kényszerülő szerzetes, akinek szellemisségétől minden bizonnyal egyébként sem állt távol a megbocsátás eszméje, egy alkalommal kérvényében Révai József egy kijelentését hívta segítségül, hogy elnyerje a minisztérium jóindulatát, mondván, a kommunisták már elég erősek ahhoz, hogy meg tudjanak bocsátani.⁶²

A fenti ismertetett érvelési stratégiák a vádak sokasága miatt olykor egy beadványon belül is keveredtek, mutatva azt, hogy a hallgatók törvényességről alkotott elképzelései egyaránt kötődtek a jogszerűség, az igazságosság, a méltányosság koncepcióihoz és ahhoz a képzethez, hogy a törvényesség betartása a politikai hatalom érdekeinek is függvénye.⁶³ Így amikor a hétköznapi tapasztalataikkal szemben racionális, kiszámítható és méltányos jogalkalmazást kívántak, mindezt nemcsak a politikai rendszer „szellemével” összeegyeztetve, hanem annak szerves

⁵⁹ Vö. Gyórfi 2020. [30]–[35].

⁶⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–N16/5/1953. N. György [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1953. június 19.

⁶¹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Feljegyzés D. István [SZTE BTK] és társai fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. november 2.

⁶² MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855-D17/1954. D. Miklós [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1954. július 5.

⁶³ Vö. Fleck et al. 2017. 99.

alkotóelemeként jelenítették meg. Ennek elismerését mutatja a fellebbezők többségének alkudozása is: beadványaik zárszavában kérelmük teljesítéséért – a jogorvoslatért vagy a megbocsátásért – cserébe a szocializmus építésében rájuk háruló kötelezettségek teljesítését ígérték: „A szívélyes megbocsátás – kérésem meghallgatása tudom mire kötelez és ezt – már előre is ígérem – minden fentartás nélkül teljesíteni is fogom.” – fogadkozott az imént idézett egykori piarista szerzetes is.⁶⁴

A fő motiváció – a továbbtanulás biztosítása – kizárta, hogy a döntéshozókkal szembeni elvárások (legalábbis az érvelés szintjén) cinizmussal telítődjenek. A minisztériumi elbírálásba vetett reményeket ráadásul a „szocialista törvényességgel” összefüggésben 1953 nyarától megszorodó magyarázatok is táplálták. Mivel a kommunizmust építő „dolgozók akaratából” született jogszabályok törvényessége és igazságossága nem kérdőjeleződött meg (erre Nagy Imre beszéde sem utalt⁶⁵), e cikkek pusztán a hatályos jog következetesebb érvényesítését ígérték,⁶⁶ a korábban elkövetett törvénytelenégeket pedig a hétköznapi végrehajtók nyakába varrták, de ezen belül sem intézményi felelősségről volt szó: a visszaéléseket az állampolgárok – egyes „tanácsfunkcionáriusok”, vállalatvezetők stb. – követték el, akik nem tartották be a kötelezéseiket előíró jogszabályokat.⁶⁷ A felelősség egyéni szintre delegálása a törvénytelenység beismerésével együtt alkalmas volt arra, hogy növelje az intézményes jogorvoslatba vetett (kényszerű⁶⁸) bizalmat, de a kételkedők számára is lehetővé tette, hogy a minisztérium autoritását elismerve vitassák a döntések törvényességét és követeljék az alsóbb szinteken elkövetett hibák jóvátételét.⁶⁹ A fegyelmi büntetés – írta például egy főként botrányos életmódja miatt kizárt szegedi joghallgató – „arra az elhatározásra is ösztönzött, hogy bizalommal forduljak Önökhöz mint illetékes állami szervünkhöz azért, hogy vizsgálja felül, nem áll-e ellentétben e határozat az egyes alsóbbfokú szervek önkényének megszüntetésének a jogrend és a szocialista törvényesség megszilárdításának elvével [sic!].”⁷⁰

Ám azok, akik ennél is figyelmesebben olvasták a központi fogalommagyarázatokat, azt is észlelhették, hogy egyfelől a hangsúlyok meglehetősen hamar a múltbeli sérelmek jóvátételéről az állampolgári kötelezettségek betartására helyeződtek át, másrészt továbbra is alapvető maradt, hogy a jog az „osztályharc fegy-

⁶⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855-D17/1954. D. Miklós [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1954. július 5.

⁶⁵ Vö. Gárdos-Orosz 2021. 1329.

⁶⁶ Vö. Bánkuti 2011. 131–132.

⁶⁷ Hárs 1953; Szabó 1953. A beszolgáltatások hasonló, a politikai akaratot (szándékot) és a végrehajtást szétválasztó értelmezésére lásd Fleck et al. 2017. 152–153.

⁶⁸ Tikhomirov 2013. 80–85.

⁶⁹ Vö. Sajó 1986. 311–312.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 215. d. 847/855-T12/1953. T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése. Salgótarján, 1953. július 27.

veré”, és a „szocialista törvényesség” lényegét megvilágító szerzők azt is siettek leszögezni, hogy annak „helyreállítása” nem „megbékélést”, hanem az „osztályel-lenséggel” szembeni erősebb fellépést jelenti. A fellebbezők számára további intő jel lehetett (volna), hogy a későbbiekben már ide sorolták az „alaptalan kö-veteléseket” is, sokadjára leszögezve, hogy a jogok érvényesítése az állampolgári kötelezettségek teljesítésének függvénye.⁷¹

A „szocialista törvényesség” és az új szakasz némiképp nyíltabb politikai lég-köre az egyes ügyek elbírálásában valóban érzékelhető változásokkal járt. Az OM 1953 októberében közölte a felsőoktatási intézményekkel, hogy a továbbiakban az adatelhallgatás olyan hallgató esetében, akinek szorgalmával és magatartásával szemben egyéb kifogás nincs, önmagában már nem elegendő a kizáráshoz, egyúttal pedig bekérte az e vád miatt kizártak ügyeinek dokumentációját.⁷² Volt olyan intézmény, amely a felszólítást tágan értelmezve a politikai okokból kizár-tak ügyeit is felterjesztette, de az 1953. decemberi rektori-dékáni értekezleten már Erdey-Grúz Tibor miniszter is általánosságban fogalmazott, amikor a „szocialis-ta törvényességből” fakadó feladatok között azt is megemlítette, hogy „felül kell vizsgálni a hallgatókkal és oktatókkal szemben hozott fegyelmi intézkedéseket, s amennyiben ezek nem felelnek meg a törvényesség kívánalmainak, módosítani kell azokat.”⁷³ Általános felülvizsgálatra azonban nem került sor, amiben szerepet játszhatott az is, hogy az OM Fegyelmi Bizottságának kapacitásait az aktuálisan futó ügyek mellett az 1953 nyaratól megsokasodó egyéni kérelmek elbírálása tel-jesen lekötötte.

A kérelmek megítélésekor azonban az OM nem kizárólag törvényességi felül-vizsgálatot végzett. Az egykori fegyelmi eljárás körülményeinek feltárása mellett a hallgatók tanulmányai alatt és a kizárás óta tanúsított magatartását is figyelem-be vette, azaz a „szocialista törvényesség” kötelezettség szempontú értelmezésével összhangban azt vizsgálta, hogy a hallgató mindenkor munkahelyén – a felsőok-tatási intézményben és aktuális munkakörében – teljesítette/teljesíti-e állampol-gári kötelezettségeit, ezáltal méltó-e a pozitív elbírálásra. Legfőképpen utóbbi bi-zonyult kritikuskak: amennyiben az aktuális munkahely nem adott jó véleményt a hallgatóról, a kérelmet akkor is elutasították, ha egyébként a kizárás körülmé-nyeit törvénytelennek ítélte a felülvizsgálat. 1954 márciusában például az ELTE jogi kara két kitelepített hallgató esetében is elismerte, hogy kizárásuk pusztán adminisztratív úton történt, visszavételüket „osztályhelyzetükre” tekintettel még-sem javasolta, mondván nem valószínű, hogy a „népi demokrácia” „igaz hívévé” fognak válni, mert nem képesek felülemelkedni az őket ért sérelmeken (!), s ezt az

⁷¹ Czakó 1954; Markója 1956.

⁷² PTE EL VIII.202.b. 847–22/1953. Erdey-Grúz Tibor utasítása. Budapest, 1953. október 5.

⁷³ Erdey-Grúz 1954. 9.

érvelést az OM is elfogadta.⁷⁴ Az eljárás során elkövetett hibáknak akkor sem volt különösebb következménye, ha az OM egyébként a határozat *tartalmával* egyetértett. Éppen folyó ügyekben ilyenkor új eljárás lefolytatására utasította az intézményt, olykor mellékesen közölve azt is, hogy a döntést egyébként nem szükséges megváltoztatni. Így a hallgatók számára a jogorvoslat nem érdemi mérlegelést, csak a törvényes kulisszák biztosítását jelentette.⁷⁵

A fellebbezők egyértelműen akkor indultak a legjobb eséllyel, ha visszavételükkel szemben sem munkahelyük, sem a felsőoktatási intézmény vezetősége, tanulmányi osztálya, illetve pártbizottsága sem emelt kifogást. Nem volt ritka, hogy egy-egy ügyben e szereplők eltérő álláspontot foglaltak el, az OM pedig egyik vagy másik pártjára állva hozta meg a végső döntést. A felek közötti hosszas egyeztetés, valamint az elbírálandó ügyek nagy száma önmagában is lassította az eljárást, de ebben az is szerepet játszott, hogy sokan vonakodtak felülbírálni korábbi álláspontjukat.⁷⁶ A felek rehabilitációra való hajlandósága mindig az adott ügynek megfelelően alakult, nem állítható, hogy a pártbizottság mindig az elsőfokú ítélet fenntartása mellett érvelt, vagy az állami vezetés minden esetben támogatta volna a visszavételt. 1953 nyara után a fellebbezések elbírálása – a korábbi évek egyoldalú utasításaitól eltérően – egyfajta tárgyalásos formát öltött, melyben az érintettek álláspontjuk keresztülvitele érdekében olykor igyekeztek nyomást gyakorolni egymásra. Ha az állami vezetés nem értett egyet a minisztériummal, kereshette a párttitkár segítségét, de az is előfordult, hogy az OM kérte a párt Központi Vezetőségét, hogy bírja rá a pártbizottságot véleménye megváltoztatására. E vitákban a „szocialista törvényesség” kritériumát a felek lényegében akkor használták érvként, amikor az az ügyről egyébként kialakított saját álláspontjukat támasztotta alá – és e tekintetben a minisztérium is hátrányból indult, mert a felsőoktatási intézmények sem tétoztak, hogy az OM fejére olvassák az általa elkövetett törvénysértéseket, ami meglehetősen kiszámíthatatlanná tette az eljárások kimenetelét – a „szocialista törvényességet” hangsúlyozó párt- és állami deklarációk után is.

Mindezekkel együtt is az *új szakasz* idején fellebbező hallgatóknak a korábbiaknál egyértelműen jobb esélyük volt arra, hogy továbbtanulási kérelmük meghallgatásra találjon, és az is jóval gyakrabban fordult elő, hogy az aktuálisan lebonyolított eljárások során a minisztérium – törvényességi vagy más szempontokra tekintettel – enyhítette az elsőfokú ítéleteket.⁷⁷ A törvénysértések felderítése és

⁷⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–R4/1954. R. András [ELTE ÁJK] kérelme tanulmányai folytatásának engedélyezése iránt. Budapest, 1954. március 16.; MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–L12/1954. L. Iván [ELTE ÁJK] kérelme. Budapest, 1954. március 23.

⁷⁵ L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–T12/1952. T. László [SZTE ÁJK] fegyelmi ügye.

⁷⁶ Vö. Borsodi 2003. 341.

⁷⁷ 1955-ben – az Államvédelmi Hatóság pozícióinak gyengülésétől sem függetlenül – az is előfordulhatott, hogy egy rektor meglehetősen óvatosan fogalmazva, de kétségbe vonta az államvédel-

esetenkénti orvoslása azonban korántsem jelentette a *felelősség* vállalását – sem minisztériumi, sem helyi szinten. A korábban idézett dokumentumokból is kiolvasható, hogy a felfedezett törvénysértéseket a lebonyolítás valamennyi érintettje elhárította magától, azokat a jelentől egyértelműen elhatárolt, meghaladottnak ítélt múltba utalták: az „akkori idők” emlegetése magától értetődő módon magyarázta a törvénytelenések előfordulását. E hozzáállás sok esetben abból fakadt, hogy az *új szakasz* kezdetén a pártbizottságok, a tanulmányi osztályok és a felsőoktatási intézmények vezetősége is nagyrésztben kicserélődött, az újonnan kinevezettek pedig könnyebben távolították el maguktól a kényes ügyeket, vagy másként fogalmazva: nem kívánták magukra venni azokat. Akadtak persze, akik túlélték a kádercseréket: Kékes Andor, a budapesti bölcsészkar tanulmányi osztályának vezetője zavartalanul működött közre saját ügyeinek ismételt elbírálásában, hol pártoló, hol elutasító véleményét – ahogy korábban is – esetről esetre különféle ideológiai-politikai meggyőződése alapján alakítva ki. A felülvizsgálatot önmagában az aktuális politikai széljárás változásával összhangban természetesen tekintette, legalábbis erre utal, hogy a katonai óráról való elmaradása miatt, beismerten törvénytelen eszközökkel kizárt – korábban már idézett – hallgató esetében „meglepődött”, hogy miért nem fellebbezett már korábban.⁷⁸ A pécsi jogi kar dékánja, a több évtizedes bírói múlttal rendelkező Kocsis Mihály viszont meg volt győződve arról, hogy minden ügyben a kellő körültekintéssel járt el, így szinte sértésnek vette a felülvizsgálatokat, főként, ha a minisztérium az állásfoglalásával ellentétes döntést hozott (amire egyébként a saját értékítéleteihez görcsösen ragaszkodó dékán esetében gyakran került sor).⁷⁹

A felelősségre vonás és a felelősségvállalás ideológiai-erkölcsi alapon fel sem merült, de praktikus okokból sem volt kívánatos. Egyfelől, mert a „szocialista törvényesség” fogalmába paradox módon a törvényeknek való ellenszegülés is beletartozott: a nem „a dolgozók akaratából” született, „rég” jogszabályok – esetünkben a Horthy-korszak egészen 1951-ig hatályos fegyelmi szabályzatainak – kijátszása, amennyiben az a „népi demokratikus fejlődés” kibontakozását elősegítette, egyenesen elvárt volt, a törvényesség hangoztatása ilyen esetekben pedig csak reakciós taktika.⁸⁰ Másrészt, a rehabilitációban politikai kockázat is rejlett. A törvénysértések elismerése ugyanis kétélű fegyvernek bizonyult:

mi szervektől kapott információkat. MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K93/1955. Cholnoky Tibor rektor levele R. Róbert, K. József és B. László [ÉME] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. szeptember 12.

⁷⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz17/1954. Feljegyzés Sz.-T. Irén [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1954. augusztus 26.

⁷⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–24/1955. Egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatának módosítására vonatkozó tervezetre észrevételek. Pécs, 1955. március 10.

⁸⁰ Szabó 1950. 386. Vö. Fleck 2001. 171–172.

bár jelezte a pártállam bizonyos önkorrekcióra való hajlamát, egyúttal aláás-
ta a párt tévedhetetlenségének mítoszát és rombolta kádereinek tekintélyét.
E nem kívánt hatás elkerülése érdekében a kizárások felülvizsgálata – a politikai
pereken ártatlanul elítéltek ügyeihez hasonlóan⁸¹ – meglehetősen szűk nyil-
vánosságot kapott: ha a minisztérium törvényteleniséget állapított meg, arról
csak az érintett intézményt értesítette, a hallgatókkal kizárólag az eredményt
közölte, de a döntés okait nem. Miközben külön rovatot lehetett volna nyitni az
egyetemi-ifjúsági sajtóban az éppen aktuális fegyelmi kizárásokról szóló tudó-
sításokból, az fel sem merült, hogy az utólag tévesnek bizonyult ítéletek hasonló
nyilvánosságot kapjanak.

A rehabilitáció nyilvánosságában rejlő veszélyek mérlegelése olykor tényle-
gesen is befolyásolta egyes ügyek kimenetelét. Több esetben előfordult, hogy a
minisztérium csak oly módon adott helyt a kizárt hallgató kérvényének, ha ta-
nulmányait levelező tagozaton vagy más intézményben folytatja tovább, elkerülve
ezáltal, hogy egykori közösségébe visszakerülve a helyi pártfunkcionáriusok és/
vagy az intézményvezetés tévedésének két lábon járó bizonyítékát adja. „Ameny-
nyiben a fegyelmi bizottság [...] úgy dönt, hogy G. János tanulmányainak foly-
tatását engedélyezi, úgy határozatban mondja ki, hogy azt ne Pesten, hanem a
miskolci egyetemen folytassa. Pesti egyetemen történő továbbtanulása egyrészt
csorbítaná a tanulmányi osztály tekintélyét a többi hallgató előtt, másrészt nem
lenne jó hatással azokra a hallgatókra sem, akik a fegyelmi bizottságnak tagjai
voltak.” – állt egy a törzslapját pontosan kitöltő, mégis adatelhallgatás miatt kizárt
gépészhallgató ügyében született feljegyzésben, melynek minisztériumi szerzője a
rehabilitáció következményeitől nemcsak az intézmény autoritását, de a nyilván-
valóan törvénytelen eljárásban közreműködő hallgatók lelki világát is meg kívánta
óvni.⁸² Az átiratokozás engedélyezésével elkerülhető lenne „az a kellemetlen érzés
[!], amelyet a [hallgató] kitiltást követő visszavétele esetleg kiválthatna” – érvelt a
szegedi jogi kari dékán egy hasonló ügyben.⁸³ Az OM ilyenkor mérlegelt: utó-
bi esetben például támogatta a dékán javaslatát, főként, hogy maga a hallgató is
ezt kérte. (Ez sem volt ritka: aki nem diadalként élte meg kizárásának hatályta-
lanítását, kevéssé meglepő módon nem vágyott vissza abba a közösségbe, amely
megszégyenítette.) Egy szegedi bölcsészhallgatók ellen indított, csoportos fegyel-
mi ügyben viszont, noha az OM hosszú oldalon keresztül sorolta az eljárás so-
rán elkövetett hibákat (köztük a vádak megalapozatlanságát), szinte semmit sem

⁸¹ Baráth 1999. 59–64.

⁸² MNL OL XIX-I-5-a. 211. d. 847/854–G17/3/1953. Feljegyzés G. János gépészkarai hallgató fe-
gyelmi határozatával kapcsolatos vizsgálatról. Budapest, 1953. szeptember 16.

⁸³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–P8/1953. Javaslat P. Sándor [SZTE ÁJK] összes egyetemről
és főiskoláról való kizárásának felülvizsgálatára. Szeged, 1953. szeptember 25

enyhített a büntetéseken, mondván azokat „az egyetem tekintélyének csorbítása nélkül” nem lehet orvosolni.⁸⁴

1956 tavaszán furcsa *déjà vu* foghatta el azokat, akik még mindig továbbtanulásuk engedélyezésére vártak. Az SZKP februári, XX. kongresszusának tanulságait levonó állami és pártdeklarációkat újra ellepték a „szocialista törvényesség” „fokozásával”, „további megszilárdításával” kapcsolatos kitételek,⁸⁵ az 1956 májusi budapesti pártaktíván Rákosi ismét ígéretet tett, hogy az addig bevallottan kissé vontatottan haladó rehabilitációkat az illetékes szervek néhány héten belül lezárják.⁸⁶ 1956 márciusától ismét megszorodtak az OM-be érkező beadványok, augusztusig az előző év hasonló időszakához képest 30%-kal nőtt a felülvizsgálatot kérők száma, akik között az adatelhallgatás miatt, illetve politikai okokból kizártak voltak többségben.⁸⁷ Az előző években elkövetett törvénytelen-ségek és jóvátételük kérdései azonban ekkor már nem csak a közvetlenül érintettek érdeklődését keltették fel. A rehabilitáció *ténye* mellett egyre inkább annak *módja* foglalkoztatta az egyre szélesebb nyilvánosságot. A kongresszus anyagát feldolgozó szemináriumokon, pártalapszervezeti üléseken és a Petőfi Kör találkozóin folytatott – a felsőoktatási kizárásoknál persze jóval szélesebb politikai-társadalmi kontextusban folyó – viták fókuszába pedig a felelősségvállalás hiánya került, s az ebből következő ellentmondás, hogy a törvénytörések elkövetőire kellene rábízni a jóvátételt. A felszólalások a kreált vádakra épülő politikai perek kapcsán a legfelsőbb pártvezetés és Rákosi személyes felelősségét firtatták, de a probléma lényegében azok esetében is ugyanaz volt, akiket „csak” felsőfokú tanulmányaik megszakítására kényszerítettek: „[H]ány olyan igazságtalanul, koholt vádak alapján eltávolított hallgató van, aki nem akar kezdeményezni, aki várja és jogosan várja, hogy azok keressék meg, akik jogtalanul elbántak vele. (Taps). Nem tudom, hogy egyes esetekben nem azért lassú-e a rehabilitálás, mert ugyanazok végzik, akik a kizárást is csinálták. (Percekig tartó lelkes taps)” – szólalt fel általános egyetértés közepette az 1956. szeptemberi pedagógusvita egyik szónoka – „Nagyon sok esetben titokzatosság fedte, hogy milyen, ki vagy kik által kreált vádakkal zárták ki jobboldali elhajlás címén egyes embereket. Most innen is, onnan is halljuk, hogy rehabilitálják őket, de úgy gondolom, hogy három jogos kérdés vetődik fel, hogy kik zárták ki őket, miért, másrészt, hogy kik rehabilitálják őket, mert azt nem engedjük meg, hogy ugyanazok csinálják és

⁸⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Feljegyzés D. István [SZTE BTK] és társai fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. november 2.

⁸⁵ L. pl. Szalai 1956.

⁸⁶ Rákosi 1956. 2. A beszéd tartalmi és hangsúlyváltozásairól I. Baráth 1999. 82–94.

⁸⁷ Oktatásügyi minisztériumi feljegyzés a Központi Vezetőség július 18–21-i határozata alapján megtett és tervezett OM intézkedésekről. Budapest, 1956. augusztus 17. In: DMOT 1990. II. 243–246.

harmadszor, hogy milyen büntetést kaptak azok, akik koholták ezeket a vádakat. (Felkiáltások: Ez az! — Élénk taps).⁸⁸

A fegyelmi eljárásokban közreműködőktől korábbi döntéseik felülvizsgálata önkritikát igényelt, ennek mértéke azonban – egyéni habitustól és politikai meggyőződéstől függően – eltérő volt, főként, hogy 1956 tavaszán-nyarán a felelősségváros irányába is változott. Míg az *új szakasz* idején a felsővezetés tévedhetetlenségének premisszájából fakadóan a törvénytelenégeket az alsóbb szintű, helyi végrehajtók nyakába varrták, a XX. kongresszus után e végrehajtók is egyre hangosabban vették fel az utasításokat osztogató feljebbvalók felelősségét. 1956 augusztusában a debreceni egyetem pártbizottsági ülésén például egy docens maga kérte, hogy az általa elnökölt fegyelmi bizottsági határozatokat vizsgálják felül, mert „bár tudja, hogy minden esetben meggyőződéssel járt el, mégis azóta sokat változott a véleménye egyes dolgokban”.⁸⁹ Az ülésen az addig csalhatatlannak hitt vezetőiben vakon bízó végrehajtók csalódottsága ütközött ki, egyesekre érzékelhetően ránehezedett a pártvezetés hazugságaiból (a hozzászólók eufemizmusával: „helytelen tájékoztatásból”) fakadó cselekedetek morális tehertétele, melyet a párttagoktól egyébként is elvárt rituális önkritika gyakorlata ebben az esetben csak tovább súlyosbított. A kellemetlen igazságokkal való birkózás hol higgadt, hol önmarcangoló kísérletei főként a kérdés körül forogtak, vajon a „jó ügybe” és a pártvezetésbe vetett rendkívüli bizalom felmentés adhat-e az egyéni felelősség alól.

Összegzés

Nagy Imre kormányprogramjának meghirdetésével 1953 nyaratól a pártállam törvényessége és az előző években elkövetett törvénytelenégei a hivatalos politikai diskurzus részévé váltak, persze továbbra is rendkívül szigorúan ellenőrzött keretek között, nem kérdőjelezve meg sem a politikai hatalom legitimitását vagy a párt mint olyan tévedhetetlenségét, sem pedig a jogalkotás és -alkalmazás osztályharcos alapelveit. A „szocialista törvényesség” feszültségoldó politikai jelszava azonban azonnal kilépett a kommunista teoretikusok, állami és pártfunkcionáriusok kinyilatkoztatásainak gondosan megszerkesztett szövegvilágából és önálló életre kelt a törvénytelenések elszenvetőinek elbeszéléseiben – így a kizárások felülvizsgálatát kezdeményező egyetemisták és főiskolások beadványaiában is. Egyfelől legitimé, vagy legalábbis elképzelhetővé tette az érintettek számára, hogy az általuk megtapasztaltakat (jog)sérelemként beszéljék el, érdekeik érvényesítéséhez

⁸⁸ Kemény Csaba hozzászólása. PK 1992. 96.

⁸⁹ MNL OL M-KS 276–91/149. Az MDP KLTE PVB ülésének hozzászólásai. Debrecen, 1956. augusztus 6.

muníciót szolgáltatott, és annak a reményét, hogy valamiféle ellenőrzést nyerhetnek a kiszámíthatatlan és önkényes eljárások kimenetele felett.⁹⁰ A hallgatók azonban a törvényességet nem kizárólag a jogszabályokkal azonosították: kérelmeikből a törvényesség igazságos, méltányos, racionális, de továbbra is bizonyos mértékig „szocialista” képzete olvasható ki. Utóbbi nem függetleníthető a pozitív hatósági döntés elérését célzó stratégiáktól, mégis egyéni felfogásokról árulkodik, mivel a törvényesség ideológiai-politikai tartalmait tekintve, és főként a jogosultságok és kötelezettségek sorrendiségének megítélésében eltért az ügyeket felülvizsgálók értelmezésétől. Utóbbiak a „népi demokráciával” szembeni köteleességek teljesítését – a központi deklarációkkal összhangban – a jogérvényesítés előfeltételének tekintették, a törvénytelen ségek feltárása önmagában nem jelentett jogalapot a sérelmek orvoslásához.

Az önkorrekcióna való hajlam kifejezése érzékelhetően növelte az intézményes jogorvoslatba vetett bizalmat, főként azok körében, akik egyéni jogsérelmeiket – az alsóbb szintű funkcionáriusok túlkapasáiról szóló narratívával összhangban – nem a politikai hatalom alapvető természetével hozták összefüggésbe. A „szocialista törvényességgel” összefüggő képzetek mozgósító ereje, közbeszédre és -gondolkodásra gyakorolt hatása azonban akkor mutatkozott meg igazán, amikor az intézményes jogorvoslattal összefüggő várakozások nem vagy csak részben teljesültek. A felemás rehabilitáció – a suba alatt lefolytatott vizsgálatok, a kiszámíthatatlan, egyedi döntések, az ügyek továbbra is döntően osztályharcos megítélése és a felelősségvállalás hiánya – önmagában is hozzájárult ahhoz, hogy a „szocialista törvényesség” 1956 tavaszán ismét felhangzó szólamai már kevésbé bizonyultak hitelesnek. Ekkorra elmúlt az újdonság varázsa is, a jogorvoslat szükségessége a közbeszédben evidenciává vált, ami formális jogorvoslat hiányában is legitimálta a (jog)sérelem tapasztalatát.⁹¹ Az ellentmondásos végrehajtás nemcsak az érvkészetet bővítette, hanem – különböző motivációk mentén – összekapcsolta a jóvátételre várók egyre bővülő tömegét azokkal, akik készek voltak immár morális konzekvenciákat is levonva beismerni dicstelen közreműködésüket a törvénytelen döntésekben, ennek felelősségét azonban nem kívánták egyedül viselni.

A „szocialista törvényesség” meglehetősen költséges is volt. Ellentmondásossága annak ellenére erodálta az 1953 nyarán megszerzett bizalmi tőkét, hogy az *új szakasz* – legalábbis az előző évekhez képest – valóban nagyobb toleranciája egyértelműen javította a fegyelmi bizottságok elé kerülő, illetve visszavételükért fellebbező hallgatók esélyeit. Egy körülményes fegyelmi eljárás lebonyolítása helyett egy gyors, adminisztratív döntés választása a maga idejében hatékonyabbnak tűnhetett, az elhallgatásra épített ügyek kivizsgálása utóbb hosszú hónapokra

⁹⁰ Vö. Fleck et al. 31–32.

⁹¹ Vö. Fleck et al. 70–72.

kötötte le a döntések minisztériumi és intézményi kivizsgálóinak energiáját és munkaidejét. A kreált vádakra épülő eljárások olykor ugyanúgy megtévesztették a felülvizsgálókat, mint a hasztalan fellebbező hallgatókat, évek teltek el az eltávolítás valódi okával semmilyen összefüggésben sem álló körülmények tisztázásával és olyan újra meg újra benyújtott fellebbezések elbírálásával, melyek szerzőit az az ígéret hajtotta, hogy miután „bizonyítottak a termelőmunkában”, ügyük pozitív elbírálást nyerhet. Hiábavalóságnak is mondhatnánk, ha a munkaidő összemérhető lenne az elvesztegetett évekkel: e döntésekre ugyanis – ahogy ezt 1956 augusztusában az egyik debreceni párttitkár is elismerte – „emberek, életek mentek rá.”⁹²

⁹² MNL OL M-KS 276–91/149. Az MDP KLTE PVB ülésének hozzászólásai. Debrecen, 1956. augusztus 6.

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 M-KS 276–53. MDP Politikai Bizottság iratai, 1948–1956
 M-KS 276–54. MDP Titkárság iratai, 1948–1956
 M-KS 276–86. MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium) iratai, 1948–1953
 M-KS 276–91. MDP Tudományos és Kulturális Osztályának iratai, 1953–1956
 XIX-I-1-h. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Felsőoktatási és Tudományos Főosztályának iratai, 1945–1951
 XIX-I-2-f. Oktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1954–1957
 XIX-I-5-a. Közoktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1952–1953
- Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL)
 VIII.202.b. PTE Állam- és Jogtudományi Kar iktatott iratai, 1947–1992)
 VIII.205.b. Pécsi Pedagógiai/Tanárképző Főiskola iktatott iratai, 1948–1981
- DMOT 1990 = Kardos József – Kornidesz Mihály (összeáll.): Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből I–II. Budapest, 1990.
 FSZ 1953 = 85–1/1953. FOM számú utasítás az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye: 1953. Budapest, 1953. 163–165.
 FSZ 1955 = 81/1955. (O. K. 18.) O. M. számú utasítás az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról. Oktatásügyi Közlöny. Budapest, 1955. 261–264.
 PK 1992 = Hegedüs B. András – Rainer M. János (szerk.): A Petőfi Kör vitái: hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. kötet: Pedagógusvita. [Budapest], 1992.
 TVFSZ 1951 = 1400–65–11/1951. (II. 18.) V. K. M. számú rendelet az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapítása tárgyában. Magyar Közlöny: Miniszteri rendeletek (1951:29) 199–206.

Felhasznált irodalom

- Bánkuti 2011 = Bánkuti Gábor: Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965. [Budapest], 2011.
 Baráth 1999 = Baráth Magdolna: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). Múltunk 44. (1999:4), 40–97.

- Borsodi 2003 = Borsodi Csaba: Az egyetem a XX. század második felében 1945–2002. In: Szögi László (szerk.): Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–2002. Budapest, 2003. 305–382.
- Czakó 1954 = Czakó Kálmán: A szocialista törvényesség megszilárdításáért. Társadalmi Szemle 9. (1954:5), 109–120.
- Erdey-Grúz 1954 = Erdey-Grúz Tibor: Az egyetemek feladatai a kormányprogrammal kapcsolatban. Felsőoktatási Szemle 3. (1954:1), 1–11.
- Fleck 2001 = Fleck Zoltán: Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus. Budapest, 2001.
- Fleck et al. 2017 = Fleck Zoltán – Kiss Valéria – Tóth Fruzsina – Neumann László – Kenéz Anikó – Bajnok Dávid: A jogtudat narratív értelmezése. Budapest, 2017.
- Gárdos-Orosz 2021 = Gárdos-Orosz, Fruzsina: Two Influential Concepts: Socialist Legality and Constitutional Identity and Their Impact on the Independence of the Judiciary. German Law Journal 22. (2021:7), 1327–1343.
- Gyarmati 2011 = Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956. Budapest, 2011.
- Gyórfi 2020 = Gyórfi Tamás: Jogi érvelélmélet. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia. (<http://ijoten.hu/szocikk/jogi-erveleselmélet> – letöltve: 2022.04.09.)
- Hárs 1953 = Hárs István: A szocialista törvényességről. Szabad Nép, 1953. október 16. 2–3.
- Lindenberger 1999 = Lindenberger, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. Köln, 1999. 13–44.
- Markója 1956 = Markója Imre: Szocialista törvényesség és osztályharc. Társadalmi Szemle 11. (1956:2), 32–49.
- Matyasovszky-Németh – Siró 2021 = Matyasovszky-Németh Márton – Siró Kinga: Értelmezhető-e a fegyelem a felsőoktatásban? Avagy, mi a fegyelmi eljárás az egyetemeken? Neveléstudomány 9. (2021:4), 62–76. (<http://nevelestudomany.elte.hu/index.php/2021/12/ertelmezhető-e-a-fegyelem-a-felsőoktatásban-avagy-mi-a-fegyelmi-eljárás-az-egyetemeken/> – letöltve: 2022.04.09.)
- Mikos – Nagy – Weltner 1955 = Mikos Ferenc – Nagy László – Weltner Andor: A Munka Törvénykönyve és végrehajtási szabályai. Budapest, 1955.
- Nagy 1953 = A kormány programja az országgyűlés előtt. Szabad Nép, 1953. július 5. 1–3.
- Polyák 2016 = Polyák Petra: A „szegedi 9-ek”, avagy fegyelmi eljárás megrendelésre. In: Slachta Krisztina – Bánkúti Gábor – Vonyó József (szerk.): Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére. Pécs, 2016. 341–354.

- Polyák 2020 = Polyák Petra: Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956). (Ph.D. disszertáció) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2020.
- Rainer 1996 = Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz, I. kötet. Budapest, 1996.
- Rákosi 1956 = Pártunk mindig a nagy tömegek, az egész nép pártja volt és az is marad. Szabad Nép, 1956. május 19. 1–3.
- Rónay 2016 = Rónay Zoltán: A hallgatók fegyelmi felelősségének problematikája, kitekintéssel a hallgatói önkormányzati tisztségviselők felelősségre vonására. Kodifikáció 5. (2016:1), 55–71.
- Sajó 1986 = Sajó András: Látszat és valóság a jogban. Budapest, 1986.
- Szabó 1950 = Szabó Imre: Országunk a szocialista törvényesség útján. Állam és közigazgatás 2. (1950:6–7), 378–395.
- Szabó 1953 = Szabó Imre: A szocialista törvényességről. Társadalmi Szemle 8. (1953:9), 796–810.
- Szalai 1956 = Szalai József: A szocialista törvényesség megszilárdításának néhány kérdése. Társadalmi szemle 11. (1956:6–7), 33–48.
- Szilágyi 2000 = Szilágyi Péter: Jogbölcselet. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században V. kötet: Tudomány 2. Társadalomtudományok. Szekszárd, 2000. 39–57.
- Szilágyi 2004 = Szilágyi Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Ideológiakritikai adalékok. Világosság 45. (2004:4), 23–34.
- Tikhomirov 2003 = Tikhomirov, Alexey: The Regime of Forced Trust: Making and Breaking Emotional Bonds between People and State in Soviet Russia, 1917–1941. The Slavonic and East European Review 91. (2003:1), 78–118.
- Vonyó 2012 = Vonyó József: Egy monolit rendszer árnyalatai. Tanulmányok Magyarország 1945 utáni történelméről. Pécs, 2012.
- Zinner 2006 = Zinner Tibor: Minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja. Jogtörténeti szemle 8. (2006:3.) 8–14.

PONTAS

5. (2022)

INTERJÚ

INTERJÚ

„Mindig is érdekelték a 12–13. századi –
valljuk be – regények, ezek a gesztának
nevezett irományok”

Interjú Prof. Dr. Bagi Dániellel*

Kezdeként beszélne a családjáról, pécsi gyermekkoráról, ifjúságról, tanulmányairól?

Pécsi értelmiségi családból származom, de azt hozzá kell tennem, hogy a nagyszüleim nem pécsiek voltak, Pozsony környékéről, Erdélyből, Székesfehérvárról és Békés megyéből érkeztek Pécsre. Az anyai nagyszüleim itt ismerkedtek meg a két háború közötti egyetemen, az apai nagyszüleim 1956 után költöztek ide Békésszentandrásról. A családban szinte mindenki jogász volt, vagy a közigazgatásban tevékenykedett, egyedül az apai nagyanyám volt klasszikus háztartásbeli, aki nem tanult tovább. Az anyai nagyapám már a háború előtt ügyvédként dolgozott a városban, az apai nagyapám főjegyző volt Békésszentandráson. A szüleim is mindketten jogászként végeztek. Édesapám szintén ügyvéd volt, később az Országos Ügyvédi Kamara jelöltjeként választották meg alkotmánybírónak, édesanyám

* Az interjú 2021 decemberében készült Pécsen. Készítette Dr. Barabás Gábor egyetemi adjunktus (PTE BTK TTI Középkori és Korai Történelmi Tanszék).

Bagi Dániel 1993-tól dolgozott a Pécsi Tudományegyetemen és jogelődjén, a Janus Pannonius Tudományegyetemen, 1999-ig tanársegédként, majd a Debreceni Egyetemen megszerzett PhD fokozat után 2007-ig adjunktusként. 2008-ban habilitált a PTE-n, ahol docensi tevékenysége után 2015-ben kapott egyetemi tanári kinevezést, 2016-ban nyerte el az MTA doktora címet. 2009 és 2017 között a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese volt, majd 2018-ban a Középkori és Korai Történelmi Tanszék vezetését vette át. A tanszék élén 2021 júniusáig állt, amikor is az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kapott professzori kinevezést. Jelenleg az ELTE BTK Történelmi Intézet Kelet-, Közép-Európa Története és Történelmi Rendszerelméleti Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára. Ugyancsak 2021-ben lett az ELKH BTK Történettudományi Intézet munkatársa Budapesten.

a közigazgatásban dolgozott egész életében. Egy kivétel volt a felmenőim között, az anyai nagyanyám, mert ő volt az első bölcsész a családban: a két háború között francia–német szakon végzett Pécsen. Nagyon jól tudott németül és franciául is, kimondottan művelt ember volt. Szóval én már pécsinek számítok. A ma már nem létező Petőfi utcai Általános Iskolába, majd a Leőwey Klára Gimnáziumba jártam. Mellette a Művészeti Szakközépiskolában folytattam zenei tanulmányokat. Utána pedig – máshol végzett tanulmányok mellett – Pécsre jártam egyetemre történelem–germanisztika szakon.

Vissza tudod idézni, hogy miért és mikor döntöttél úgy, hogy történelemmel szeretnél foglalkozni? Emlékszel ennek a körülményeire, az inspirációra?

Már a gimnáziumban is nagyon érdekelt a történelem, de jobban belegondolva már az általános iskolában kiderült, hogy a humán tárgyak nagyon mennek, a reál tárgyak kevésbé. Tehát már az elején az utópiák tárgykörébe tartozott, hogy majd valamikor atomfizikus vagy matematikus leszek. Olvasni viszont szerettem, talán az átlagnál több könyv ment át a kezemen, és az idegen nyelvek megtanulása sem jelentett gondot. A gimnáziumban egyedül a zene jelentett konkurenciát, de végül a történelem és német szakpár mellett döntöttem, mindenképpen nyelvszakos is akartam lenni ugyanis.

Középiskola után tehát történelem–német szakon kezdted meg egyetemi tanulmányaidat Pécsen. Miért pont ezeket és miért pont itt?

A gimnáziumban először orosz tagozatos osztályba vettek fel, de az nem tetszett, így átmentem a kezdő német osztályba. Harmadikra áttettek a haladó német csoportba, és jelessel érettségiztem a nyelvből. Az oroszon és a németen kívül iskolai keretek között nem tanultam más idegen nyelvet, otthon próbálkoztam az angolal, illetve a lengyel nyelvet is még a gimnáziumi évek alatt kezdtem tanulni, szintén magam. De egyedül németül tudtam olyan szinten, hogy egyetemre menjek vele. Még a gimnázium végén lettem a felsőfokú nyelvvizsgát belőle, ami akkor nehéz volt, mert egy helyen, egyfajta vizsgát lehetett csak tenni, ami kevésbé volt felhasználóbarát, mint a mai vizsgafajták. A német nyelv érdekelt, ráadásul sok ilyen nyelven írott könyv volt odahaza, amelyeket örömmel kezdtem el olvasni. Úgy gondoltam, hogy a történelmi tanulmányokhoz is jó lesz a német. Ami a tanulmányaim helyszínét illeti, először Szegedre felvételiztem, de oda nem vettek fel, éppen a reál tárgyak miatt, mivel akkor a felvételinél még nem lehetett duplázni, egy egészen más rendszer volt, a tanulmányi átlagom pedig nem volt megfelelő.

Ezután egy évet dolgoztam, majd vonzónak tűnt a pécsi új történész-képzés, ahol Budapestről és máshonnan érkező oktatóktól lehetett tanulni, és híre járta, hogy friss szellemben folyik az okítás. Volt persze még egy oka, hogy Szegeddel nem próbálkoztam ismét. Péccett maradvá a zene is megmaradhatott az életemben, ugyanis több jazz-zenekarban is játszottam. Ez egyébként elég sokáig eltartott, a Covid ölte meg a fellépéseket.

Hol dolgoztál az érettségi és az egyetem közötti időben?

Az Ifjúsági Házban, „kulturális hátramoszdítóként”. Az IH-val már korábban is volt kapcsolatomb, mert a dixieland zenekarunk ott próbált, így ismertük egymást. A személyi igazolványombá az volt beírva, hogy „animátor”, így, két n-nel. Latinul persze van ilyen főnév, csak egy n-nel. Ez valami olyasmit jelent, hogy másokat lelkesítő, valamihez kedvet, lelket adó. Lehet, hogy erre gondoltak a munkaadóim, de amikor szóvá tettem a két n-t, nem érdekelt senkit a filológiai nyekergésem, és egyébként lényegtelen is volt. Mindennel foglalkoztam, segítettem a szervezőknek, szombatoként néha én ügyeltem a diszkóban. Ez utóbbi – engem legalábbis –nem „animált”, kulturális környezetszennyezésként éltem meg az egészet, hogy ott kellett lennem, és hallgatnom kellett azt a két hangból álló zenei szörnyűséget hajnalig. Illetve volt még egy bája az egésznek: az Ifjúsági Házat középiskolásoknak találták ki, ezért alkoholt nem lehetett bevinni. Ezt annyiban be is tartották, hogy nem az üvegben vitték be az anyagot, hanem kint itták meg a mínusz tíz fokban, majd a meleg hatására bent lettek rosszul. Rájuk is figyelnem kellett. Egészen furcsa helyekről kellett kivonszolni a közönség néhány tagját, hogy magukhoz térjenek. Ott dolgoztam egy évig, majd újra felvételiztem, immár Pécsre.

Az egyetemi éveidről milyen emlékeid vannak? Hogy élted meg a pécsi egyetemista létet?

Például az első vizsgám jut eszembe. Visy Zsolt tanár úrnál tettem le régészetből, aki nagyon szigorú vizsgáztató volt. Soha nem felejttem el, nagy hőesésben mentem be januárban az egyetemre vizsgázni. '89 elején még az Ifjúság úton volt a Történettudományi Intézet elődje, a Történelem Tanszék, Visy Zsolt ott kavargatta a kávéját reggel nyolc órakor. Kihúztam utána a tételt, ha jól emlékszem, a zsgorított temetkezéséről szólt. Elmondtam a feleletem. Aki ismeri Visy tanár urat, tudja: az arca nem árul el ilyenkor sok érzelmet. Beírt valamit az indexembe, majd visszaadta, és utamra bocsátott. Azt hittem, megbuktam, de kint belenézve az indexembe, láttam, hogy 4-est kaptam. De nagyon sok egyéb jó emlékem is van, kiváló oktatóktól lehetett tanulni. Ha már az ókornál vagyunk, Tóth István

vallástörténeti tárgyú előadásai rém szórakoztatóak voltak, nagyon nagy tudású ember volt, akivel jó volt beszélgetni. Nagyon kedveltem Vilmos László Tacitus- és Livius-szemináriumait. Komoly filológiai ismeretekkel rendelkező, olvasott ember volt, akivel értelmiségi beszélgetéseket lehetett folytatni. A jó élmények csak fokozódtak a középkor-kora újkoron, ahol modern szemléletű új dolgokat hallhattunk, például Katus László és Zimányi Vera révén. Ma már evidencia, de a '80-as évek végén nem volt az, hogy valaki ismeri a kurrens nyugati szakirodalmakat. Ők pedig ismerték, mégpedig elég alaposan. Ezen kívül olyan szemléletet hoztak be az oktatásba, amely addig ismeretlen volt. Az Annales-iskolának a bemutatása vagy a Karoling-korról szóló kortárs francia szakirodalom ismertetése is nekik volt köszönhető például. De egy tárgyat Sashalmi Endrénél is hallgattam, aki teljesen új dolgokat mondott például a hűbériség, a feudalizmus kérdésköréről. De ha csak egy lépéssel megyek tovább, Kelet-Európa történetével is ott találkoztam először, Font Márta tanárnő révén, az is nagy újdonság volt. Az embernek ugye az oroszokról rögtön más jutott az eszébe, az semmiképp, amit a Kijevi Rusz kapcsán meg lehetett tanulni. De az újkorból is mondhatnám Hahner Pétert, aki nagyon olvasott ember, például a francia forradalom történetét, a napóleoni háborúkat általa ismerhettem meg alaposan. A legújabb korról kapcsolatban Gyarmati György jut eszembe, leginkább azért, mert nála vettem fel a legtöbb szemináriumot. Hihetetlenül jó viták voltak az óráin, és nagyon objektívan tudott megközelíteni a kilencvenes évek elején felettébb kínos témákat, mint például a Rákosi korszakot. De szívesen emlékszem vissza Fischer Ferenc óráira is a kétpólusú világról, vagy Majoros István egyetemes újkortörténeti előadásaira.

Korábban úgy fogalmaztál, mások mellett Pécssett jártál egyetemre. Hol tanultál még ezen kívül?

Tudni kell, hogy aki a rendszerváltás előtt járt német szakra Magyarországon, annak el kellett mennie az NDK-ba tanulni egy félévet. Amikor harmadévesek voltunk, 1990 őszén ránk került a sor. Ekkor már megváltozott sok minden. 1989 őszén ledőlt a fal, és bár még az NDK-ba értünk oda, de az NSZK-ból jöttünk haza. Azért is emlékszem világosan az egészre, mert előtte többször voltam az NDK-ban, és utoljára 1989 nyarán volt alkalmam megsejlelni a berlini falat nyugat-berlini perspektívából, amelyről akkor még mindenki azt hitte, hogy örökké fog állni. Az egész lipcsei félév nagyon nagy élmény volt, de nem amiatt, amit ott, Lipcsében tanulhattunk. Az ugyanis a nyelvészetén kívül nem volt magas szintű. Ez hatványozottan volt érvényes a német irodalom oktatására, ami szinte teljes egészében az NDK irodalmára korlátozódott, de abból sem a mainstreamen túli jobb műveket vették át velünk. Hozzáteszem: a nyelvészet

is átpolitizált volt, már ami a germanisztikai gyakorlókönyvekben olvasható bornírt példamondatokot illeti. Inkább az volt rám igazán nagy hatással, hogy testközelből láthattam az egész régi világ lehanyatlását. Valódi Götterdämmerung, istenek alkonya volt. 1990. október 3-án néhányan felmentünk Berlinbe, és így személyesen élhettem át a Reichstag előtt Németország egyesítését. Mai napig bánom, hogy nem volt fényképezőgépem, vagy olyan technika, mint manapság. Ott buliztunk három napig. Egészen szürreális, korábban nehezen elképzelhető dolgokat láttunk: október 4-én például békésen együtt muzsikált az amerikai és a szovjet helyőrségi big band az *Unter den Linden*en. Egészen hihetetlen volt, az ember nem gondolta, hogy ilyen megtörténhet. Kegyelmi állapotba került mindenki.

Lipcsére hogyan emlékszel vissza?

Összességében egy borzasztó hely volt akkor, lerobbant, de az egész NDK lepusztult volt. Nekem az volt az érzésem, hogy egész városnegyedeket akartak kihalásra ítélni. Hozzáteszem, nem csak az NDK-t érintette ez, visszanézve az egész „Ostblock” szürke és elhanyagolt volt. Ám az NDK-ban volt valami sajátos, csontig hatoló rideg hangulat is. Ami Lipcsét illeti, ahogy a német mondja, „sanierungsbedürftig” volt a város nagy része, nem tartották karban a belvárost sem. Egy külvárosi negyedben állt a kollégiumunk, ahol a környéken századfordulós és két háború közötti épületek álltak, mindegyik borzasztó állapotban. Emlékszem, volt egy Bauhaus-mozi a környéken, oda jártunk el néha, de az is az összerogyás szélén állt. Rettenetesen rossz volt a levegő is. Mindhárom folyó, amely átszelte a várost, amerikai katasztrófafilmek képsoraira emlékeztetett, annyira tönkretették a vizüket a szocialista ipar oda beleengedett melléktermékei. Húsz évvel később voltam ott egyszer, alig lehetett ráismerni a városra, még azt az utcát sem találtam volna meg GPS nélkül, ahol a kollégiumunk volt, annyira megváltozott minden. A belváros olyanná vált, amilyen a 18–19. században lehetett, ahogy az ember olvassa a szépirodalmat. Visszatért a szellem a lipcsei utcákra. Nem volt persze minden egyformán rossz 1990-ben. Rendszeresen jártunk az új *Gewandhaus*ba, amely a MÜPA és a Kodály Központ színvonalán megépített nagy hangversenyerem, és jól mutatja, hogy ha akartak volna, tudtak volna városépítészetben is ilyet alkotni az NDK-ban. Ott hallottam életemben először és utoljára élőben Oscar Petersont, a világhírű kanadai jazz-zongoristát, aki 1990 novemberében fellépett ott a triójával. Hatalmas élmény volt. A legbizarrabb az volt az egész félévben, hogy az ösztöndíjunkt még NDK márkára számolták ki, 500 márkát kaptunk havonta, ami az NDK-s ún. „játékpénzben” egy vagyon volt, ám a valutaunió után nem sok mindenre lett elég, így kajára sem. Én például úgy oldottam meg a megélhetési válságot, hogy átjártam a volt NSZK-

ba, ahol Würzburgban voltak ismeretségeim, ott zongoráztam hétfőként este egy Omnibus névre hallgató jazz-kocsmában 100 márkáért.

Németországon kívül töltöttél még el hosszabb időt külföldön?

Lipcse után egy félévet megint Pécsre jártam, de 1991 áprilisában, tehát a félév alatt TEMPUS-ösztöndíjjal Szalonikibe mentem tanulni fél évre. Ekkor már elkezdtem Font tanárnőnél órákra járni, így az ő inspirációjára is orosz témából terveztem szakdolgozatot írni. III. Ivánról egészen pontosan, és ahhoz nagyon jól jött ez a lehetőség. Két helyre lehetett volna menni, Hollandiába és Görögországba. A mai napig örülök, hogy Hollandia helyett akkor Görögországot választottam. Délelőttönként újjörögül tanultunk, délután mindenki a témájával kapcsolatban konzultált az azokhoz értő oktatókkal. Rengeteget utaztunk is persze, bejártuk egész Görögországot, a görög szigetvilágot. Átutaztunk Törökországba is, Isztambult, Kis-Ázsiát, Tróját is így néztem meg, illetve át akartunk menni Egyiptomba is, de vízum híján nem engedték. Szalonikiben láttam először életemben egy nagy, nemzetközi „multikulti” egyetemet. A menzán külön főztek a keresztényeknek és a muzulmánoknak. Persze Görögország érdekes, szürreális hely volt. 1991 tavaszán, amikor odakerültem, a Vörös Hadsereg még Magyarországon állomásozott. Azonban két nap elteltével Magyarországot elkezdtem egy jól működő nyugati demokráciának látni az ottani viszonyok tükrében. Első ízben laktam életem során hosszabban ilyen keleties helyen, ahol a bizánci és az oszmán kultúra sajátos keveredése élt tovább balkáni díszletek között és mesterségesen megteremtett nyugati életszínvonal mellett. Viszont ellentétben Lipcsével, itt rengeteg pénzt kaptunk. Emlékszem, volt egy Kehayoglou névre hallgató professzor, aki a TEMPUS-ösztöndíjasokért volt felelős. Rettenetesen irritáltak, mert saját elmondása szerint több pénzt kaptunk, mint ő egyetemi tanárként.

Később, már nem egyetemistaként voltam itt-ott hosszabb ideig külföldön, de az már nem volt ugyanaz, mert Görögország a szabadság mámorító élményével járt együtt. 1995-ben voltam Krakkóban, ahol a Jagelló Egyetemen tanítottam két hónapot, 1999-ben fél évet Tübingenben voltam egy post-doc ösztöndíjjal, ahol kutattam és órákat is tartottam. Leghosszabban 2009–2010-ben voltam külföldön egy évet, Gießenben, ahol egy évet vendégtanárként dolgoztam az egyetemen.

Milyen témából írtad pontosan a szakdolgozatodat?

III. Iván bizánci politikájáról, a harmadik Róma elmélet kezdeteiről. Azt vizsgáltam, milyen módon tette magáévá a bizánci szimbolikát. Például a kétfejű sas eredete is

érdekelt. III. Iván idején nagy váltás volt Oroszországban. Szalonikiben erre készültem fel, hozzáfertem a nyugati szakirodalmakhoz, források is rendelkezésre álltak.

Emlékszel arra a pillanatra, amikor eldöntötted az egyetemen, hogy tudományos pályán szeretnél elhelyezkedni? Milyen tettek követték az elhatározást?

Ekkor, 1991 tájékán, amikor harmadéves voltam. Később, amikor Szalonikiből visszatértem, demonstrátorként dolgoztam a tanszéken. Majd 1993-ban államtanvizsgáztam, és be kell valljam szerencsém is volt. Ekkor ugyanis kiürült a tanszék, Zimányi Vera, Petneki Áron és Bán Péter is ekkor ment el Pécsről, így engem felvettek dolgozni. Soha később nem volt ekkora üresedés.

Akiket említettél, elsősorban kora újkorral foglalkoztak. Neked tehát ekkor ezt a korszakot is kellett tanítanod a középkor mellett?

Szerencsére Bán Péter és Zimányi Vera tárgyait sikerült olyan komoly emberekkel pótolni, mint Ágoston Gábor, Oborni Teréz, Varga J. János, majd Pálffy Géza. Én kezdetben tartottam egy-két egyetemes történeti kurzust a korai újkori Német-római Császárság, illetve a 15–16. századi Oroszország történetéből. Ezek később részben elkoptak, és jöttek új témák. De nem bántam meg, mert mindig az volt a véleményem, hogy az egész történelem egy folyam, és a korai újkor szervesen kötődik a késői középkorhoz, a kettőt egymás nélkül nem nagyon lehet értelmezni.

Ma, ha valaki elkezd dolgozni oktatóként az egyetemeken, számos határidőt kell figyelembe vennie, például a doktori oklevél megszerzését vagy a habilitáció idejét illetően. Voltak hasonló szabályozások a '90-es évek első felében? Te hol és hogyan kezdted meg doktori tanulmányaidat?

Mint mindenből, ebből is az átmenetet kaptam meg, ez jutott a korosztályomnak. Amikor végeztem, 1993-ban jött az új felsőoktatási törvény, amivel megszüntették az Akadémia addigi mindenhatóságát. Korábban csak ott lehetett tudományos karriert befutni, 1949 után szovjet mintára kiépült az aspirantúra, kandidatúra és tudományok doktora grádicsokból álló minősítési rendszer. Az egyetemeknek csak az ún. „kisdoktori”, a doctor univ. fokozat kiadására volt lehetősége. 1993-ban bevezették a PhD-t és a habilitációt, így bennünket már nem engedtek aspirantúrára menni, helyette be kellett iratkozni egy doktori iskolába. Azonban ekkor még nem volt annyi, mint manapság, épp csak felépülőben volt a rendszer.

Én vártam egy évet, majd 1994-ben beiratkoztam a Debreceni Egyetem doktori iskolájába. Barta Gábor, aki korábban hosszabb ideig Pécssett oktatott, ott tanított akkor már Debrecenben, és így nem kerültem volna teljesen ismeretlen környezetbe. Sajnos ő 1995-ben meghalt, de ennek ellenére jómagam és még néhányan Pécsről ott kezdtük meg a tanulmányainkat. Aztán 1999-ben doktoráltam, 2008-ban habilitáltam.

A szakdolgozatod folytatása volt a doktori kutatásod?

Nem, időközben elkezdett érdekelni a középkori lengyel–magyar kapcsolatok története. Bár az orosz tagozatot otthagytam a középiskolában, a szláv nyelvek szeretete nem múlt el belőlem. Az egyetemen folytattam a lengyel nyelv tanulását, még néhány szlavisztikai tárgyat is felvettem, majd 1995-ben néhány hónapot Krakkóban töltöttem egy ösztöndíjjal. Font Márta ismerte az ottani középkoros professzort, Jerzy Wyrozumskit, aki kiváló szakember volt, és nagyon kedvelte a magyarokat, ő biztosította a lehetőséget számomra. Ekkor kristályosodott ki bennem, hogy Nagy Lajos lengyelországi uralmáról kellene írnom a doktorimat. Krakkóban minden nap a könyvtárban dolgoztam, és a lengyel szakirodalmat olvastam.

Beszélnél nekiünk tudományos pályád első lépéseiről? Mikor jelentek meg például az első tanulmányaid? Hogy lehetett akkor elindítani egy karriert?

Ma is elvárás a doktori hallgatók irányába, hogy recenziókat írjanak, én is ezzel kezdtem. A '90-es években ezek rendszeresen jelentek meg például a Századokban. A recenzióírás nehéz feladat, mivel nem csak el kell olvasni egy könyvet, de meg is kell érteni azt, csak úgy lehet érdemben hozzászólni, vagy legalább strukturáltan visszaadni a tartalmát. A mai napig szoktam ilyeneket írni. Megtiszteltetés volt, hogy néhány évvel ezelőtt felkértek az egyik legkomolyabb német szaklap, a *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* szerkesztőségéből, hogy legyen a magyar referensük, azaz én írjam a magyar vonatkozású recenziókat a lap számára. Ebben sokat segített az a gyakorlat, amelyre a korábbi recenzióírások során tettem szert. Annak, hogy a történelmi pályát ilyen írásokkal kezdjük, mindemelt van még egy jó oka is. Keveseknek adatik meg az a kegy, hogy nyomdakészen tudjanak írni kezdettől fogva. A tudományos nyelven való közlést meg kell tanulni, és erre jó alkalmat adnak a recenziók.

Ami az önálló tanulmányokat illeti, az első ilyen írásom a Barta Gábor emlékére kiadott kötetben jelent meg. Ezt egyébként egy pécsi konferencia előzte meg,

emlékszem nagyon izgultam a konferencia előtt, majd a tanulmány nyomtatásban való megjelenése előtt is. Ettől kezdve folyamatosan jelentek meg írásaim.

Milyennek láttad a pécsi és tágabban a magyar medievisztika helyzetét a '90-es években?

Pécs ekkor még egy relatíve kis hely volt, a tanárokkal majd kollegákkal eléggé összezárva, közel egymáshoz éltünk meg mindent, először az Ifjúság úton, majd a Damjanich utcában, végül a Rókusban. Ez jó beszélgetéseket jelentett, főleg kedden-szerdán, amikor mindenki itt volt. Ami a pécsi középkorkutatást illeti, az akkor épült ki. Amikor ide jártam, magyar középpalattal Font Márta foglakozott egyedül, egyetememes középkort Katus tanár úr, Sashalmi tanár úr tanított. Barta Gábor kicsit visszatanított, a Jagelló-kort nála tanultam meg, de saját bevallása szerint sem ez volt a fő vadászterülete. Más kérdés persze, hogy igen alapos tudással rendelkezett e tekintetben is. Összességében tehát egy felépülő iparágba kerültem be, Font Márta érdeme, hogy két évtized alatt az ország egyik legnagyobb műhelyét sikerült Pécsen felépíteni. Ez többek idejövételét is jelentette, utánam jött Kiss Gergely, aztán Fedeles Tamás és szerénység, tehát kiépült egy komoly, jegyzett műhely. Sajnos ez együtt járt a kora újkor visszaszorulásával, amikor én elkezdtem dolgozni, akkor – ahogy már mondtam – olyan emberek tanítottak itt, mint Oborni Teréz, Varga J. János, Pálffy Géza és Ágoston Gábor. Utóbbi – nem kis büszkeségünkre – Pécsről egyenesen a Georgetown Egyetemre került professzorként.

Én egyetemistaként épp abba az egyensúlyi állapotba érkeztem meg 2002–2003 környékén, amikor még itt voltak a budapesti kora újkoros történészek, de már a helyi oktatók adták a tanszék gerincét.

Igen, volt néhány év, amíg a kettő egyensúlyban volt, de azzal, hogy Teri és Géza elmentek, beszűkültek a lehetőségeink. Most megítélésem szerint mindenképpen a kora újkort kellene fejleszteni, de ez az ismert okok miatt ez épp nem lehetséges.

Ha Pécsről kitekintünk, milyen volt ekkor a magyar medievisztika, mit láttál, érzékeltél belőle? Font professzor asszony szerint a '80-as években még nem beszélhetünk egységes középkorkutatásról, egymástól elzárt műhelyek voltak inkább. Te hogyan látod ezt?

Ugyanígy. Miután 1988-ban elkezdtem egyetemre járni, az első hely, ahol „tömegével” láttam szakmabelieket, az Székesfehérvár volt 1990-ben. Petneki Áron és Barta Gábor elvitt ugyanis néhányunkat a nagy Mátyás-konferenciára. Ott láttam először

összegyűlve a szakmát. Nem csak középkoros történészek voltak ott, hanem régi magyarosok és kora újkorral foglalkozó szakemberek is. Emlékszem, ott láttam életemben először Bak János professzor urat, aki később a CEU medievisztikai műhelyének egyik megalapítója lett, Klaniczay Tibort, a neves irodalomtörténészt, a fiát, Klaniczay Gábort, a kiváló középkortudóst, és sok más, addig csak könyvek és tanulmányok szerzőjeként ismert embert. A résztvevők száma alapján nekem akkor nagyinak tűnt a magyar középkorász társadalom. Mire végeztem az egyetemen, azért már láttam, hogy a tudományterület súlyához képest kevesen vannak a pályán, és tényleg: elszigetelt műhelyek voltak csak. Az ELTE-n, Szegeden, Debrecenben és az MTA Történettudományi Intézetében. Tudni kell, hogy a medievisztika finoman szólva is a megtúrt kategóriába tartozott 1990 előtt, vissza is szorították a fejlesztését, pedig ez mindig zászlóshajója volt a magyar történettudománynak, már csak az Árpádok, a „nemzeti dinasztia” miatt is. Nemrég olvastam Mályusz Elemér emlékiratait. Számomra a könyv legértékesebb része az, ahol hosszan mesél a magyar középkorkutatás 1918 előtti és 1918–1945 közötti szereplőiről: Domanovszky Sándorról, Hóman Bálintról, Deér Józsefről, hogy csak néhány nevet említsek. A középkorkutatásnak nagy presztízse volt, és szerintem a két háború között sikeresen újult meg ez a tudományterület. Majd 1949-től sok minden mással együtt ez is megváltozott, és sajnos nem jó irányba. Szóval én úgy láttam 1991–1992 táján, hogy a számomra nagyon idősnek tűnő tudósgenerációk mellett ott voltak az 1950-es évek első felében születettek, akik akkor 35–40 év között voltak, és hogy nincsenek túl sokan. Voltak a fiatalabbak, a hatvanas évek elején, közepén születettek, akik közül – úgy éreztem – úgyszintén nem voltak sokan a pályán. Azt is láttam a ’90-es évek elején, hogy nincs meg a megfelelő háttér sem az ilyen jellegű kutatásokhoz, és a hiatusok a könyvtárban fel nem lelhető szakkönyveknél kezdődtek. Ez 1990 után kezdett megváltozni, létrejöttek például a doktori iskolák, Kristó Gyuláé Szegeden, előtte az ELTE-é, majd Debrecenben is lett középkoros iskola. Végül Pécsen és a Pázmányon is létrejöttek ezek. Az 1990-es években nőttek fel ezek a medievisztikai műhelyek. Több könyv lett elérhető, illetve a digitalizáció térnyerésével házhoz jött a levéltár is. A ’90-es évek elején egy középkori levéltári kutatás valódi expedícióval ért fel egy vidéki egyetemen dolgozó kutató számára. Ma ezt a reggeli kávé mellett lehet végezni. Szóval úgy látom, hogy mára szerencsére divatba jött a középkorkutatás. Remélem, ez a trend nem törik meg a következő évtizedekben.

Milyen volt a kapcsolatotod az idősebb kollégákkal?

Nagy szeretettel és tisztelettel gondolok vissza Engel Pálra. Sokat segített a doktorem körül, rengeteg jó tanácsot adott. Jó történész és kiváló ember volt, többször a lakásán fogadott. Nagy tisztelettel emlékszem vissza Kristó Gyulára is, akinek

nem voltam a tanítványa, de Font Márta tanárnőn keresztül mégis volt hozzá kapcsolatunk. Mikor az első nagyobb cikkem¹ megjelenés előtt volt, akkor elküldtem neki a szöveget. Mai napig őrzöm négysoros levelét, amelyben nagyon megdicsért. Font tanárnő is mondta, mindenképp tegyem el, mert Kristó professzor úr ritkán ír ilyet. Voltak még rám hatással mások is, bár nem nagyon ismertem őket. Szűcs Jenő abban az évben halt meg, amikor egyetemre kezdtem járni, de a tanulmányai hatással voltak rám. Ugyanez a helyzet például Mályusz Elemérrel, aki pont akkor halt meg, amikor befejeztem az első évet az egyetemen. Gerics Józseffel egy, igaz, emlékezetes találkozásom volt, a munkái sokat adtak nekem egyébként. Csak látásból ismertem Györffy Györgyöt, az alapvető fontosságú munkáit persze olvasnunk kellett. A nem magyar történészek közül Harald Zimmermann nevét kell megemlítenem, akinél Tübingenben töltöttem fél évet 1999-ben. Hihetetlen tudású, nagyon jó humorú ember volt, aki magas kort élt meg, a Covid-járvány alatt halt meg 2020-ban 94 éves korában. Rengeteget tanultam tőle, és nem csak középkortudományt. Sokat mesélt német történészekről, a korosztályának képviselőiről, a '60-as, '70-es évek NSZK-járól. Jó volt hallgatni.

Doktori értekezésedet 1999-ben védted meg. Hogy sikerült, milyen visszhangja volt?

Nem volt különösebben sikeres vállalkozás, követtem el hibákat, mint mindenki. Nagy Lajos lengyel politikájáról írtam, a bizottság tagjai több dolgot kifogásoltak, néhányat megítélésem szerint túlságosan is, de ezt később megbeszéltük. Az írás egy része évekkel később meg is jelent könyv formában, melyben vélekedésem szerint sikeresen szálltam szembe azzal a nézettel, mely szerint Lajos adókat csökkentett volna Lengyelországban és szétverte volna az addigi struktúrákat. Ugyanazt csinálta, mint az édesapja, népbarátnak álcázott gazdasági racionalizálást hajtott végre, csak nem volt rá elég ideje, de a nyomai megvannak.

Beszélnél nekünk egyetemi oktatói tapasztalataidról? Milyen volt a '90-es és 2000-es években pécsi oktatónak lenni? Milyen volt a tanszéken és az intézetben a légkör? Milyen volt a viszony a hallgatókkal?

Utóbbiakkal az elején inkább baráti volt, szinte egyidősek voltunk, de ez szépen lassan, a természet rendjének megfelelően megváltozott. Megmondom őszintén,

¹ Bagi Dániel: Remény a királyságra: A gnieznói találkozó „koronázási jelenete” a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával. Századok 137. (2003:2), 349–380.

soha nem tartottam magam pedagógiai zseninek, és soha nem érdekelt a mostanában oly divatos trend, hogy csináljunk az egyetemből főiskolát vagy középiskolát, merthogy megváltoztak a fiatalok. Én inkább azt igyekeztem megtanulni, akitől lehetett, hogy úgy építsek fel egy-egy szemináriumot, hogy olyan érdekes és új részek legyenek benne, amelyek tudományos szempontból újat mondanak a hallgatónak, és akár tanárként, akár leendő történészként, vagy csak értelmiségiként profitálni tudnak belőle. Ez nem volt egyszerű, évekre tellett, amíg olyan órákat tudtam tartani, amelyek talán hasznosak voltak. Voltak olyan hallgatók, akiknél ez bejött, másoknál nem. Az elmúlt évtizedek azt bizonyítják, hogy azért volt néhány ember, akik érdeklődtek. Ezekből lettek jó szakdolgozatok és TDK országos helyezések is. Így aztán voltak nagyon jó élményeim is. Nagyon sokféle ember járt az óráimra, például az elején még tudtam a német szakosoknak közép-felnémet forrásolvasást tartani. Minden évfolyamban voltak jó figurák, a hangadókat is kedveltem, így nekem főleg jó élményeim vannak. Azt persze látni kell, és ez természetes is, hogy a legtöbben azért vették fel a kurzusokat, mert teljesíteni kellett a krediteket. Ezt el kell fogadni, nem fog mindenki egyforma módon lelkesedni egy-egy történeti korszakért. Kristó Gyula néhány évvel ezelőtt megjelent emlékirataiban olvastam, hogy ő is tudomásul vette: van egy szűk kör, akiket érdekel, amit ő csinál, és hajlandóak vele tartani, aztán vannak olyanok, akik szakdolgozatot írnak nála és utána eltűnnek, illetve a többség levizsgálja nála, és soha többé nem találkoznak. Mindig voltak olyan hallgatók is, akik engem inspiráltak. Például nemrég jelent meg Mügelni Henrikkel foglalkozó írásom,² de a témán már legalább húsz éve gondolkodtam. Volt ugyanis még 2000 körül egy szakdolgozó, aki a német mesterdalnok egyik írásával, a *Der Meide Kranz*-cal foglalkozott, és beszélgettünk vele pár dologról, ami megmaradt a fejemben.

A tanszéken, illetve a tanszékcsoporton belül jó volt a hangulat, értelmes, okos emberektől lehetett tanulni. Szoktam emlegetni, hogy kezdetben Katus László mellé voltam beosztva a középkor szigorlatokon. Katus tanár úr egyik kedvenc szokása az volt, hogy ha nem tudta valaki a tételt, elmondta helyette. Emiatt néha a végelszámolásnál úgy emlékezett, hogy ötös volt a felelet, ami igaz is volt, ha azt nézem, hogy ő mennyit tudott. Emlékszem, néha nekem legalábbis olyan új dolgokat mondott el, hogy rohantam utána a könyvtárba, hogy megnézzem, és én is tanuljak belőle. Mindig kottára pontosan tudott mindent. De például már tanársegédként tanított meg cédulázni Ágoston Gábor. Nagyon hasznos tudásra tettem szert, mert amikor 2002-ben Göttingenben voltam egy hónapot a Max-Planck Intézetben, nekem nem lopták el a laptopomat a könyvtárban. Nem volt rá ugyanis szükségem, csak a cédulákat vittem magammal.

² Bagi Dániel: Az oroszán, a sas, a szamár és az Igaz Mester: Mügelni Henrik két magyar krónikájának keletkezési körülményei. Századok 152. (2018:3), 591–622.

De visszatérve a kérdésre, nagyon szerettem itt dolgozni. Jó volt látni, hogy felépül egy önálló pécsi bölcsészkar-i identitás, amely – akkor úgy láttam – szakított a pedagógiai főiskolai hagyományokkal. És azt is jó volt látni, hogy ezen a BTK-n a történelem az egyik zászlóshajó lett.

Véleményed szerint az oktatás segítheti a tudományos pályát?

Szerintem a kettő egymástól elválaszthatatlan, pont ez az egésznek a lényege: a tudomány szempontjából kell megközelíteni az oktatást. Kristó Gyula írja az emlékirataiban, hogy nincs keresnivalója az egyetemen annak, aki nem végez önálló kutatási munkát. A hangsúly az önállón van, tehát nem valamiféle nem akadémiai szintű látszatevékenységre gondolt. A Wikipedián, előtte a kézikönyvekben az adatok megtalálhatók, ha valaki azokat meg akarja ismerni, ahhoz nem kellek én. Egy egyetemi órán szerintem arra kell a hangsúlyt fektetni, hogy az egyetemisták másképp nézzenek a szeminárium vagy előadás tárgyára. Új struktúrákat, új szempontrendszereket kell behozni a gondolkodásukba, ami aztán őket is gondolkodásra készíteti. Meg kell velük ismertetni az új kutatási eredményeket, és mindenekelőtt a saját nézőpontunkat. Ez a legfontosabb. Nem a gyerekkort vagy a középiskolai éveket kell meghosszabbítani, nem tankönyvelemző szeánszokat kell tartani, mert ez nem egyetemi szint. Továbbá nem lefelé kell nivellálni, hanem a szemináriumokon a tehetségeseket kell felfelé húzni, és őket a többiek számára is példaképpé tenni. Ilyen hálózatok létrehozásáért kell tenni, mert ennek van csak értelme. Ezért kell az oktatást a tudomány felől megközelíteni, tudományos problémákat kell megoldani akár alapszinten is. Ez szerintem a tanárszakosokra is érvényes, nekik is hasznukra lesz, ha strukturáltan meg tudnak oldani olyan forrásproblémákat, amelyek például az emeltszintű érettségire vagy egy versenyre való felkészítés során nélkülözhetetlenek. De fordítva is igaz a dolog, nem lehet a tudományt továbbfejleszteni, ha nem beszéled meg másokkal. Lehet, hogy jó ötleteid támadnak, ha egyedül gondolkodsz egy szobában, de érdemes megosztani másokkal, hátha tévedtél. Ez egyfajta csoportterápia, kellenek az értelmes vitapartnerek, hogy a beszélgetés téged is tovább vigyen. Ez már az ókorban is így működött, nem is beszélve a középkorról. Lehet ez persze akár egy kutatóintézet is, vagy egy tanszék, ahol a kollégák kritizálják meg az embert, de alapszinten a szemináriumok tökéletesen alkalmasak erre. Az MTA-doktori értekezésem témájára például felépítettem egy szemináriumot, és több évig tartottam is. Ezek az órák sokat segítettek a disszertáció elkészültekor, mert minden csoportban voltak olyan hallgatók, akik jó referátumot tartottak, értelmesen hozzászóltak, és ez az én tudásomat is növelte.

Ha tudományos pályádat nézzük, akkor egyfajta időben visszafelé haladás figyelhető meg a témákat illetően. Mi lehet az oka ennek? Hogyan találja meg a kutató a témákat?

Lehet, hogy hiszek a lineáris visszafejlődésben. :) De komolyra fordítva a szót, ez valószínűleg azzal van összefüggésben, hogy talán a zene miatt is, megmaradt bennem a performansz és a művészet iráni vonzalom. Mindig is érdekelték a 12–13. századi – valljuk be – regények, ezek a gesztának nevezett irományok. Ezek vizsgálatában megleltem önmagam, élvezem feltárni a mögöttük meghúzódó irodalmi- és érdekháttérrel. Sokat kellett és kell hozzá olvasni, néha bonyolult problémákba fut bele az ember, de egyre jobban érdekelt. Ehhez kapcsolódva jött sok minden más, amire korábban nem figyeltem, például a Karoling-kor megváltozása és továbbélése, az investitúra-kérdés hatása a nyugati világra, az európai információáramlás, összességében a világ megváltozása az „érett középkorban”. Magyarországon Font Márta volt az egyik első, aki Kelet- és Közép-Európa kapcsán elbeszélő források kutatásával kezdett foglalkozni, és nekem is feltűnt, hogy ebben a régióban közel egyidőben, a 11. század végén, a 12. században indult meg az írásbeliség, és bizony az írók nem ültek egyhelyben, utazgattak. Prágai Kozma is járt Magyarországon, Gallus Anonymus kutatásaim alapján pedig többször is, mint azt korábban gondolták. Mindezek alapján az egészet egyfajta „network”-ként nézem, emberek, művek, információáramlás egy középkori mezőnyben.

A Gallus Anonymus-féle kutatás után egyértelmű volt, merre tovább, vagy kérdéses volt, mi legyen az új kutatási téma?

Sok minden jött vele együtt. Gallus Anonymus kapcsán kezdtem el gondolkodni a családi viszonyok kérdéskörén: mi kell ahhoz, hogy az egyik testvér megvakítva végezze, a másik pedig a trónon? Így jött a dinasztikus konfliktusok kérdésköre. Bár ehhez máshonnan is jött az inspiráció, amikor egy évig Gießenben voltam vendégtanár, akkor felkértek egy előadásra. Az Intézetben futott akkor ugyanis egy projekt, amely *Gewaltgemeinschaften*, azaz erőszakközösségek névre hallgatott, én pedig az érdeklődésemnek megfelelően a különkormányzatokról és a dinasztikus konfliktusokról beszéltem, mert hogy itt az ármány és szerelem mellett volt erőszak is bőven. Az előadás után volt egy jó vita, elgondolkodtam sok mindenben, majd utánaolvastam a kérdéskörnek, ebből lett végül a nagydoktori értekezésem.

Rendkívül kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszered van. Hogyan tettél erre szert, hogyan lehet ezt menedzselni, jelen lenni mindenhol?

Az első kapcsolatokat, a „kezdőtőkét” másoktól örököltem. Az egyetemi karriernek velejárója, hogy az ember kap a mestereitől névjegykártyákat nevekkal, akikhez érdemes fordulni. Olvastam egyszer egy interjút Alföldy Gézával, a Heidelbergben egyetemi tanári katedrához jutott nagytehetségű magyar ókortudóssal. Disszidálása után Németországban az egyik támogatója adott neki két nevet és címet, hogy kiket keressen meg a szakmából. Ezek a kapcsolatok indították el a németországi pályáját. Ez így megy mindenütt, és innen ismerzenek meg a mesterek is, mármint, hogy van nekik hazai és nemzetközi kapcsolatrendszerük. E tekintetben Font Mártának rendkívül sokat köszönhetek, de például Petneki Áron polonista kapcsolatai is sokat segítettek. Később én építettem tovább a magam kapcsolatait, sokakkal baráti viszony is kialakult az évek során. Elég sokat utaztam az elmúlt évtizedekben, többször voltam külföldi ösztöndíjon és projekt-munkákon is. Évekig dolgoztam például Varsóban a Német Történelmi Intézetben, ahol egy saját részprojektet vezettem. Ott rengeteg új embert ismertem meg, akikkel egyidősek vagyunk vagy fiatalabbak nálam. Közülük sokan helyezkedtek el később német és egyéb egyetemeken, de a kapcsolat megmaradt. Gießenben, ahol hajdanán dolgoztam, most is együtt szerveztünk meg két kollégával egy doktori szemináriumot, ahova be tudtam ajánlani egy kedves pécsi tanítványunkat, illetve egy budapesti kolleginát. Ők az online szemináriumokon máris megismerhettek két német professzort, három végzett doktort, meg egy sereg doktoranduszt.

2015-ben lettél egyetemi tanár, majd rá fél évvel megvédted MTA doktoridat. Hogyan tekintesz minderre, pályafutásod betetőzéseképp? Változott ezzel bármi benned?

Ami a dolog praktikus részét illeti, úgy vagyok vele: jó, hogy nem kell többet vizsgáznom, és nyugodtan koncentrálhatok az utánpótlás-nevelésre és a tudományos munkára. Egyébként meg büszke vagyok rá. Az, hogy valaki egyetemi tanár lehet, nagy dolog. A MAB-értékelés nyilvános, számomra is elérhető tartalmából kiderült, hogy mindkét ágban, oktatói és tudományos részben is kiválóan megfelelt lettem, ami az akkori számítási modellnél legalább 80%-os eredményt jelentett. Ezt megtiszteltetésnek érzem. Különösen azért, mivel Magyarországon, bár ezt nem szokták tudni, a hatályos jogszabályok és a kinevezési procedúra miatt a szabályok betartása esetén nehezebb professzori kinevezéshez jutni, mint Németországban, ahol nincs központi, objektív kritériumrendszer, helyben dönthetnek az egyetemek, és nem várnak el olyan, mindenkire vonatkozó előfeltételeket, mint itt. Más kérdés persze, hogy ott van bemutatkozó „fellépés”, németül *Vorsingen*

(előéneklés), ahol a jelöltekről – egy tantermi előadás keretében – az mindenképp ki szokott derülni, hogy előadasképesek-e.

Az MTA doktori disszertációm megvédésének is örültem. Magyarországon ez egy szűrő, komoly és objektív kritériumrendszernek kell megfelelnie a jelölteknek. Erre a szűrőre megítélésem szerint annak ellenére is szükség van, hogy az egyetemi autonómia híve vagyok, azaz örültem annak és most is örülök, hogy 1990 után a magyar felsőoktatás visszanyerte a tudományos minősítéshez való jogot. Azonban azt is látni kell, hogy különösen a habilitációk terén nagyon eltérő színvonalú sikeres védelek születnek. Amíg ott nem alakul ki egy egységes minősítési rendszer, ami például Lengyelországban működik, ahol az ottani MAB szabja meg a habilitációhoz szükséges teljesítmény sarokpontjait, amihez az összes egyetemi habilitációs szabályzatnak alkalmazkodnia kell, s központilag jelölik ki a bizottságokat, addig szükség van egy objektív mérésre. Az MTA doktori habitusvizsgálat – akadémiai osztályonként eltérő részletekkel – komoly alapelvárásokat támaszt minden jelölttel szemben. E feltételek között a leglényegesebb az, hogy fel kell mutatni a PhD-téziseken túl legalább három olyan tudományos eredményt, ami csak és kizárólag a jelölthöz köthető. Ezek meglétét kell elfogadnia a habitusvizsgáló bizottságnak és a többi döntéshozó akadémiai testületnek. Nem véletlen, hogy sok egyetem az MTA doktori meglétéhez, vagy legalábbis beadott disszertációhoz köti az egyetemi tanári pályázatok kiírását.

Visszatérve a pécsi Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszékre, elmondanád, milyen élményekkel gondolsz vissza az ott töltött időszakra?

Nekem ez nagy iskola volt, nagyon jó kutatókkal dolgozhattam együtt, és egy nagyon jó baráti társaság alakult ki itt az elmúlt évtizedekben. Egy komoly és jól felépített csapat, ahol mindig is jól meg volt szervezve az oktatás és a kutatás is, amit az eredmények is visszaigazolnak, ehhez elég az MTMT-t megnézni, mármint azokat a rubrikákat, ahol a tudományos publikációk és az azokra adott idézettségük szerepelnek.

2018-ban lettél a Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék vezetője, ahol Sashalmi Endrét váltottad, akivel Font Márta után legrégebb óta dolgoztatok a tanszéken. Milyen érzés volt ez neked?

Megtiszteltetés volt. Nagyon hosszú és jó baráti kapcsolat fűz Sashalmi Endréhez, akitől sokat tanultam, és nagyon jó volt vele együtt dolgozni. Én magam is támogattam, amikor ő lett az intézetigazgató, és akkor tűnt célszerűnek, hogy a tanszék

élén én váltsam. Mai napig nagy büszkeséggel tölt el, hogy ha rövid ideig is, de állhattam a csapatnak az élén.

Milyen élményeid vannak a Történettudományi Intézettel kapcsolatban?

A tanszékünkön túl is voltak olyan egyéniségek és személyiségek, akikkel büszke vagyok, hogy együtt dolgozhattam. A korábban említettek mellett ki kell emelnem Vargyas Pétert, aki ugyan engem még nem tanított, de kollégaként sokszor beszélgettünk. Nagyon nagy tudósnak tartom, ráadásul kiváló ember is volt. Sajnálom, hogy korán távozott közülünk. De sokakra emlékszem vissza nagy tisztelettel. Ormos Mária sajnos éppen nem tartott előadásokat, amikor egyetemista voltam, ekkor volt ugyanis rektor. Később hallgattam egy előadását, de azt már nem egyetemi keretek között. Ennek ellenére sok élményem volt vele kapcsolatban. 2005-ben például eljött egy általam szervezett krakkói tanulmányi kirándulásra. Megmászta a hegyeket, lement a wieliczкаи sóbányába, együtt bulizott a hallgatókkal, szellemes dolgokat mesélt közben. Mindenki odavolt érte. Említettem már Gyarmati Györgyöt. Még olyan megveszakedett középkorosoknak is, mint amilyen én vagyok, örök élményt nyújtottak az órái és a gondolatai. Hasonlóan jó emlékeim maradtak hallgatóként és kollégaként is Majoros Istvánról. Komoly tudással és tudományos szemlélettel tartotta az óráit, későbbi beszélgetések során is sokat lehetett tőle tanulni. Nagyon örültem, hogy együtt dolgozhattam Grüll Tibor professzor úrral is, akinek komoly tudományos eredményei vannak és jó előadó is. Ugyancsak örültem annak, hogy még ha nem sokáig, de együtt dolgozhattam itt Forgó András tanár úrral, megítélésem szerint nagy nyereség az egész Intézetnek, hogy ő idejött a Pázmányról. Egyébként engem – legyen szó bármilyen korszakról – ezek a beszélgetések, a tanáraim, kollégáim tudományos eszméi, elméletei mindig inspiráltak.

2021 nyarán hagyta ott Pécszet az ELTE kedvéért, ha élhetek ezzel a metaforával, a vidéki klub sajátnevelésű játékosát leigazolta a nagyhírű fővárosi csapat. Hogyan érintett téged a megkeresés, milyen körülmények között történt?

Amióta a pályán vagyok, mindig is volt kapcsolatom az ELTE-vel, persze főleg a középkorászokkal. Megtisztelő volt, hogy bevontak doktori védésekbe, és az elmúlt években a BTK Tudományos Bizottságában külső tag is voltam. De váratlanul ért, amikor a Történettudományi Intézet igazgatója, Horn Ildikó professzorasszony felhívott és felajánlotta, hogy vegyem át a Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékét. A meglepetésem oka elsősorban az volt,

hogy Magyarországon ez nem szokás, ellentétben például Németországgal, ahol természetes, hogy elhívják az embert máshova. Gondolkodtam néhány napig, de akkora szakmai kihívás volt, hogy igent kellett mondanom, akkor is, ha sajnáltam itthagyni a pécsi tanszéket. Persze a szakmai és személyes kapcsolat megmaradt a kollégákkal, csak most az együttműködés új útjaira léptünk rá.

Úgy gondolom, ha szabad így fogalmaznom, a te személyes sikered a pécsi Tanszék és Intézet számára is nagy megtiszteltetés, hiszen, ahogyan magad is említetted, nem túl gyakori az ilyen.

Az a tanszék, amelyet átvehettem, a legnagyobb magyar egyetemen egy majd kilencven éve folyamatosan működő oktatási-kutatási közösség. Úgy hiszem, az, hogy ennek vezetésére és átszervezésére a PTE egyik tanárát hívták meg, önmagában is megtiszteltetés. Egy olyan szerteágazó tevékenységi körrel rendelkező tanszékről beszélünk, amelynek a tevékenysége lefedi Kelet-, Közép- és Dél-Kelet-Európa történetének egészét. Itt konkrétan ennek a portfóliónak a középkori és kora újkori részében kell tanítanom, illetve az egész tanszéknek új profilt adnom. Az ELTE-n mindig két kötelező egyetemes középkor előadás fut párhuzamosan, ebből én tartom az egyiket, a Kelet- és Közép-Európa történetét lefedőt a 2021/22-es év tavaszi félévétől. Ez is nagy felelősség, már csak a vizsgáztatási kötelezettségek miatt is. Én tehát ebben a felkérésben személy szerint annak a negyedszázadnyi munkának az eredményét látom visszaköszönni, amelyet a pécsi tanszékünk ért el, és amelynek én is részese lehettem 1993 óta. De nyilván elválaszthatatlan az egész az Intézetben folyó olyan kutatásoktól, amelyek erre a térségre irányulnak. Itt többen is foglalkoznak ilyen témákkal. Bebesi György tanár úr, aki nagyon sokat tett és tesz a történeti ruszisztikáért, Hornyák Árpád professzor úr, aki a modernkori balkanisztika nemzetközileg ismert és elismert kutatója. A Középkori és Koraújkori Történelem Tanszéken Font Márta, Sashalmi Endre és Végh Ferenc kollégáink nevéhez köthető ilyen irányú kutatói érdeklődés.

Időközben eltelt egy félév, amelyet már Budapesten töltöttél. Milyenek a tapasztalataid?

Ami Budapestet illeti, az ELTE-n nagyon jól érzem magamat. Kedves új kollégákat ismerhettem meg, új feladataim vannak, amelyek inspirálnak, komoly nemzetközi pályázatok előkészítésébe és projektekbe fogtam bele. A hallgatósággal is jó tapasztalatokat szereztem az első ott töltött szemeszter során. Persze néhány dolog új volt, így az intézményi méretek is, és itt nem csak a Múzeum körüli cam-

pus méreteire gondolok elsősorban. A TTI Pécsett a BTK egyik legnagyobb létszámú szervezeti egysége. Az ELTE Történeti Intézetében pedig kb. kétszer annyian dolgoznak, mint itt. Van olyan kolléga, akivel még nem is tudtam megismerkedni, persze ebben a Covid is szerepet játszik. És akkor még nem beszéltünk az ELTE BTK méreteiről. A nagy intézmény mellett egy sok mindenben más szemléletű helyre kerültem, ahol sok újat tanulok. A magyar felsőoktatás közös gondjai persze ott is szembejönnek, de az intézményi sajátosságok miatt mások az ottani problémák, mint amilyenek itt voltak. Az ELTE mellett az ELKH BTK Történettudományi Intézetében is van kutatómunkám, ahol a polonisztikai tárgyú kutatások fejlesztésében vehetek részt, épp Jan Długosz *Annales*ének magyar adataira készítünk elő egy projektet, amelyben ELTE-s és intézeti kollégák vesznek részt.

Köszönöm az interjút, és további sok sikert kívánok!

Az interjút készítette: Barabás Gábor

PONTIAS

5. (2022)

NEKROLÓG

Tilkovszky Loránt emlékére (1927–2021)*

2021. január 13-án életének 94. évében elhunyt Tilkovszky Lóránt. Halálával az 1920–1930-as évek fordulója körül született meghatározó történészgeneráció újabb tagja távozott.

Tilkovszky Lóránt

A jeles historikus Budapesten született és nevelkedett, itt járta iskoláit. Az általános iskolát Rákosligeten végezte, ahol élete végéig lakott, majd 1945-ben a VII. kerületi Madách Gimnáziumban érettségizett kitüntetéses eredménnyel. A tudományos kutatás varázsa a budapesti egyetemen ragadta magával, ahol 1950-ben szerzett magyar–történelem–latin szakos tanári diplomát jeles eredménnyel. Pályája kezdetén rövid ideig volt általános iskolai tanár és levéltáros. 1951–1954 között aspiráns az

* A nekrológ eredetileg az Ujkor.hu portálon jelent meg: <https://ujkor.hu/content/tilkovszky-lorant-1927-2021-emlekere>

MTA Történettudományi Intézetében. Ezt követően a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat központi apparátusának titkáráként, majd országos titkáráként a történeti tárgyú ismeretterjesztés legfőbb irányítója volt. 1961-ben teljesült be álma azzal, hogy az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa lett – s maradt nyugdíjba vonulásáig. Ezzel, végleg hivatásos kutatóként lett a múlt egy részének feltárója.

A tudományos ranglétrán történő emelkedésének két meghatározó lépcsőfoka volt: kandidátusi disszertációjának megvédése 1955-ben, 28 évesen, amit 1977-ben követett a történettudomány doktora fokozat megszerzése.

Tilkovszky Lorántot elsősorban a magyarországi német nemzetiség történetének kutatójaként ismerik. Nem véletlenül, hisz publikációinak zöme e témakörben született. Munkássága azonban sokszínűbb. Pályája kezdetén egyetemi szakdolgozati témáját továbbfejlesztve írta meg kandidátusi értekezését, mely 1955-ben jelent meg *Az 1831. évi parasztfelkelés* címmel, s e téma folytatásaként adta ki a reformkor jeles politikusa, *Balásházy János* életrajzát (1970), melyet több, még az 1950-es években született részletes tanulmánnyal alapozott meg. Életre szóló feladatának tekintette ekkor a reformkor kutatását. Ennek jegyében született számos tanulmánya a korabeli gazdasági és társadalmi viszonyokról, természeti csapásokról, a magyar, a szlovák és a román parasztság helyzetéről, mozgalmairól. Különösen foglalkoztatta Széchenyi István tevékenysége, s terve volt életrajzának megírása.

Az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként azonban Magyarország két világháború közötti történetének kutatása lett a feladata. A korszak számos bel- és külpolitikai vonatkozását vizsgálta, illetve fontos személyiségének politikai pályáját, szerepét ismertette meg a szakmával és a történelem iránt érdeklődő olvasókkal. Ennek során több – addig „tabunak” tekintett – témáról írt először könyvet és tanulmányt.

Elsőként Teleki Pál miniszterelnökségének bel- és külpolitikai vonatkozásait kutatta. Ennek eredményeként született meg a korszak ellentmondásos eseményeit feldolgozó, idehaza és a határon túl is vitákat kiváltó, új ismereteket közlő és összefüggésekre rámutató könyve: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941* (1967), amit Teleki életrajza (*Teleki Pál. Legenda és valóság* – 1969), majd később *Teleki Pál titokzatos halála* (1989) című könyve követett. A miniszterelnök személye mellett Bajcsy-Zsilinszky Endre alakja és politikai nézetei, tevékenysége foglalkoztatta (*Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla* – 1986).

Mindezek mellett több nagy tudományos projekt megvalósításában vett részt. Jelentős szerepe volt a máig megkerülhetetlen forrásbázisnak számító *A Wilhelmsstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944* (1968) dokumentumainak gyűjtésében és szerkesztésében. Szerkesztője volt az Akadémiai Kiadó nagyszabású *Magyarország története tíz kötetben* című sorozata 8. kötetének (1976 és 1978), s ő írta az 1936–1945 közötti belpolitikai fejezeteket. Az MTA alapítása 150. évfordulójára készült összefoglalóban (*A Magyar Tudomá-*

nyos Akadémia másfél évszázada 1825–1975 – 1975) ő jegyezte az 1918 és 1949 közötti időszakokat tárgyaló fejezeteket.

Az 1970-es évektől lett fő kutatási témája a magyarországi német kisebbség története, melyet több aspektusból is vizsgált. Ő adott közre először könyvet Magyarországon a németek körében végzett SS-toborzásokról (*SS-toborzás Magyarországon – 1974*), illetve akadémiai doktori értekezésének kiadása révén a Volksbundról (*Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945 – 1978*). E munkája német–osztrák kiadásban is megjelent (*Ungarn und die deutsche „Volkgruppenpolitik“ 1938–1945 – 1981*). Ennek előzményeit tárgyalta későbbi, német nyelvű könyvében: *Teufelskreis. Die Mindenrheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938* (1989). Vizsgálódásai nem korlátozódtak a magyarországi németiségre. Egyrészt a kérdést – elsősorban alapos tanulmányokban – nemzetközi összefüggésben is tárgyalta, különös figyelmet fordítva a magyar nemzetiségpolitika és a környező országok német és magyar kisebbségeinek helyzetére, az ottani kormányok ezzel kapcsolatos taktikai megfontolásaira. Másrészt összefoglalóan is áttekintette a magyar állam 20. századi kisebbségi politikáját és az itteni nemzetiségek helyzetének alakulást: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989* (1989); németül: *Zeitgeschichte der Ungarndeutschen seit 1919, mit einer Vorgeschicht* (1991); *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig* (1994); *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században* (1998). Ilyen összegzésnek tekinthetjük a 70. születésnapja alkalmából a Pécsi Tudományegyetemen megjelentett könyvét: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből* (1997). A magyarországi szlovákság történetének kutatását segítette a szlovákok lakta hazai településekről készült dokumentumok közreadásával: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945* (1989). Külön kötetet szánt az MSZDP nemzetiségpolitikájának áttekintésére – *A szociáldemokrata párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919–1945* (1986) –, mely németül is megjelent (1991). E munkái kiterjedt, nemcsak magyarországi levéltárakban, hanem számos külföldi – német, osztrák, csehszlovákiai, lengyel – archívumban folytatott alapos forrásfeltárás és a nemzetközi szakirodalom széleskörű felhasználása alapján születtek. Kutatásainak részeredményeit több száz tanulmányban és cikkben, hazai és külföldi konferencia-előadásban adta közre nemcsak magyar nyelven, hanem németül, angolul, szlovákul, lengyelül, románul és oroszul is. Könyveire és tanulmányaira több mint másfél száz recenzióban és vitacikkben reflektáltak Magyarországon kívül főként német, illetve cseh és szlovák nyelvterületeken, de az USA-ban és Kanadában is. Hivatkozásainak száma ezt a mértéket is sokszorosan meghaladta.

Tilkovszky nemzetiségpolitikai munkái számos új eredménnyel gazdagították szakirodalmunkat. Jóllehet, őt követő kutatók az újabban megnyílt levéltári állagok megismerésének, illetve más szempontú megközelítéseknek köszönhetően számos vonatkozásban meghaladták – különösen az 1960–1970-es évek politikai elvárásai

által befolyásolt, korlátozott – megállapításait, értékeléseit, könyvei és tanulmányai máig kiindulópontként szolgálnak a témakörrel foglalkozók számára. Ez köszönhető volt annak, hogy kutatómunkáját mindig a források tisztelete, egyben szakszerű forráskritika jellemezte. S annak is, hogy a kérdést sohasem önmagában, hanem – a Történettudományi Intézetben 1981-ben megfogalmazott minősítés szerint – „a magyar társadalom ezzel kapcsolatos felfogásainak, vitáinak elemzésével, másrészt a kisantant-országokbeli kisebbségi problémával szoros összefüggésben” vizsgálta.

Tilkovszkyt sohasem politikai, hanem mindig szakmai megfontolások vezérelték. Nem volt az MSZMP tagja, a rendszer iránt nem elkötelezettséget, csak lojalitást tanúsított. Közéleti tevékenységet is csak szakmai területen vállalt. E téren kiemelkedő teljesítménye volt a *Századok* szerkesztőjeként 1963–2004 között kifejtett tevékenysége.

Kutatói mentalitása és emberi magatartása egyaránt szerepet játszott abban, hogy munkahelyén „nagy szorgalmú, szaktudományának élő, nagy teljesítményekre képes” történésznek, egyben „köztisztelőben álló személyiségnek” tartották.

1982-ben az akkor szerveződő Janus Pannonius majd Pécsi Tudományegyetem másodállású egyetemi tanára lett, s maradt 1997-ig, nyugdíjazásáig. Ő maga „élete utolsó nagy ajándékaként” értékelte, hogy történész hallgatókat oktathatott. Ön-vallomásában így írt erről: „*A történettudománynak nemcsak eredményeit ismer-tethettem meg hallgatóimmal, hanem talán érzékeltethettem velük azt az élményt is, amit számomra szakmám szenvedélyes szeretete és szorgalmas művelése jelentett. Reagálásukból, kérdéseikből, véleményükből sokat tanulhattam, s egyre inkább tapasztalhattam e kapcsolat jótékony hatását történelemkutatói munkásságomra is.*” Hallgatói kedvelték a gazdag ismeretanyagot sokoldalú összefüggésekben közvetítő, alkalmanként finom humorral fűszerezett előadásait, izgalmas kérdéseket nyíltan megvitató szemináriumait. A legérdeklődőbbeknek speciális foglalkozásokat tartott tanrenden kívül is. Fiatal kollégáit mindvégig patronálta. Segítette tanul-mányaik megjelentetését, recenziók írására sarkalta őket, egyúttal megismertette velük a műfaj kritériumait, módszertani fogásait.

Pécsi másfél évtizede alatt nem zárkózott be az egyetem falai közé. Széleskörű kapcsolatokat épített ki a város és a dél-dunántúli régió közgyűjteményeivel, tudományos műhelyeivel, nemzetiségi szervezeteivel. Összesen 20 tudományos és népszerűsítő előadást tartott a város különböző intézményeiben, illetve Baranya vidéki településein. Ez a szám bővíthető lenne a környező megyékben vállalt fellépésekkel. Tanulmányai jelentek meg a Baranya, a Somogy és a Tolna Megyei Levéltár évkönyveiben, cikkeinek sora a megyei lapokban.

Tilkovszky Loránttal színvonalas szakmai teljesítményt maga után hagyó, termékeny kutató, kedvelt tanár, sokak által kedvelt és tisztelt kolléga távozott közülünk.

PONTIAS

5. (2022)

RECENZIÓK

Hiánypótló kötet a nagy világjárványokról

Járványtörténet az ókori himlőjárványoktól napjaink koronavírus-pandémiájáig

Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): *Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig*. Pécs – Budapest, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület – Kronosz Kiadó, 2021. 256 oldal

A Kronosz Kiadó gondozásában 2021 augusztusában látott napvilágot a *Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig* című kötet, amely nemcsak áttekintést nyújt, hanem új adalékokkal is szolgál az emberiség történetében jelentős szerepet betöltő epidemiákról és pandémiákról. Az összesen tizenkét fejezetet tartalmazó, Czeferner Dóra és Fedeles Tamás által szerkesztett kötet a 92. Ünnepi Könyvhétre jelent meg. A tudományos eredményekre alapozott, de közérthető stílusú és gazdagon illusztrált kiadvány szerzői a pestis, a szifilisz, a kolera, a feketehimlő és a spanyolnátha által okozott demográfiai és gazdasági pusztításokat mutatják be mind európai, mind pedig magyar történeti példákban merítve. Ezeket a tanulmányokat egészíti ki a modern nővérképzés megteremtésében megkerülhetetlen Florence Nightingale személyéről és tevékenységéről szóló írás, valamint az aktuális koronavírus-világjárványról szóló értekezés.¹

A kötet két ókortörténeti tanulmánnyal nyit. Lindner Gyula (egyetemi adjunktus, PTE BTK) a Kr. e. 430-ban, a peloponnészoszi háború második évében kitört athéni járványról tudósító Thuküdidész kortárs feljegyzései révén mutatja be a szokatlan tünetekkel járó betegség lefolyását, valamint a járvány által okozott szenvedéseket. Thuküdidész leírása azért is kézenfekvő, mert athéni polgárként és a betegségen maga is átesve valóban átélte a járvány pusztítását. Ahogy azt Lind-

¹ A kötetben szereplő írások többsége az *Újkor.hu* – *A velünk élő történelem* online folyóirat 2020-as járványtörténeti cikksorozatában már publikált, nagy érdeklődés által övezett cikkek bővített, kiegészített változatai. E cikkeket az *Újkor.hu* és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet együttműködésének keretében publikálták a www.ujkor.hu oldalon.

ner megállapítja, az ókori szerzőnél „a járvány önmagán túlmutatva egzisztenciális jelentőségű metaforaként áll előttünk, amely a biológiai leépülés mellett a társadalom szétesését, az ember állati szintre süllyedését és elaljasulását, minden érték viszonylagossá válását és egyfajta kultúra előtti/alatti káosz megjelenését hozza el.”²

A szerző a tanulmány utolsó részében a legfrissebb, valóban szerteágazó tudománytörténeti és természettudományi kutatások eredményei alapján igyekszik megválaszolni azt a kérdést, hogy valójában pontosan milyen betegség – a pestis egy ókori változata, vagy talán egy ma már nem ismert kórokozó – tombolhatott ezekben az években Athén városában.

Grüll Tibor (tanszékvezető egyetemi tanár, PTE BTK) írásában az „antoninusi virágkor” végén jelentkező, keletről érkező római császárkori feketehimlő-járvány történetét mutatja be. A 165 és 182 között tomboló, rendkívül hosszan elhúzódó és nagy pusztítással járó járvány mind társadalmi, mind gazdasági szempontból hatalmas károkat okozott. Ahogy azt a jelenlegi koronavírus-járvány kapcsán is érzékeljük, a közvetlen hatások számos közvetett és elhúzódó, negatív fejleményt eredményeztek, melyek a napi hírekből számunkra is kifejezetten ismerősen csenghetnek. Ezek kapcsán Grüll kitér például a hadsereg létszámának csökkenésére, a bajba került gazdaságra, a demográfiai visszaesés miatti munkaerőhiányra, a kialakult pénzhiányra és például a mezőgazdaságban jelentkező súlyos gabonahiányra. A szerző igyekszik tudatosítani, hogy az Antoninus-kori járvány olyan visszafordíthatatlan demográfiai, társadalmi és gazdasági változásokat indított el, amelyek hosszútávú problémákat eredményeztek a Római Birodalomban.

A kötetben három tanulmány is a középkori pestisjárványokhoz kapcsolódik. Az első írás megkerülhetetlen módon a 14. századi nagy pestis előzményeit, lefolyását, korabeli gyógymódjait és legfontosabb következményeit foglalja össze. Fedeles Tamás (tanszékvezető egyetemi tanár, PTE BTK – tudományos főmunkatárs, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport) tanulmányából a legújabb kutatási eredmények ismertetésének köszönhetően többek között megtudhatjuk, hogy korabeli bizánci kútfők alapján a 14. századi járvány kiindulópontja a korábban vélelmezett Kaffával ellentétben Tana (Azov), az Arany Horda Fekete-tenger parti kiemelt kikötője volt, ahol 1346-ban ütötte fel a fejét a korszakban fekete halálként (*mors nigra*) is emlegetett pestis. Kaffa ostromát követően a *Yersinia pestis* baktérium okozta betegség elterjedt a Fekete-tenger partján fekvő kikötővárosokban, majd genovai kereskedőhajók hurcolták be Európába, ahol először a levantei kereskedelem központjai váltak a pestis elsődleges gócpontjaivá. Ezt követően közel öt év alatt a dél-itáliai területekről az egész kon-

² Lindner Gyula: Egy túlélő följegyzései: Thuküdidész és az athéni járvány. In: Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig. Pécs – Budapest, 2021. 11–26. itt: 20. (a továbbiakban: Czeferner – Fedeles 2021)

tinest és Oroszországot is bejárta a járvány, amely a spanyolnátha felbukkanásáig a földrész legnagyobb demográfiai katasztrófáját okozva a középkori európai lakosság közel harmadát-negyedét elragadta. A tanulmány kiváló képanyaggal és számos kortárs idézettel mutatja be a korabeli gyógymódokat és preventív eljárásokat, így például a különböző diétákat, az érvágás vagy épp az izzasztás módszerét, valamint a városok által bevezetett szigorú rendeleteket, illetve a korszak sokféle izolációs eljárását. Mindezeket különösen érdekes összevetni a jelenlegi koronavírus-járványban tapasztalt társadalmi és gazdasági jelenségekkel, így például a lezárások különböző módozataival, vagy épp a járványhelyzet okán kialakuló nehéz általános mentális állapot hasonlóságaival.

Ahogy az jól ismert, a 14. században fellángoló nagy pestisjárvány több hullámban csapott le, majd egészen a 18. századig megkeserítette az európai lakosság életét. Ahogy szerte a kontinensen jellemző volt, úgy a pestis a (kora) újkori Magyarországon is főként a gyakori háborúkkal, ennek következtében pedig éhínséggel sújtott síkvidéki területeken pusztított. Kruppa Tamás (egyetemi docens, SZTE JGYPK – tudományos főmunkatárs, MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport) tanulmánya a 16. századi magyar történelemből hoz erre konkrét példákat, egyrészt az 1552 és 1555 közötti török elleni háborúk, másrészt pedig a tizenöt éves háború időszakából. A szerző a különböző csapatmozgások, hadmozdulatok és egyéb hadi tevékenységek, valamint például kapcsolódó levelezések és párhuzamos járványjelenségek (többek között a konstantinápolyi és prágai pestisjárvány) adatainak elemzésével érdekes, új ismeretanyaggal bővíti a már meglévő, de több esetben hiányos tudásunkat a korabeli hazai járványhelyzettel kapcsolatban. Ezek segítségével sikeresen mutat rá arra a jelenségre, hogy milyen szoros és konkrét összefüggés mutatható ki a korszak háborúi és pestisjárványai között. A tanulmány külön érdeme, hogy a két 16. századi példa részletes bemutatása előtt kiválóan áttekinti a téma kora újkori forrásadottságait, valamint nemzetközi és hazai szakirodalmát, illetve a pestis terjedésének fő okait és sajátosságait, melyek akár a köz-, akár a felsőoktatásban hasznos támpontjai lehetnek a korszak alaposabb megismerésének.

A kötet pestishez kapcsolódó harmadik, egyben utolsó írása az 1665–1666. évi nagy londoni pestisjárványról nyújt részletes áttekintést. Madarász Fanni (PhD-hallgató, PTE BTK) tanulmányában alaposan körbejárja a korabeli Anglia társadalmi és gazdasági helyzetét, a pestis kora újkori angliai pusztításait, majd – közeledve az 1665-ös évhez – a „Nagy Pestisként” elhíresült londoni járvány politikai hátterét is felvázolja. A szerző számos ismert és kevésbé ismert kortárs forrásból idézve mutatja be a ragály terjedését, a betegség elleni korabeli védekezés mechanizmusait, a városvezetés lépéseit, valamint a járványhelyzet által okozott súlyos társadalmi és gazdasági következményeket. Többek között olvashatunk részleteket a londoni dögvész egyik leghíresebb „krónikájából”, Daniel Defoe

1722-ben megjelent *Londoni pestis* című munkájából, de a jól ismert politikus és naplóiíró, Samuel Pepys érdekes feljegyzéseinek releváns részeivel is megismerkedhetünk, aki mind az 1665. évi járványt, mind pedig az egy évvel későbbi nagy londoni tűzvészt átélte és lejegyezte naplójában. A tanulmány további értéke, hogy remekül összegzi a két katasztrófát követő nagy újjáépítési munkálatokat és a szigetország 18. századi demográfiai és gazdasági fellendülését, rámutatva arra, hogy mind a nagy pestisjárvány, mind pedig az azt követő tűzvész utóhatásait egészen a 20. századig meglehetősen eltúlozta a vonatkozó szakirodalom.

Egy szintén baktérium által okozott, ám a pestissel ellentétben jellemzően nemi úton terjedő, komoly megbetegedéssel járó járvánnyal, és annak főként kora újkori történetével ismerkedhetünk meg Kanász Viktor (PhD-hallgató, PTE BTK – tudományos segédmunkatárs, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport) tanulmányában. A szifilisz esetében egy máig létező betegségről beszélünk. A tanulmány a fertőzés tüneteit, megjelenését, különböző elnevezéseit, az ellene való – a korszakban még teljességgel eredménytelen – védekezés módszereit, valamint a szifiliszjárványok későbbi hatásait foglalja össze, minden esetben rendkívül izgalmas korabeli idézetekkel és vizuális forrásokkal alátámasztva az elmondottakat. Ahogy Kruppa Tamás írásából már ismerős jelenség lehet az olvasó számára, úgy az első európai szifiliszjárvány is egy hadjárat – VIII. Károly francia király 1494/1495. évi itáliai expedíciója – következtében terjedt el, majd robbant be egész Európában. Az írás egyik legizgalmasabb részének számít az, amelyben a szerző bemutatja és megvizsgálja a szifiliszjárvány korabeli európai és magyar elnevezéseit, bemutatva azt a különös „névháborút”, amelyet a különböző európai nemzetek egymással „vívtak” a bűnbakképzés és az ismeretlentől való félelem jegyében. A pestissel összehasonlítva szokatlan „névháború” mögött minden bizonnyal az állt, hogy a szifilisz elsősorban szexuális úton terjedt, így idővel könnyedén összemosták többek között a prostitúcióval, illetve a kicsapongó életmóddal.

A tanulmánykötet 19. századdal foglalkozó írásai a század folyamán pusztító kolerajárványok történetébe engednek betekintést. A kolerát szintén baktérium okozza, és a szifiliszhez hasonlóan a mai napig okoz járványokat; legutóbb a 2010-es haiti földrengés után, valamint a 2015 óta polgárháború sújtotta Jemenben tört ki ilyen járvány. Bene Krisztián (tanszékvezető egyetemi docens, PTE BTK) tanulmánya a 19. századi franciaországi kolerajárványokról nyújt áttekintést, Löffler Erzsébet (ny. igazgató, Egri Érseki Vagyonkezelő Központ Könyvtár, Levéltár és Múzeum) írása pedig az 1831. évi magyarországi kolerajárvány kapcsán mutatja be a kór hazai pusztításait. A franciaországi járványtörténet áttekintése során hangsúlyos elem, hogy a kolerának meglepő módon igen komoly szerepe volt Párizs városfejlesztésében. Bene Krisztián kiemeli a széles sugárutak és körutak kiépítését, a hatékony csatornarendszer és az újabb parkok kialakítását, hangsúlyozva, hogy

mindezeknek köszönhetően „nem csupán egy esztétikus és modern nagyváros jött létre, de a betegség táptalajául szolgáló körülmények is megszűntek”.³ Ahogy az már a 19. század második felére világossá vált, a betegség elleni harcban kulcsfontosságú a megfelelő minőségű ivóvíz és az alapvető higiénia feltételek biztosítása; az utóbbi évtizedek elharapódzó kolerajárványaiért is a romló egészségügyi viszonyok tehetők felelőssé. Ezt követően Löffler Erzsébet Heves és Külső-Szolnok vármegyékből – főként a gyöngyöspatai *Historia Domus*ból nyerhető információk alapján – mutat igen éles és alapos helyzetképet az 1831. évi magyarországi kolerajárványról. A gazdag forrásidézetekkel ellátott tanulmányból nemcsak a helyi lakosság és a papság problémáiról és lépéseiről, hanem a Helytartótanács és a Kancellária által hozott hatósági intézkedésekről is átfogó képet kapunk. A szerző az előző tanulmányhoz kapcsolódva szintén hangsúlyozza, hogy – hasonlóképpen a franciaországi helyzethez – hazánkban is alapvetően a kolerajárvány által okozott pusztítás vetette meg a modernnek nevezhető közegészségügy alapjait.

A spanyolnátha pusztításaival szintén két tanulmány foglalkozik a kötetben. A 20. század, és egyben az eddigi történelmünk egyik legnagyobb világjárványát, az 1918 és 1920 között pusztító spanyolnátha-pandémiát az előbbiekkal ellentétben nem baktérium, hanem vírus (influenza A, H1N1) okozta. Hornyák Árpád (tanszékvezető egyetemi tanár, PTE BTK – tudományos főmunkatárs, ELKH BTK TTI) tanulmánya a 20. század „legnagyobb tömeggyilkosának” nevezett 1918-as influenzajárvány megjelenésének és elterjedésének körülményeibe, lefolyásába, az ellene történő védekezés módszereibe enged betekintést. Az utolsó oldalakon a vírus utóéletére és az elmúlt évtizedekben végzett tudományos kísérletek eredményeire is kitér, rávezetve az olvasót a jelenlegi koronavírus-világjárvánnyal vonható párhuzamokra. A spanyolnátha fellobbanása kapcsán Hornyák is kitér annak Magyarországra történő megérkezésére, azonban a járvány hazai, főként fővárosi vonatkozásait és kezelését Géra Eleonóra (egyetemi docens, ELTE BTK) írása tekinti át. Mivel a spanyolnátha csak az 1918-as évet tekintve több áldozatot követelt, mint az egész első világháború, komoly zűrzavart és pánikot váltott ki, hiszen „az emberiség a középkori nagy pestisjárványok óta nem találkozott hasonlóan gyorsan terjedő és halálos kórral”.⁴ A szerző korabeli források, többek között törvéncikkek, hirdetések, a sajtóban közölt hírek áttekintésével mutatja be a budapesti járványkezelés módszereit, problémáit, a városvezetés által felmért nehézségeket. Ahogy azt napjaink járványa kapcsán is tapasztaljuk, ekkor is nagy hangsúlyt fektettek az orvosi ellátás mellett az egyéni óvintézkedésekre, melyek fontosságát a városvezetés röpiratok útján igyekezett hangsúlyozni a fővárosi la-

³ Bene Krisztián: Kolerajárványok Franciaországban a 19. században. In: Czeferner – Fedeles 2021. 129–138. itt: 138.

⁴ Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten. In: Czeferner – Fedeles 2021. 193–210. itt: 196.

kosság számára. Ennek ellenére olyan hatásos tömegintézkedéseket, mint például a gócpontok karantén alá vonását vagy a kötelező maszkviselést, meg sem próbálták bevezetni Budapesten, hiszen ezen intézkedések más nagyvárosokban komoly tömegtüntetések kialakulásához vezettek.

Az eddig ismertetett tanulmányokat örvendetes módon egy Florence Nightingale-ről szóló értekezés egészíti ki, a kötetet pedig egy, az aktuális koronavírus-világjárványt és a kapcsolódó vakcinafejlesztéseket bemutató írás zárja. Mindkét téma szempontjából fontos évnak számított 2020, hiszen a modern ápolónőképzés alapjainak megteremtésében vitathatatlan érdemeket szerzett Nightingale kapcsán ebben az esztendőben ünnepeltük – a *Nővérek Nemzetközi Éve* mellett – születésének 200. évfordulóját, és ugyanebben az évben tört ki az azóta már több hullámban pusztító koronavírus-világjárvány is. Nightingale emlékezete napjainkban is világszerte aktív, többek között számos, a koronavírus miatt felállított ideiglenes járványkórház az ő nevét viseli, így minden szempontból jól illeszkedik e két tanulmány az egész kötet struktúrájába. A nővéri hivatást forradalmasító angol ápolónő életét, munkásságát, az általa alapított első világi nővérképző intézetet, valamint az itt bevezetett elveket és gyakorlatokat Czeferner Dóra (tudományos segédmunkatárs, ELKH BTK TTI – tudományos munkatárs, Universität Wien, Institut für Zeitgeschichte) tanulmánya mutatja be. Az írás külön foglalkozik Nightingale utóéletével és emlékezetével, továbbá kitér a hazai nővérképzés történetének fontos állomásaira, és kitekint az ápolóképzés, illetve az ápolói szakma 1945 utáni alakulására is.

A tanulmánykötet utolsó írásában az aktuális koronavírus-világjárvány kapcsán a Nemzeti Virologiai Laboratórium vezetője, Jakab Ferenc (egyetemi tanár, PTE TTK) és munkatársai, Kemenesi Gábor (egyetemi adjunktus, PTE TTK), Lanszki Zsófia (PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, PTE TTK) és Papp Henrietta (PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, PTE TTK) vázolják fel a SARS-2 koronavírus kialakulásának folyamatát, valamint a járvány kirobbanásának és rohamos terjedésének eddigi történetét. A világban zajló események mellett a járvány magyarországi vonatkozásaira, valamint a kapcsolódó vakcina- és gyógyszerfejlesztések hátterére is kitérnek, hangsúlyozva, hogy a kutatás számos területén „*példa nélküli együttműködés indult meg*” mind hazánkban, mind pedig világviszonylatban.⁵ Következtetésükben is hangsúlyos az együttműködés kulcsfogalma. A szerzők kiemelik, hogy a mostani és a jövőbeni járványok esetében is egyszerre kell lokálisan és globálisan gondolkodnunk, fontos az azonnali cselekvés, a megelőzés (vagy az eredményes reagálás) érdekében pedig elengedhetetlen – mind hazai szempontból, mind világszinten – a társadalmi és gazdasági összefogás.

⁵ Jakab Ferenc – Kemenesi Gábor – Lanszki Zsófia – Papp Henrietta: A „járványok korának” hajnalán. A SARS-2 koronavírus-világjárvány kialakulása, előzményei és hosszú távú tapasztalatai. In: Czeferner – Fedeles 2021. 211–226. itt: 224.

A jelenlegi járványhelyzetnek köszönhetően természetes módon megnőtt az érdeklődés a járványtörténet iránt, amelynek magyarországi historiográfiája jóval szegényesebb, mint Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában. A *Dögvészkalauz* tehát hiánypótló kötetnek számít hazánkban, a megvalósítás pedig remekül szolgálja a szerkesztők által elsődlegesnek ítélt célt: minél nagyobb olvasóközön-séghez, minél érdekesebb, mindeközben pontos, jól strukturált és kiválóan il-lusztrált szöveganyagot eljuttatni az elmúlt évezredek jelentős (világ)járványairól. A szerzők minden esetben lefedik a legfontosabb kérdéseket az egyes betegsé-gekkel kapcsolatban, így kitérnek a tünetekre, a megelőzés és kezelés különböző módjaira, valamint a járványok társadalmi és gazdasági következményeire, mind-eközben pedig felvillantanak olyan érdekes elemeket, amelyek megragadják és ott is tartják az olvasó figyelmét. A kötetet egy könnyedén alkalmazható jegyzetap-parátus, forrás-, irodalom- és illusztrációjegyzék, továbbá egy különálló személy-név- és helynévmutató zárja.

Schvéd Brigitta Kinga

Dinasztikus kapcsolatrendszerek a 11. századi Kelet-Közép-Európában

Báling Péter: *Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. században és a 12. század elején.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 567 oldal (Arpadiana VII.)

A recenzeált kötet szerzője, Báling Péter 2019-ben védte meg doktori értekezését a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, ahol a Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék tudományos munkatársaként az elmúlt évek során több kutatási programba is bekapcsolódhatott: a pápai delegáltak magyarországi működésének feltárására vállalkozó DeLegat Online projekt két ciklusát követően jelenleg is aktív résztvevője a *Középkori német nyelvű elbeszélő források – Magyarország Mügelin Henrik (Ungarnchronik), Ottokár aus der Gaal (Chronik) és Jakob Unrest (Ungarische Chronik) műveiben* c. kutatásnak (NKFIH K 123848). A terjedelmét tekintve is impozáns mű, amelyet most a kezében tarthat az olvasó, Báling doktori disszertációjának átdolgozott változata. Ahogyan azt az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont *Arpadiana* sorozatában megjelent monográfia fülszövege is jelzi, a munka két könyvet egyesít egyetlen kiadványban: míg az első egység az Árpádok, a Piastok és a Přemyslidák dinasztikus kapcsolatrendszereit teszi elemző bemutatás tárgyává az ezredfordulótól a 12. század elejéig ívelő időszakban, addig a genealógiai függelékként megjelölt második rész az Árpád-házi uralkodók, hercegek és hercegnők részletes családtörténeti adattára: a szerző Gézától Könyves Kálmánig mintegy huszonhat személy genealógiai adatait tárgyalja önálló szócikkek formájában.

A kötet első 251 oldalát felölelő elemzés közép-európai kontextusba ágyazva mutatja be az Árpádok 11. századi hatalmi kapcsolatrendszereit. Szent István és utódai dinasztikus összeköttetéseiről a 18. század óta könyvtárnyi irodalom született. Sokat tárgyalt témáról van tehát szó, ám Báling megközelítése két okból is újszerűnek mutatkozik a hagyományos genealógiai, illetve külpolitika-történeti feldolgozások nézőpontjához képest. Egyfelől komparatív bemutatást kínálva a Piastok és a Přemyslidák családi történetével együtt tárgyalja az Árpádok rokonsági

kapcsolatait, másfelől pedig társadalomtörténeti perspektívában szemlélődik, amikor a Gerd Althoff nevével fémjelzett német történeti iskola fogalomrendszerének segítségével kísérli meg leírni a közép-európai térség 11. századi uralkodóházainak viszonyrendszerét. Nem Báling feldolgozása az egyetlen munka a közelmúlt magyarországi szakirodalmi terméséből, amely rávilágít arra, hogy az összehasonlító módszer a magyar, a cseh és a lengyel uralkodók uralma alá tartozó területek történeti folyamatainak mélyebb megértéséhez vezethet. A szerzőre inspirálóan hatott doktori témavezetője, Bagi Dániel néhány évvel korábban publikált monográfiája,¹ amely az Árpádok 11. századi országmegosztásait és trónviszályait állítja párhuzamba a Piastok és a Přemyslidák hatalomért vívott küzdelmeivel. Ugyancsak Bagi volt az, aki a magyar medievisztikával megismertette azt a metodikát, amelyet az ún. münsteri iskola – Gerd Althoff és köre – dolgozott ki a középkori német társadalom csoportjainak és kapcsolatrendszerének vizsgálatára.²

A munka törzsszövegét képező elemző bemutatás négy nagyobb egységre tagolódik. A bevezető fejezetben (9–36.) Báling ismerteti vállalkozása céljait és kereteit, valamint felvázolja a kutatástörténeti előzményeket. Az Árpádok dinasztikus házasságkötéseinek és családi kapcsolatainak gazdag historiográfiáján belül négy alapvető módszertani irányt vél megkülönböztethetőnek: önálló blokkokban tárgyalja a genealógia, a diplomácia- és kapcsolattörténet, valamint a társadalomtörténet főbb eredményeit. Külön alfejezetben szól az összehasonlító módszer alkalmazásáról: utóbbi egységben kapnak helyet az időkeretek megválasztásával kapcsolatos megfontolások is. A szerző a megelőző korszakok elégtelen forrásdottságaival magyarázza, hogy vizsgálatai számára Géza fejedelem államszervező tevékenysége jelenti a kiindulópontot. A záródátum megválasztásában – az elemzés Kálmán király haláláig ível – a magyar középkorkutatás hagyományos, a könyves uralkodó elhunytát fordulópontként értékelő korszakolását követi. Szükségesnek tartja továbbá azt is rögzíteni, hogy a kutatás geográfiai kereteként meghatározott Kelet-Közép-Európa fogalma alatt az Árpádok, a Piastok és a Přemyslidák által a korszakban uralt területek összességét érti. A munka második fejezetében kerül sor a későbbi elemzés során tanúságul hívott forrásbázis részletező bemutatására (37–61.). Bár a kötetben tárgyalt kérdéskörhöz a szájhagyomány mellett a törvény- vagy oklevélszövegek is szolgálnak adalékokat, a téma elsődleges forrásai kétségkívül a narratív kútfők: a 14. századi krónikakompozíció vonatkozó fejezetei mellett Báling fokozottan támaszkodik Gallus Anonymus és Prágai Kozma elbeszéléseire is.

¹ Bagi Dániel: *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*. Pécs, 2017.

² L. pl. Althoff, Gerd: *Die Macht der Rituale. Symbolik der Herrschaft im Mittelalter*. Darmstadt, 2003.

Az elemzés gerincét a harmadik, a *Kelet-Közép-Európa dinasztikus összeköttetései* címet viselő fejezet képezi. Az egység első része a középkori házasságkötések jogi hátterének szentel figyelmet (63–91.). Báling a jogintézmény történetének rövid áttekintését követően annak kérdésért firtatja, hogy a 11. századi Közép-Kelet-Európa dinasztikus házasságkötéseinek esetében mennyiben érvényesültek – a politikai szempontok mellett – a kánonjog, illetve a világi jog előírásai. A következő alfejezetek az Árpádok, a Piastok és a Přemyslidák házassági horizontjait mutatják be (91–171.). Utóbbi fogalmat a szerző a következőképpen határozza meg: „Házassági horizont alatt azon politikai és egyéb okokból megkötött házasságok összességét értjük egy adott generáció során, amelyeknek az irányultsága megadja azt a mozgásteret, amely egy-egy dinasztiának a rendelkezésre állt, hogy céljait a házasságokon keresztül elérje.” (91.) Báling az ezredfordulótól a 12. század elejéig összesen öt generáció házassági kapcsolatait veszi górcső alá: a nemzedékrendeket mintegy nyolcvan, a források nyomán megismerhető személy alkotja (közülük huszónhét fő az Árpád-ház tagja). Megállapításait a következőkben összegezzük: a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az uralkodóházak az előtünk ismertnél jóval kiterjedtebb rokonsággal rendelkezettek. A családtagokról elsősorban azokban az esetekben van lehetőségünk informálódni, amikor közöttük torzsalkodásokra került sor: a hatalmi viszályokról krónikáink előszeretettel nyújtanak ugyanis bővebb tájékoztatást. A csupán töredékesen rendelkezésünkre álló adatok nyomán is kirajzolódnak ugyanakkor azok a főbb tendenciák, amelyek az Árpádok, a Piastok, illetve a Přemyslidák házassági orientációiban megfigyelhetők. A dinasztiai tagjainak a környező országok hatalmi elitjével létesített kapcsolatait (a vizsgált periódusban mind az Árpádok, mind a Piastok esetében meghatározóknak bizonyulnak a Rurikidákhoz fűződő kötelékek) mellett a szerző kiemeli azokat az eseteket, amikor az uralkodóházak tagjai saját jogaruk alá eső területről vagy olyan vidékekről házasodtak, amelyek fölé ki kívánták terjeszteni uralmukat (pl. Géza fejedelem és Sarolt frigye). A legrangosabbnak ugyanakkor minden kétséget kizáróan a császári családdal való házassági kapcsolat számított. Míg Szent István eredetileg a bajor fejedelmi házba nősült be – abban az időben ugyanis, amikor Gizella Magyarországra érkezett, aligha lehetett még számolni azzal a lehetőséggel, hogy bátyja, Henrik majdan a császári trónra emelkedik –, addig Salamon már valóban császárléányt vezethetett oltárhoz Judit személyében. A német uralkodó Salamon halálával megözvegyült leányát később Władysław Herman lengyel fejedelem vette nőül: utóbbi eset szolgáltatja korszakunkban az egyetlen példát a Piastoknak a császári családdal létesült házassági kapcsolatára.

Az egység harmadik része végezetül a dinasztikus család működésére koncentrálna (171–246.). Előljáróban a szerző röviden figyelmet szentel a *familia* fogalom középkori értelmezéseinek, majd önálló alfejezetben tárgyalja a hatalom dinasztián belüli átörökítésének kérdését. Rávilágít arra, hogy az általa vizsgált területeken

sem a *senioratus* elve szerint való öröklésről, sem pedig a *primogenitura* jogának érvényesüléséről nem beszélhetünk a maga tiszta formájában. Miközben a korszak folyamán átalakulóban volt az uralkodói családmodell – a mellérendeltségi viszonyok helyett egyre inkább a hierarchikus viszonyok váltak meghatározókká –, az egyes családtagoknak a hatalomból történő kiszorulása gyakorta vezetett konfliktusokhoz. A trónviszályokban részt vevő személyek egymás közötti viszonyairól és a torzsalkodások rendezésének lehetőségeiről szólva emeli be elemzésébe Báling azokat a fogalmakat, amelyeket a münsteri iskola alkalmazott a középkori német társadalom kapcsolathálóinak leírására. Az egyenlő felek közötti érdekkapcsolatok alapját az *amicitia* – a terminust politikai barátságként fordíthatjuk – képezte. A házassági kötelék létrehozása mellett a barátsági szerződés volt az egyik módja az uralkodói dinasztiák közötti kontaktus létesítésének. A dinasztikus konfliktusokat lezáró megegyezések célja ugyancsak az *amicitia*, vagyis a szembenálló családtagok közötti eredendően jó viszony helyreállítása volt. A fogalom a 11. század folyamán átalakult: a paktumot kötő felek közötti egyenlőség mind inkább megszűnt, és a viszonyok hierarchizálódásával megjelent az alávetés, vagyis a *deditio* jogintézménye. Báling elemzése rávilágít, hogy a közép-kelet-európai térségek narratív forrásai éppúgy számos példát szolgáltatnak az *amicitia* és a *deditio* jelenségeihez köthető rituálékra, mint ahogyan a német területek az Althoff-iskola által vizsgált kútfői. A barátsági kötelékekhez kapcsolódó jogok és kötelezettségek sorában a szerző önállóan is vizsgálja a tanácsadást (*consilium*) és a segítségnyújtást (*auxilium*), valamint a befogadást (*asylum*). Az elemző munka főbb következtetéseit a dolgozat utolsó egysége (*Eredmények*, 247–251.) foglalja össze.

Különösen értékes részét adja a kötetnek a törzsszöveg függelékét képező adattár (*Genealógiai melléklet*, 253–540.). Ahogyan azt a szerző is hangsúlyozza, az elemző részben előforduló Árpád-házi személyek családtörténeti adatainak kézikönyvszerű tárgyalása azért mutatkozott szükségesnek, mert Wertner Mór immár 130 éve megjelent feldolgozása³ óta nem készült olyan kiadvány, amely a szóban forgó genealógiai információkat – az újabb szakirodalom eredményeit is figyelembe véve – részletesen sorra vette volna. A hiány pótlására vállalkozva Báling önálló szócikkek formájában szól az Árpád-ház azon tagjairól, akikről az összegzés elkészítéséhez kellő mennyiségű információ állt a rendelkezésére. (Azok a szereplők, akik forrásaink nyomán csupán csekély mértékben adatolhatók, a közvetlen családtagjaikról készült szócikkekben kerülnek említésre.) A genealógiai adattár lényegében Wertner rendszerét követi, amikor minden egyes, a függelékbe felvett dinasztiatag esetében megkísérli összegyűjteni a forrásokban fellelhető névalakokat, valamint a származásra, a születésre, a házasságkötésre, a gyermekekre és az elhalálozásra vonatkozó információkat. A forrásbázis és a szakirodalmi feldolgozások

³ Wertner Mór: *Az Árpádok család története*. Nagy-Becskerek, 1892.

teljességére épülő, a korábbi kutatás eredményeit a szerző saját állásfoglalásaival is kiegészítő adattári egységek érdeme, hogy a felhasználó számára rendszerezik a kútfők ellentmondásos adalékaival kapcsolatban megfogalmazható hipotéziseket. Reményünket fejezhetjük ki azzal kapcsolatban, hogy Báling a jövőben folytatja a jelen formájában a 12. század elejéig ívelő vállalkozást, és egy újabb kézikönyv formájában a későbbi Árpádok családtörténetét is elénk tárja.

Az olvasó kötetben történő tájékozódását személy- és földrajzinév-mutató segíti (541–567.). A munka kivehető mellékleteit képezik az Árpádok, a Piastok és a Přemyslidák genealógiai táblái.

Összefoglalóan elmondhatjuk: Báling Péter első monográfiája példát szolgáltat számunkra arra, hogy a komparatív módszer alkalmazása, valamint a nyugat-európai társadalomtörténet-írás eredményeinek bevonása egy olyan sokat vizsgált téma kutatására is megtermékenyítőleg hathat, mint amilyen az Árpádok családtörténete. Az analízist kísérő részletes adattárnak köszönhetően a korszak kutatója megkerülhetetlen kézikönyvként – „új Wertner”-ként – fogja forgatni az Árpád-ház Program támogatásával megvalósult kötetet.

Csákó Judit

Dinasztikus kapcsolatok

Árpádok és Rurikidák

Font, Márta: *The Kings of the House of Árpád and the Rurikid Princes. Cooperation and conflict in medieval Hungary and Kievan Rus'* Budapest, Research Centre for the Humanities, 2021. 356 oldal (Arpadiana VIII.)

2038-ban történelmünk jelentős évfordulójához érkezünk: kerekén ezer éve halt meg első királyunk, Szent István. Életműve, államalapító tevékenysége máig szerves, eleven része az emlékezetnek, a millenáris eseményre pedig hazánk többek között egy nagyszabású vállalkozás életre hívásával is készül. Az 1832/2013. (XI. 15.) számú kormányhatározattal¹ kezdte meg működését az a ma is javában aktív tudományos projekt (Árpád-ház Program), amelynek kiemelt részét képezi a különböző, magas színvonalú tudományos munkák publikálása. Ennek ad nívós keretet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont (ELKH) Történettudományi Intézete által gondozott *Arpadiana* kiadványsorozat,² ami a 2020-ban megjelent első része óta folyamatosan bővül, az egyes köteteket pedig kivétel nélkül a kortárs kutatói közösség kiválóságai jegyzik. A sorozat kiadványainak többsége angol nyelvű, abból a nem titkolt célból, hogy a magyar kutatók eredményeihez a történész szakma külföldi képviselői is közvetlen módon hozzáférhessenek.

A *The Kings of the House of Árpád and the Rurikid Princes* sorrendben az Arpadiana-sorozat nyolcadik kötete, címéhez híven pedig az Árpádok keleti – a Rurik-dinasztiával való – kapcsolataiba avatja be az olvasót. Szerzője Font Márta, a Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Korajútkori Történeti Tanszékének emerita professzora. Fő érdeklődési területe – a honfoglalás- és Árpád-kori magyar történelem mellett – az ún. Kijevi Rusz, a középkori óorosz állam története, mely – a korabeli Magyar Királyság keleti szomszédjaként – számos hazai vonatkozású kapcsolattal rendelkezik (mindezt

¹ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A16H1315.KOR&txtreferer=00000001.TXT> (letöltve: 2022.03.27.)

² <https://tti.abtk.hu/kiadvanyok/konyvsorozatok/arpadiana> (letöltve: 2022.03.27.)

jól érzékelteti a könyv alcíme is: *Cooperation and conflict in medieval Hungary and Kievan Rus'*).

A kötet tipográfiai tekintetben – hiszen elsőként ezt figyelheti meg kézbevételekor az olvasó – a kiadványsorozatra jellemző impozáns külsőt kapta: a borítón a témát egészében kifejező, a két szóban forgó dinasztia egyes tagjait ábrázoló középkori krónikaillusztrációt láthatunk. A kötetet fellapozva pedig jól áttekinthető belső struktúrával, valamint a tartalom megértését kiválóan segítő (egyben a szerző gondosságára is rámutató) diagramokkal, térképekkel és genealógiai táblákkal találkozunk.

A szerző a könyv elején olvasható előszóban közli, hogy most megjelent munkájának alapját a 2005-ben publikált *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*³ című monográfiája adja, amit az azóta folyamatosan végzett szisztematikus kutatásai nyomán, újabb adatokkal és megállapításokkal egészített ki. Továbbá felhívja a figyelmet egyes, a könyvben megjelenő történeti fogalmak pontosítására (például a feudalizmus Kijevi Ruszra való alkalmazásának helytelenségére), ugyanakkor rögzíti azt is, hogy saját maga milyen értelemben használja az előszóban felsorolt – a köznyelvben sokszor eltérő jelentéssel is bíró – fogalmakat.

A kötet szerkezetileg három nagy egységre tagolódik: először, a témakör rövid bemutatását követően, sorra veszi a szláv és latin nyelvű forrásbázist, majd rátér a két megjelölt dinasztia (Árpádok és Rurikidák) különféle – mint a házassági, szövetségi és hadi – kapcsolódási pontjainak részletes feltárására, végül pedig összegzi és rendszerezi a levonható következtetéseket. A könyvet részletgazdag, egyben kategorizált rövidítés- és szakirodalmi jegyzék, mellékelte ábrák (többek között a már említett térképek és genealógiai táblák), név- és tárgymutató, ábra-, illetve képjegyzék zárja.

A témakör korabeli forrásvidékeit lépésről lépésre felvonultató első tartalmi egység mintaszerűen mutatja be a korszakban keletkezett – főként elbeszélő – forrásszövegeket, mindezt pedig pontos műfaji magyarázattal vezeti fel, egybevetve a nyugati (latin) források osztályozási szokásaival. A „*letopis*” vagy a közismert „*chronicle*” (műfaji) megnevezéssel meghatározható ósláv szövegek vizsgálatának középpontjában három kútfő áll: az első az úgynevezett „*Pověst' vremennykh lět*” (PVL, „Régmúlt idők elbeszélése”), a második a „*Kievan Chronicle*” (Kijevi Évkönyv), a harmadik pedig a „*Galician-Volhynian Chronicle*” (Halics-Volhíniai Évkönyv). A szerző számos munkájában hívta fel a figyelmet e források jelentőségére, hiszen nemcsak egyes passzusait vette górcső alá korábban a Kijevi Ruszsal kapcsolatos eddigi kutatásai során, hanem magyar vonatkozásaiknak külön monográfiát szentelt,⁴ sőt korszerű, magyar nyelvű kritikai kiadásuk elkészítésé-

³ Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005.

⁴ Font Márta: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. Szeged, 1996.

nek terén is tevékeny szerepet vállalt.⁵ Az imént felsorolt kútfők áttekintésekor szakszerű és körültekintő alaposággal tér ki a keletkezési körülményeikre, szöveg hagyományukra (ezeket külön-külön leszármazási hálókkal, vagyis sztemmákkal is szemlélteti), a bennük rejlő történeti adatok mennyiségére és minőségére, valamint a témakör szempontjából kiemelendő részekre.

A latin nyelven íródott kútfők bázisát a magyar, illetve lengyel régióhoz – tehát a Kijevi Rusz területének közép-kelet-európai szomszédaihoz – kötődő források alkotják. E szövegek szemrevételezése során Font Márta figyelmet szentel a földrajzi terminológia magyarázatának, lehetséges értelmezéseinek, a forrásokban felbukkanó szereplők hátterének is (l. például a Rusz területéhez kapcsolódó katonai szolgálatért juttatást kapott személyek listája).⁶

A második nagy tartalmi egység („II. Marriages, alliances, military campaigns”) az időben legkorábbra visszavezethető adatok bemutatásával kezdődik, érdekelte, hogy ebből az időintervallumból kevés mennyiségű forrás áll rendelkezésre – ám a muszlim kútfőkből (al-Dzsajháni-hagyomány) tudható, hogy már honfoglaló őseink is érintkeztek a kijevi térséggel, a steppevidéken pedig különböző szláv törzsekkel. Fontos kapcsolódási pont a bizánciak ellen támadást szervező kijevi Szvjatoszláv, aki bizonyos – nem egyértelműen azonosítható – magyar csapatokkal karöltve állította fel haderejét, majd a 970-es arkadiopoliszi vereséggel az általa életre hívott katonai koalíció felbomlott. A szerző emellett külön foglalkozik a dinasztikus házassági szerződések és az ezek hátterében felsejlő történeti események összefüggéseivel I. (Szent) Istvántól egészen II. Géza király koráig.

A kötet második nagy tartalmi egységének további részében pedig részletes tárgyalását olvashatjuk a Galícia és a Magyar Királyság közötti szövevényes kapcsolatnak. A generációkon átívelő (IV. Béla regnálásáig tartó), a felek saját területi igényükért való küzdelme és a magyar fennhatóság megszilárdításáért vívott harc nehézségei áttekintése során izgalmas történeti eseményekről kapunk szakszerű tudósítást, a felek döntései, lehetőségei mögött álló okok és okozatok logikus levezetésével.

A harmadik tartalmi egység („III. Conclusions”) címéhez híven rendszerezni kívánja a fenti két nagy fejezetben tárgyaltakat. Font Márta mindenekelőtt leszögezi, hogy a témakört újszerűen vizsgálta abból a szempontból, hogy górcső alá véve a releváns forrásbázist akkurátusan egybegyűjti – közben számos külföldi szakirodalom eredményeit is bemutatva – a vonatkozó történeti adatokat, ezáltal sokkal árnyaltabb képet tárva fel az olvasó előtt. Fontos megállapítása a szerző

⁵ L. pl. Régmúlt idők elbeszélése – A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István, Szerk. Balogh István – Kovács Szilvia. Budapest, 2015.; Kijevi Évkönyv. Fordította és jegyzetekkel ellátta Font Márta. In: Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szerk. Thoroczkay Gábor. Szeged, 2018. 313–340.

⁶ L. a kötet 91. oldalán

elemző vizsgálatának, hogy elsősorban dinasztiák (jelen esetben az Árpádok és a Rurikok) közötti kapcsolatáról van szó – ahogyan arra a kötet címe is utal –, nem pusztán országok vagy társadalmak közötti viszonyokról. Tehát a középpontban a dinasztiák állnak, ebből a szemszögből érdemes vizsgálni. Eme kapcsolatokat mozgatórugói pedig maguk a dinasztikus érdekek, melyeket regionális keretbe kell elhelyezni. Az Árpádok és Rurikok esetében előbb egy következetes kapcsolatfenntartás figyelhető meg, amit később felvált egy konfliktusokkal terhelt periódus, többek között a Galíciát illető területi-politikai érdekekből kifolyólag. A 12. század érdekes intervallum abból a szempontból, hogy ekkor párhuzamosan élt mind a két – a kapcsolatkereső és a konfliktusos – kapcsolatrendszeri fázis, ami látszólag néha ellentmondásos döntésekhez is vezetett a Magyar Királyság részéről. A galíciai fejedelmek ugyanakkor saját önállóságukra, illetve függetlenségükre is törekedtek, hol Kijevvel és Volhíniával, hol pedig Lengyelországgal és Magyarországgal szemben. Mindehhez gyakran igénybe vették a szomszédos steppei lovasnomádok katonai segítségét is. A 13. század folyamán pedig a Rusz más fejedelemségei is szemet vetettek Galíciára, ami tovább bonyolította a helyzetet. A leghevesebben II. András (1205–1235) küzdött a területért, ami a magyar elit vállalkozó kedvű tagjai számára kitűnési lehetőséget jelentett. Font Márta a források elemzéséből arra következtet, hogy ők tekinthetők a katonai törekvés mögött meghúzódó motivációs erőnek is. IV. Béla Andrással ellentétben nem támasztott különös igényt a galíciai régió iránt, inkább nyugati irányú hatalmi-politikai céljai érdekében kívánta azt felhasználni. Ám később a Magyar Királyságon belül egyre jobban megerősödő oligarchákkal vívott küzdelmek arra kényszerítették a magyar uralkodókat, hogy idővel felhagyjanak az észak-keleti terjeszkedés gondolatával. Ezzel párhuzamosan a dinasztikus kapcsolatok is felbomlottak: az Árpád-ház következő század elejére kihalt, Galícia pedig végül a hódító mongolok fennhatósága alá került mint egyfajta ütközőzóna. A generációkon átívelő kapcsolat azonban Galicián is meglátszott, ahogyan például Danyiil Romanovics esete is mutatja, aki több időt töltött a magyar királyi udvarban, s később bizonyos itt szerzett tapasztalatokat fel is használt a galíciai regnálása alatt.

Font Márta könyve gondos és szakmailag magas színvonalú szintézis, amely impozáns mélységben tárja fel az Árpád-ház és a Rurik-dinasztia középkori kapcsolatait. Olvasmányos, egyben közérthető stílusa miatt pedig a szakmai közösség mellett a középkor iránt érdeklődők is izgalmas kötetként vehetik kézbe.

Ignác Ágoston

A kereszténység felvételétől a késő középkori plébánosi testvérületekig

Ribi András (szerk.): *Prépostok, apátok, vikáriusok: Tanulmányok.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2021. 314 oldal

A Pécsi Tudományegyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatói és fiatal kutatói által alkotott, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat keretében működő „Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport” immáron harmadik kötetével jelentkezett, amelyben az olvasó – hasonlóan az elsőhöz¹ – ismételten a csoport tagjainak írásai, illetve egy „külsős” történész tollából származó tanulmány révén nyerhet betekintést a középkori egyháztörténeti kutatások legújabb eredményeibe.

A kötet első fejezetében a szerzők – a projekt vállalásainak megfelelően kitekintve a magyarországi fókuszú vizsgálódásból – közép-európai kontextusba helyezve elemzik választott témáikat. A kutatócsoport korábbi vezetője, Font Márta professzor asszony tanulmányában a krisztianizáció 10–11. századi folyamatát ismerteti, méghozzá, kapcsolódva kutatói pályafutása egyik fő témájához, az ún. Köztes-Európa, azaz a magyar, cseh, lengyel területeket, valamint Kijevi Ruszt magába foglaló régió tekintetében. Font elemzésében különböző összehasonlító táblázatok segítségével vázolja fel a közös vonásokat, valamint a dinasztikák által uralt területeken végbemenő folyamatokat is bemutatja.

A kolozsvári Kovács Mihai írásában ugyancsak tágabb perspektívát nyújt amely kifejezetten hasznos a magyar medievisztika számára, ugyanis – folytatva Buják Gábor az első kötetben megjelent, a szlovák középkorkutatással kapcsolatos írását – az 1918 utáni román középkorkutatás egyháztörténeti vonatkozásait illetően nyújt általános képet, segítve ezzel az egyes történészek és műveik, illetve a nagyobb kutatási témák vonatkozásában való tájékozódást. Fontos kitétel azonban, hogy a szerző a nyugati egyház történetére vonatkozó vizsgálódásokat elemzi csak, három korszakra bontva azt. Az összefoglalás több szempontból is

¹ Thorockay Gábor (szerk.): *Püspökök, káptalanok, tizedek: Tanulmányok.* Pécs, 2020. L. Barabás Gábor: Thorockay Gábor (szerk.): *Püspökök, káptalanok, tizedek.* Pontes 3. (2020), 209–212.

különösen fontos, lévén, bár a román kutatás elsősorban az ortodox egyháztörténet kutatására fókuszál, de fontos munkák láttak napvilágot a nyugati kereszténységre vonatkozóan is, valamint arról sem feledkezhetünk meg, hogy Kovács a nem román szerzők tollából, de román nyelven megjelent munkákat is bevonta összefoglalásába. Egyetlen kritikaként olvasói szemmel talán az róható fel, hogy az egyes munkák adatai a lábjegyzetekben nem, csak a tanulmány végi bibliográfiában lelhetők fel.

Buják Gábor a kötet második fejezetét nyitó munkájában a Szepességben működő plébánosi testvérületek történetét vizsgálja középkori keretekben. Buják írásában a Szepesség egyházszervezetének a működését ismerteti elsőként, majd szűkebb témájára fókuszálva a testvérületek szerveződésének alapjaival, valamint gyakorlati funkciójukkal foglalkozik behatóbban. Ezt a célt egy, a testvérületek eredetére és céljaira vonatkozó általános, a magyar mellett az európai helyzetre is kitékintő összefoglalás is támogatja. Fontos része továbbá a tanulmánynak egy forráskiadás is, a szerző ugyanis közreadja egyrészt a 24 királyi plébános testvérületének adományozott búcsúk szövegét, valamint az 1520-ban begyűjtött, majd Lőcsén átadott pápai tizedek befizetésére vonatkozó összeírást is. Buják természetesen nem pusztán közreadja a szöveget, de alapos elemzésüket is nyújtja, amely révén az olvasó egyebek mellett a területi alapon szerveződő testvérületek működésébe is betekintést kaphat. A tanulmányt az adatok térképes ábrázolása, valamint több összefoglaló táblázat zárja.

Farkas Csaba írásában az Anjou-kori szentszéki bíráskodás történetének talán legjobban dokumentált részét, az egri egyházmegyei vikáriusok működését ismerteti. Hasonlóan az előző íráshoz, egy általános bemutatás alapozza meg az elemzést, amely részt az egri püspökök helynökeinek áttekintése követi, majd Farkas az adatokat táblázatos formában is közreadja. A szerző az egri vikáriusok joghatóságát is elemzi, kitérve egyebek mellett a bíróságuk elé került ügyek természetére, valamint a perek lefolyásának jellegzetességeire is. Kritikaként legfeljebb az egyházi tilalom (*interdictum*) és a kiközösítés (*excommunicatio*) fogalmainak nem konzekvens használata fogalmazható meg. Farkas végezetül a vicevikáriusok, a vikáriusi ülnökök, valamint az eljárásokba bevonódó egyházmegyei papság helyzetét is elemzi. Az írást végül az egri vikáriusok 1324 és 1388 közötti archontológiája zárja.

A kötet szerkesztője, Ribí András a második nagyobb egységet záró tanulmánya ugyancsak magába foglal egy archontológiai részt. A szerző – egy frappáns popkulturális utalással kikacsintva a szakmai szövegből – az Anjou-kori udvari hiteleshelyként működő kápolnaispáni intézmény kutatástörténetét, valamint eljárásainak – mennyiségi és minőségi – jellegzetességeit ismerteti. Ribí az eredményeit, megkönnyítendő az adatok feldolgozását, számos táblázattal szemlélteti. Ugyanez mondható el a hiteleshelyi kiküldöttet és királyi embereket elemző

résszel kapcsolatban is. A szerző mindezeken túl elemzi a vonatkozó oklevelekben feltűnő pereskedők körét is. Végezetül – kapcsolódva Ribi korábbi kutatásaihoz – az olvasó egy kitekintést kap a Visegrádon működő intézmény és a később kialakult országos hatáskörű hiteleshely működése közötti összefüggésekről, majd a királyi kápolnaispánok és helyetteseik archontológiája zárja a kiváló tanulmányt.

A PTE korábbi, az ELTE jelenlegi tanszékvezető professzora, a kutatócsoport vezetője, Bagi Dániel írása nyitja a kiadvány utolsó, *Prépostság – Apátság* című fejezetét. A szerző a bozóki premontrei prépostság 12. századi birtokösszeíró oklevelét vette vizsgálat alá. Elemzésében a diploma utolsó kiadója, Richard Marsina eredményeiből indult ki, és pontosítja azt az oklevél *datatióját*, valamint a vélelmezett hamisítvány mivoltát illetően. Galambosi Péter ugyancsak egy monostorral, a csatári bencés apátsággal foglalkozik tanulmányában, annak a forrásadottság folytán nehezen feltárható történetét foglalja össze. Elemzését a szerző az alapító Gutkeled nemzetség történetének ismertetésével kezdi, majd az alapítás körülményeire és kérdéseire tér ki, elvetve például a 12. század előtti kezdetek és így a kontinuitás lehetőségét. Galambosi ismerteti az apátság birtokait, az ún. Csatári- vagy Gutkeled Biblia kérdéseit, valamint a monostor hiteleshelyi tevékenységét is. A tanulmányt a monostor személyi összetételére vonatkozó adatok elemzése, majd az apátság megszűnésének bemutatása után a 13–16. századi csatári apátok névtára zárja.

A kötet utolsó írásában Thoroczkay Gábor – folytatva korábbi, egyes társaskáptalanok történetét feldolgozó munkái² sorát – az aradi királyi alapítású prépostság történetét dolgozta fel a kezdetektől 1342-ig. A jeles budapesti történész tanulmányában az Arad elnevezés eredetétől, a társaskáptalan létrehozásának vitatott körülményeit, illetve a kapcsolódó okleveleket teszi először vizsgálódás tárgyává. A szerző ezek után sorra veszi a későbbi adatokat, kitérve egy-egy fontosabb ügyre, valamint méltóságviselőre és az egyes prépostok azonosítására is. Az olvasó képet kaphat továbbá a prépostság birtokairól, valamint sójövodelmeiről és hiteleshelyi tevékenységéről is.

Összességében elmondható, a kutatócsoport ismételten egy olyan tanulmánykötetet tett le az asztalra, amely egyrésztől betekintést nyújt a műhelyben folyó

² Thoroczkay Gábor: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. Fons 19. (2012), 37–55.; Thoroczkay Gábor: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. Fons 19. (2012) 409–433.; Thoroczkay Gábor: A messziről jött királyné prépostsága. (A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története 1342-ig). In: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szóvák Kornél (szerk.): Arcana tabularii. (Tanulmányok Solymosi László tiszteletére). Budapest – Debrecen, 2014. I. 321–335.; Thoroczkay Gábor: A Szent Bölcsesség egyháza. (A titeli társaskáptalan története a kezdetektől a XIV. század közepéig). Fons 21. (2014), 331–350.; Thoroczkay Gábor: A székesfehérvári prépostság és bazilika az Árpád-korban. In: Thoroczkay Gábor: Ismeretlen Árpád-kor. (Püspökök, legendák, krónikák). Budapest, 2016. 141–183.; Thoroczkay Gábor: Prépostság a nyugati határszélen. (A vasvári társaskáptalan története a kezdetektől a 14. század közepéig). Fons 26. (2020), 157–171.

munka legújabb eredményeibe, másrésről a magyar középkori egyháztörténet kutatását is kiválóan reprezentálja. Nem kizárólag a kutatók, de a történelem szakos hallgatók és a téma iránt érdeklődő nagyközönség számára is jó szívvel javasoljuk a kötet kézbevételét. Általános kritikaként egyedül az angol nyelvű rezümék hiánya hozható fel, amely nagyban megkönnyítené, hogy az írások határainkon túl is felkeltsék a szakma figyelmét, ezáltal is segítve a régió kutatói közötti disszeminációt.

Barabás Gábor

Pécs új atlasza, nem csak pécsieknek

PÉCS: Magyar Várostartörténeti Atlasz 8. = PÉCS: Hungarian Atlas of Historic Towns No. 8 Szerk. Fedeles Tamás – Kovács Viktória – Szilágyi Magdolna. Szerzők: Gáti Csilla – Fedeles Tamás – Kováliczky Gergely – Nagy Erzsébet – Jankó Ferenc – Kovács Viktória – Oszvald Ferenc Nándor – Pilkhoffer Mónika – Schmelcz-Pohánka Éva – Sudár Balázs – Szilágyi Magdolna – Tóth Zsolt – Árvai Tünde. Budapest – Pécs, ELKH BTK Történettudományi Intézet – Pécsi Tudományegyetem, 2021. 128 oldal

Hosszú évek áldozatos kutatómunkájának eredményeként a tavalyi év kora őszen került sor a Pécs történeti topográfiáját összefoglaló, a *Magyar Várostartörténeti Atlasz* sorozat nyolcadik köteteként napvilágot látott kiadvány ünnepélyes bemutatójára. A mű nem csupán külső formai jegyei, hanem tartalmi elemei révén is rászolgál a grandiózus jelzőre, ugyanis a kiadvány szerzői a vonatkozó szakmunkák értékelésén, illetve szintetizálásán túl egyúttal a projekt keretében megvalósult alapkutatások eredményeit is az olvasóközönség elé tárják. Bár a kötet elősorban Pécs topográfiai fejlődésének rövid áttekintésére törekszik, az olvasó mégsem érzi azt, hogy egy összefoglaló munkát tartana a kezében, ugyanis a szakmai megfontolások, illetve a módszertani kérdések ugyancsak hangsúlyos szerephez jutnak a kiadványban. Ily módon a kérdéskör komplexitásáról, egyszersmind a kutatás jelenlegi állapotáról is átfogó képet kaphatunk. A sorozat korábbi köteteihez hasonlóan, elősegítendő az eredmények minél szélesebb körben való megismertetését, jelen kiadvány is kétnyelvű, magyar és angol tartalommal jelent meg. A törzsszöveget számos illusztráció kíséri, amelyek között régészeti ásatások során készült felvételek, épületrekonstrukciók, valamint térképszelvények egyaránt megtalálhatók. A kiadványhoz három, elősorban térképeket tartalmazó melléklet is tartozik, amelyek a város helyrajzi kiterjedését, valamint topográfiai viszonyait szemléltetik az egyes történeti korszakokban.

A kötet két különálló, tartalmilag ugyanakkor egymáshoz szervesen illeszkedő egységre tagolódik. Az első, leíró jellegű részben a szerzők időrendben haladva tekintik át a város helyrajzi történetét, különös figyelmet szentelve

a lakosság térhasználatának és térszemléletének alakulására. Mindemellett az egyes történeti korszakok közötti cezúraként is értelmezhető *topográfiai súlypont-áthelyeződéseket* is figyelemmel kísérik. A leíró rész kilenc fejezetre tagolódik, terjedelmét tekintve pedig a kiadvány közel kétharmadát teszi ki. A bevezető fejezetben a város topográfiai „kilátásait” alapvetően meghatározó természeti tényezők, a település, illetve a mikrorégió földrajzi és klimatikus viszonyai, valamint az úthálózat és a közlekedési rendszer fontosabb elemei kerülnek bemutatásra. A helyrajzi viszonyokat feldolgozó korszakos fejezetek közel azonos felépítést követnek: az adott időszak történeti kontextusát tárgyaló alfejezetet követően a szerzők az egyes városrészek topográfiai fejlődését veszik górcső alá, összefüggéseiben vizsgálva azt a kulturális, gazdasági és társadalmi folyamatokkal. A fejezetek terjedelmüket tekintve – az egyenetlen forrásadottságok ellenére is – arányosak, jóllehet egy-egy korszak olykor több fejezetben, máskor egy adott időszak történeti korokon átívelően egy nagyobb egységben kerül bemutatásra. Utóbbi strukturális sajátosság mindazonáltal nem megy a követhetőség rovására, hanem jól átgondolt szerkesztési koncepcióról, a szerzők tekintetében pedig egységes szemléletmódról tanúskodik. A következetes és logikus felépítés mellett a törzsszövegben elhelyezett ábrák, a leíró rész végén található terjedelmes jegyzetapparátus, illetőleg a topográfiai adattárra és a melléklet térképszelvényeire való szövegek közötti hivatkozások is nagyban megkönnyítik az adott korszak helyrajzi viszonyaiban elmerülni szándékozó olvasó további tájékozódását.

A kötet második nagyobb egységében a helyrajzi viszonyok mélyebb megismeréséhez és a kérdéskör átfogó értelmezéséhez nélkülözhetetlen történeti topográfiai adattár kap helyet. A tematikus egységekre tagoló rész kronologikusan, illetve betűrendben tartalmazza az adatsorokat. A sorozat korábbi köteteinek szerkesztési elveit szem előtt tartva huszonhat tematikus csoport került kialakításra, amelyek egyrészt történeti vonatkozású adatokat (a település névalakjai, jogállása, birtokviszonyainak, határainak, közigazgatási besorolásának és beosztásának, illetve népességének alakulása), túlnyomórészt azonban topográfiai adatsorokat (pl. utcák, templomok, temetők, épületek, ipari létesítmények, kulturális intézmények) közölnek. A szócikkek végén zárójelben az adott tétel forrásadatai is megjelölésre kerülnek, amelyeket olykor rövid ismertetések, illetve leírások követnek.

Pécs várostörténeti atlasza egy hiánypótló, a szélesebb olvasóközönséget is megszólító, mindazonáltal a szakmai szempontokat egyaránt érvényesítő munka, amely a város múltjának megismerését célzó kutatások eredményeit strukturáltan és közérthetően, számos aspektusból bemutatva foglalja össze. A kötet külső formai jegyei kifinomultak, megjelenése modern, tartalmi szempontból kurrens, és – közel sem utolsósorban – kimondottan olvasmányos. Szerzői az adott korszak és egyúttal a város helyrajzi viszonyainak legjáratasabb kutatói, amely szakmaiság

a kiadvány összefoglaló jellege ellenére is nyilvánvaló. Ily módon Pécs új atlasza izgalmas olvasmány mind a várostörténeti kutatások iránt érdeklődő olvasó, mind a szakmabeliek számára.

Bandi Kristóf Bálint

Adomány, alapítvány, zárandoklat

Fedeleš Tamás: Devóció és reprezentáció: főúri vallásosság a késő középkorban. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2021. 258 oldal (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 12.)

A középkori ember életét alapjaiban határozta meg a katolikus egyház, a vallásosság különböző aspektusai formálták a mindennapokat. Ennek ellenére a témát nehéz megragadni a forrásokban, személyes jellege miatt leginkább csak közvetett információk állnak rendelkezésünkre. A kutatók helyzetét tovább nehezíti az is, hogy az egyházi előírások alóli felmentésekkel, egyházi büntetések kiszabásával vagy feloldásával, illetve a vallásgyakorlás, a spirituális élet egyéb szempontjaihöz kapcsolódó ügyekkel foglalkozó Apostoli Penitenciária kérvénykönyvei csak a 15. század elejétől kezdődően maradtak fenn, így az ilyen jellegű ügyek kutatása csak ettől a korszaktól történhet szisztematikusan.

Fedeleš Tamás, aki eddig is számos monográfia, tanulmány, konferenciakötet, szócikk és forráskiadás szerzője, társszerzője vagy szerkesztője volt, legújabb önálló kötetében e komplex kérdéskör, a késő középkori vallásosság vizsgálatára vállalkozott. A szerző sokévi kutatás után döntött úgy, hogy a főúri réteg tagjainak vallásos életét különböző szempontokból tárgyaló tanulmányait továbbfejleszti egy önálló köteté.

Az olvasó eligazodását elősegítendő Fedeleš monográfiája a szakirodalom bemutatásával kezdődik. A mentalitástörténet – és ezen belül a vallásos élet – kutatása a nyugat-európai történetírásban évtizedes hagyományokkal rendelkezik, amelynek téma-orientált szemlézése már önmagában véve is komoly feladat. A nemzetközi historiográfia áttekintése a német nyelvű történeti munkák jelentősége mellett rávilágít arra is, hogy a témát csakis interdiszciplináris megközelítéssel érdemes feldolgozni. A hazai történészek számára azonban a forrásadottságok sok esetben nem tették lehetővé, hogy átfogó vizsgálatot végezzenek, ezért többnyire a vallási élet egy-egy aspektusát központba helyező esettanulmányok láttak napvilágot.

A kötet következő fejezete a forrásbázis felépítését és a vizsgálat módszertanát ismerteti. A szerző felhívja rá a figyelmet, hogy bár a főúri vallásosság kutatásá-

hoz felhasználható kútfők köre igen széles – a különböző írott dokumentumok (jogbiztosító oklevelek, adománylevelek, végrendeletek, a Szentszékhez benyújtott kérvények stb.) mellett a korszak képi és építészeti emlékei is bevonhatók –, mégis ritkán fordul elő, hogy egy-egy család esetében a téma minden aspektusára szolgáltatassanak adatot. Ezt követően a szerző bemutatja az általa kiépített szempontrendszert, amely alapján az összegyűjtött adatokat rendszerezte. A főúri réteghez tartozók vallásosságukat különböző módokon fejezték ki; a szerző ezeket a megnyilvánulási formákat csoportosította, attól függően, hogy egyházi intézményeknek tett anyagi vagy egyéb juttatásokról (lélekváltság, misealapítványok; kolostorok, templomok, kápolnák alapítása vagy támogatása), a karitás gyakorlatáról, kegyhelyek felkereséséről (zarándoklatok, búcsúk), vagy gyászszertartások megszervezéséről volt szó. Fedeles Tamás emellett különös figyelmet szentelt annak felderítésére, hogy miként fonódott össze az egyházi és a politikai élet, illetve igyekezett utolérni a forrásokban azokat a momentumokat, amelyek a vizsgálatba bevont családok spirituális életébe, a valláshoz fűződő legbensőbb kapcsolatába (magánáhítat) engednek bepillantást.

A monográfia fő része a fentebb említett szempontrendszer alapján először általánosságban tárgyalja a forrásokból kinyert adatokat. A misealapítványok esetében szembeötlő az örökös misék dominanciája, ezek közül is elsősorban a naponta celebrált miséket részesítette előnyben a korabeli arisztokrácia. A legtöbb ilyen misealapítványt a főúri réteg tagjai a saját kegyuraságuk alatt álló templomokban, kápolnáknak tették, amelyek gyakran az adott családok temetkezőhelyeül is szolgáltak. Fontos megállapítása ezenkívül a kötetnek, hogy a 15. századtól látványosan nőtt a hívekkel aktívabb kapcsolatot ápoló szerzetesrendek népszerűsége, amely a pálosok és az obszerváns ferencesek támogatottságának jelentős növekedéséhez vezetett. A teljes forrásbázis átfogó elemzése után a szerző a részletesebb leírás középpontjába az Újlaki és a Scolari családokat helyezi. Az Újlakiakkal kapcsolatban érdemes a kötet alapján kiemelni, hogy alapítótevékenységük nem csupán a kolostorokra és a kápolnákra, hanem az ispotályokra is kiterjedt. Különleges módon a család két tagja is (Kont Miklós, 1350; Újlaki Miklós, 1475) elzarándokolt Rómába, Kapisztránói János újlaki sírját pedig igyekeztek minél látogatottabb kegyhellyé tenni. A firenzei származású Scolari családdal kapcsolatban a szerző hangsúlyozza, hogy kegyes tevékenységükből a magyarországi egyházi intézmények mellett a szülőföldjükön található is részesültek. Ozorai Pipo ezen kívül jelentős befolyással tudott lenni Luxemburgi Zsigmond egyházpolitikájára, és ennek eredményeként fivéréi magas egyházi tisztségekhez jutottak.

A kötet utolsó két szerkezeti egysége a zarándoklatokra fókuszál. Először Újlaki Miklós az 1475-ös Szentévbén, Rómában tett látogatásának részleteit ismerhetjük meg, az utolsó fejezetben pedig a szerző európai kitekintésben tárgyalja a

vallási céllal tett utazások különböző szempontjait (motiváció, tájékozódás, emlékezet), fogalmazhatunk úgy, hogy külföldi párhuzamokkal pótolja a hiányzó magyar adatokat.

A *Devóció és reprezentáció* egyik erőssége az adatok vizuális ábrázolásában rejlik: a szövegközi és a mellékletekben található összefoglaló táblázatok, diagrammok és térképek azok számára is követhetővé teszik a monográfia struktúráját, akik a források hiányosabb ismerete miatt elvesznének az információk sűrűjében. Összességében elmondhatjuk, hogy Fedeles Tamás alapos elemzés alá vetette a témát, a kötet az olvasóban azt az érzést kelti, hogy a szerző minden olyan releváns kérdést feltett és megválaszolt, amelyekre a válasz a forrásokban megtalálható. A kötet elolvasása után bátran kijelenthetjük, hogy a kapcsolódó nemzetközi szakirodalom beható tanulmányozása után igenis érdemes mentalitástörténeti szempontból is vállatára fogni a rendelkezésünkre álló magyar vonatkozású forrásanyagokat.

Maléth Ágnes

Fejezetek az orosz, szovjet történelemből

Pécsi Történeti Ruszisztika. Pécs, PTE BTK TTI Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport – PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – MTA PAB Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottság, 2021. (Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 6. MOSZT Könyvek 20.) 370 oldal

2021. október 5-én került sor a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottsága székházában a *Pécsi Történeti Ruszisztika. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 6. MOSZT Könyvek 20.* című kötet (PTR) bemutatójára. A rendezvényt Prof. Lénárd László akadémikus, a PAB elnöke nyitotta meg. Beszédet mondott rajta kívül Prof. Font Márta, Prof. Sashalmi Endre és Dr. Bebesi György. A könyv közép- és kora újkori orosz témákat feldolgozó írásait Szvák Gyula, az ELTE professor emeritusa mutatta be, aki a budapesti és a pécsi történeti ruszisztikai műhelyek működését az orosz történetírás két nagy iskolájához, a moszkvaihoz és a szentpétervárihoz hasonlította, valamint hangsúlyozta a PTR-kötetben megjelent tanulmányok magas színvonalát és a kiemelkedő témaválasztást. A tanulmánykötet új- és modernkori munkáit az ELTE egy másik professor emeritusa, Majoros István ismertette, aki párhuzamot vont az érintett tanulmányok, illetve a francia történelem és saját kutatásai között. A bemutatót jelenlétükkel közel félszázán tisztelték meg, köztük egyetemi kollégák, Fedeles Tamás rektorhelyettes, Wołosz Robert dékánhelyettes, a két kutatócsoport tagjai, diákok és rokonok.¹

A kiadvány a Sashalmi Endre vezette MTA PAB Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottság, illetve két, a Pécsi Tudományegyetemen működő műhely, a 2004-ben Bebesi György által alapított PTE BTK TTI Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), valamint a 2001-ben Font Márta által létrehozott, 2021-ben fennállásának 20. évfordulóját ünneplő PTE BTK TTI Kelet-Európa és Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport közös projektje

¹ A kötetbemutatóról és a kiadványról bővebben: Bárdonicsek Dominika: Mozaikok az orosz és szovjet történelemből – A Pécsi Történeti Ruszisztika című kötet bemutatója. www.ujkor.hu: A velünk élő történelem/Beszámoló rovart, 2021. <https://ujkor.hu/content/mozaikok-az-orosz-es-szovjet-tortenelembol-pecsi-torteneti-ruszisztika-kotet-bemutato> (letöltve: 2022.03.25.)

volt. Utóbbi a közép- és kora újkori szláv népek és kultúrák történetét, a MOSZT pedig az új- és modernkori orosz és szovjet történelmet helyezi fókuszába. Mindkét kutatócsoport kiemelkedő munkásságát fémjelzi a számtalan konferencia és kiadvány. Az eddig megjelent Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok, továbbá a MOSZT Könyvek és MOSZT Füzetek listája a PTR kötet végén olvasható.

A Pécsi Történeti Ruszisztika című kötet hat pécsi, illetve a Pécsi Tudományegyetemhez kötődő, tudományos fokozatot már szerzett ruszista-szovjetológus szerző két-két reprezentatív írását tartalmazza. A fő koncepció az volt, hogy az egyik a szerzők korábbi munkásságának terméke, esetleg külföldön megjelent, de Magyarországon még nem publikált, a másik pedig egy jelenlegi kutatási eredményeit bemutató munka legyen. A tizenkét tanulmány elrendezésénél a kronológiai szempontok érvényesültek. A kötet szerzői között szerepelnek jelenleg is orosz/szovjet történelemmel foglalkozó egyetemi oktatók, illetve olyanok, akiknek fő kutatási területe (már) nem kapcsolódik szorosan a ruszisztikához-szovjetológiához. Így az akadémiai munkabizottság és a kutatóműhelyek vezetői mellett helyet kapott a kötetben Kolontári Attila MOSZT-társelnök és szovjetológus, Bene Krisztián MOSZT-alelnök, a francia-szovjet kapcsolatok kutatója, illetve Bótor Tímea ruszista írása is. A szerzők rövid szakmai önéletrajza a kötetben a megjelent kiadványok felsorolása után tekinthető meg.

A kiadvány az orosz történelem számtalan korszakába és területére kalauzolja el az olvasót. Az első tanulmány, mely a *Korai szlávok a Régmúlt idők krónikájában* címet viseli, Font Márta tollából született. Kutatásának témája Cirill (826/827–869) és Metód (cca. 815–885) térítésének egy mai, hibás adaptációja, részletekbe menően elemzi és cáfolja Oleg N. Trubacsov (1930–2002) orosz nyelvész azon elméletét, miszerint a szlávok őshazája a Duna-medencében terült el.

Másik, *Anonymus „Ruscia”-képének alapjai és forrásértéke* című írásában a „Ruscia” fogalomhoz kapcsolódó földrajzi nevek (Ruscia/Ruthenia, Galicia, Lodomeria) anonimusi értékelésével foglalkozik. Meglátása szerint a földrajzi nevek használata komoly mértékben járulhat hozzá ahhoz, hogy meghatározzuk, melyik Béla jegyzője volt Anonymus és mikori keletkezésű a *Gesta Hungarorum*.

Bótor Tímea *„Ha az Isten változást hoz a Hordával kapcsolatban...” Az adónevek és az adószedés gyakorlata a moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek tükrében (14–15. század)* című tanulmányában a 14–15. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek alapján vizsgálja a tatár kánnak fizetendő adó mértékét, annak változását és a korszak adónemeit. *Hatalmi szimbólumok a moszkvai nagyfejedelmi végrendeletekben (14–15. század)* című írásában pedig a nagyfejedelmi hatalmat szimbolizáló regáliák megjelenése kerül napirendre. Elemzésébe szintén 14–15. századi moszkvai nagyfejedelmi végrendeleteket vont be. Körbejárja annak kérdését, hogy a nagyfejedelmi hagyatékban jellemző, a kincstárban található értéktárgyak között megjelentek-e a későbbi autokratikus hatalom szim-

bólumai, a korona, a szentképekkel díszített vállrész, a karneol doboz, a Paramon mester által készített kereszt.

Sashalmi Endre *Politikai teológia és Oroszország női megszemélyesítésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából: Nagy Péter uralkodása, mint vízváltó* címet viselő munkájában először áttekintést ad Moszkóviának a korabeli keresztény Európában elfoglalt helyéről, a hatalmi ideológia és a képi ábrázolás sajátossága vonatkozásában. Azért tartja fontosnak ennek tárgyalását, mert úgy véli, hogy nélküle a nyugati keresztény kultúrkör és a kortárs orosz viszonyok közti kulturális különbségek nem érthetőek meg. Vizsgálja emellett Oroszország női megszemélyesítését a 18. század végéig. *A Szoglaszije (Egyetértés) című (1914) plakát ikonográfiai elemzése Oroszország női alakban történő allegorikus megszemélyesítése és az ikon-tradíció perspektívájából* című kutatása az előző írásban megjelenő problematika köré épül, annak folytatása, a kötet hátsó borítóján is megjelenő, ismeretlen alkotótól származó plakát értelmezésén keresztül – célja, hogy felkeltse a figyelmet a nyugati keresztény ikonográfiai elemek és az ikon-ábrázolás ötvözésére. A plakáton megjelenő három női alak a hitet, a reményt és a szeretetet jelképezi. A hit szimbolizálja Oroszországot (a Monomah sapka és a pajzson lévő címer a legfőbb ismertetőjegye), a szeretet Franciaországot (a nemzeti színekben pompázó, frígiai sapkát viselő Marianne személyében ölt testet), a remény pedig Angliát (Britannia sisakja, valamint a tengeri hatalmat jelképező horgony utal rá).

Bebesi György *A pre-bolsevizmus gyökereinél. A dekabristák és egy radikális alkotmánytervezet az 1820-as években* című munkájában a dekabrista, dekabrizmus szó etimológiájával foglalkozik, majd a dekabristáknak a 19. század első nagy forradalmi hullámában való megjelenését tekinti át, a tanulmány második felében pedig a Déli Társaság vezetőjének, Pavel Ivanovics Pesztyelnek (1793–1826) radikális politikai és államelméleti elképzeléseit járja körbe a *Russzkaja Pravda* (Orosz Igazság) című írása alapján. *A szovjet belbiztonság forrásvidékén. A Romanovok politikai rendőrsége, az Ohrana (1881–1917)* című tanulmányában először az Ohrana (*Ohrannoje otgyelenyije*, Védelmi Osztály) elődszervezetét, a Harmadik Ügyosztályt és annak csődjét vizsgálja. Ezután részletekbe menően tekinti át az államhatalom ellenfeleinek, majd magának az Ohrana működésének a történetét, bemutatva ennek keretében Jevno Azefnek, az Ohrana leghíresebb beépített kettősügynökének életútját (1869–1918). Áttekintést ad a politikai rendőrség társadalmi konkurenciáját jelentő Szent Csapatról (*Szvjaszennaja Druzszina*). Bemutat néhány híresebb Ohrana-műveletet, így például a rendőrszocializmust, vagy a világ leghíresebb hamisítványát, a *Cion Bölcséinek Jegyzőkönyveit*. Tanulmányában szól emellett a szervezet durva tévedéseiről (Sztolipin gyilkosság) és bukásáról is.

Kolontári Attila *Szélhámosok, kalandorok, fantaszták. Adalékok a magyar–orosz féléremigráns „együttműködés” történetéhez* című írásában figyelemmel kíséri,

hogy kik voltak azok a magyar kormánnyal az 1920-as években érintkezésbe lépő szélhámosok, akik valamilyen módon hasznot szerettek volna húzni a kialakított kapcsolatból. „Ej, uhnyem...” *Fjodor Saljapin budapesti vendégszereplései* című tanulmányában korabeli sajtóanyagok, visszaemlékezések, szakirodalmi munkák révén elemzi a Magyarországon fellépő orosz művészek között igen közkedvelt Fjodor Saljapin operaénekes egyéniségét, nagysikerű budapesti vendégszerepléseit. Bemutatja, hogy a magyar közönség milyen várakozással várta azt a Saljapint, akit az operaéneklés koronázatlan királyának tekintettek – „*Ahol Saljapin énekel, ott, valóban, maga az élet dalol.*”²

Bene Krisztián *Az orosz emigránsok szerepe a Francia Idegenlégió lovassági alakulatainak létrehozásában és tevékenységében* című írásában vizsgálja az oroszoknak a Francia Idegenlégióban a 20. század első évtizedeiben való jelenlétét, az Idegenlégió első világháború végi, a légiós lovassági alakulatok két világháború közötti, második világháborús, illetve gyarmati függetlenségi háborús történetét, valamint a lovasság soraiban megjelenő oroszországi emigráció tagjait.

Szovjet hadifogolytáborok a második világháborúban – francia szemmel című tanulmányában francia levéltári források alapján az előzmények felvázolása, a német fegyveres erők francia önkénteseinek, a német hadseregbe kényszerített francia állampolgárok történetének bemutatása után végig követi az előbb említett személyek szovjet hadifogságbéli sorsát.

Bárdonicsek Dominika

² Tóth Aladár zenetörténész, zenekritikus írta róla a Pesti Naplóban, 1928-ban.

Kossuth Lajos tevékenysége 1867 után

Kocsis Annamária (szerk.): „A magyar nemzet élő eszményülése”
Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége. Budapest, VERITAS Törté-
netkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2021. 259 oldal

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nemzeti Múzeum 2019. október 18-án a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett „...a magyar nemzet élő eszményülése”. Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége címmel konferenciát, amely során a Kossuth életének egy kevésbé reflektorfényben álló periódusát, a kiegyezést követő időszakot vizsgálták meg azzal a távlati céllal, hogy e kutatások eredményei részét képezhetik egy olyan kritikai Kossuth életrajznak, amellyel a történész-szakma egyelőre adós. A konferencián elhangzott előadásokat tanulmánykötet formájában veheti kézbe az olvasó.

Kovács Emőke Irányi Dániel és Kossuth Lajos kapcsolatrendszerét vizsgálta, amelyhez elsősorban a két politikus levelezését használta fel. Irányi Dániel ismert és keresett jurátus volt már a reformkorban, Kossuthal 1842-től került szorosabb kapcsolatba, amely a kiegyezés után is fennmaradt, hiszen Irányi a Függetlenségi Párt egyik meghatározó alakjává vált, s a pártot érintő kérdések kapcsán gyakran leveleztek. Kovács Emőke világosan vezeti végig a két politikus között formálódó, barátságuk szilárdságát felülíró töréspontokat, így például a perszónálunió ('48) és a teljes függetlenség ('49) kérdését, vagy éppen az emigráció feladását, amely Kossuth szerint a függetlenségért folytatott harc tulajdonképpen befejezését jelentette, míg Irányi szerint éppen a hazatérés, a hazai politikai szerepvállalás biztosít több lehetőséget a közügyekért folyó „harcban”.

Kossuth Lajos nemzetiségpolitikáját Nagy Noémi elemezte. A szerző összegzi, hogy a „szent öreg” nemzetiségi kérdéshez való viszonyulását mi jellemezte a reformkorban, illetve 1849-ben, majd részletesen ismeretei a küthayai alkotmánytervet, illetve a „Dunai Confoederatio” tervét. Utóbbiak lényege abban állt, hogy Kossuth széles jogokat biztosított volna a Magyarországon élő nemzetiségeknek (pl.: egyesülési jog, község joga az elemi iskola nyelvéről dönteni stb.). A tanulmány a tekintetben érdekes, hogy e két tervet tartalmi elemeit megkísérli összevetni az 1868. évi nemzetiségi törvénnyel.

A fent említett Dunai Konföderációs tervezettel is kapcsolatos Ligeti Dávid nemzetközi szintre kitekintő tanulmánya, amelyben Kossuth Lajos Balkánról, az Oszmán-török Birodalom, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia viszonyrendszeréről alkotott nézeteit ismerteti. A keleti kérdés a 19. század utolsó harmadának egyik kulcsproblémája volt, amelyet a „magyarok Mózesé” éppen a délkelet-európai népek összefogását célzó Dunai Konföderáció létrehozásával kívánt megoldani. Kossuth ebben látta biztosítva az európai erőegyensúlyt, Szerbia orosz befolyásának csökkentését és a pánszlávizmus veszélyeinek elhárítását. A volt kormányzó elmarasztalta Andrássy Gyulát, amiért az 1877-ben kirobbanó orosz–török háborúban a Monarchia nem az Oszmán-török Birodalom oldalán harcolt, ahogyan a berlini kongresszus káros eredményeiért is. A szerző jól érzékelteti azt az oroszfóbiát, amely Kossuth nézeteit, gondolkodását átitta, s amely miatt Andrássy Gyula politikai érdemeit is elvitatta.

Kossuth Lajos egy kiadatlan vitairatát Hermann Róbert vette górcső alá. A szerző elsőként bemutatta a turini remete és Görgei Artúr konfliktusának alapjait, illetőleg azokat az emlékiratokat, „emlékezéseket”, amelyek az árulási vád egyes pontjaival, azok kritikájával vagy éppen elmélyítésével hozhatók kapcsolatba. A tanulmány második fele foglalkozik az 1881. évi félbemaradt vitairattal, amely a volt kormányzó részéről reflektálás kívánt lenni a *Budapesti Szemlé*ben megjelenő tanulmányokra, amelyeket Görgei jegyzett azzal a céllal, hogy az elene megfogalmazott vádakat cáfolja. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy Kossuth felelősségelhárító vitairatának forrásai súlyos hiátusokkal küzdenek, illetve fércművek is szerepelnek közöttük. A vádpontok közül kettő kidolgozott (váci nyilatkozat, téli hadjárat), míg számos befejezetlen maradt (például a trónfosztás ügye, Buda ostroma), ugyanakkor a szabadságharcra nézve új adalékokat is tartalmaz a szöveg, így Dembiński megbízásának körülményeit vagy Aulich Lajos szerepét, megítélését.

Csorba László azt vizsgálta, miként vélekedett az öreg Kossuth politikai ellenfeléről, Széchenyi Istvánról. A szerző a Kossuth-hagyatékban szereplő Széchenyi- említéseket három fő csoportba sorolta. Az elsőt a legnagyobb magyar szófordulatai, anekdotái jelentik, a másodikat a gróf egy-egy témakörben hosszabban idézett álláspontja (például megyék státusza), a harmadik csoportot pedig az a befejezetlen Széchenyi-cikk, amelyet az *Irataim...* sorozatba kívánt fűzni. Csorba László mindhárom csoport elemzésénél arra a következtetésre jut, hogy ezeket Kossuth egy vélt vagy valós sérelemből is fakadó öngazolásra használta fel úgy, hogy mindeközben nem felejtette el hangsúlyozni a gróf „ébresztő villámfény” szerepét a hazai politikai életben.

A magyar állampolgárság törvényi szabályozását és annak előzményeit Lajtai L. László tette kritikai tanulmány tárgyává, amelynek lényegi kérdésfelvetése az, hogy az 1879. évi L. törvénycikket mennyiben helytálló „*Lex Kossuthnak*” nevezni,

illetve milyen megszorításokkal használható ez az elnevezés. A szerző két főbb érveléssel kívánta alátámasztani, hogy e törvénycikk nem Kossuth személye ellen szólt. Egyrészt már a reformkorban, kivált az 1840-es évek politikai vitái között is napirenden volt az állampolgárság kérdése, mi több, Kossuth maga sem emelt szót az 1847-48. évi diétán az ellen, hogy a hazától való bizonyos távollét esetén az állampolgárság elveszthető legyen. Másrészt a kiegyezést követően kiépülő polgári jogegyenlőség egyértelműen megkövetelte a kérdés tisztázását. A szerző ugyanakkor kitér arra is, hogy éppen Kossuth Lajos volt az, aki politikai hasznot húzott a hontalanság állapotából.

Kovács Kálmán Árpád arra a nehéz feladatra vállalkozott, hogy a „nagy öreg” roppant csekély, szám szerint három, az emigrációban született vallás- és egyházpolitikai témájú megszólalását, nyílt levelét mutassa be, amely már csak azért is indokolt, mert a kortárs magyar politikai réteg Kossuth minden rezdülését iránymutatásként értelmezte. A szerző egyrészt azokat a leveleket elemzi, amelyek az országgyűléseken is kibontakozó kultúrharc, különösen a katolikus autonómia, a szekularizáció és a polgári házasság kérdéskörében nyújtottak útmutatást a „magyarok Mózesétől”, másrészt pedig azokat a megnyilvánulásokat, amelyek közelebb engednek minket Kossuth személyes vallásosságához, vallásfilozófiájához.

Az egyházpolitikai törvények kapcsán kibontakozó politikai válságot mutatta be Schwarczwölder Ádám új, a narratívában eddig nem szereplő források beemelésével. A tanulmány jól fejt fel azt a konfliktust, amely a konzervatív, Kossuth-kultuszt felszámolni kívánó uralkodó, a liberális, belső megosztottsággal küzdő első Wekerle-kormány és az ellenzék között a kultúrharc miatt generálódott. A helyzetet nehezítette, hogy a turini remete a kormánypártot támogatta a kérdésben, hiszen nem közjogi vitát, hanem a józan ész vezette liberális reformot látott a célkitűzésben. A szerző ebbe a felbolydított politikai helyzetbe illesztette a volt kormányzó halálát és temetésének körülményeit, előkészítését, amely mintegy eskalálta a válságot. A közvélemény és az ellenzék, illetve az uralkodó között sajátos hintapolitikát folytató Wekerle-kabinet végül lemondásával tudta keresztülvenni az állam egyház feletti szerepét erősítő törvényjavaslatokat.

Debreczeni-Droppán Béla a kötet zárótanulmányaként írta meg Kossuth Lajos temetésének történetét, döntően korabeli naplók és sajtóorgánumok elemzésével. A szerző érzékletesen vezeti végig a nagy halott útját a Nyugati Pályaudvartól a szimbolikus okokból is kiválasztott gyásztérig, a Nemzeti Múzeumig, illetve részletekbe menően mutatja be a ravatalt és a gyászszertartás fontosabb mozzanatait. A tanulmány központi vezérfonala azonban Ferenc József, a kormány és az ellenzék között a temetés okán kialakult válság, hiszen utóbbi a képviselőház költségén kívánta eltemetni Kossuthot, de ezt az uralkodó határozottan elutasította. A kormány meghajolt, azonban feltehetőleg Wekerle ötlete alapján Budapest székhelyének közgyűlése magára vállalta a költségeket. Bár a kabinet tagjainak

távol kellett maradniuk, és törvény sem született Kossuth örök dicsőségéről, az esemény grandiózussága bizonyos értelemben mégis a *turini remete* politikai rehabilitációját jelentette.

A fenti, rövid ismertetőkből talán kiviláglik, hogy e kötet hiánypótló, hiszen a legtöbb, Kossuth Lajos pályáját, tevékenységét bemutató tudományos munkával szemben az 1867 utáni periódusra fókuszál, s újabb adalékokkal szolgál a „nagy öreg” magyar politikai életre gyakorolt hatásával kapcsolatban. Az egymással is párbeszédet folytató tanulmányok a nemzetiségi politikától a külpolitikai nézeten át a személyes vallásosságig számos témát ölelnek fel. Reméljük, hogy a kutatómunka nem marad abba, s további kötetekkel valóban közelebb kerül a szakma egy kritikai Kossuth életrajz kiadásához.

Bödő Krisztián

Fel nem dolgozott tapasztalatok

Egy „agyaglábbon álló óriás” katonai intervenciója Magyarországon 1849-ben

Vámos Eszter – Bebesi György: Az orosz cári hadsereg intervenció-s csapatainak szerepe az 1848–1849-es szabadságharc leverésében. Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, 2021. 209 oldal. (MOSZT Könyvek 19.)

2021-ben jelent meg a PTE BTK Történettudományi Intézetében működő Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT) kiadványsorozatának 19. kötete. A hosszú címben jelzett téma mára már viszonylag jól feldolgozott területnek számít a hazai történetírásban, köszönhetően elsősorban Hermann Róbert és Rosonczy Ildikó kutatásainak, de a munka még közel sem ért véget. Jelen kötet írásai nagyban támaszkodnak az említett szerzők munkáira, de emellett igyekeznek széles szakirodalmi és primer forrásbázison nyugvó összefoglalót nyújtani az 1849-es magyarországi orosz katonai intervenció történetéről. A kötet elkészítéséhez a kutatócsoport kiadványainak egyik fő támogatója adta az inspirációt, melyre reagálva a kutatócsoport vezetője, Bebesi György és egyik tagja, Vámos Eszter készítettek egy-egy terjedelmesebb tanulmányt. Mindketten a kérdéskör olyan szeletét vizsgálták, illetve foglalták össze, mely az adott részterület bemutatásán keresztül a téma általános megvilágítására is alkalmas. Ezt a két írást egészítették ki egy forrásközléssel, mely az intervenció tapasztalattörténetét egy orosz katona, Andrej Fatyjejev szempontjából világítja meg. Utóbbihoz Bebesi György írt rövid bevezetőt, mely a forrás szerzőjét és az – egyébként korábban már több helyütt megjelent – elbeszélést helyezi történeti kontextusba.

A kötethez Kolontári Attila, a kutatócsoport társelnöke írt szerkesztői előszót, melyben a koncepció ismertetésén túl maga is összefoglalóját adja az intervenció kapcsán általa legfontosabbnak tartott szempontoknak. Az akkori Orosz Birodalom szárazföldi haderejének mintegy egyötödét kitevő intervenció-s csapatok 1849-es magyarországi műveleteit az orosz hadtörténet részeként értelmezi, és diplomáciai szempontból jól előkészített beavatkozásnak írja le. Összességében úgy értékeli, hogy a Habsburg Birodalom megmentésével az orosz cár saját balkáni és keleti expanziós törekvéseinek egyik legfőbb akadályát teremtette meg. Ebből

a szempontból az akció nem volt a legjobb döntés, melyet később a krími háború (1853–1856) eseményei igazoltak is. Kolontári külön kiemeli, hogy a Magyarországra érkező csapatok soraiban ott volt I. Miklós cár 21 éves másodszülött fia, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg, aki az 1849. július 15–17-i váci csatában esett át a tűzkeresztségen. A számára különösen fontos tapasztalatokat jelentő katonai eseményekről leveleiben számolt be cári apjának. Kolontári ezekből is idéz, és említi azt a többek között Fatyjejev nyomán is elterjedt véleményt, miszerint a reményvesztett magyarok a fegyverletételkor a cár fiában az ország jövőendő királyát látták. Ezek az elvárások természetesen irreálisak voltak.

Vámos Eszter terjedelmes tanulmányának már a címe – „1849 orosz szemmel. Múló dicsőség, a katasztrófa előszele” – is utal rá, hogy az intervenciót a szerző a cári hadsereg utolsó dicsőséges, de diadalmenetnek semmiképpen nem nevezhető szerepléseként értékeli. A tervezetthez képest elhúzódó – egyébként rövid, mintegy kilenc hétig tartó – hadjárat a vártnál nagyobb veszteségekkel járt az oroszok számára. A 14 ezer halott nagy része (kb. 11 ezer fő) az ekkor terjedő kolerajárvány áldozata lett. Vámos írása az 1849-es eseményeket széles diplomáciatörténeti összefüggésben vizsgálja. Bemutatja az 1830–1840-es évek és külön az 1848-as év nemzetközi viszonyait, hogy kiemelje, miért volt egyáltalán fontos ez a térség az Orosz Birodalom számára. Magának az intervenciónak a bemutatása is a dunai fejedelemségek megszállásával összefüggésben kerül értelmezésre, így illesztve az eseményt a keleti kérdés viszonyrendszerébe. A hosszabb előkészületek és az előtörténet – mely a Habsburg Monarchia számára jelentősebb pénzkölcsönök folyósítását is jelentette – bemutatása is igazolja, hogy már az 1849. áprilisi, a Habsburg dinasztia trónfosztásáról szóló döntés előtt megszületett az elhatározás a beavatkozásra, illetve, hogy az oroszokat a magyarországi háborúban résztvevő nagyszámú lengyel katona jelenléte aggasztotta elsősorban. Utóbbiak létszámát egyébként jelentősen túlbecsülték. Az orosz és az osztrák csapatok közötti kommunikáció sem volt zökkenőmentes, a műveleteket külön-külön tervezték és hajtották végre, az összekötő személyek között pedig nem volt súrlódásmentes a viszony. Mindez, kiegészülve az utánpótlási nehézségekkel Paszkievics számára is kétségesse tette az elvárt gyors sikert. Az idő előrehaladtával az orosz félnek is egyre nagyobb terhet jelentett a háború. Ráadásul az orosz uralkodó 1849 után nem vonta le a tanulságokat a magyarországi hadjáratból, továbbra is egy elavult struktúrában működő hadsereget tartott fenn, a felmerülő nehézségekért pedig elsősorban akkori szövetségeseiket okolta. Mindezeket a kérdéseket a szerző alaposan adatolt módon, jó stílusban foglalja össze.

A dolgozat fő része az orosz tisztek és katonák személyes tapasztalatait és emlékeit vizsgálja publikált orosz források, tisztek naplói, memoárjai alapján, melyeket kiadott levelezések felhasználása egészít ki. A forrástípusok jellemzőinek rövid bemutatása után a mindhárom bevonuló cári haderőből válogatott katonák

szövegei segítségével ismerteti a tanulmány az érintett személyek tevékenységét az 1849-es eseményekben, illetve kitér az általuk érzékelt zavarokra, belső nehézségekre. Ezek alapján a különböző hadszíntereken tevékenykedő katonák viszonyulása a cári hadseregen belüli állapotokhoz kritikusan mondható, és együttes olvasásuk segíti az események árnyalt megismerését. A kezdeti lelkesedés után hamar megjelentek a bíráló hangok, melyek a fővezetést, így Paszkievics döntéseit sem kímélték. Vámos tanulmánya érzékletes, jó válogatás a feldolgozott források megállapításaiból, általuk jól megismerhetők az intervenciós haderő katonáinak, tisztjeinek helyszíni tapasztalatai.

Külön kitér a tanulmány az orosz csapatoknak a Kárpát-medencében élő népekhez való viszonyára, megállapítva, hogy a magyarokkal kapcsolatos rokonszenv elsősorban a világosi fegyverletétel utáni időktől volt jellemző. A megelőző időszakban inkább a lenéző magatartás volt tipikus a „barbár forradalmárokkal” szemben. A személyes találkozások azonban oldották ezt az alapállást, különösen Görgei Artúr alakja hagyott mélyebb nyomokat a visszaemlékezőkben. A helyi szláv lakosság felé a szimpátia könnyebben alakult ki, akikre úgy tekintettek, mint a magyarok által elnyomott szegény lakosságra. A lengyeleket természetesen gyanakvással szemlélték. Alapvetően azonban, bár a helyi lakosság rettegett az intervenciós seregtől, azok tisztjei nemzetiségtől függetlenül hajlottak a lakossággal való kooperációra. A cári csapatoknak az osztrák, a magyar és a lengyel katonasággal való kapcsolata külön vizsgálat tárgya a dolgozatban.

Összességében Vámos Eszter írása jó összefoglalást adja az 1849-es magyarországi orosz intervenció nemzetközi és hazai történeti előzményeinek, komplex módon láttatja a diplomáciatörténeti és nagypolitikai folyamatokat. Mindemellett a feldolgozott naplók és visszaemlékezések segítségével jó képet ad a beavatkozás mindennapjairól, helyi nehézségeiről, az erejét már csak nagyobb nehézségek árán megmutatni képes orosz hadseregről, ezzel pedig az „agyaglábon álló óriás” múltó dicsőségéről, illetve a rá váró katasztrófa előszeléről. A tanulmányt a mellékletben az 1833-as münchengrätzi és berlini szerződés szövegéből vett két rövid részlet és több, a katonai műveleteket bemutató térkép egészíti ki.

A kötet másik írása Bebesi György tollából született, mely *Ivan Fjodorovics Paszkievics (1782–1856)* életútját és pályafutását mutatja be. A szerző komplex képet ad a korszak egyik legtehetségesebb orosz katonájáról, aki a magyarországi történeti emlékezetben kizárólag az 1849-es intervenció kapcsán maradt meg. A származás és a családi háttér rövid felvázolása után elsősorban a katonai karrier egyes lépcsőfokait követi nyomon, kiemelve, hogy mikor milyen tapasztalatokra és elismerésekre tett szert Paszkievics az Orosz Birodalom háborúiban. Az 1806 és 1812 közötti francia és török háborúk időszakától kezdődik a történet, ahol Austerlitz (1805) után 1812-ben Borogyinó, 1813-ban Lipcse is meghatározó tapasztalatot jelentettek az ifjú orosz katona számára. Már ebben az időszakban fontos

volt Paszkievics I. Miklóssal ápolt kapcsolata, a cár ugyanis „atyai” módon tekintett hadvezérére. Az 1817-ben oroszországi és európai körúton járó Paszkievics 1825 után a dekabrista perekben is feltűnt, de különösebben nem exponálta magát. Majd 1826–1827 után – a perzsa háborúk eredményeképpen – kaukázusi helytartói címet kapott, önálló sikeres hadvezéri tevékenységének elismeréseként haderőparancsnoki pozícióval kiegészítve. A későbbiekben a törökök, a csecsenek és a grúzok ellen is sikeresen harcoló és nagy tekintélyt szerző hadvezér legismertebb bevetése 1831-ben volt a lengyelek ellen, ahol a később a magyarországi szabadságharcban is szerepet vállaló Bem tábornokkal került szembe. Itteni sikerei elismeréseként a lengyel szabadságküzdelmet elfojtó Paszkievics hercegi címet és helytartói pozíciót kapott, másfelől a ruszifikációs politika egyik eszközeként maradt meg a lengyel emlékezetben.

A tanulmány legrészletesebben az 1849-es magyarországi intervenció bemutatására tér ki, de ezt az eseményt jó arányérzékkel illeszti be Paszkievics sokszínű és katonai sikerekkel szegélyezett karrierjébe. Az 1849-es események korrekt összefoglalásának megállapításai remekül rímelnek a kötet első tanulmányában olvasottakra. A szerző a magánember Paszkievicsre is vet egy pillantást, melyben a magyar nemzeti nézőpontból értékelt kapcsolódási pontoktól kissé elemelkedve egy sikeres, tehetséges hadvezérként áll előtünk a tábornok, aki vagyont, címet, befolyást és a cárral való bensőséges viszonyát tudhatta pályája hátterében.

A kötet záró egysége a már említett forrásközlés, mely segít árnyaltabban látnunk az orosz intervenció mikéntjét. Ahogy a forráshoz bevezetőt író Bebesi György fogalmaz, ha a magyar szabadságharc leverésének ténye – alaposan mérterhelve a későbbi orosz-magyar konfliktusok árnyékával – nem is szépíthető, de a megvalósulás módjáról alkotott képünk sok tekintetben finomítható a hasonló beszámolók megismerésével. Ez esetben a korabeli hadviselés szabályainak betartásával megvalósuló hadműveletekről egy orosz tiszt szemüvegén keresztül kaphatunk képet. A magyarokhoz alapvetően szimpátiával közelítő Andrej Fatyjejev ízes irodalmi stílusban megírt közlése először 1860-ban látott napvilágot Oroszországban, és 1886-ban már magyarul is olvasható volt. Azóta több alkalommal kiadták, ennek ellenére az *Egy orosz katona elbeszélése az 1849. évi magyarországi hadjáratról* című szöveg jó kiegészítője a kötetben szereplő két tanulmánynak, az események alulnézeti képével teljesebbé téve azok elbeszéléseit.

Csibi Norbert

PONTAS

5. (2022)

DOKTORI TÉZISEK

REICH SZABINA

Székesfehérvár városszerkezete, gazdasági fejlődése és anyagi kultúrája a kora Árpád-kortól a 16. századig*

*The urban topography, economic development and material culture of
Székesfehérvár from the early age of Árpád to the 16th century*

A disszertáció célkitűzései

Az értekezéssel átfogó képet kívántam adni Székesfehérvár kialakulásáról, folyamatos bővüléséről, továbbá az ország politikai és gazdasági életében betöltött szerepéről. A város történetében bekövetkező változások hatással voltak az anyagi kultúrájára is, ez egyaránt megmutatkozott a mindennapok világát tükröző régészeti leletanyagban és az igényesebb, különböző stíluskorszakok jegyeit magukon viselő, művészi tevékenységben. Hasonló összegző munkát mindössze néhány jelentősebb település esetében (Buda, Esztergom, Óbuda, Sopron, Visegrád) végeztek el, melyekről folyamatosan újabb kutatási eredmények látnak napvilágot.

Az értekezés elkészítése interdiszciplináris megközelítést igényelt. A rendelkezésemre álló történeti források mellett geográfiai, régészeti és néprajzi adatokat használtam fel. A vizsgálat időintervalluma a kora Árpád-kortól a 16. századig terjedt ki.

A város történetére vonatkozóan a 14. századtól szaporodnak meg az írott források, a 16. század végétől, de zömmel a 17. században a haditudósítások és hadmérnöki munkák révén a képi ábrázolások is gazdagítják a rendelkezésünkre álló forrásanyagot. A 18–19. századi térképek is tartalmaznak használható adatokat a középkori város megismeréséhez.

* Témavezető: Prof. Dr. Fedeles Tamás. „Kárpát-medence és szomszédos birodalmak 600 és 1700 között” doktori program.

A feldolgozott leletanyag kiválasztásánál igyekeztem olyan, kiemelt jelentőséggel bíró településrészekről származó anyagot választani, amelyek megfelelő ásatási dokumentációval rendelkeztek. Kül- (Sziget utca) és a belvárosból (Megyeház utca, Kossuth utca, Arany János utca, Jókai utca, Koronázó tér) származó leletegyüttest egyaránt vizsgáltam a kutatásom során. Ezeket kiegészítettem a 2015–2018 között, az általam vezetett régészeti kutatások (püspöki palotakert, püspöki székesegyház és környezete) részeredményeivel.

Az értekezésem három témakörre (topográfia/urbanizáció, kézművesipar, gazdaságtörténet és kereskedelem) összpontosult és tizennégy fejezetből áll. Az első tartalmi egységben ismertettem a város és egyéb települések topográfiájára, gazdasági alakulására és anyagi kultúrájára vonatkozó tanulmányokat, monográfiákat, forrásközléseket, hogy megfelelő kontextusba lehessen ágyazni a kutatásomat. A következő fejezetben a város szerkezetének és gazdaságának alakulása került bemutatásra három korszak szerint (11–12. század, 13–14. század, 15–16. század) történeti és topográfiai szempontból. Külön részben tárgyaltam a korai uralmi központ kiépülésének, valamint a tatárjárás után kiépített királyi vár és palota problematikáját. A tizenegyedik fejezetben kapott helyet a városszerkezet részének – az utcahálózat mellett a lakóházak, egyházi intézmények és a világi épületek – részletes bemutatása történeti és régészeti adatokkal ellátva. A feldolgozott leletanyag minden esetben az adott lelőhelyhez kapcsolódóan került beillesztésre. Az értekezés összefoglalással zárult, melyet a felhasznált forrásművek és irodalom felsorolása követett. Az értekezés gazdagon illusztrált képmelléklettel egészült ki.

Az értekezés tézisei

Alba Regia a királyi szabad (személynöki), a Kubinyi András-féle centralitási rendszerben pedig az elsőrendű városok közé tartozott, mivel egyidejűleg bíraskodási, pénzügyigazgatási, kereskedelmi központként funkcionált. A terület stratégiaileg fontos szerepet töltött be, mert kiemelt útvonalak (Szentföld, Konstantinápoly, Itália) vezettek rajta keresztül, ezáltal ki lehetett mutatni a külföldi termékek (német, osztrák, morva, olasz) jelenlétét, valamint magas színvonalú tárgyak helyi előállítására iránti igényét. A természeti környezetnek köszönhetően a terület megfelelő nyersanyagot (agyag, fa) biztosított különböző termékek gyártásához.

A *Medium Regni* részeként sok országos esemény (például gyűlések) zajlott itt, ezáltal fellendítve a piacot és megsokszorozva a megrendelések számát. A vásártartás és a vámmentesség kiváltsága állandó és folyamatosan felfelé ívelő gazdasági életet biztosított a fehérvári iparosoknak és kereskedőknek.

A kora Árpád-korban alakult ki egy uralmi központ a mai II. János Pál pápa téren, majd rövid időn belül egy nagyobb területet kerítették körbe kőfallal, bele-

foglalva a Szűz Mária-prépostságot és birtokát. A korai erődben kaphatott helyet a régészeti kutatások tanúsága szerint egy csarnokszerű épület (reprezentatív funkciót láthatott el) és a Szent Péter-plébániatemplom, amelyet 1352-ben említenek először plébániaként.

Fehérvár a 12. századtól egyre nagyobb mértékben urbanizálódó település képét mutatta az itt megjelenő idegen kereskedőknek, zarándokoknak és a letelepedő latinoknak köszönhetően. Új telepek jöttek létre, melyek körül fokozatosan kiépültek a védelmi rendszerek. A tatárjárást követően „új királyi várat és palotát” emeltek a város északkeleti sarkában, de az épületről csak 17. századtól rendelkezünk képi forrással, valamint az Országzászló téren feltárt falmaradványok nem teszik lehetővé rekonstrukcióját és az egyes épületrészek funkciójának azonosítását sem.

A 13. század első felében bekövetkező gazdasági fellendülésnek köszönhetően letelepedtek az ispotályos- és koldulórendek is. A városba érkező *latinusok* révén megjelentek a piacon a távoli tájakról érkezett, nagyértékű cikkek, mert a lakosság megfelelő felvevőpiacot biztosított. Kezdetben a mindennapi élethez szükséges, alapvető termékeket ellátó iparosok (például mészáros, pék, szabó, szűcs, tímár, varga) működtek a településen. A tatárjárást követően, a 13. század második felétől gazdasági fellendülés mutatható ki, mely jól tükröződik a feldolgozott anyagok leletgazdagságában. Új, változatos formák és készítési technikák jelentek meg a kézműipar minden ágazatában.

A 14. század közepétől megindult a céhrendszer kibontakozása, de a településről egyetlen adattal rendelkezünk (1512, szabócéh) a szervezet meglétéről. Fellendült a borkereskedelem, melyről az alapincézett lakóházak tanúskodnak. A 15. századra hat főipari csoportot (fém- és fémfeldolgozó-ipar, élelmezési, fa- és építőipar, szövő-, bőripar, textil- és textildolgozóipar) lehetett elkülöníteni a rendelkezésünkre álló írott források és a tárgyi hagyatékok alapján, alátámasztva a virágzó kézművességgel rendelkező város meglétét. A székesfehérvári harmincadok bevételei megugrottak és saját mértékegységgel is rendelkezett a város. Hunyadi Mátyás halálát követően azonban megtorpanás következett be a gazdasági fejlődésében az ország helyzetéből következően.

Fehérvár fekvésének köszönhetően a szarvasmarha-, a gabona-, a bor- és a sószállítás egyik fontos központjává/állomásává vált. Rendszeresen érkeztek kereskedők is minőségi portékával (például kölni posztó, ezüst edények, prémek) a fennmaradt peres ügyek tanúsága szerint. A város vásárai a távolsági kereskedelemben is jelentős szerepet játszottak, a vámján a veszprémi püspökség és a fehérvári káptalan osztozott. A piackörzete 30 kilométert ölelhetett fel, mert kiterjedését korlátozta Buda, Esztergom, Győr és Veszprém városoké, továbbá terjeszkedésének gátat szabott a Bakony, a Vértes és a Pilis. Öt sokadalommal (január 6., május 22., augusztus 3., 20., november 5.) rendelkezett Fehérvár, ezért több piaci szintér feltételezhető a párhuzamok (Buda, Eger, Pécs) ismeretében. A városból

legalább három piac (belváros, *Civitas Exterior*, Sziget) meglétéről rendelkezünk okleveles adattal, de árusítóhely lehetett a johannita kolostor környékén is az átutazó forgalom következtében. A legnagyobb vásártér a belvárosban (*Theatrum Civitatis*, ma Városháztér) volt, melyet a 20. század első feléig használtak és a mai napig őrzi a tér az egykori funkcióját. A Budai külvárosban vagy a mai Piac téren kapott helyett a „Búzapiac”.

A városban működő egyházi és a világi intézmények a történeti és a régészeti adatok alapján komoly apparátust igényeltek feladataik ellátásában. Topográfiai elhelyezésük azonban bizonytalan, mert a mai város rátelepült a középkorra, ezért igen nehezen foghatók meg a fennmaradt falmaradványok és nehézkessé vált az értelmezésük, funkciójuk meghatározása. A Szűz Mária-prépostság templomán kívül bizonyíthatóan két helyen (Rózsa utca, II. János Pál pápa tér) kerültek csak elő templommaradványok. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy vélem, hogy az eddigi feltételezéseknek megfelelően a Szent Kereszt-plébániatemplommal, valamint a Szent Péter-plébániatemplommal azonosíthatók a felszínre került falmaradványok. A nyugati szárazulat jelentős átmenő forgalommal rendelkezett a kereskedelmi- és a zarándokútvonalak révén, ezért a szerzetesrendek korán megjelentek a külterületen, elsősorban ispotályos feladatokat ellátva. A megnövekedett lakosság lelki szükségleteinek kielégítése szintén több egyházi intézmény működését tette szükségessé. A Szigeten feltárt falmaradványok egyértelműen nem kapcsolhatók templomokhoz vagy kolostori épületegyüttesekhez, azonosításukhoz további kutatás szükséges. Az egykori Budai külváros területén eddig nem került elő egyházi épület, valamint temető részlete sem, annak ellenére, hogy a források több egyházi intézmény létéről tudósítanak.

A vásártér körül sejthető a városháza, a veszprémi püspök palotája, a sóraktár, a kiemelt jelentőségű iparosok (például ötvösök) műhelyei és a finomabb portékát árusító kalmárboltok.

A belváros középkori utcaszerkezetét megőrizte a mai város, de a külterületét két nem lehet rekonstruálni hódoltság kori teljes pusztulásuk miatt. A *Castrum Albense* északi és déli része három-három, északkelet-délnyugati irányú, keskeny utcával rendelkezett, amelyek egy kelet-nyugati irányú térbe, a *Theatrum Civitatis*-ba futottak össze. Két kapun keresztül (északi, nyugati) lehetett megközelíteni, melyek fokozott erősített kiépítése a 15. századra tehető. A Szent Anna-kápolna előtti területen feltárt Árpád-kori gödörházat követően elterjednek a Fachwerk-típusú lakóházak (további, ilyen szerkezetű ház maradványa került elő a püspöki székesegyház alatt), valamint a kőfalú épületek. A szerkezetüket, beosztásukat tekintve nagy változatosságot mutatnak, és a háromhelyiséges házak fejlődése hasonló a közép-európai városokéhoz.

A helyi műhelyek lokalizálásában az utcanevek is segítséget nyújtottak, feltételezve az azonos mesterségeket űzők egy helyre történő tömörülésüket. A belvá-

rosban húzódott a Csiszár utca (1546), a Sziget külvárosban pedig a Zsemlyesütő utca (1484).

Az üzletek azonosításában az épületek alaprajzi sajátosságai és elemei nyújtottak segítséget. A borkimérésre és egyéb árusító tevékenységre alkalmas kőépületet a középkori belvárosban több helyen (Arany J. u. 13., Jókai u. 2., 3., Kossuth utca 9., Oskola utca 2., 6., Rózsa utca 4.) sikerült feltárni, melyek egy része több osztatú, emeletes és alapincézett volt.

A feldolgozott leletek ismertetése az előkerülési helyüknél kapott helyett. A munka során egyértelművé vált, hogy a helyi előállítású árucikkek alapvetően nem különböznek a jelentősebb középkori központok anyagától.

A legtöbb iparágat kizárólag okleveles adatokból ismerjük. A fémfeldolgozás terén mutatható ki nagy változatosság a foglalkozások terén. A város ruházati- és a textiliparára vonatkozóan szinte csak az írott források nyújtanak információt. Ugyanez jellemző a bőrfeldolgozásra is, mert a hazai körülmények nem teszik lehetővé a nyersanyagok konzerválódását, megőrzését. A helyi szabók és mészárosok nevei maradtak fenn a legnagyobb számban. A magasabb színvonalú portékákat előállítók között ötvösök, bronzművesek, üvegfestők szerepelnek. Legkorábban a fazekasság és a fémfeldolgozóipar mutatható ki a leletanyag alapján, de 1373-ból rendelkezünk az első foglalkozásnévről (csapó) okleveles adattal. Többségében a 15. század második feléből maradtak fenn mesterségeket jelölő nevek, de nem adnak egyéb információt (például társadalmi helyzet, műhelyük elhelyezkedése, etnikum). A 14. századtól megindul gazdasági fejlődésnek köszönhetően megemelkedhetett a helyi kézművesek száma, melyet a leletek nagy változatossága és mennyisége is alátámaszt. Valószínűleg magyarok alkották a kézművesiparosok többségét, de a város központi szerepének köszönhetően idegen népelemek (latinok, németek) is letelepedtek, magukkal hozva saját mesterségbeli tudásukat.

A fazekastermékek által őrzött formai-tipológiai sajátosságok a termelési eljárásokról, műhelyfogásokról tanúskodnak. A 13. századtól a háziipari kereteket felváltotta a kézműipari jelleggel történő előállítás a megnövekedett igények révén. A vizsgált anyagban ez érzékelhető a hasonló vagy azonosnak tűnő darabok tömeges megjelenésében.

A bemutatott leletanyagok a konyhai és asztali célra szánt, mindennapi használatra készült kerámiát ölelik fel. A kora Árpád-kortól a 16. századig tárgyalt termékek általánosságban az ország középső területének típusába illeszkednek. A kül- és a belváros helyi készítésű kerámiája alapvetően megegyezik a többi város kerámiaanyagával. A külföldi termékek nyugatról, német és osztrák, valamint olasz területekről érkeztek. A díszkerámia (majolika, kőcserép) alig képviseli magát a vizsgált anyagban. A kályhacsempék száma elenyésző, ebből ítéltetően más az anyagból épített kályhák a társadalom vezető rétegéhez tartozó tulajdonosok – főurak, egyházi előljárók – házaiban álltak, míg a módosabb polgárok az egy-

szerű szemeskályhákkal, mázatlan csempékből épített kályhákkal voltak kénytelen megelégedni. Az építészeti kerámiamaradványok között padlótegglák és téglák fordulnak elő.

A helyi fazekasművességre elsősorban az udvari műhelyek voltak hatással, ezért egyértelműen sajátos termékvonás nem mutatható ki az anyagban. A fehér kerámia kisebb hányadát képviseli a leletegyüttesnek, készítésére alkalmas agyag valószínűleg nem volt a környéken, és távolabbi vidékről sem hoztak ilyen agyagot. Ennek kompenzálására a vörösre és sárgára égett edények között jelen vannak a jobb minőségű portékák.

A bel- és a külvárosból származó fém használati tárgyak a kidolgozásuk és a formájuk alapján hasonló képet mutatnak más települések feldolgozott (Buda, Decs-Ete, Kána, Ozora) leletanyagaival. A mindennapi élet eszközeit az egyszerűség jellemzi. Előfordulnak közöttük gyengébb minőségű termékek is, mert szélesebb kört kellett kielégíteni a helyi kézműveseknek. A leleteken nem láthatók mesterjegyek és díszítőmotívumok sem.

Az igényesebb termékek iránti keresletet a városban működő világi és egyházi intézmények, valamint a módosabb polgárok biztosították az itt élő iparosok számára. A műhelyek a termékeik előállításához szükséges adottságoknak megfelelően, vagy a felvevő piachoz közel csoportosultak. A nagyobb szennyeződéssel, tűzveszéllyel járó, továbbá vízigenyes mesterségek (például varga, tímár, kovács) a külterületeken kaptak helyet, a finomabb portékát készítőket a belvárosban keresendők. Fehérváron színesfémet megmunkáló műhely a korai uralmi központ területén és a piac körül feltételezhető az olvasztó-, valamint öntőtégelyek előke-rülési helye alapján.

A templomi felszerelések egy részét helyi műhelyekben állították elő, átvéve az adott korszakra jellemző stílusjegyeket, esetleg mintakönyvekből dolgozva. A körmeneti és az ereklyetartó keresztet helyi öntőformával készülték.

Különleges termékeket képviselnek III. Béla és Anna sírleletei, mert a hatalmi jelvények egyszerűbb változatai kizárólag temetkezési céllal készültek, így az is feltételezhető, hogy egy, a prépostsághoz kapcsolódó műhelyben készültek.

Az ötvös emléanyagban a legnagyobb számban előforduló tárgyak a gyűrűk. A gyűrűfejekben látható minták nagy változatosságot mutatnak, a vésési technikák alapján több iparos készíthette bronzból és ezüsből ezeket a termékeket.

Az üvegtárgyak szoros kapcsolatot mutatnak az ország királyi székhelyein, illetve városaiban feltárt leletekkel. A település lakói mindennapi szükségleteik kielégítésére használt tárgyaik zömét helyi termékként, helyi piacokon szerezhették be, de jelen vannak az import darabok is. Fehérvári gyártásra utal a belvárosból másodlagosan előkerült üvegsalak. A velencei üvegek 14. századtól jelennek meg a városi leletanyagban a kereskedelmi útvonalnak köszönhetően. A bizánci hatás is kimutatható a cseppes pohárkák esetében. A helyi műhelyek szintelen, szürkés-

fehér és zöld színben állították elő termékeiket. A régészeti feltárásokból előkerülő üvegleletek mennyisége alapján kevés üvegtárgyat készítettek és használtak. A leletek között többségében asztali edények (palackok, poharak) fordulnak elő.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a városban jelentős posztókereskedelem folyt, a helyi gyártású termékek mellett külföldről (például Aachen) is szállítottak szövetet. Az egykori Sziget területén húzódik a mai Csapó és a Selyem utca, de középkori megnevezésük nem ismert. Az utóbbi a Vargacsatorna-part mentén helyezkedik el, mely felveti annak a lehetőséget, hogy korábban is ezen a területen működhettek a textil- és a bőrkészítés vizet igénylő ágazataival foglalkozó mesterek. A forrásokban szereplő foglalkozásnevek szerint legalább kilenc szabó folytatott tevékenységet a 13–16. század között, de az nem tudható, hogy egyszerre hány mester dolgozott. A bel- és a külvárosban is egyaránt működhettek, kielégítve a helyi lakosság különböző igényeit. A tárgyi hagyatékot tekintve a szabászathoz köthető gyűszű került elő a középkori Sziget területéről és a belvárosból két szabászolló.

A Rác utcában meszegődrök nyomaira bukkantak, és a tímárok munkájához tartozott az áztatás. Az égetett meszet a bőr szőrtelenítésére használták.

A források késői volta ellenére bőrfeldolgozó iparral a középkor évszázadai-ban (például 1384 Benedek szíjgyártó, 1544 *Erszénjártó Gergel*) is számolhatunk. A nyersanyag feldolgozása mellett a viseleti és használati tárgyak készítői is tevékenykedtek. A tárgyi hagyatékukat tekintve kizárólag a lábbelik őrződtek meg.

A város területéről több, csontmegmunkáláshoz használatos eszköz (fúró, véső) ismeretes, alátámasztva a helyi műhelyek meglétét.

A Szent István alapította Szűz Mária-prépostság a koronázótemplommal, egyben királyi temetkezőhellyel a királyi építkezések révén jelentős építkezések színhelye volt, bizonyára példaadó szereppel. A megtelepedő szerzetesrendek kolostorainak megépítéséhez, majd esetleges átépítéséhez, bővítéséhez jelentős építőtevékenység kapcsolódott.

A kőfaragványokat tekintve Fehérvár jelentőségéből fakadóan a 11. századtól folyamatos az emlékanyag, amelyben a város fejlődésének megfelelően a gótikus faragványok száma a legnagyobb. Többségében építészeti tagozatok (boltozati bordák, nyíláskeretek részletei) maradtak meg, de finomabb kidolgozású, magasabb szakmai tudást igénylő darabok (kis fiatorony) is előfordulnak. A stílusukat tekintve a Szűz Mária-prépostság temploma szolgált mintául, és vélhetően a társaskáptalan számára dolgozó műhely más, jelentős építkezéseken is dolgozott. A város területéről reneszánsz faragvány nem került elő, mert a 16. századig a polgárság körében valószínűleg nem honosodott meg ez a stílus.

Az írott forrásokból gazdag állatállománnyal és jelentős számú földbirtokkal rendelkező városi lakosság bontakozik ki előttünk. A település környékén folyó patakok megfelelő vízienergiát biztosíthattak a malmoknak. Fontos szerepet töltött be a szőlőművelés is a gazdaságban az oklevelekben szereplő adatokból kö-

vetkeztethetően. A belvárosban feltárt középkori pincéknek a bor elhelyezésében jelentős szerepe lehetett. A húsellátás biztosításában nemcsak a környékből származó állatoknak volt szerepe, hanem a városon áthaladó kereskedelmi utak révén ideérkezett lábon hajtott állatoknak is. A mocsaras területek megfelelő vad- és halállományt biztosítottak. A nyersanyag-feldolgozás a bel- és a külvárosokban is egyaránt megtörtént.

Tervezett kutatásaim következő lépcsőfokát a természettudományos vizsgálatok bevonása jelenti, ennek segítségével a rendelkezésre álló gyér forrásadottság ellenére újabb információkhoz juthatok a készítéstechnikákra, nyersanyagok származására és a helyi termékek specifikumára vonatkozóan. A város topográfiájának tisztázásához és az épületek pontos lokalizálásához további régészeti feltárások, valamint a már korábban megismert objektumok hitelesítő kutatása szükséges.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/23629>

LOVAŠ ELDINA

Eszék társadalma az 1814. évi népszámlálásban^{*}

The society of Osijek in the 1814 population census

Doktori értekezésem tárgya Eszék szabad királyi város népessége és társadalma az 1814-es összeírás tükrében. A témaválasztás több okból is adott volt. Eszék fontos relevanciával bírt a korszakban. Fontossága már az oszmánok alóli felszabadulása után kezdett megmutatkozni, miután több fontos funkciót is ellátott a régióban. Először védelmit, majd közigazgatásit, kereskedelmit, oktatásit és kulturálisit is. A 18. századi és 19. század eleji magyarországi és horvátországi városhálózatban Eszék azon kevés városok közé, amelynek sikerült elnyernie a szabad királyi városi rangot.

A horvátországi és szlavóniai szabad királyi városok közül Eszék emeltetett a legkésőbb a szabad királyi városi rangra, aminek oka a város 18. századi közigazgatásában keresendő, ugyanis 1786-os egyesítésük előtt, a várost alkotó három városrész egy-egy önálló kamarai városként működött. Annak ellenére, hogy a városegyesítésre, majd a szabad királyi városi rang elnyerésére is sor került, a városi vezetőség percepciójában a három részre tagoltság továbbra is fennállt, amit a magisztrátus által keletkezett források is jól igazolnak. A város társadalmának szempontjából ez az eszéki „specialitás” abban nyilvánul meg, hogy külön és együtt is érdemes vizsgálni a városrészeket, ugyanis a 18. század során különböző funkciókat láttak el, és a területükön élő népesség sem volt egységes etnikai, felekezeti hovatartozásuk és foglalkozásuk szempontjából sem.

Eszék kiemelkedő szerepének ellenére, társadalmának a vizsgálata eddig elkerülte a kutatók figyelmét, akik inkább a hagyományos várostörténet-írásra támaszkodva a várossal kapcsolatos politikai eseményeket sorolták fel vagy a közigazgatásban végbemenő folyamatokat jellemezték. Ezekben a kutatásokban a város társadalmának a bemutatására kisebb (al)fejezeteket szántak. Ez okból a

^{*} Témavezető: Dr. Gözsy Zoltán. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

történetírás „adós” volt egy olyan kutatással, amelynek fókuszában kizárólag a város népessége és társadalma állt, és amely mikroszinten betekintést nyújthat a szlavóniai szabad királyi városok társadalmába, amit e kutatás pótolni kíván. Mivel a horvát historiográfiában a szlavóniai és horvátországi szabad királyi városok társadalmának az alapos és rendszeres kutatása még várat magára, jelen vizsgálódás kiindulópontja lehet azoknak a jövőbeli kutatásoknak is, amelyek hozzájárulhatnak a városi társadalmak lokális és regionális jellemzőinek a feltárásához, és a köztük lévő analógiák bemutatásához.

Az 1814-es összeírás jelentősége a város társadalomtörténeti vizsgálata szempontjából abban nyilvánul meg, hogy az első olyan forrásanyagot jelenti, ami közvetlenül a szabad királyi városi rang elnyerése után készült. Tartalmát tekintve teljes, minden városrész kötete fennmaradt, így a róluk készült adatok lehetővé tették a város nem nemes társadalmának a teljes rekonstrukcióját, és a városrészek társadalmának és népességének az összehasonlítását egyaránt. A forrásadottságnak köszönhetően a városi társadalom kutatható volt mezo- és mikroszinten egyaránt. Keletkezési idejét tekintve, mivel a napóleoni korszak idején készült, egyfajta kuriózumnak számít az eddigi népességösszeírások kutatásában, nemcsak a mai Horvátországon, hanem Magyarországon is. Az összeírás gyűjtőpontja Eszék történetének, amellyel több, korábbi folyamat is kutatható, mert a 18. századi városi társadalom kutatására alkalmas források zöme megsemmisült, így ez az első olyan forrás a város újkori történetében, amelybe a város minden nem nemes lakóját felvették. Egyben ez az oka annak is, hogy a város történeti demográfiai és társadalomtörténeti jellemzőinek a bemutatása az 1814-es évre korlátozódik.

A dolgozat elkészítése során az volt a célom, hogy minél több, a város népességével kapcsolatos forrást felhasználjak a dolgozat megírásához. Az említett összeírás mellett kutattam a város *Prothocollumait*, a hozzájuk fűződő iratanyagot és a város polgárkönyveit is. Kutatásomba bevontam a városi lakosságtól fennmaradt kisszámú végrendeletet is, amelyek a többi forráshoz képest igen fragmentáltak, de általuk betekintést nyerhettem a háztartásfői státusz öröklésének rendszerébe a férfi háztartásfő halálának bekövetkezése után. Az állami szervektől származó források mellett kutattam az egyháziakat is, elsősorban a katolikus püspökök által keletkeztetett kánoni látogatások feljegyzéseit és a városban tevékenykedő szerzetesrendek évkönyveit. A népességre vonatkozó adatokat tartalmazó források mellett fontos megemlíteni az összeíráshoz készült tájékoztatót (*Instructiones*) is, amely által megismerhetővé váltak az összeírás jogi kategóriái, de rávilágított arra a tényre is, hogy a rendi státusz alapján történő csoportosítás nem alkalmas a város teljes lakosságának a bemutatására. Ez utóbbi probléma leginkább a rendi kiváltságokkal nem rendelkező csoportokat érinti.

A relatíve jó forrásadottság ellenére, az elemzést a források tartalma is befolyásolta. Az 1814-es népességösszeírás elsősorban a Birodalomban lévő hadköteles

férfi lakosság adatainak összegyűjtését szolgálta, így a felvételi ívekből kimaradtak a nemesek, az aktív szolgálatban álló katonák és az egyházi szolgálatot teljesítő személyek. A városban élő női lakosságot ugyan nevük és a háztartáson belül betöltött szerepük szerint feljegyezték, de semmilyen más egyéni adatot (születési év, felekezeti hovatartozás) nem közölnek róluk, ami a korszak többi népszámlálására is jellemző volt. Így a kor, felekezeti és foglalkozáscsoport szerinti vizsgálat a város férfi lakosságára korlátozódott. Az összeírás által azonban megismerhetővé vált a rendi kiváltságokkal rendelkező két csoport (polgárok, honoráciorok), a rendi kiváltságokkal nem rendelkező (többi városlakó) és a városi társadalom peremén lévő (koldusok) csoportok.

A dolgozat elkészítésekor törekedtem az interdiszciplináris megközelítésre, ami a várostörténet-írás egyik fő jellemzője. A város népességével kapcsolatos adatokat (népszámszám, kor és nem szerinti feloszlás, felekezeti hovatartozás, migráció, háztartásszerkezet és háztartásrekonstrukció) a történeti demográfiai eszközeivel és módszereivel elemeztem, míg a város társadalmát (jogi státusz, foglalkozáscsoportok) a legújabb lokális társadalomtörténeti vizsgálatok eredményei szerint mutatom be, amelynek legnagyobb előnye, hogy lehetővé teszi a mikroelemzéseket. Mivel az effajta kutatások már nem a makroszintű elemzésekből indulnak ki, eredményeik által árnyaltabbá tehető az egyes társadalmi csoportokról alkotott általános kép. A forrásadottságból kiindulva úgy döntöttem, hogy először a város népességére vonatkozó történeti demográfiai adatokat mutatom be, amit egy társadalomtörténeti elemzés követ. Az adatok vizsgálatát először mezoszinten végeztem el, tehát a város teljes egészére vonatkozóan, majd felülről lefelé haladva a kapott eredményeket leszűkítettem a városrészekre és a városlakók egyes csoportjaira.

A disszertáció megírásához használt egyik módszer a Laslett és Hammel nevéhez fűződő háztartásszerkezeti vizsgálat módosított klasszifikációja. Az általuk végzett kutatások alapjául olyan források szolgáltak, ahol a háztartások tagjainak neve mellett feljegyezték az egy háztartásban élő személyek rokoni kapcsolatait is. Ezáltal a klasszifikációjuk alapja a családon belül megjelenő rokoni viszony volt, amelynek segítségével a háztartásokat hat különböző csoportba különítették el, amelyeken belül különböző alosztályok jelennek meg. A klasszifikáció elterjedtebb használatával viszont az említett módszert több kritika is érte. Figyelembe véve a módszer hiányosságait, az általam használt rekonstrukcióhoz a módosított lasletti háztartásrekonstrukciót alkalmaztam. A módszer hiányosságait a magyar történeti demográfusok által felvetett javaslatok szerint módosítottam, amelyek a kiterjesztett és többcsaládos háztartásokat érintették. Ezzel vizsgálható lett a háztartáson belüli hierarchia is.

A háztartásrekonstrukciós módszer mellett a dolgozat megírásához a társadalomtörténetben kiemelkedően fontos szerepet játszó kvantitatív módszereket használtam. A módszerek előfeltétele egy számítógépes adatállomány létrehozása

volt. Az általam kutatott népességösszeírás adatait MS Excelbe vittem be, először az összeírásban szereplő harminc kategória szerint mind a négy városrészre vonatkozóan, majd az adatok elemzése előtt a könnyebb szűrés és feldolgozás érdekében egyes kategóriákat összevontam, míg másokat felbontottam, illetve a táblázatot új kategóriákkal bővítettem. Így a doktori disszertáció megírásához szükséges adatbázis összesen 25 szűrésre alkalmas oszlopot tartalmazott. Az összeírás adatait utólag kiegészítettem a polgárkönyv „*natio*” rovatával is, amelynek segítségével megválaszolhatóvá vált az eszéki polgárok származási helye is. Az adatállomány összesen 9360 egyént és 1859 háztartást tartalmaz. Mivel Eszék 1814-es népességét városrészek szerint írták össze, a komparatív módszert a városrészek adatainak összehasonításánál alkalmaztam, hogy be tudjam mutatni a városban uralkodó általános trendeket, illetve a városrészekben megjelenő esetleges egyediségeket. A főszövegben a teljes város népességére vonatkozó adatokat foglaltam össze, illetve a városrészek közötti különbségekre és hasonlóságokra helyeztem a hangsúlyt. A városrészek egyéni adatai (táblázatok, korfák, ábrák) a mellékletekben található.

A kutatás főbb eredményeit a következőképpen lehet összefoglalni: Eszék népességszámát illetően – az 1814-es népességösszeírás szerint 9360 nem nemes lelket számlált – a magyarországi városok népességének ranglétrájának a vége felé helyezkedett el, míg horvátországi viszonylatban ezzel a lélekszámmal a Horvát-Szlavón Királyság legnagyobb lakosságszámú városává nőtte ki magát, maga mögé utasítva Zágrábot és Varasdót is. Más városok társadalmához hasonlóan Eszéken is a fiatal korszerkezetű népesség dominált. A római katolikus lakosság túlsúlyát és az ortodoxok arányát illetően hasonló volt Szegedhez, míg a férfi lakosság felülreprezentáltsága tekintetében Pesthez. A korszak szabad királyi városainak háztartásairól alkotott képbe beleillik Eszék is. Területén az egyszerű, vagyis nukleáris családi háztartások voltak többségben. Ezek túlnyomó részét, Kassához hasonlóan, a gyermekkel rendelkező nukleáris családok alkották. A magyarországi településekhez hasonlóan Eszéken is megmutatkoztak a népcsoportok különböző háztartástípusainak modelljei.

A városlakók zömét a helybeliek alkották, amit a népességösszeírás is igazolt. A város vonzáskörzete inkább a környező megyékre és településre terjedt ki, amiről az Eszékre érkező inasok és legények származási helye tanúskodik. Zömük a baranyai és szlavóniai falvakból érkezett a városba. Az eszékieket a helyben tartózkodás jellemezte. Az esetükben kirajzásról nem beszélhetünk, ugyanis kevés helybeli hagyta el a város területét, ha pedig mégis ideiglenesen távol volt, akkor többségük ebben, vagy a szomszédos vármegyékben tartózkodott.

A korszakban Eszék társadalma a rendiség szempontjából – a többi szabad királyi városhoz hasonlóan – a rendi kiváltságokkal rendelkező, és rendi kiváltságokkal nem rendelkező csoportokra különíthető el. Az első kategóriába kerültek a honoráciorok és polgárok, akiknek együttes aránya a teljes népességben 6% körüli

volt. Ha mellettük figyelembe vesszük a városban élő nemeseket és az összes egyházi szolgálatot végző személyt, akiknek arányát a forrásokból sajnos nem tudjuk egészen pontosan megállapítani, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a városlakók több mint 80%-a a rendi kiváltságokkal nem rendelkezők csoportját alkotta, tehát egyszerű városlakók voltak.

A népeességösszeírásban szereplő jogi kategóriák nem tükrözték a városi lakosság foglalkozás-szerkezetét, amely által választ lehetett volna kapni a város gazdasági jellemzőire. Ezt az elemzést az A-ívben szereplő foglalkozások pontos bejegyzése tette lehetővé. A város területén a 18. századhoz hasonlóan a két vezető gazdasági ág, az ipar és a kereskedelem volt, amit a mezőgazdaság követett. A megművelésre alkalmas földterület hiánya miatt a mezőgazdasági munka az eszéki lakosság csak egy kis részének tudta biztosítani az egzisztenciáját.

A város társadalmában kiemelkedő szerepe volt a polgárságnak. Az eszéki városi magisztrátus – Pesthez hasonlóan – a nem helyben születetteket sem zárta ki a polgárjog odaítéléséből. A dolgozatban használt források statikus jellegük miatt nem alkalmasak a polgárok életútjainak az elemzéséhez, de ahhoz elegendőek, hogy vizsgáljuk a városi társadalmon belül az egyéni dinamizmust, amit a forrásban szereplő státuszuk ír le a legjobban. Az eszéki polgárok köréből is fel lehet sorolni több olyan személyt, akinek a státusza időközben változott vagy egyszerre több státuszt töltött be. Ezek jól tükrözi az eszéki polgárok társadalmi dinamizmusát, státusváltását, ami a korszakban a többi szabad királyi város polgárságát is jellemezte.

A 19. század elején a város 18. századi képéhez képest nem látunk érdemi változásokat sem a város arculatában, sem a városrészek funkcióiban, sem azok jellemzőiben. A városrészek egyéni karakterei a 19. század elején továbbra is erősebbnek bizonyultak annál, hogy a szabad királyi státusz elnyerése után megváltoztassák arculatukat, és hozzájáruljanak az egységes város képének a megteremtéséhez. Ha a város egészét vesszük görcsö alá, akkor a 18. századhoz képest népeesség-növekedést észlelünk. A 18. századhoz képest, a 19. század elején a nem nemes lakosság köréből két társadalmi csoport emelkedett ki: a polgárok és a honoráciorok. A város gazdasági szerkezetében nem történt érdemi változás, csak az iparosok és a kereskedők száma növekedett meg. A város gazdaságát továbbra is az ipar és a kereskedelem határozta meg. A polgárok körében már érzékelhető a polgár fogalom változása, amelyben egyre nagyobb szerepet kapott az individualizmus, a racionalizmus és a piaci szükségletek kielégítéséhez szükséges alkalmazkodási készség. Hogy a város milyen gyorsan tudott átalakulni egy modern polgári társadalommá, erre majd a jövőbeli kutatások tudnak választ adni.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/24036>

SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM

Magyarország vezérigazgatója. Széll Kálmán útja a miniszterelnökségig*

The CEO of Hungary: Kálmán Széll's Road to the Prime Ministership

Alapvetések

Szlávy József, Bittó István, Wenckheim Béla, Szapáry Gyula, Khuen-Héderváry Károly, Fejérváry Géza, Lukács László. Magyarország 1867–1914 közötti miniszterelnökeinek feléről mind a mai napig nem készült életútjukat a modern történettudomány igényei szerint bemutató biográfia. Amennyiben a kört nem szűkítjük csak a kormányfőkre, akkor a lista kiegészíthető olyan meghatározó személyekkel, mint Kállay Béni, Szilágyi Dezső, Csáky Albin, Wlassics Gyula vagy Kossuth Ferenc. Ezt az aránytalanságot tartva szem előtt esett a témaválasztás Széll Kálmánra, akiről 2010-ben még csak Sárkányiné Halász Teréz 1943-as, finoman szólva sem objektivitásra törekvő munkája volt olvasható, beillett tehát a fenti politikusok sorába.

Bár a konkrétan Széll Kálmánra vonatkozó forráshiánnyal (különösen személyes irathagyatékának megsemmisülése folytán) a kezdetektől számolni kellett, életútjának kutatása mellett számos nyomós érv is szólt, amelyekre az értekezés – részben és egészében – felfűzhetőnek ígérkezett. Egyrészt 1867-ben kezdődő és 1915-ös halálával záródó közéleti pályafutását maga a korszak is keretbe foglalja, másrészt a politika „síkján” mellett Széllt sikeres, a dzsentri pejoratív jelentésének ellentmondó gazdálkodóként, valamint bankvezérként is be lehet mutatni. Főbb életrészeit – melyek az egyes fejezetek alapjai – mindegyike tartalmaz kibozgásra váró szálakat. A pályakezdés, illetve Széll családja kapcsán jól kirajzolódik a kor lehetőségeit megragadó, generációról generációra történő építkezés. A Deák

* Témavezető: Dr. Nagy Mariann. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

Ferenchez fűződő kapcsolat, valamint a Vörösmarty Ilonával kötött házasság is nagyon fontos, Széll egész későbbi életét alapvetően meghatározó körülmények.

Maga a politikai karrier Széll esetében több, jól elkülöníthető szakaszra bomlik. Az elsőben a 25 éves képviselő fokozatosan, de rövid idő alatt fontos pozícióba került a '67-es kormánypártban, és 32–35 éves kora között sikeres pénzügyminiszter lett, hogy aztán némileg váratlanul eldobja tárcáját. Pályafutásának ezen szakaszát két fejezet tárgyalja, amelyek különösen a fiatal képviselő országgyűlési tevékenységére, a Deák-pártban, valamint az 1873-as válság kapcsán és az 1875-ös pártfúzióban játszott szerepére, majd pénzügyminiszteri konszolidációs programjára és 1878-as lemondásának körülményeire koncentrálnak.

Széll Kálmán a következő két évtizedben sem hagyta maga mögött a politika színpadát, és ebből a szempontból is szükséges volt vizsgálat alá venni, az 1880-as és 1890-es években azonban inkább bankelnökként, valamint rátóti birtokának felvirágoztatásában kamatoztatta alkotó energiáit. Az 1894–1895 fordulóján lezajlott belpolitikai válságban betöltött szerepe már előrevetítette későbbi kormányfői pozícióját, ezért azt is részletekbe menően tárgyalja a dolgozat. Széll Kálmánnak a Bánffy-kormány 1898 végén kibontakozó, 1899 februárjára kulmináló válságában, a szituáció feloldását eredményező tárgyalásokban játszott szerepét a források biztosította lehetőségekhez képest az értekezés igyekszik a lehető legrészletesebben feltárni, új megvilágításba helyezni, különösen a végső szót kimondó király magatartása, Széll melletti döntésének mozgatórugói nyertek erősebb kontúrokat.

Az értekezés lezárásához 1899 februárja, Széll miniszterelnöki megbízatásának kezdete lett kijelölve, így a „Széll-csendet” és az utána következő pályaszakaszt a disszertáció nem tárgyalja. A távlati cél természetesen Széll Kálmán teljes életének monografikus feldolgozása. Az értekezést egy tematikus fejezet zárja, szükségét éreztem ugyanis, és a biográfia módszertani kritériumai is arra indítottak, hogy Széllt szeretett vidéki otthonában, Rátóton is bemutassam – egyrészt hosszú képviselőisége (1867–1915) során a választókerületével és szűkebb pátriájával kialakult kapcsolatát, szülőföldje gazdasági-kulturális-társadalmi fejlesztése érdekében kifejtett tevékenységét, másrészt sikeres gazdálkodóként, harmadrészt szűkebb-tágabb családja körében.

Az egyes fejezeteken belül érintett, az adott pályaszakaszra jellemző fő gócpontokon túlmenően a teljes vizsgált karrierívre, tehát a *fejezeteken átívelve* az alábbi kutatói kérdéseket kívánja szem előtt tartani a dolgozat, hogy reflektálhasson rájuk az összegzésben. A végkifejlethez vezető vezérfonal a miniszterelnökké válás. Ebből a szempontból mennyiben épülnek egymásra Széll Kálmán pályafutásának egyes szakaszai, mennyire logikusan következik egyik állomás a másiktól? Miként rajzolódnak ki Széll karrier-döntéseiben a hosszú távú célok? A korszak többi miniszterelnökéhez képest Széll kormányfőséghez vezető útjában mi az egyedi vonás? Milyen képességei, tulajdonságai tették alkalmassá a közéleti pályafutásra?

A családi háttér, kiegészülve a Deák-szállal, mennyiben predesztinálta erre a pályára, és a „pót-Deákság”, vagy kritikusabban megfogalmazva a Deák-epigonság, hátráltatta vagy segítette-e Széllt hosszú pályafutása során?

Széll Kálmán korántsem volt „egydimenziós” közszereplő, pályafutása során behatóan foglalkozott a pénzügyi-gazdasági, közigazgatási, mezőgazdasági, igazságszolgáltatási, szociális, külpolitikai és természetesen a közjogi kérdésekkel. Napjainkban talán már túlságosan pátosznak hangzik, Széllre (és generációja számos tagjára) azonban igaz megállapítás, hogy élete során a politikus, a bankár vagy a gazdálkodó szerepkörében is megpróbált a közjót, a magasabb társadalmi (vármegyei, országos, monarchiai) érdekeket *is* szem előtt tartva tevékenykedni, a lehető leginkább összeegyeztetni azokat saját meggyőződésével. A közszolgálat becületét családja mindkét ága mellett közvetlen közletről Deák Ferenctől is eltanulhatta, amire egyébként többször hivatkozott is felszólalásaiban.

A magyar politikai elit többségéhez hasonlóan ő is a *rendi nacionalizmus* és a klasszikus 19. századi liberalizmus sajátos magyar ötvözetéből a korszakra – az ország közjogi helyzetéből és soknemzetiségű jellegéből adódóan – kialakuló *liberális nacionalizmus* elveit vallotta. Nem ad különös politikai karaktert Széllnek az sem, hogy a korszakban – leegyszerűsítve szintén a sajátos államjogi helyzetből fakadóan – meghatározóvá váló *konzervatív-liberális konszenzuson* nem kívánt túllépni, nem gondolkodott annak alternatíváiban, sőt ő is komoly lépéseket tett annak érdekében, hogy miniszterelnöksége elején egy újabb pártfúzióval egy zászló alatt egyesítse a dualizmus fenntartásában érdekelt különböző csoportokat – a liberális nagytőkésektől egészen a konzervatív-agrárius nagybirtokosokig.

Ezen túlmenően azonban Széll részletes eszmei arcélének felvázolása szinte leközdhetetlen nehézségekbe ütközik. Személyes irathagyatéka megsemmisült, így is tudható azonban, hogy egyrészt nem vezetett naplót, másrészt elméleti igényű írásokat, világnézeti vagy politikai értekező műveket sem hagyott hátra. Megnyilatkozásaiban mindig egy-egy adott gyakorlati problémára reflektáló aktív közszereplő volt. Politikusi karakterének, eszméinek feltérképezéséhez természetesen felhasználhatók pályatársainak szubjektív forrásai, a kétségtelen előnyök mellett azonban fokozott elővigyázatosság is szükséges alkalmazásukhoz. Leginkább tehát Széll Kálmán konkrét döntéseiből, cselekedeteiből, „hivatali” (képviselői, miniszteri, miniszterelnöki) tevékenységéből, egyes problémákra adott reflexióiból és aktuális kérdésekben tett megnyilatkozásaiból lehet visszakövetkeztetni karakterére és elvi álláspontjaira.

Miután szilárdan hitt abban, hogy Magyarország számára a dualizmus közjogi viszonyai, valamint a Monarchia gazdasági közössége előnyös, élete során végig a kiegyezést védő pártokban (Deák-párt, Szabadelvű Párt, Alkotmánypárt) politizált. Egész pályafutása során tökéletesen ráillik a *reálpolitikus* jelző. Mindig a *gyakorlati hasznosulást* szem előtt tartva, az aktuális politikai környezet, a lehe-

tőségek figyelembevételével igyekezett lépni, egy-egy döntést meghozni. Ugyanakkor egy politikai szituációban, ha adottak is a körülmények és a lehetőségek, más-más karakterű politikai aktőrök rendszerint másként értelmezik azokat. Széll Kálmánnál tehát a lehetőségek szabta korlátok mellett személyes tulajdonságai, legendás kompromisszumkészsége, konfliktuskerülő jelleme is magyarázzák, hogy többször háttérbe tudta szorítani egyéni meggyőződését a politikai racionalitás érdekében. A miniszterelnöki éveire megalkotott „Széll-csend” szójáték, vagy a személyére akasztott „Zephyr” jelző is beszédes, mégis talán Herczeg Ferenc szófordulata a legplasztikusabb, miszerint Széll „Magyarország vezérigazgatója” volt. A jeles író és országgyűlési képviselő szerint ugyanis Széll kormányzati politikája a bankárok „leben und leben lassen diplomáciájára” épült.

Érdemeinek méltatása mellett azonban a dolgozat Széll jellemhibáit, morálisan és/vagy gyakorlati szempontból megkérdőjelezhető döntéseit is igyekezett kellően megvilágítani, házasságát, Deák Ferencsel, testvérével és későbbi politikustársai-val való kapcsolatát lehetőség szerint minél objektívebben árnyalni.

Az egyes konkrét szituációkban a vizsgálódást a horizontális, általános képből szűkítettem a vertikális felé, azaz első szándékból nem Széll életútjában kerestem az országos nagypolitika által okozott változásokat, hanem a dualizmus kori politikatörténet fejleményeiben kerestem Széll szerepét. Fernand Braudel és Katus László hasonlatát továbbfűzve: Magyarország dualizmus kori történelmének szimfóniájában próbáltam azokra a szólamokra koncentrálni, amelyeknek megszólaltatásában Széll Kálmán kisebb-nagyobb szerepet játszott.

Módszertan

Az értekezés ugyan nem ismerteti Széll Kálmán teljes életútját, szándéka szerint műfaját tekintve politikai biográfia, távlati célként komplex életrajzzá bővíthető. Kétségtelen, hogy nem tudjuk a maga teljességében visszaadni a múltat a mának, ebből kifolyólag egy történelmi személyiséget sem vagyunk képesek a maga komplexitásában interpretálni. A vállalt redukcionizmus sem zárja ki azonban, hogy a műfaj, a forrásadottságok és a biográfusok emberi volta által megszabott szűkebb-tágabb korlátok határain belül ne lehetne törekedni a minél komplexebb megismerésre. A politikai biográfia – napjainkban népszerűnek számító – kapcsán *elvi* konszenzus uralkodik ugyan az alapvető módszertani kérdések többségében, a részletekre és a biográfiaírás *gyakorlatára* nézve nincsenek kőbe vésett, megmerevedett sémák. A kronologikusság és problémaközpontúság, köztörténet és személyes história, érdekes részletek és az életút fő fonala, közszereplő és magánember közötti érzékeny egyensúlyok megtalálására kell törekedni, a vállalt redukcionizmus mellett a lehetőségek minél komplexebb kihasználásával.

Források, forrásadottságok

A modern politikai életrajz egyik markáns eleme, hogy bemutatja a vizsgált személy „örökségahagyó” tevékenységét. Széll Kálmán számos személyes, illetve közéleti pályafutásával kapcsolatos iratát megőrizte és rátóti kastélyában gyűjtötte össze. Halála (1915) után azok hosszú ideig lánya gondozta. Az iratok 1942–1943 folyamán kerültek az Országos Levéltárba Széll Ilona felajánlásából, a hagyaték azonban hamuvá lett az 1945. január 25-i tűzben. Korábban azonban a levéltár készített egy lajstromot Széll lányának az iratokról, amelynek piszkozata ma is fellelhető az Y szekcióban. Ennek alapján táblázatos formában közzétettem Széll irathagyatékának 1943-ban rögzített tartalmát.

Széll Kálmán mint politikus bemutatásához fontos kútfőként használtam az országgyűlés képviselőházának naplóját. A pénzügyminiszteri és az azt követő időszakhoz is hasznos forrásnak bizonyultak a magyar, valamint a közös minisztertanácsok jegyzőkönyvei. A közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek papíralapú kiadása nagyívű, évtizedek óta tartó osztrák–magyar közös vállalkozás. Az Agenor Gołuchowski közös külügyminiszteri időszakát felölelő kötet 1991-ben Somogyi Éva szerkesztésével látott napvilágot, a pénzügyminiszteri időszak (1875–1878) közös minisztertanácsi jegyzőkönyvei azonban még nem kerültek kiadásra, így ezeket részben eredeti bécsi lelőhelyükön, részben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNL OL) mikrofilmjei alapján kutattam.

Az MNL OL-ben Széll 1875–1878 közötti pénzügyminiszteri tevékenységének feltérképezéséhez a Pénzügyminisztérium (nem túl gazdag) elnöki rezervált irataival (K 256) egészítettem ki az alapvetően bőséges és megbízható szakirodalmat és az egyéb forrásokat (például minisztertanácsi jegyzőkönyvek, képviselőházi naplók). Az elnöki iratok (K 255) feltárása a nevezett évkörben a kutatás további fontos feladata lesz.

A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban (HHStA), az uralkodó Kabinetirodájának iratai (*Kabinettsarchiv*) között számos hasznos információra leltem. Tapasztalatom szerint az itteni forrásokban a magyarországi kormányzati ügyek koncentráltabban jelennek meg. A *Vorträge*-anyagot Széll egész pályafutására vonatkozóan előszeretettel kutattam. Az uralkodó szárnysegédeknek a kutatók figyelmét eddig elkerülő naplókönyveit (*Tagebücher der Flügeladjutanten*) arra használtam, hogy pontos képet kapjak Széll Kálmán és politikustársai Ferenc Józsefnél tett kihallgatásainak időpontjairól és időtartamáról. Megjegyzendő, hogy a sajtó is gyakran közölt ilyen információkat, tapasztalatom szerint azonban sokszor megbízhatatlanul. Ugyancsak átnéztem a Kabinetiroda *Korrsepondenz*- és *Kurrentbillette*-anyagát. Szintén a HHStA-ban, a közös külügyminisztérium (*Ministerium des Äußern*) levéltárában egyrészt a már említett közös minisztertaná-

csi jegyzőkönyveket néztem át az 1878-as évből. Másrészt a Külügyminisztérium sajtóosztályának anyagában, a *Privatbriefe* sorozatban kutattam.

Nagy súlyt fektettem arra, hogy Széll Kálmán fontosabb politikustársainak – akik sokszor „osztottak” vele egy-egy politikai szituációban – hagyatékát bevonjam a kutatásba. Az MNL OL-ben Lukács László (K 618), az Andrássy-család (P 4), Szilágyi Dezső (P 634), Darányi Ignác (P 1441), Wlassics Gyula (P 1445) és Fejérváry Géza (P 1707), a HHStA-ban Csáky Albin hátrahagyott iratait kutattam ebből a célból. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Széll Kálmán különböző személyekkel folytatott levélváltásait, Teleki Sándor országgyűlési képviselő rövid politikai naplóját, illetve a szűkebb korszakkal foglalkozó történészek által előszeretettel használt, rendkívül értékes Thallóczy-naplókat tekintettem át. Szintén hasznosnak bizonyult Londonban a University College Szláv és Kelet-Európa Tanulmányok Intézetének (UCL SSEES) könyvtárában őrzött, a Széll-családdal jó viszonyt ápoló Kónyi Manó hagyatékában Széll Kálmán és felesége, valamint Dóczy Lajos leveleinek tanulmányozása.

A nyomtatásban megjelent (releváns) naplókat és memoárokat ugyancsak igyekeztem felhasználni, különösen a *Gróf Tisza István összes munkáit*, a *Szilágyi Dezső beszédeit*, a *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzéseit* tartalmazó kiadványok, illetve Széll Kálmánné *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből* című kötete emelhetők ki. Esetenkénti információkiegészítés céljából nem mellőztem a sajtótermékeket sem, alapos elemzésük ugyanakkor nem képezte a kutatás tárgyát.

Historiográfia

A kiegészítés és a dualizmus addig eltelt korszakának történeti értékelése már a századfordulón megkezdődött. A *magyar nemzet történetétől* egészen a legközelebbi évekig a dualista korszakot tárgyaló szintézisek legszélesebb körét igyekeztem felhasználni a dolgozat elkészítése során. Bár a forrásbázis akkor még rendelkezésre állt, Széll Kálmán halála után két évtizedig senki sem mutatott érdeklődést irathagyatéka iránt, Sárkányné Halász Terézia kötetéig konkrétan Széll Kálmánra fókuszáló monográfia nem született. Az 1943-ban megjelent életrajz azonban nemcsak a mai, hanem a korabeli történettudomány kritériumainak sem felelt meg. A köteten egyértelműen érződik, hogy Széll Kálmán szerepét minden szituációban a lehető legpozitívabb módon igyekszik bemutatni. Módszertani tökéletlensége ellenére jelentősen megnöveli értékét, hogy a szerző sokat idéz Széll személyes hátrahagyott dokumentumaiból, amelyekből csak az általa közölt részletek maradtak ránk. Széll Kálmán halálának centenáriuma apropóján, 2015 őszén, *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve* címmel jelent meg tanulmánykötet, amely Ifj. Ber-

tényi Iván, Kövér György, Tőkéczi László, Halmos Károly, Csapó Csaba, Szabó Dániel, Klestenitz Tibor, Krizmanics Réka, Kárbin Ákos, Anka László, Székely Tamás, Csunderlik Péter, valamint jelen sorok írójának tanulmányaiból állt össze.

Összegzés

Az értekezésben kirajzolódik egy olyan logikus pályáiv, amelyik talán egyetlen fordulópontot leszámítva nem tartalmaz különösebben váratlan fejleményeket, a fő kérdések tekintetében viszonylag kiszámítható. Viszont az az egy, hosszú távon hátrányosnak semmiképpen, sőt talán inkább szerencsétlenségében is szerencsésnek tekinthető 1878 őszi sorsfordító teszi egyedivé, kizárólag Széll Kálmánévá pályafutását.

A családi háttér, a tanulmányok, az ifjú korában kapott ingerek és a Deák-közelség kvázi '67-es politikai szerepre predesztinálták Széllt. Családjának kapcsolati tőkéje, saját képességei és személyes tulajdonságai, párválasztása és a Deák-faktor pedig minden lehetőséget megteremtettek ahhoz, hogy ez a politikai szereplés sikeres legyen. Képességeiből, tudásából, és ambícióiból fakadóan pedig megragadta a lehetőségeket, de – a szintén hangsúlyozott taktikusságának köszönhetően – csak azokat, amelyek valódi, hosszú távú lehetőségek voltak. Innentől kezdve, úgy vélem, Széllből még a 30-as évei első felében, az 1873-as válság nélkül is, miniszter, valószínűleg pénzügyminiszter lett volna. Eddigi pályájában egyszerűen nem látható az ettől gyökeresen eltérő alternatíva, a pályáiv logikusan, racionálisan épült fel. Bosznia-Hercegovina okkupációja és a dacos lemondás Széll szempontjából tekinthető nem várt, logikátlan, a keréknyomból kikököntő fordulatnak – de csak első ránézésre. A lemondás generálta hosszabb távú politikai tőkét a kellő mélységben tárgyalta a dolgot. Széll későbbi „nimbuszához”, ahhoz, hogy miniszterelnöki aspiráns lehessen, ugyanúgy szükség volt a zajos lemondásra, mint a sikeres pénzügyminiszterségre. A miniszterelnöki megbízatását megelőző években további plusz faktort jelentett a sikeres bankvezérség. A pályafutás egyes szakaszai tehát az 1878-as lendületvesztéssel együtt alkotnak egy, az 1899. februári miniszterelnöki megbízatáshoz vezető logikai egységet. A vonatkozó fejezetek pedig megmutatták, hogy *amikor* és *ahogy* Széllből kormányfő lett, ahhoz az ő speciális, személyes kvalitásai – rendkívüli simulékonysága és kompromisszum-készsége mellett is a mindig a hosszabb távú érdekeket figyelembe vevő taktikai határozottsága – kellett.

A korszakban lehetett miniszterelnök a polgári sorból – igaz, jó körülmények közül – származó Wekerle Sándorból, de a nem túl tehetséges arisztokrata Szapáry Gyulából, továbbá a magyarországi örmény családból származó Lukács Lászlóból is. Széll társadalmi státuszát és birtokait tekintve a közép- és a nagybirtokos

határmezsgyéjén mozgott. Arisztokrata ugyan nem volt, de a miniszterelnökségét megelőző években bankelnökségéből eredően egyes arisztokraták által is irigyelhető jövedelemmel rendelkezett. A kutatások tehát inkább arra erősítenek rá, hogy analógiák felrajzolása nem könnyű feladat, hiszen a korszak miniszterelnökeinek, ha a politikai hitvallása nem is, személyisége igencsak eltérő volt, egy-egy kormányváltással járó politikai válsághelyzet feloldása pedig a körülményektől függően más-más embert kívánt – 1899 februárja Fejérváry Géza helyett Széllt, 1905 tavasza viszont már Fejérváryt. A helyzet a *homo novus*-kérdés felől vizsgálva is meglehetősen szubjektív, hiszen Tisza Istvánnál Széll nyilván „*homo novusabb*”, de Wekerle Sándorhoz vagy Lukács Lászlóhoz képest a Deákhoz való közelség és a családi háttér okán már jóval kevésbé. Bár a későbbiek során Széll nem kerülhette el a Deák Ferencsel való összevetéseket, az olykor degradáló megjegyzések ellenére pályafutása második részében is inkább profitálni tudott mindebből, inkább a deáki politika szellemi örökösének, mintsem Deák-epigonnak látták – ezt a megfelelő helyeken igyekeztem kortársaitól származó idézetekkel szemléltetni, alátámasztani.

Összességében megállapítható, hogy hosszú pályafutása során Széll a választott szerepköreiben jól helytállt, a dualista rendszer nyújtotta keretekhez ügyesen alkalmazkodott, a választóitól, a királytól és a párttársaitól kapott (formális és informális) hatalommal legjobb tudását nyújtva, mindig saját meggyőződése szerint, de az ország stratégiai érdekeit nem szem elől tévesztve próbált élni, politikusként, bankvezérként, gazdálkodóként is maradandót igyekezett alkotni. Széll Kálmánról tehát egyértelműen kijelenthető, hogy a dualizmus korszakának egyik jelentős és pozitív történelmi szereplője, ezért jogos hely illeti meg a magyarság kollektív történelmi emlékezetében.

A disszertáció az alábbi linken érhető el:

<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/24642/schwarzwolder-adam-phd-2021.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

CZEFERNER DÓRA

Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918). Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés*

Bourgeois-liberal, Feminist Women's Organisations and their Press in the Austro-Hungarian Monarchy (1907-1918). Associations, Periodicals, Content Analysis

Témaválasztás indoklása, célok

Értekezésemben az Osztrák–Magyar Monarchia három legmeghatározóbb polgári-liberális, feminista egyesületének fejlődését és sajtótevékenységét mutattam be 1907 és 1918 között. Az elemzés három síkon mozgott: a szervezettörténeti keretek felvázolását követően az egyesületek által publikált sajtótermékeket vizsgáltam, végül pedig ezek tartalomelemzését végeztem el. Magyar részről a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE, Budapest, 1896–1919), valamint a Feministák Egyesülete (FE, Budapest, 1904–1948/1949) által az 1915-ös évig közösen publikált lapokat, *A Nő és a Társadalmat* (Budapest, 1907–1913), illetve *A Nő. Feminista Folyóiratot* (Budapest, 1914–1928) tanulmányoztam. Osztrák vonatkozásban az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein (AöF, Bécs, 1893–1922?) hivatalos értesítőjét, a *Neues Frauenleben* (Bécs, 1902–1918) vettem górcső alá.

A sajtótermékek kvantitatív és kvalitatív, részben általam kidolgozott módszerek szerinti elemzésével és a levéltári források bevonásával elsősorban a következő kérdésekre válaszoltam: Milyen körülmények között szerveződtek és működtek a

* Témavezető: Dr. Szapor Judit – Dr. Vitári Zsolt. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program

fent említett egyesületek, illetve indultak újukra az általuk publikált periodikák? Kik voltak a szervezetek vezetői, mely társadalmi rétegekből származtak a (választmányi) tagok, s milyen eszközökkel igyekeztek mobilizálni nőtársaikat? Milyen elvek és gyakorlat mentén működtek a „szerkesztőségek”, s mekkora szerzői csoportok alakultak ki a lapok körül? Kik publikáltak a periodikákban? (Sajtó)-tevékenységük milyen mértékű visszhangot váltott ki a korszak osztrák–magyar közvéleményében? Miként finanszírozták az egyesületek a lapkiadással és egyéb tevékenységi köreikkel kapcsolatban felmerülő költségeket? Melyek voltak a leginkább preferált témakörök és műfajok a cikkekben? Felfedezhető-e összefüggés a cikkek műfaja, terjedelme, az írások témája és az egyes lapszámokban elfoglalt helyük között? Mennyire szántak fontos szerepet a szerkesztők a választójog, valamint a munka és az oktatás témakörének a lapok tartalmi kínálatán belül? Milyen arányban szerepelnek a periodikákban a Monarchia osztrák–magyar és nemzeti-ségi női lakosságáról, illetőleg az Ausztria–Magyarország határain kívül élő nők politikai, gazdasági és társadalmi helyzetéről szóló cikkek? A feminista sajtótermékek esetében is igazolható-e az dualizmus kori újságírásban látenszen megfogalmazott, ám jobbra általánosnak tekinthető elv és az ehhez illeszkedő gyakorlat, amely szerint a közírásban „szívesen elfelejtkeztek” a nemzetiségi kérdésről?

Vizsgáltam továbbá, hogy rekonstruálható-e a periodikák társadalmi fogadta-tása, illetve terjesztésük és értékesítésük eredményessége, s ha igen, miként való-sítható ez meg. Kísérletet tettem annak vázolására, hogy a lapkiadás miként illesz-keedett az egyesületek tágabb tevékenységi körébe, s dominált-e ezek sorában. Az írások műfaja és témája, illetve a bennük található kulcsszavak mellett a polgári feminista lapok sajátjának tekinthető speciális – az évek során szinte semmit nem változott – diskurzust is bemutattam, amelynek főbb jellegzetességei még az első világháború 1914-es kirobbanását követően is csak minimálisan módosultak. Ke-restem az egyes cikktípusokhoz szorosan illeszkedő tartalmi, nyelvi és stilisztikai elemeket, amelyek a publicisták hasonló vagy egymástól eltérő gondolkodásmód-jára, ideológiai beállítottságára utalhattak.

Miért szükséges és indokolt az említett egyesületek sajtótevékenységének ösz-szevetése? Kutatásaim során kiderült, hogy az egyesületek mellett a lapok profilja is sok tekintetben párhuzamba állítható egymással; a különbségek ugyanakkor ki-hívásokat elé állítják a történést. Az összehasonlítást leginkább azon érv indokol-ta, hogy Ausztria és Magyarország történelme évszázadokon át elválaszthatatlan-ul összefonódott egymással. Ennek ellenére még a Monarchia diplomácia- vagy gazdaság- és társadalomtörténetéhez kapcsolódó, osztrák–magyar összehasonlító kutatások elvégzését sem kezelhetjük evidenciaként. Miért fontos éppen ezért a sajtótörténet közös alapokon történő vizsgálata? Megfordítva és tágabb kontextus-ba helyezve a kérdést: milyen érvek szólhatnak a mellett, hogy a magyar polgári feminista mozgalmat az angolszász államok (Anglia, Amerikai Egyesült Államok)

vagy Franciaország és Olaszország nőszervezeteivel közösen tanulmányozzuk? E régiók a gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődés teljesen eltérő szintjén álltak a 19–20. század fordulójának időszakában, mint Magyarország, éppen ezért a velük történő összevetés eredményei kevésbé lennének relevánsak. Ugyanez a helyzet a Monarchia nemzetiségek lakta területeinek nőmozgalmával is, amelyek – a csehek és elsősorban Prágát kivéve – a szervezkedésnek sokkal alacsonyabb szintjén álltak, mint az osztrákok és a magyarok. Természetesen Ausztria és Magyarország között is fontos eltéréseket találunk, de ez nem írja felül a számos hasonlóságot.

Az összehasonlító elemzés szempontrendszeréhez szorosan kapcsolódik az a hipotézisem, amely szerint a választójog kérdéskörének kizárólagos kiemelése a további – női munkavállalás, oktatás, gyermekvédelem stb. – témákban közzétett cikk közül nem szerencsés. Már csak azért sem az, mivel a modern nőmozgalom elsődleges célja és kiindulópontja az 1840-es, illetve 1860-as évektől az Osztrák–Magyar Monarchia területén is a nők oktatási és gazdasági jogainak előmozdítása volt. Ehhez kapcsolódott az első világháború előtti évtizedekben egyre intenzívebben a politikai jogokért folytatott harc. A szavazati jog „gyengébb nem”-re való kiterjesztése ugyanakkor az angliai szüfrazsett mozgalommal ellentétben távolról sem tekinthető a mozgalom végcéljának, sokkal inkább egy eszköznek arra, hogy a nők saját maguk által választott képviselők útján formálhassák a törvényhozást. E feltételezés igazolásához és a cikkek kvantitatív szempontok szerinti elemzéséhez *A Nő és a Társadalom*, *A Nő. Feminista Folyóirat* és a *Neues Frauenleben* 1907 januárja és 1918 májusa között megjelent, összesen 272 számából készítettem cikkrepertóriumot.

Mindvégig igyekeztem figyelmet fordítani a lapok szerzőire. Az utókor méltánytalanul feledkezett meg a szerkesztőkről és az egyesületek vezetőségi tagjairól, nem is említve a periodikák belső és külső munkatársait vagy az esetleges külföldi tudósítókat. Éppen ezért a lapok működésében vezető szerepet játszó, a források segítségével beazonosítható személyek fontosabb életrajzi adatait is közöltem a fejezetekben.

A kutatás időhatárait tekintve a kiindulópontot azért az 1907-es év képezte, mert a NOE és a FE ekkor kezdte publikálni első közös lapját, *A Nő és a Társadalom*, amely egyúttal az első hazai feminista nőmozgalmi periodika volt. A kutatás végpontja nem az első világháború lezárása miatt került 1918-ra, hanem a *Neues Frauenleben* júniusi megszűnése okán. Mindezek ellenére szükséges és fontos volt az 1918 utáni rövid kitekintés az egyesületek első világháború utáni kilátásairól. A cikkrepertórium elkészítésében nem csupán az motivált, hogy az eredmények lekérdezésével pontos információkhoz jussak a szerzők személyéről, valamint a cikkekben megjelenő témaköréről. Nem titkolt célom volt, hogy segítséget nyújtsak azon kutatóknak, akik a jövőben valamelyik (vagy akár mindhárom) periodikával kívánnak elmélyültebben foglalkozni, hiszen számos elemzési szempont marad, amelynek megválaszolása e helyütt nem vállalkozhattam.

Módszertan, források

Munkám sajtótörténeti fejezeteiben a céloom mindvégig az volt, hogy a „hagyományos, leíró, elsősorban tartalmat ismertető, a kulturális-társadalmi kontextust mellőző [...] felfogással szemben” az analitikus megközelítésre helyezzem a hangsúlyt. Kezdetől fogva igyekeztem szem előtt tartani Gyáni Gábor – véleményem szerint sajnos ma is aktuális – intelmét, mely szerint hiba a periodikákat csupán „kivonatolandó betűhalmaz”-ként kezelni.¹ Éppen ezért vizsgálatukhoz egy összetettebb kutatási szempontrendszer kidolgozására törekedtem.

A vizsgálat metodológiájának kidolgozása során Allen Bell és Teun van Dijk, valamint Andor József, Antal László, Glózer Rita és Móré Marianna sajtó- és tartalomelemzéssel kapcsolatos munkáira támaszkodtam. A lapszámokból Excel táblázatokba rendezett cikcrepertóriumot készítettem. Ebbe a hirdetésekön kívül a lapok valamennyi cikkét bevontam, amely egy 6007 írásból álló szövegtörzset eredményezett. A 6007 újságcikk kategorizálásához *A Nő és a Társadalom* 83, *A Nő* 60, valamint a *Neues Frauenleben* 129 lapszámából készítettem táblázatokat. A cikkek csoportosításánál elsőként a szerzők személyét vettem figyelembe. Az újságcikkeket ezt követően műfajuk szerint különítettem el. A 14 csoportot az alábbi műfajok tették ki, alfabetikus sorrendben: beadvány, belső cikk, címes hír, cím nélküli hír, előadás, glossza, irodalmi rovat, jegyzet, közlemény, levél, olvasói levél, publicisztika, riport, tudósítás, vezércikk. A műfaji megkülönböztetésre azért volt szükség, hogy pontos következtetéseket vonhassak le azzal kapcsolatban, hogy a szerkesztők mennyire szántak kiemelt szerepet bizonyos témáknak az egyes lapszámokban, évfolyamokban vagy a periodikák megjelenítésének teljes időszakában. Az újságcikkeket a tartalmuk szerint is csoportokba rendeztem, megkeresve azokat a különösen fontos szavakat, amelyeket az újságírói zsargonban (elsődleges) kulcsszavaknak neveznek. Az így felállított 15 kategória közé az alábbi kulcsszavak kerültek be (szintén alfabetikus sorrendben): alkoholizmus, aktualitás, általános női jogok, családjog, divat, drágaság, gyermekvédelem, háború/béke/pacifizmus, irodalom, leánykereskedelem, munka, nemi kérdés, nőmozgalom, oktatás, prostitúció és választójog. Utolsó elemzési szempontként azt igyekeztem rekonstruálni, hogy mennyire játszott fontos szerepet a helyszín a történelmi osztrák–magyar polgári-liberális nőmozgalom sajtójában.

A kezdetektől arra törekedtem, hogy a kérdéskörben rendelkezésre álló, lehetőleg legteljesebb levéltári forrásanyagot feltérképezzem. Ezek az egyesületi iratok, jegyzőkönyvek, kismotyvatványok stb. mellett személyi hagyatékokat jelentettek.

¹ Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. Médiakutató 1. (2006), 57–64.

A magyarországi egyesületek tekintetében a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött ún. „Feminista fond”, illetve Szirmay Oszkárné, a FE választmányi tagjának, majd 1927 után elnökének irathagyatéka szolgáltak fontos támpontokkal. Elsősorban *A Nő és a Társadalom* publikálásával, továbbá az 1918 előtti polgári feminista mozgalom vidéki és nemzetközi beágyazottsága vonatkozásában elengedhetetlen volt a New York Public Library kéziratárában őrzött Schwimmer Rózsa-hagyaték 1918 előtti anyagainak feltárása. Ausztria vonatkozásában az AöF egyesületi iratait az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában és zenetörténeti gyűjteményében, valamint a Wienbibliothek im Rathausban értem el.

A kutatás „hősei”

A munka nyilvánvaló „hősei” az egyesületek vezetői voltak: a közel ötven iratfolyóméternyi anyagot hátrahagyó Schwimmer Rózsa (1877, Budapest–1948, New York), valamint Glücklich Vilma (1872, Vágújhely–1927, Bécs) és Auguste Fickert (1855, Bécs–1910, Maria Enzersdorf). A disszertációban rajtuk kívül figyelmet kaptak még az egyesületek azon választmányi tagjai, akik szinte kivétel nélkül hosszú éveig megőrizték tisztségeiket, s aktívan kapcsolódtak be a szervezetek munkájába, valamint azok profiljának (át)alakításába.

Fontos leszögeznünk, hogy míg a nőmozgalom vezető aktivistáinak életrajzai a nemzetközi tudományos- és tudománynépszerűsítő irodalom – nyugodtan mondhatjuk – slágertémái, addig róluk méltánytalanul feledkezett meg a hazai, sőt az osztrák történetírás is, hiszen néhány rövid íráson, lexikonszócikken kívül egyáltalán nem olvashatunk róluk. Ez már csak azért is abszurd, mert Schwimmer 1918/1919 folyamán még a nagypolitika színpadára is kilépett: a Károlyi-kormány a svájci követi posztra delegálta. A munkában az egyesületek vezető alakjai mellett figyelmet fordítottam tehát azokra az aktivistákra, akiknek beazonosítására a források által lehetőségem nyílt. Vázoltam többek között, hogy értelmiségi, művészeti pályán vagy más területen tevékenykedtek-e, továbbá izraelita gyökerekkel rendelkező családból származtak-e, a vallásukat is gyakorolták-e, vagy nőmozgalmi tevékenységükkel párhuzamosan – esetleg más okból adódóan – kiléptek-e a zsidó felekezetből. Felvillantottam továbbá, hogy miként kerültek kapcsolatba a nőmozgalommal, továbbá milyen szerepet vállaltak a Monarchia államainak nőemancipációs harcában vagy valamely nemzetközi szintéren működő ernyőszervezetben, pl. az International Woman Suffrage Alliance-ban (1904–, Berlin) vagy az annak elődeként 1888-ban Washington DC-ben szerveződött International Council of Women kötelékében.

Eredmények

A szervezettörténet, a nőtörténet, a sajtótörténet és a tartalomelemzés határterületén mozgó értekezésben elsősorban két dologra igyekeztem felhívni a figyelmet. Először is arra, hogy a két ország nőszervezetei között (is) van helye a magyar történettudományban mindeztidáig alig művelt, komparatív eszközökön alapuló vizsgálatnak, másodsor pedig arra, hogy az AöF, a NOE és a FE célkitűzései és tevékenysége a közhiedelemmel ellentétben korántsem interpretálható az angliai szüfrazsett mozgalom vagy a hozzá hasonló, a Bader-Zaari terminológiával élve „single-issue movement”-ek leképeződéseként, munkásságuk ugyanis sokkal inkább a női érdekvédelmet helyezte előtérbe. Munkámban szakítottam azon túlfeszített, a magyar nyelvű nőtörténeti szakirodalom által azonban még mindig sulykolt nézettel, amely szerint a magyarországi feminista nőmozgalom a mintáit a nyugati, angolszász országokból kölcsönözte, s érveket kerestem azon hipotézis mellett, mely szerint sokkal inkább a Németországból, Ausztria közvetítésével érkező modelleket követte. Mindezt a források egyértelműen igazolták.

Az egyesületek történetével, mindennapjaival kapcsolatban megkísértem a korábbi, elsősorban magyar nyelvű szakirodalom állításainak árnyalását, tévedéseinek helyreigazítását. Ráműtattam, hogy bár a századforduló szellemi pezsgésében életre hívott bécsi szervezet progresszívebb légkörben kezdte meg munkáját, a magyarországi feminista mozgalom az első világháború előestéjére virulensebbé vált, s a legtöbb tekintetben eredményesen zárkózott fel a hasonló profilú, nyugat-európai női szervezetek mögé, illetve mellé. Az egyéni kezdeményezések által dominált egyesületek ennek megfelelően bizonyos szempontokból maguk mögé is utasították a császárvárosban működő társukat.

Az egyesületek lapkiadó tevékenységével kapcsolatban rámutattam, hogy az 1902-es, illetve az 1907-es évek fontos cezúraként értelmezhetők az ausztriai és a magyarországi polgári-liberális, feminista nőmozgalmi sajtó történetében. Jóllehet, az AöF egyetlen, illetve a FE és a NOE első hivatalos folyóiratai nyugati társaikhoz képest több évtizedes fáziskéséssel indultak útjukra, 1918-ig rendkívül fontos szerepet játszottak a progresszív, liberális nőmozgalom eszméinek terjesztésében.

A tartalomelemzésbe – amint már utaltam rá – a három lap összesen 6007 cikkét vontam be, amibe beletartoztak az irodalmi rovatban közzétett írások és a lapszámok élén olvasható közlemények is, viszont az alacsony számú és gyakran ismétlődő hirdetések és a szerkesztőségek sajtóbizottságai által szó szerint ismételt egysoros előfizetési felhívások nem. A *Neues Frauenleben*ben publikált cikkek közül így 2332, a magyar lapokban közzétettek közül pedig 3677 került be az elemzésbe. A *Nő és a Társadalom* évfolyamaiban 2389, míg a *Nőben* 1288 írás látott napvilágot. A kulcsszavak elemzése során a lapok minden részletre kiterjedő

tartalmi elemzése helyett az egyes témacsoportok közötti összefüggések feltárására, illetve a három lap tartalmi kínálata közötti hasonlóságok és különbségek vázolására helyeztem a hangsúlyt. Figyelembe vettem továbbá azt, hogy a háború kirobbanása miként befolyásolta az egyes témacsoportokban publikált írásokat. A munka során kiemelt figyelmet fordítottam a munkavállalás és az oktatás témáiban megjelent cikkekre.

Az elemzés legfőbb tanulságai, amelyek élesen ellentmondanak a nő- és sajtótörténeti szakirodalom korábbi állításainak, az alábbiak voltak: A női munka témája a lapokban sokkal hangsúlyosabb volt, mint a választójogé – illetve az előbbiekhöz kapcsolódóan az oktatás is kiemelt szerepet kapott. Az AöF, a NOE és a FE beszámolóí és havi szinten megjelenő közleményei miatt logikusan kiemelt szerepet kaptak a nőmozgalom hírei, amelyeket Magyarországon a választójogi témában közzétett cikkek követtek *A Nő és a Társadalomban* és *A Nőben* egyaránt. Ezek száma a választójogi törvényjavaslatok benyújtásának és tárgyalásának időszakaitól függően ingadozott, illetve számukat befolyásolta a háború is. Lényeges különbség figyelhető meg e tekintetben a két ország között, hiszen a *Neues Frauenleben* békemozgalmi aktivitásának okán 1914 augusztusa után sem vette le elsősorban a külföldi nők választójogát témakínálatából. Csak 1917-től kezdte mindinkább direkt módon hangsúlyozni a szavazati jog osztrák nőkre való kiterjesztésének elodázhatalanságát. Ezzel szemben *A Nő* hasábjain 1914–1917 között alig olvashatunk választójogi témájú írásokat.

Végül az 1918 előtti osztrák–magyar polgári-liberális, feminista nőmozgalom erőteljes transznacionális beállítottsága miatt szükségszerű volt megvizsgálni, hogy a lapok szerkesztőségei milyen arányban osztottak meg cikkeket a saját országaikról, illetve a Monarchián kívül élő nők politikai, gazdasági és társadalmi egyenjogúsításáért folytatott harcáról. Ez azért is szükségesnek tűnt, mert már a száz évvel ezelőtti sajtótermékekben publikált cikkek hírértékét is erőteljesen determinálta a földrajzi közelség vagy távolság kérdése. E tekintetben az alábbi következtetésekre jutottam: Mindhárom lapra jellemző, hogy a Monarchián kívüli régiók és országok rendkívül hangsúlyosan jelentek meg bennük. A lapok sajátja volt emellett a főváros-központúság, ami azt jelenti, hogy a szerkesztők elsősorban Bécsről, illetve Budapestről közöltek cikkeket. Magyarországon mindvégig viszonylag hangsúlyos maradt még azon vidéki városok megjelenése, amelyekben az évek előrehaladtával megszerveződtek a NOE és a FE fiókszervezetei.

A munka újszerűségét elsősorban az adta, hogy a magyarországi feminista sajtó és ezen keresztül a mozgalom történetét nem elszigetelten vettem nagytó alá, hanem tágabb kontextusba helyezve az osztrák polgári-liberális nőmozgalom fejlődésével

és sajtótevékenységével hasonlítottam össze. Mindez a korábban publikált könyvfejezeteken és tanulmányokon végigtekintve két szempontból is innovatív megközelítésnek számított: egyrészt azért, mert viszonylag plasztikus képet közvetíthettem a három egyesület működéséről, illetve azért, mert Susan Zimmermann-nak az osztrák–magyar nőmozgalom nemzetközi beágyazottságát ismertető rövid tanulmányain kívül még nem történt kísérlet a két ország polgári-liberális, feminista egyesületeinek és sajtójuk összehasonlítására, a hasonlóságok és különbségek rekonstruálására. Másrészt pedig azért, mert a cikkek tartalmának kivonatolása helyett egy összetett, előre kimunkált szempontrendszer alkalmazásával a lapok szisztematikus elemzését végzem el levéltári források bevonásával.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23615/czeferner-dora-phd-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

POLYÁK PETRA

Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

Students Under Dictatorship. Disciplinary Procedures in Institutions of Higher Education During the Rákosi Era (1948–1956)

A kutatás célkitűzései, forrásai és módszere

A doktori értekezés középpontjában az a kérdés állt, hogy hogyan mutatkozott meg a Rákosi-korszak diktatúrája az egyetemi-főiskolai hallgatók számára, illetve, hogy ők hogyan érzékelték és értelmezték az ország (ezen belül is konkrétan a felsőoktatás) szovjetizálásának folyamatát a mindennapokban az 1956-os forradalmat megelőzően. E kérdéskör feltárásához a *hallgatók ellen lefolytatott intézményi fegyelmi eljárásokat* vettem alapul, ezek ugyanis rávilágítanak arra, hogy a Magyar Dolgozók Pártja totális társadalomalakító projektjében milyen közreműködést várt el a diákságtól, s melyek voltak azok a magatartásformák, amelyeket nem tűrt el a leendő „új értelmiségtől”. Az eljárások azonban nem pusztán a politikai hatalom mindennapokba való beférkőzését, a megvádolt hallgatók kiszolgáltatottságát dokumentálják, hanem képesek megvilágítani, hogyan is látták a diákok saját mozgásterüket a diktatúra mindennapjaiban. Fellebbezéseik kivételes lehetőséget nyújtanak arra, hogy korabeli elképzeléseikről, motivációikról az intézményi és pártjelentéseken túli valóságból szerezzünk információkat.

A kutatás során harminc felsőoktatási intézmény több mint ezer eljárásának dokumentációját dolgoztam fel. A fegyelmezési mechanizmusok működésének, az eljárásban érintettek egyéni gyakorlatainak értelmezéséhez, valamint a hallgatók politikai-társadalmi berendezkedéshez fűződő viszonyának vizsgálatához az *Alltagsgeschichte* és a német ellenálláskutatás megközelítésmódjai jelentettek elméleti-módszertani kiindulópontot.

* Témavezető: Dr. Vonyó József. *Európa és a magyarság a 18–20. században* doktori program.

A doktori értekezés főbb eredményei

A hallgatói fegyelem

A Rákosi-korszak oktatásirányítása a felsőoktatás legfőbb funkcióját abban látta, hogy kellő létszámú, megfelelően képzett szakember kibocsátásával járuljon hozzá az ötéves tervek megvalósításához. A felsőoktatás működési kereteinek kialakítása az intézményi és emberi kapacitások maximális és lehető leghatékonyabb kihasználását célozta. A szocializmus építésének „speciális üzemeiben” a hallgatók (és persze oktatóik is) ugyanolyan munkások lettek, mint az üzemi dolgozók. A felsőoktatásban való részvételük nemcsak alkotmányos jogot, hanem „megtisztelő” és „becsületbeli” kötelességet is jelentett. Mindez jelentősen átalakította a fegyelemsértőnek tekintett magatartásformák elleni fellépés elvi-ideológiai megítélését és a szankcionálás gyakorlatát is.

A fegyelmi szabályzatok konkrét, jogszabályi lehetőséget kínáltak a rendszerkritikus nézetek büntetésére, sőt, ezek szankcionálása az egyetem/főiskola mint állami intézmény kötelessége lett. Fegyelmi vétséggé vált azonban a tanulmányi elégtelenség is: a tanulás jelentette ugyanis a hallgatók számára a társadalmi munkamegosztásban számukra kijelölt feladatot, melynek teljesítése az 1949-es alkotmány értelmében nem egyéni elhatározás függvénye, hanem kötelező volt. Mivel az egyéni magatartás legfőbb mércéje az lett, hogy mennyiben járul hozzá, vagy épp akadályozza a szocializmus építését, a kötelességek és vétségek köre aktuálpolitikai megfontolások alapján tetszés szerint bővíthető volt.

A tanulás mint munka

A tanulmányi elmaradás fegyelmi szankcionálása elvi szinten a tanulás munkaként való azonosításából, praktikusán a pártállami felsőoktatás szakemberutánpótlásban betöltött funkciójából következett. Az, hogy az egyetem a hallgató munkahelye, több volt, mint pusztán politikai-erkölcsi szólam. E felfogásból fakadt – többek között –, hogy egy hallgató önállóan nem dönthetett tanulmányai abba-hagyásáról (sem). Az oktatásirányítás a diplomaszerezés folyamatát pontosan tervezhetőnek és irányíthatónak vélte, ezért egy minuciózus szabályrendszerre épülő oktatás- és tanulásszervezési modellt alakított ki, mellyel kiküszöbölhetőnek vélte az olyan emberi tényezők hatását is, mint amilyen a motiváció vagy a képesség hiánya. Az egyéni tanulmányi eredmény kizárólag a szocialista építés kontextusában nyert értelmet, fokmérője nem a megszerzett tudás, hanem a letett vizsga lett, a tanulás mechanikus formáihoz való alkalmazkodás pedig a hallgató politikai

megbízhatóságáról is tanúskodott. Az a meggyőződés ugyanis, hogy az oklevél leghatékonyabban kizárólag az előírt úton szerezhető meg, azzal az erkölcsi alapvetéssel párosult, hogy a célok elérése pusztán akarat kérdése, így a fegyelem a felsőfokú tanulmányok folytatásának egyik legfőbb értékévé, a tanulmányokban való ütemezett előrehaladás elmaradása pedig vétséggé vált.

A tanulmányi vétség miatt fegyelmi bizottság elé kerülők esetei nemcsak annak a voluntarista elképzelésnek a kudarcát mutatják, hogy pusztán szigorú szabályozással és tilalmakkal az oklevél megszerzését akadályozó valamennyi tényező kiküszöbölhető volna, hanem azt is, hogy a vétségként azonosított magatartás sok esetben éppen a tanulmányi rendszer ellentmondásaiból fakadt. A hallgatók által megnevezett indokok világosan rámutattak az átirányításból fakadó motivációhiányra, a manipulációs eszközként is alkalmazott ösztöndíj-elosztásból és az egyre romló életszínvonalból fakadó anyagi gondokra, vagy éppen a megfelelő előképzettség hiányában felvettek tanulási problémáira. Hiba volna persze a „lógás” vagy a tanulmányok abbahagyásának valamennyi hétköznapi megnyilvánulását a felsőoktatás ellentmondásaira vagy kontraproduktivitására visszavezetni. A tanulmányi vétségek szankcionálása azonban ritkán differenciált. Mivel a fegyelmi bizottságok az előmenetel bármiféle megakadását fegyelemlazulásként értelmezték, a tárgyalásokon felszínre kerülő rendszerszintű ellentmondásokat is elfedte az az ideológiai-erkölcsi érvelés, miszerint a nehézségeken való felülemelkedés pusztán akarat és szorgalom kérdése.

Adatelhallgatás

A felsőoktatás ötéves terve a szakképzett munkaerő biztosításának gazdasági motivációit a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését célzó társadalompolitikával ötvözte. A „munkás- és parasztszármazású” tanulók pozitív diszkriminációját a múltbéli hátrányos helyzet mellett a jövőbeli politikai szerep biztosításának szándéka is motiválta. Az első évfolyamon előírt arányuk kötelező teljesítése és a származási kategorizálás azonban mindenki számára megnehezítette a felsőoktatásba való bejutást, aki nem e preferált csoportokhoz tartozott. Legfőképpen azokat, akik szüleik vagyoni-jövedelmi viszonyai, politikai nézetei alapján „osztályidegen” kategóriába kerültek. Ők továbbtanulási igényeiket a gyakorlatban ritkán realizálódó különleges engedélyen kívül protekcióval vagy üzemi munkásként eltöltött egy-két évvel „korrigált” önéletrajzzal próbálhatták meg kielégíteni. Mások úgy döntöttek, hogy az őket a felsőoktatásból kizáró adatokat nem hozzák a felvételük elbírálására hivatott szervek tudomására. Az adatelhallgatás, a Rákosi-korszak egyik legsajátosabb vétség típusa, a hallgatók nyilvántartására szolgáló nyomtatványok téves vagy hamis adatokkal történő kitöltését jelentette. E kérdő-

íveket, önéletrajzokat rendszeresen ellenőrizték, s ha ezek között eltérés mutatkozott, a hallgató ellen fegyelmi eljárás indult. Míg a „munkás- és parasztszármazású” diákok pozitív diszkriminációját az oktatásirányítás büszkén hirdette, annak ódiúmát, hogy a „származást” szankcionálja, nem vállalta fel. Az eljárások során hivatalosan a kommunista őszinteség hiányát büntették, ám a gyakorlat azt mutatja, hogy kizárással főként azokat sújtották, akiket az újonnan előkerült (vagy annak mondott) információ fényében „osztályidegennek” tekintettek.

A tárgyalásokon a hallgatók „társadalmi származását” leíró adatok különféle értelmezési lehetőségei kerültek szembe egymással. A diákok tisztában voltak az- zal, hogy magatartásukat, megbízhatóságukat a politikai hatalom bizonyos kritériumok mentén értelmezi és beszéli el, ezért arra törekedtek, hogy önmagukról is e kritériumok mentén beszéljenek, és elemi érdekük volt, hogy a társadalmi helyzetükről önmaguk által alkotott értelmezést legitimnek tüntessék fel. Érveikben nem a rendszer identitás- vagy felsőoktatás-politikáját kérdőjelezték meg, hanem arra igyekeztek rámutatni, hogy életpályájukról alkotható egy olyan, az uralkodó politikai diskurzusba illő elbeszélés, amely nem „ellenségként” azonosítja őket.

A vélemény mint fegyelmi vétség

A pártállami felsőoktatási intézményeknek olyan fiatalokat kellett kibocsátaniuk, akik nemcsak *képesek*, hanem *készek* is a szocializmus építésére. A rendszer saját „fenntarthatósága” érdekében nem érhetette be az ellenvélemények elfojtásával, a hallgatóktól a központi célokkal való nyílt azonosulást és a megvalósítás érdekében kifejtett aktivitást várt. A diákok az indoktrináció valamennyi színterén – a marxizmus- és oroszórákon, a DISZ politikai körein stb. – folyamatos állásfoglalásra kényszerültek. Az itt közvetített ideológiai-politikai tartalmakat egyesek valóban világnézeti iránymutatásként, gondolkodásmódként sajátították el, mások számára az órarendbe illesztett, kötelező órákon hallottak nem különböztek egy szaktárgy előadásának megtanulandó ismeretanyagától. Azok számára, akiknek nyilvánvaló volt, hogy véleményük megfogalmazásával kizárásukat kockáztatják, az ideológiai ismeretterjesztés által közvetített praktikus tudás és „marxista beszédmód” lehetőséget kínált a politikai hatalom mindent felügyelni kívánó tekintete előli elrejtőzésre.

A pártfunkcionáriusok valósággal áhítoztak a hallgatók „valódi” véleményének megismerésére, de sokszor csak az illemhelyek falára festett feliratokon, megrongált faliújságokon találkoztak velük, vagy pusztán a vélemények hiányát tudták regisztrálni. Ha ugyanis nem kívánták kockára tenni oklevelük megszerzését, a hallgatók számára elsősorban a véleménynyilvánítás névtelen, passzív formái jöhettek szóba: például a DISZ-akciókból való kimaradás vagy a politikai

körök hanyagolása. Minthogy a diákok kiismerhetetlensége összefonódott azzal a meggyőződéssel, hogy közöttük ott munkál az „ellenség” (hiszen a funkcionáriusok számára a felsőoktatás megannyi „üzemzavara” éppen ezt bizonyította), egy elejtett megjegyzés, egy rossz szövegválasztás is mozgásba hozhatta a fegyelmezési mechanizmusokat. A represszió tapasztalata az érintettekben és a szemtanúkban tovább erősítette a különvélemények elrejtésének szükségességét. Az új szakasz meghirdetését követően úgy tűnt, hogy valóban igény van az „alulról jövő bírálatra”, ráadásul a hallgatók aktivitását az is bátorította, hogy a pártszervezetek elbizonytalanodásából fakadóan a szankcionálás veszélye is csökkent. A resztalinizáció irányába mutató 1955. márciusi párthatározatot követően a funkcionáriusok és a hallgatók magatartása is visszatért a régi reflexekhez. A fegyelmi eljárások célkeresztjébe ismételten az „osztályidegenek”, illetve az immár „jobboldali elhajlónak” bélyegzett, kritikus véleményt megfogalmazó diákok kerültek, a szankciók pedig a kiszorították a különvéleményeket a nyilvános kommunikációból.

A fegyelmi eljárás mint uralmi gyakorlat

A fegyelmi eljárás a pártállam uralmi eszköztárának része volt, mely a fegyelmezetlenségeket tudatosan emelte be a nyilvános diskurzusba, hogy az „ellenség” felmutathatóvá váljon, ezáltal elfedje a felsőoktatás „üzemzavarainak” rendszerjellegét. A hallgatókat a gyakorlatban is megkísérelték bevonni a fegyelmezési mechanizmusok működtetésébe, ám a különvélemények megfogalmazásának veszélyei miatt a diákok a nyilvános tárgyalásokon is elsősorban a véleménynyilvánítás passzív formáival élhettek.

Az eljárás a párt helyi szervezetei számára a hallgatók politikai-társadalmi összetétele feletti kontroll eszköze volt, az esetek jó részében kezdeményező szerepet tölthettek be. Egy eljárás azonban a felsőoktatási intézmények számára is célszerű eszköznek bizonyult. Minthogy az oktatásirányítás a felsőoktatás problémáit (a lemorzsolódást, az elégedetlen, kritikus megnyilvánulásokat stb.) „ellenséges elemek aknamunkájaként” azonosította, az intézmények egy fegyelmi eljárás lebonyolításával demonstrálhatták, hogy rendet tettek, de a szakmailag alkalmatlannak vélt hallgatókat is a felülről jövő bírálatok minimalizálásával távolíthatták el, ha a kizáráskor az akarat hiányára vonatkozó ideológiai-erkölcsi érvelést alkalmazták. Így az intézmények – sokszor nem ideológiai-politikai, hanem szakmai és önvédelmi szempontjaikra tekintettel, de – hozzájárultak a kommunista hatalomgyakorlás e módjának igazolásához.

A fegyelmi bizottságok indoklásaiból az eljárások nagyfokú önkénye olvasható ki. Az oktatásirányítás nem engedhette meg, hogy egyes normasértő magatartás-

formák felett szemet hunyjon, de nem kezelhette azonos szigorral az elkövetőket, hiszen a nagyobb arányú kizárásokból fakadó létszámcsökkenés veszélyeztette volna a felsőoktatási tervek teljesítését. Így amikor a fegyelmi eljárás eszközához nyúltak, ezek – főként a nyilvános tárgyalások – lebonyolítása során a példastatualás és az elrettentés céljából válogatták ki a megvádoltakat, s az már az adott hallgatói közösség belső dinamikájától függött, hogy egy hangadó vagy egy zárkózott, társaságkerülő diák eltávolítása mutatkozott-e célszerűbbnek.

Egy fegyelmi határozat alátámasztása pusztán érvelés kérdése volt, az eljárás célja sokszor nem az eset kivizsgálása volt, csak formát adott egy-egy hallgató eltávolításához. Egy kitűnő tanulót is kizárhattak tanulmányi hanyagság miatt, de adatelhallgatással vádolhatták azt is, akinek papírja volt arról, hogy nem „kulák”. Egyesek éveket töltöttek azzal, hogy olyan vádakot cáfoljanak, amelyek köszönviszonyban sem voltak eltávolításuk valódi okával. A koholt, ellentmondásokkal teli vádakra épülő tárgyalások a lebonyolítók magabiztosságát jelezték, a megvádoltak számára pedig nyilvánvalóvá tették az eljárások irracionálisát.

A szankcionált vétségek és az ellenálló magatartásformák közé nem lehet minden további nélkül egyenlőségjelet tenni, különben rendszerellenessé avatnánk minden „lógást”, viccet, elégedetlenkedő hangot, de azt is, hogy valaki megbukott fizikából. Hasonlóképp: a fellebbezésekben olvasható, politikai frázisokat felmondó önostorozás, a társukat bírálók rituális szemrehányásai sem tekinthetők egyértelmű világnézeti elköteleződésnek. Az esetek nagy részében a hallgatói megnyilvánulásokat a minden kudarc mögött ellenséget kereső paranoia nagyította fel a társadalmi-politikai berendezkedést elutasító magatartássá. Az eljárások pedig sok esetben személyes ellentétén, szakmai féltékenységen alapuló konfliktusok kihordási terepévé váltak, politikai dimenzióba emelve a közösségen belüli hétköznapi feszültségeket.

Hétköznapi ellenállástól a forradalomig

A hallgatók számára a diktatúra nemcsak külsőségeiben (a folyosókon elhelyezett Sztálin-szobrokban, tanulásra buzdító plakátokban) vagy az indoktrináció ritualizált formáiban (a marxizmus- és oroszórakon) mutatkozott meg, hanem a félévente kitöltött beiratkozási lapokon, az ütemezett beadandókban, a vizsgajegyekben, de időbeosztásukban is. A hallgatói léthez kötődő ideológiai-politikai szándékokkal és a megvalósításuk érdekében kialakított kontrollmechanizmusokkal a diákok számtalan módon konfrontálódhattak, reakcióikat azonban leegyszerűsítés volna pusztán az alkalmazkodás vagy ellenállás megnyilvánulásaira felosztani. A diktatúra napi tapasztalatából olyan tudáskészlet is keletkezett, amelyet a hallgatók változatos módon használtak fel érdekeik érvényesítése során.

A hallgatók kérvényeikben – minthogy pozitív elbírálásra számítottak – magatartásuk, illetve az események olyan interpretációját adták, amely szerintük „beféért” a rendszerbe. A fegyelmi bizottságok és a fellebbezők indoklásának eltéréseiben a hallgatók és a politikai hatalom „valóságról” alkotott nézetkülönbségei mutatkoztak meg, a hallgatók önmaguk védelmére megfogalmazott elbeszélései elsősorban az uralmi viszonyokról alkotott „ön-fejű” elképzeléseiket mutatják. Az uralmi viszonyokban elfoglalt pozíció (ti. valamely ideológiai alapon meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozás) jelentőségének felismerése főként az adatelhallgatással vádoltak esetében szembeűnő, de nemcsak ők voltak tisztában azzal, hogy a politikai hatalom előtt önéletrajzukon keresztül kell azonosítaniuk magukat. Ha úgy vélték, elősegítheti a pozitív döntést, a fellebbezők is készek voltak ügyüket ideológiai-politikai síkra terelni: felhasználták a marxizmusórán elhangzottakat, idézték a „kötelezőket”, hivatkoztak a tervgazdaság érdekeire. Az önazonosítás gyakorlata, a rituális fogadkozások, az érvelés propagandaszólalomokhoz igazítása mind a „diktatúra nyelvének” ismeretéről tanúskodnak. Ennek használata a politikai hatalom elvárásairól alkotott elképzeléseket, s az ezekhez való – meggyőződéses, kényszerű vagy pragmatikus – alkalmazkodást tükrözik. A diákok a politikai hatalom képviselőivel való formális érintkezések során képesek voltak „marxista módon beszélni”, a diktatúra nyelve sokaknak mégis idegen nyelv maradt: a megvádoltak és az eljárás lebonyolítói olykor egyértelműen másrt értettek olyan fogalmakon, mint *ellenség* vagy *törvényesség*.

Nem kérdés, hogy a hallgatók között voltak, akik a politikai rendszer bukását kívánták, s még többen, akik egy-egy aspektusában kritikusan szemlélték a pártállam működési mechanizmusait, de – baráti beszélgetéseken túlmutató – szervezett vagy tudatos ellenállást nem tudtak kifejteni. A hallgatók többségének forradalom előtti magatartásában a *hétköznapi ellenállás* gyakorlatai fedezhetők fel. E többségében spontán, alkalmi reakciók, érdekvévesítési stratégiák a hatalom mikroszintű beavatkozásai generálta feszültségek feloldását célozták. Olykor rejtetten, máskor nyíltabb módon kérdőjelezték meg és korlátozták a párt totális hatalomigényét, de mögöttük nem minden esetben lehet valamilyen kiforrott világnézeti-politikai álláspontot felfedezni. A hallgatói különvéleményeket nagy részben a befolyásolás elől kitérő gyakorlatok, a véleménynyilvánítás kevesebb kockázattal járó, passzív formái, illetve a névtelen üzenetek jelezték. A kitérés és a vélemények elhallgatása egyéni szinten hatásos stratégia volt, rövid távon pedig hozzájárult a rendszer stabilitásához, mivel a nyílt ellenvélemények hiánya a politikai hatalom számára kellő interpretációs lehetőséget kínált. Hosszú távon azonban a fegyelmi tárgyalások leegyszerűsítő, olykor hajmeresztő logikájú, álságos érvelései és az ellentmondásokkal teli, ideologikus magyarázatokhoz való vak ragaszkodás kontraproduktív eredménnyel jártak. Ha a hivatalos diskurzusból ki is tudták szorítani az ellenvéleményeket, nyilvánosan erodáltak a rendszer igaz-

ságosságáról alkotott propagandaképet. Az adatelhallgatás szintén értelmezhető a konfrontáció előli kitérés egyik formájaként, ám itt már a pártállam fegyelmezési mechanizmusait tudatosan kijátszó gyakorlatról, egy egyéni nyereségre törvő stratégiáról beszélhetünk, melyet a felvételi diszkriminatív jellege és a rendszer potenciális ellenségeinek gyakori változásai provokáltak ki. A hallgatók körében jelentkező *hétköznapi ellenállás* nem a rendszer megbuktatására tört, elsősorban hétköznapi kötöttségeik lazítására, egzisztenciális helyzetük javítására irányult. A marxizmusórák megszüntetését sokan nem ideológiai okokból, hanem óraterhelésük csökkentése miatt szorgalmazták. Az elégedetlenséghez nem volt szükség tudatos rendszerkritikus álláspontra: az időhiány vagy a napi megélhetés nehézségeinek megtapasztalása független volt a politikai öntudattól.

Az elégedetlenkedő hangokat az *új szakasz* némiképp szabadabb légköre erősítette fel. A hallgatók kritikáját élezte, hogy a saját, egzisztenciális helyzetükből fakadó morgolódáson túl képesek voltak releváns bírálatot is megfogalmazni, mert napi szinten szembesültek a párt politikai, gazdasági és társadalmi kérdésekről alkotott valóságértelmezésével. Kritikájukat sajátos társadalmi helyzetük, a hallgatói lét átmeneti jellege is meghatározta. Egyfelől az eltérő családi háttérű diákok a legkülönbélebb társadalmi csoportok tapasztalatait hordozták a diktatúra mindennapi valóságáról. Másfelől a hallgatók egy részének szerepfelfogására érzékelhetően hatott az „új értelmiség” küldetéstudatának kialakítását célzó propaganda, ám a „jövő értelmisége” már „ma” be kívánt kapcsolódni az őt érintő kérdések megvitatásába. A hallgatók bírálataik megfogalmazását nem a rendszer teljes elutasításaként értelmezték, számukra az *új szakasz* politikai klímája olyanak tűnt fel, amely nemcsak elbírja, de igényli is a kritikát. Az 1953 ősze és 1955 márciusa között aktivizálódó hallgatók nem „szervezkedtek”, mindössze véleményt nyilvánítottak, s hallgatótársaik körében is eszmecekerét generáltak. A véleménynyilvánítás formái nem lépték át az engedélyezett kereteket, a diákok a meglévő agitációs terek és felületek kisajátítása révén jutottak nyilvános(abb) fórumokhoz. Saját értelmezésükben nem „ellene álltak” a társadalmi-politikai berendezkedés normáinak, hanem éppen annak megfelelően viselkedtek. *Formailag* pontosan azt tették, amit – úgy tűnt – elvárnak tőlük, azt azonban nem ismerték fel, hogy bírálataik *tartalma* a politikai rendszer egyik alapját – a párt tévedhetlenségét – kérdőjelezi meg. Így az „ön-fejű” értelmezésükből fakadó cselekedeteik – akarva-akaratlanul – az uralmi viszonyok aláásásához járultak hozzá.

Az *új szakasz* jelentette relatíve nagyobb szabadság és az azt követő represzió tapasztalata miatt a hallgatókat felfokozottabb hangulatban érte az SZKP XX. kongresszusának korábbiaknál is élesebb politikai fordulata. A diákok különböző mélységű és intenzitású rendszerkritikáját az antisztálinizmus közös platformra hozta. Az értelmiségi viták nagy számban mozgósították őket, 1956 nyarára–őszére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a problémák kibeszélését önmagában már

nem tartják hatékony eszköznek a változások kikényszerítésére. Nyílt, utcai tüntetéssel, egy önálló, alulról építkező szervezet létrehozásával, valamint a diáksztrájk előkészítésével 1956. október elejére a hallgatói érdekérvényesítés eszköztára korábban elképzelhetetlen elemekkel bővült.

A hallgatók és a politikai hatalom viszonyának ötvenes évek eleji alakulása ily módon annak a folyamatnak az állomásait mutatja, ahogy a társadalom tagjai körében rendszertelenül, de hosszú időn keresztül jelentkező hétköznapi ellenállás az ellentmondások szóvá tételén és a részjelenségekkel szembeni kritika nyilvános megfogalmazásán keresztül a rendszer elutasításának politikailag tudatosabb formáihoz, s végső soron forradalomhoz vezetett. A Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben kialakított fegyelmezési mechanizmusok – a rendszer saját céljaihoz mérten – látványos kudarcot vallottak.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/23665>

Szerzőink

- Prof. Dr. Bagi Dániel ELTE BTK TI Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár (bagi.dani@gmail.com)
- Bandi Kristóf Bálint, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorandusz (bandika94@gmail.com)
- Dr. habil. Barabás Gábor, PTE BTK TTI Középkori és Koraujkori Történeti Tanszék, egyetemi adjunktus (barab.gabor@gmail.com)
- Bárdonicsek Dominika, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktoranda (b.domee94@gmail.com)
- Bödő Krisztián, KRE TDI, doktorandusz (bodo.krisztian93@gmail.com)
- Dr. Csákó Judit, ELKH BTK TTI, tudományos munkatárs (csako.judit@abtk.hu)
- Dr. Csibi Norbert, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus (csibi.norbert@pte.hu)
- Dr. Czeferner Dóra, ELKH BTK TTI, tudományos segédmunkatárs (czeferner.dora@abtk.hu)
- Prof. Dr. Font Márta, PTE BTK TTI Középkori és Koraujkori Történeti Tanszék, professzor emerita (font.marta@pte.hu)
- Dr. habil. Gózszy Zoltán, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens – Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, levéltár-igazgató (gozszy.zoltan@pte.hu)
- Prof. Dr. Grüll Tibor, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár (grull.tibor@pte.hu)
- Horváth Balázs, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár, Kutatástámogató és Statisztikatörténeti Főosztály, kulturális menedzser, tanácsos (horvath.balazs8910@gmail.com)
- Ignác Ágoston, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorandusz (ignacz.agoston@gmail.com)
- Dr. Lindner Gyula, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus (lindner.gyula@pte.hu)
- Dr. Lovaš Eldina, Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje (Slavonski Brod) (eldina.lovash@hotmail.com)
- Dr. Maléth Ágnes, PTE BTK TTI Középkori és Koraujkori Történeti Tanszék, tudományos munkatárs (malethagi@gmail.com)

- Dr. Márkus Beáta, PTE BTK TTI Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék, tanszékvezető egyetemi adjunktus (markus.beata@pte.hu)
- Dr. habil. Pilkhoffer Mónika, PTE BTK TTI Modernkori Történelmi Tanszék, egyetemi docens (pilkhoffer.monika@pte.hu)
- Dr. Polyák Petra, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, főlevéltáros (polyak.petra.pte@gmail.com)
- Dr. Reich Szabina, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, régész, (reichszabina@gmail.com)
- Schvéd Brigitta, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorjelölt (schved-brigitta@gmail.com)
- Dr. Schwarczwölder Ádám, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, tudományos munkatárs (adam.schwarczwolder@veritas.gov.hu)
- Dr. habil. Vonyó József, PTE BTK TTI Modernkori Történelmi Tanszék, nyugalmazott címzetes egyetemi tanár (vonyo.jozsef@gmail.com)
- Prof. Dr. Zsoldos Attila, ELKH BTK TTI, kutatóprofesszor (zsoldos.attila@abtk.hu)

A kötetben szereplő tanulmányokat lektorálták:

Dr. habil. Bánkuti Gábor (PTE BTK); Dr. Csáki Tamás József (ELTE BTK);
Dr. Eiler Ferenc (ELKH TK KI); Prof. Dr. Herger Csabáné (PTE ÁJK);
Lencsés Ákos (IKT Fejlesztési Osztály); Prof. Dr. Németh György (ELTE BTK);
Szeberényi Gábor (PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont);
Prof. Dr. Szvák Gyula (ELTE BTK)

A szám megjelenését támogatta a PTE BTK TTI Német Történelem és Kultúra
Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék.

A kötetben felhasznált képek, ábrák és térképek
szerzői jogi felelősége a szerzőket terheli.

A címlaptervet Vértesi Lázár készítette Barabás Gábor fotói alapján.
A fedlapon a székesfehérvári Aranybulla- emlékmű látható,
a hátsó borítón szereplő kép a Pécsi Püspökség Dóm Kőtárában készült.

A PONTES-logo Gergely Zsuzsanna munkája

Nyomdai előkészítés: Vértesi Lázár
Nyomdai munkák: Kontraszt Plusz Kft. (www.kontraszt.hu).

